

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

Історія України

Профільний рівень

11

УДК 94(477)"1945/2018"(075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 №472)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Гісем О. В.
Г51 Історія України (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закл. загал.
серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок»,
2019. — 256 с. : іл.

ISBN 978-617-09-5216-5

УДК 94(477)"1945/2018"(075.3)

Інтернет-підтримка
Електронні матеріали
до підручника

Шановні одинадцятикласники та одинадцятикласниці!

В 11 класі ви завершуєте вивчення курсу історії України. Запорукою успішної роботи на уроках і вдома є вміння працювати з підручником. Перш ніж розпочати роботу, необхідно за змістом підручника ознайомитися з його структурою. Увесь матеріал об'єднано в шість розділів, кожен із яких містить декілька параграфів, що, у свою чергу, складаються з окремих пунктів. У тексті ви зустрінете виділені слова й дати. Звертайте на них особливу увагу і намагайтеся запам'ятати. Історія України, як ви вже знаєте, має власну термінологію, яку необхідно розуміти. Для цього на полях розміщені визначення всіх важливих понять і термінів. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Таблиці та схеми розкривають зв'язки між складовими історичних явищ, пояснюють їхні особливості тощо.

Наприкінці кожного параграфа наведено **висновки**, які допоможуть вам визначити розглянуті в ньому провідні ідеї. Після них пропонуються **запитання і завдання**, спрямовані на формування різних умінь і навичок. Звертайте увагу на умовні позначення, розташовані поряд. Вони підкажуть вам, що і як необхідно виконувати.

У кінці підручника ви знайдете **додатки**: хронологічну таблицю, словник основних понять і термінів, плани-схеми для самостійної роботи з підручником та додатковою літературою тощо.

Підручник супроводжується електронним освітнім ресурсом. У ньому ви знайдете рекомендації до практичних занять і необхідні матеріали для їх проведення. Підсумувати матеріал розділу можна за допомогою **узгалянюючих запитань і завдань**. **Тестові завдання**, що виконуються в режимі онлайн, дозволять вам здійснити самоперевірку рівня набутих знань і підготуватися до тематичного оцінювання.

Система символів, що супроводжують окремі рубрики, полегшить вашу роботу з підручником.

▶ **За цим параграфом ви зможете** — ця рубрика містить стислий виклад навчальної мети.

▶ **Пригадайте** — запитання, подані в цій рубриці, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і краще зрозуміти новий.

▶ **Цікаві факти** — тут ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.

▶ **Документи розповідають** — тут наведені уривки з історичних джерел і запитання до них.

▶ **Словник** — саме тут пояснюються наведені в тексті нові поняття й терміни.

▶ **Висновки** — у цій рубриці подано стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті параграфа.

▶ **Запитання і завдання** — ця рубрика містить запитання й завдання до параграфів, розподілені на чотири групи:

 Перевірте, як ви запам'ятали — за допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку й дізнатися, чи добре ви запам'ятали основні факти з розглянутого матеріалу.

 Подумайте і дайте відповідь — запитання цієї рубрики дадуть вам змогу осмислити прочитане.

 Виконайте завдання — виконання цих практичних завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо).

 Творче завдання — тут ви знайдете багато цікавих завдань, що слід виконувати за допомогою ресурсів Інтернету або додаткової літератури. Ці завдання допоможуть поглибити ваші знання.

Із повагою, автори

§ 1. Вступ

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пригадати, які періоди історії України ви вивчали та якими були їхні особливості; з'ясувати, який період вивчатиметься цього навчального року, якою є його структура й особливості; ознайомитися із загальними тенденціями світового розвитку другого періоду Новітньої історії; проаналізувати уроки Другої світової війни для України.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Який період історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. **2.** Які події першого періоду Новітньої історії України ви вважаєте найважливішими? Поясніть, чому. **3.** Порівняйте основні тенденції розвитку України та країн Заходу в 1914—1945 рр. **4.** Укажіть основні наслідки Другої світової війни для України. **5. Обговоріть у групах*.** Чому спроба відновити українську державність у 1914—1945 рр. зазнала поразки?

1 ДРУГИЙ ПЕРІОД НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Історія України, як ви вже знаєте, поділяється на **історичні періоди** — етапи її політичного, соціально-економічного і культурного розвитку. Вони характеризуються певними подіями, історичними процесами, діяльністю видатних особистостей тощо. У попередніх класах ви ознайомилися з Давньою, Середньовічною, Новою та першим періодом Новітньої історії України. Цього навчального року ви продовжите вивчення **Новітньої історії України**.

Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися про події другого періоду Новітньої історії України. Період, який вивчатиметься цього року, містить багато важливих подій, процесів і явищ. Ключовими серед них є розвиток українського національно-визвольного руху, дисидентський рух, «шістдесятництво», праця народу в різних галузях господарства, здобутки української культури, досягнення українського спорту, відновлення незалежності України, становлення України як незалежної держави й успішне творення нової України в сучасних умовах.

На початку другого періоду Новітньої історії більшість українських земель було об'єднано у межах УРСР, яка була складовою Радянського Союзу. Україна стала однією з країн — засновників Організації Об'єднаних Націй (ООН) та увійшла до складу цієї організації, долучившись, хоч на той час і формально, до світового співтовариства. Проте ці здобутки були затьмарені тим, що українству довелося пережити нові трагедії: труднощі післявоєнної відбудови, масовий штучний голод

ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ відповідно до шкільної програми

Давня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія	
		I період	II період	I період	II період
Близько 1 млн років тому — IV ст. н. е.	V — кінець XV ст.	XVI—XVIII ст.	Кінець XVIII ст. — 1914 р.	1914—1945 рр.	1945 р. — початок XXI ст.

СТРУКТУРА ДРУГОГО ПЕРІОДУ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1945 р. — початок XXI ст.) відповідно до шкільної програми

Хронологічні межі	Назва
1945 р. — перша половина 1950-х рр.	Україна в перші післявоєнні роки
Друга половина 1950 — середина 1960-х рр.	Україна в умовах десталінізації
Друга половина 1960-х рр. — 1985 р.	Україна в період загострення кризи радянської системи
1985—1991 рр.	Відновлення незалежності України
1991—2005 рр.	Становлення України як незалежної держави
2005 р. — до сьогодні	Творення нової України

? **1.** Назвіть хронологічні межі другого періоду Новітньої історії України, який ви вивчатимете цього року. **2.** На які частини поділяється другий період Новітньої історії України? **3. Обговоріть у групах.** Чому, на вашу думку, у міру наближення до сучасності періоди історії України охоплюють менший проміжок часу?

* Тут і далі результати обговорення завдань у парах або малих групах презентуються класу.

1946—1947 рр., тривале збройне протистояння на західноукраїнських землях, нові репресії, депортації, нищення Української греко-католицької церкви тощо.

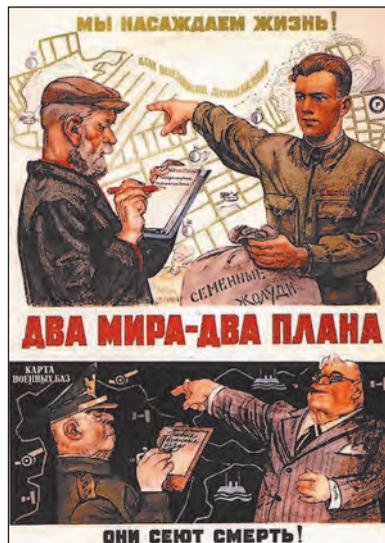
Загоївши рани війни, УРСР від середини 1950-х рр. прискорила темпи свого розвитку, почав зростати життєвий рівень населення. Нове радянське керівництво на чолі з **Микитою Хрущовим** дещо лібералізувало тоталітарний режим у СРСР. Він позбувся деяких своїх одіозних проявів — масових репресій, свавілля каральних органів тощо. Було реабілітовано мільйони незаконно засуджених людей. Крім того, М. Хрущов став ініціатором реформування економіки та соціальної сфери. У суспільстві почали ширитися надії на краще життя, які підживлювалися обіцянками Комуністичної партії (КПРС, до 1952 р. — ВКП(б)) побудувати комунізм упродовж найближчих 20 років. На тлі цих процесів відбулося нове піднесення української культури, зумовлене діяльністю «шістдесятників». Національно-визвольний рух набув нових форм. Його учасники відмовилися від збройних форм боротьби й зосередилися на критиці радянської системи та моральному опорі.

У період загострення кризи радянської системи Україна, як й інші союзні республіки, зіткнулася з економічними і соціальними проблемами, що з роками поглиблювалися. Стрімко наростало технологічне відставання від провідних країн Заходу. Щоб приховати проблеми, влада посилила ідеологічний тиск на суспільство, який в Україні обернувся тотальним зросійщенням і фактичним нищенням української культури. Відкритий опір системі чинила лише невелика група **дисидентів** («незгодних»), яка зазнавала жорстоких переслідувань і покарань.

Так довго тривати не могло. Загострення кризи призвело до усвідомлення владою необхідності змін. Нове партійне керівництво на чолі з **Михайлом Горбачовим** започаткувало політику «**перебудови**». У перші її роки Україні довелося пережити нову трагедію — Чорнобильську катастрофу, наслідки якої нагадують про себе й сьогодні. Трагедія призвела до наростання суспільної активності в Україні. А політика «**гласності**» й «**широкої демократії**» стала поштовхом до розгортання нового етапу українського національно-визвольного руху, який завершився **24 серпня 1991 р.** проголошенням незалежності України.

Від цього часу відбуваються процеси становлення України як незалежної держави та творення нової України. Було сформовано нову законодавчу базу і державні інституції. Відбулася трансформація суспільства, поява нових партій, політичних сил і громадських організацій. Відповідно до викликів часу визначався і коригувався політичний курс України. Важким, але необхідним був процес утвердження верховенства закону в усіх сферах життя за умови забезпечення непорушності прав людини згідно з європейськими стандартами.

2 ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ 1945 р. — початку XXI ст. Світова історія 1945 р. — початку XXI ст. містить багато важливих подій і явищ. У провідних країнах світу в цей час розпочався перехід від індустріального до **постіндустріаль-**

Радянський агітаційний плакат (напис на плакаті:

«Два світи — два плани.
Ми насаджуємо життя!
Вони сіють смерть!»).

Художник В. Говорков. 1950 р.

? Визначте мету появи наведеного радянського агітаційного плаката.

Акт проголошення незалежності України. 24 серпня 1991 р.

Воєнний злочин — поняття в міжнародному праві, яке об'єднує групу серйозних порушень правил ведення бойових дій та норм і принципів міжнародного гуманітарного права, що вчиняють умисно або через грубу необережність.

Злочини проти людства — найбільш ненависні злочини, що мають серйозний руйнівний вплив на людську гідність, принижують та спричиняють деградацію людської особистості (за визначенням у пояснювальній записці до Римського статуту Міжнародного кримінального суду). До них належать убивства, масове знищення людей, тортури, політичне, расове або релігійне переслідування тощо.

Постіндустріальне суспільство — суспільство, в економіці якого переважає інноваційний напрям розвитку (постійне технічне вдосконалення) із високопродуктивною промисловістю, індустрією знань, конкуренцією в усіх видах економічної та іншої діяльності, а також більш високою часткою населення, зайнятого у сфері послуг, ніж у промисловому виробництві.

Науково-технічна революція (НТР) — якісний стрибок у розвитку продуктивних сил, перебудова технічних основ матеріального виробництва шляхом перетворення науки на провідний чинник виробництва, у результаті якого відбувається трансформація індустріального суспільства в постіндустріальне.

ного суспільства. В економіці післявоєнне економічне піднесення сприяло успішній відбудові господарства. Далі розвиток історії мав циклічний характер.

У політичній сфері післявоєнного облаштування світу країни антигітлерівської коаліції встановили біполярну (двополюсну) модель. Розгорнулося протистояння США та СРСР. Світ увійшов у період «холодної війни».

У внутрішньополітичному житті країн Заходу головними стали подальший розвиток демократичних традицій гарантування прав і свобод людини та становлення «держави добробуту». У країнах, які під тиском СРСР, обрали соціалістичний шлях розвитку, примусово було встановлено комуністичні режими, що за темпами соціально-економічного розвитку суттєво поступалися Заходу. Політичне життя країн «соціалістичного табору» мало тоталітарний характер. Поступове загострення кризи комуністичних режимів призвело до того, що наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. вони зазнали краху.

Важливою складовою післявоєнної світової історії стало покарання тих, хто в роки Другої світової війни скоював **воєнні злочини та злочини проти людства.**

У період після завершення Другої світової війни відбулися Нюрнберзький (1945—1946 рр.) і Токійський (1946—1948 рр.) процеси над воєнними злочинцями Німеччини та Японії.

Характерними рисами світового розвитку в другий період Новітньої історії стали розгортання **науково-технічної революції (НТР)**, дедалі більша глобалізація світу та виникнення **глобальних проблем людства.**

3 УРОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВІЙНА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ. Друга світова війна тривала шість років і стала найбільш масовою та кривавою в історії людства. Європа була в ній основним театром воєнних дій, де вирішувалася доля війни. Україна була однією з країн, де точилися активні бойові дії, які сучасні історики, як вам уже відомо, визначають як **німецько-радянська війна.** Наша країна зазнала величезних матеріальних збитків і людських втрат.

Друга світова війна стала однією з найтрагічніших подій в історії людства. Цінність історії полягає в тому, що події, які відбулися в минулому, можуть навчити нащадків не повторювати їх у майбутньому. Проте для того, щоб історія могла навчити, необхідно вміти аналізувати її уроки й робити з них відповідні висновки. Серед уроків, які надала людству Друга світова війна, доцільно звернути увагу на такі:

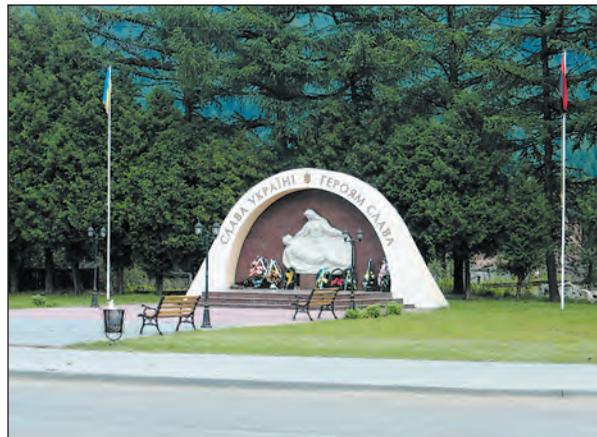
▶ Неможливо побудувати міцний і тривалий мир, принижуючи якісь народи та ігноруючи їхню волю.

▶ Проти війни потрібно боротися всім разом, об'єднавши зусилля. Сподівання на те, що можна гарантувати безпеку лише собі за рахунок інших, марні.

▶ Крайні форми націоналізму (шовінізм, нацизм, фашизм), на відміну від конструктивного націоналізму, який є основою національно-визвольних рухів, — небезпечна для суспільства ідеологія, як і радикальні рухи. Демократичні держави мають

Монумент «Батьківщина-Мати». Національний музей історії України у Другій світовій війні. Київ

Пам'ятник героям УПА у Сколе (Львівська обл.)

? Яку інформацію за наведеними ілюстраціями можна отримати про відображення Другої світової війни в історичній пам'яті українства?

вживати запобіжних заходів, щоб ці ідеї не перетворилися на державну політику.

► Національна ідея належить до важливих чинників суспільного розвитку. Її слід поважати, зважати на неї, інакше її носії можуть силою захищати свої національні інтереси, що ігноруються. Результати такої боротьби важко передбачити.

► Український національний рух у роки Другої світової війни не мав достатньо сил для перемоги. Проголошена ним як кінцева мета побудова незалежної соборної Української держави не змогла реалізуватися, оскільки її підтримка в умовах тоталітаризму, однопартійності та відсутності демократії переслідувалася законом як злочин.

► Для перемоги народу необхідна спільна політична мета, тоді він перетворюється на **політичну націю**. Проте за існування радянського тоталітарного режиму це було неможливо.

► Політика має відповідати загальнолюдським моральним принципам.

Після завершення Другої світової війни політична карта Європи зазнала суттєвих змін. Для України значення цієї події полягало в тому, що більша частина українських етнічних земель увійшла до складу Української РСР.

У передвоєнні та воєнні роки українське питання набуло великого розголосу. Спочатку світ дізнався про створення Карпатської України, а в роки війни — про діяльність і боротьбу ОУН та УПА.

Друга світова війна забрала життя понад 50 млн осіб. Україна — друга після Німеччини країна світу за кількістю людських втрат. Матеріальні збитки УРСР склали 285 млрд руб., що становило 42 % від загальносоюзних. В Україні було спалено й зруйновано 714 міст і містечок, понад 28 тис. сіл. Назавжди було втрачено величезну кількість культурних цінностей.

Глобальні проблеми людства

— комплекс проблем і ситуацій, що зачіпають життєві інтереси всіх народів світу, характеризуються динамізмом і потребують для свого розв'язання колективних зусиль світової громадськості (екологічні проблеми, гонка озброєнь, хвороби тощо). Від їх вирішення залежать подальший прогрес людства та збереження цивілізації.

Права і свободи людини

— соціальні можливості людини, обумовлені економічними й культурними чинниками життя суспільства, законодавчо закріплені державою.

Політична нація

— суверенна спільнота громадян певної держави незалежно від етнічного походження.

Історична пам'ять

— сукупність історичних повідомлень, міфів, суб'єктивних вражень про події минулого, які передає народ від покоління до покоління.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із виступу новообраного Президента України В. Зеленського 9 травня 2019 р.

Сьогодні 9 травня. Це наш День Подяки. Подяки за те, що нелюдська ідеологія нацизму назавжди пішла в минуле. Подяка тим, хто боровся з нацизмом і переміг. Просто вдячності всім — за можливість народитися і жити. Війна торкнулася кожної української сім'ї. Внесок українців у перемогу величезний... Пам'ятаємо

тих, хто загинув. І шануємо тих, хто ще живий, їх залишилося дуже мало. Із Днем Перемоги над нацизмом!

? **1. Обговоріть у парах.** Чому, на вашу думку, День Перемоги у Другій світовій війні названо Днем Подяки? **2.** Як війна торкнулася ваших сімей?

Відбудова післявоєнного Львова.
Кінець 1940-х рр.

? Яку інформацію про особливості відбудови можна отримати за ілюстрацією?

Меморіал Слави, присвячений радянським воїнам і громадянам, які загинули під час німецько-радянської війни 1941—1945 рр. Харків

Друга світова війна, як і інші події ХХ ст., стала подією, що вплинула на життя всього населення України. В **історичній пам'яті** українського народу Друга світова війна назавжди залишиться як період тяжких випробувань, загальнонародна трагедія і людський подвиг. Проявами цієї пам'яті в сучасній Україні є щорічні вшанування представниками різних поколінь пам'яті загиблих у війні. Місцем дбайливої турботи українського народу в кожному населеному пункті нашої країни є меморіали жертвам війни, місця битв і поховань загиблих у роки воєнного лихоліття. У багатьох населених пунктах є вулиці й площі, які назвали на честь українських діячів і діячок, що боролися або загинули за Україну в роки війни. В українських сім'ях знають і пам'ятають своїх рідних, які захищали Батьківщину.

Існує думка, що війна завершується тоді, коли знайдено й поховано всіх, хто загинув у ній. Сьогодні українські волонтери продовжують наполегливі пошуки останків воїнів, загиблих у Другій світовій війні, у місцях, де відбувалися бої.

4 НАСЕЛЕННЯ І ТЕРИТОРІЯ УРСР. Втрати України за роки Другої світової війни за різними оцінками становлять від 5 до 8,5 млн осіб. Довоєнні показники кількості населення були досягнуті лише наприкінці 1950-х рр. Відповідно до перепису 1959 р. в республіці проживало 41,9 млн осіб, що було на 1 % більше, ніж у 1939 р. При цьому темпи зростання кількості населення суттєво відрізнялися за регіонами. У Києві вона збільшилася майже на 30 %, на сході — більш ніж на 17 %, у південних областях — на 4 %. У західних областях кількість жителів зменшилася на 12 %.

Середня тривалість життя населення республіки, порівняно з довоєнним періодом, поступово зростала. У 1950 р. вона становила 61 рік для чоловіків і 69 років для жінок. На початок 1960-х рр. середня тривалість життя чоловіків і жінок в Україні досягла 71,5 року, що відповідало тогочасному рівню розвинених країн світу.

Протягом трьох десятиліть після закінчення Другої світової війни в Україні спостерігався міграційний приріст населення. До середини 1970-х рр. кількість прибулих до республіки в середньому на 500 тис. осіб за рік перевищувала тих, хто залишав Україну. Це суттєво вплинуло на національний склад населення.

УРСР мала один із найвищих у складі СРСР показників рівня урбанізації населення. Станом на 1959 р. міське населення становило понад 45 % від його загальної кількості. На початок 1960-х рр. кількість міського населення республіки вперше в її історії перевищила показники кількості сільського. Це унаочнювало те, що навіть за несприятливих умов панування радянської моделі розвитку Україна стала індустріально-аграрною державою.

За даними перепису 1959 р., найбільшим містом України з населенням 1,1 млн осіб був Київ. До п'ятірки найбільших за кількістю населення міст входили Харків, Сталіно (зараз Донецьк), Одеса та Дніпропетровськ (зараз Дніпро).

Територія УРСР після війни становила 576,6 тис. км². Лінію західного кордону республіки у складі СРСР було визначено договорами 1945—1947 рр. із Польщею, Чехословаччиною та Румунією, що узаконили домовленості Й. Сталіна з лідерами США та Великої Британії (про зміст цих домовленостей ви дізнаєтеся з наступного параграфа). Після приєднання радянським режимом до України в 1954 р. Криму, про що ви також дізнаєтеся далі, територія УРСР залишалася незмінною.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УРСР (за переписом 1959 р.)

Національність	Частка, %
Українці	76,8
Росіяни	16,9
Інші	6,3

? Яким був національний склад населення республіки в 1959 р.?

ВИСНОВКИ

■ У цьому році вивченням другого періоду Новітньої історії України ви завершите розгляд систематичного курсу її минулого.

■ Цей період вітчизняної історії містить чимало важливих подій, однак найбільш знаковою серед них стало здобуття Україною незалежності.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Назвіть хронологічні межі другого періоду Новітньої історії України. **2.** На які частини поділяється другий період Новітньої історії України? **3.** Які ключові події можна виділити в історії України цього періоду? **4.** Коли було проголошено незалежність України? **5.** Наведіть приклади прояву науково-технічної революції та глобальних проблем людства за матеріалами вивчення інших предметів. **6.** Укажіть кількість населення республіки станом на 1950 р.

 7. Дайте коротку характеристику другого періоду Новітньої історії України. **8.** Якими були загальні тенденції розвитку тогочасної світової історії? **9.** Охарактеризуйте територію та населення України в післявоєнний період. **10.** Порівняйте територію та населення

України на початку першого періоду та початку другого періоду Новітньої історії України.

 11. Покажіть на карті атласу територію України станом на 1945 р. та назвіть держави, які були її сусідами. **12. Обговоріть у малих групах.** Визначте, які уроки Другої світової війни стали для України найважливішими. Поясніть свою точку зору. **13.** Зверніть увагу на висновки до параграфа. Поясніть їх зміст, наводячи факти з підручника. (Надалі таку вправу доцільно виконувати після опрацювання кожного параграфа з метою самоперевірки.)

 14. Підготуйте навчальний проект на тему «Друга світова війна в історичній пам'яті українців та інших європейців: спільне й відмінне».

§ 2. Адміністративно-територіальні зміни й зовнішньополітична діяльність УРСР

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, які адміністративні зміни відбулися в УРСР у перші післявоєнні роки; проаналізувати перебіг операції «Вісла» та її наслідки; визначити особливості зовнішньополітичної діяльності УРСР у цей період.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Якою була територія УРСР напередодні Другої світової війни? **2.** Як змінилася територія УРСР у перший період Другої світової війни? **3.** Назвіть особливості політики влади Польщі на українських землях у передвоєнний період. **4.** Коли утворилася ООН? **5.** За курсом економічної і соціальної географії пригадайте, у чому полягає відмінність між поняттями «країна», «державна» та «залежна територія», якими є основні напрями зовнішньої політики України.

Обмін населенням — взаємне добровільне переселення на територію іншої держави представників певних груп населення відповідно до міждержавних домовленостей.

Репатріація — повернення на батьківщину з поновленням у громадянських правах військовополонених і цивільних осіб, які під час війни опинилися за її межами. Термін має особливий політичний зміст, коли його застосовують щодо повернення політемігрантів до країни походження.

Репатріант — особа, яка через економічні, соціальні або особисті причини добровільно переселяється до країни свого громадянства або походження з метою постійного проживання.

1 АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗМІНИ. Друга світова війна спричинила значні територіальні зміни.

Питання про західний кордон СРСР, а відповідно, й України, актуалізувалося під час завершальних операцій Другої світової війни в Європі. Його активно обговорювали під час Тегеранської (1943 р.), Ялтинської (Кримської, 1945 р.) та Потсдамської (1945 р.) конференцій глав держав антигітлерівської коаліції.

Остаточні післявоєнні кордони УРСР сформувалися у процесі українсько-польського, радянсько-польського, радянсько-чехословацького, радянсько-румунського територіальних узгоджень та юридичного закріплення у складі республіки земель, які увійшли до складу УРСР протягом 1939—1945 рр. Особливо складним і тривалим було врегулювання територіальних питань із Польщею та Чехословаччиною. На цей процес суттєво вплинуло міжнародне становище, зокрема прагнення СРСР закріпитися у Центрально-Східній Європі.

Першим кроком на шляху до остаточного визначення кордону з Польщею стала Люблінська угода між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення від **9 вересня 1944 р.** Відповідно до цього документа частину українських земель (частина Підляшшя і Холмщини, Надсяння, Лемківщина), де проживало майже 800 тис. українців, було передано Польщі, хоча ще влітку 1944 р. було складено карту майбутньої Холмської області УРСР. У такий спосіб сталінське керівництво намагалося підтримати прорадянський польський уряд і зменшити негативне ставлення польської громадськості до СРСР через події 1939 р.

Крім того, угода передбачала **обмін населенням**: українці повинні були переселитися на територію УРСР, а поляки — на територію майбутньої Польщі. Переселення мало відбуватися добровільно, проте пізніше воно набуло примусового характеру. Відповідно до міжнародного міграційного права цей процес називають **репатріацією**, а його учасників — **репатріантами**.

Особливістю угоди про обмін населенням було те, що її підписували представники УРСР, а не СРСР, як в інших подібних випадках. Отже, уряд СРСР подавав ці події як спільне бажання двох народів, а сам залишався осторонь і в разі міжнародних конфліктів міг заявити, що не має відношення до цього.

У реальному житті переселення в більшості випадків виявилася недобровільним і затяглося до березня 1947 р., а не до 1 лютого 1945 р., як передбачалося. Переселенню чинили опір як поляки, так і українці. За офіційною статистикою, до Польщі до жовтня 1946 р. було переселено 812 688 поляків, а до УРСР до березня 1947 р. — 472 635 українців.

Територіальне розмежування між СРСР і Польщею було закріплене Договором про радянсько-польський державний кордон від **16 серпня 1945 р.** Цей документ встановлював кордон по «лінії Керзона» з відхиленням на схід (тобто на користь Польщі) на 5—8 км, а на окремих ділянках — на 17 км (район Немирів—Ялівка) і навіть 30 км (район р. Солокії і м. Крилів).

Процес українсько-польських територіальних домовленостей завершився в 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, у результаті якого до Львівської області відійшли землі в районі м. Кристинопіль (згодом перейменували на Червоноград), а до Польщі відійшли території навколо м. Нижні Устрики Дрогобицької області.

На завершальному етапі Другої світової війни, коли радянські війська наблизилися до кордонів Чехословаччини, постало питання про подальшу долю Закарпатської України. У радянсько-чехословацьких переговорах з емігрантським урядом Е. Бенеша та в Договорі про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між Чехословаччиною та СРСР (12 грудня 1943 р.) питання про Закарпатську Україну вирішилося на користь Чехословаччини.

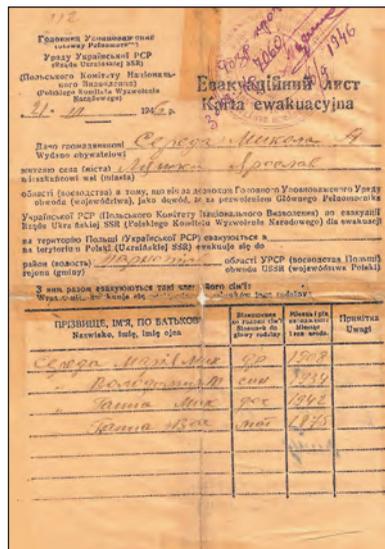
У **травні 1944 р.** в Лондоні між СРСР і Чехословаччиною було підписано угоду про відносини між чехословацькою владою і союзними (радянськими) військами на визволеній території. Угода передбачала, що головнокомандувач радянських військ матиме владу лише в межах зон ведення військових дій. На решті території влада здійснюватиметься чехословацькою адміністрацією.

Проте після вступу радянських військ на територію Закарпатської України ситуація змінилася. Радянське керівництво почало розглядати цей регіон як важливий стратегічний плацдарм для посилення свого впливу в Центральній та Південно-Східній Європі. Для досягнення своїх стратегічних цілей радянське керівництво використало місцевий антинацистський і національно-визвольний рухи.

Для легалізації радянської окупації Закарпаття **26 листопада 1944 р.** в м. Мукачеве за підтримки нової влади скликали так званий **з'їзд Народних комітетів Закарпатської України**. На з'їзді ухвалили маніфест про приєднання краю до Радянської України, обрали Народну Раду як верховний законодавчий орган влади Закарпатської України й сформуvalи прорадянський уряд. Досить швидко були створені всі органи радянської влади Закарпатської України: суд, прокуратура, збройні сили, органи управління на місцях тощо.

Події в Закарпатті непокоїли уряд Чехословаччини. Міністр закордонних справ ЧСР Я. Масарик відверто заявив, що Закарпаття не буде віддано СРСР, бо «Росія не можна пускати в Європу».

Проте розвиток подій змушував керівництво Чехословаччини враховувати нові обставини. У **червні 1945 р.** договір між ЧСР і СРСР юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачеві. **22 січня 1946 р.** було видано указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення у складі УРСР Закарпатської області. Цей

Евакуаційний лист про переселення з Польщі до УРСР. 1946 р.

Делегати з'їзду Народних комітетів Закарпатської України голосують за об'єднання Закарпаття з Радянською Україною. 26 листопада 1944 р.

? Яку мету, на вашу думку, ставила радянська влада, дозволяючи провести це зібрання?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із маніфесту скликаного за дозволом радянської окупаційної адміністрації першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України (26 листопада 1944 р.)

...Закарпатсько-український народ, вирваний з німецько-мадярського полону, вирішив раз і назавжди здійснити свою віковичну мрію і возз'єднатися з Радянською Україною. Із цими думками він йшов на вибори сільських, районних і міських Народних комітетів із наказом їм — добитися возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Спираючись на непохитну волю всього народу, висловлену в петиціях і постановах робітників, селян, інтелігенції і духовенства всіх міст і сіл Закарпатської України, перший з'їзд Народних комітетів усієї Закарпатської України постановляє:

1. Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини.
2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Ра-

дянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

3. Обрати Народну Раду Закарпатської України як єдину центральну владу, діючу по волі народу на території Закарпатської України.
4. Уповноважити і зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

? **Обговоріть у парах.** 1. Як ви оцінюєте значення рішення першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України для України і долі краю? 2. Для чого, на вашу думку, радянській владі було потрібне це рішення?

Зі статті заступника директора Державного архіву Закарпатської області М. Марканича «Довга дорога до злуки»

Завершення процесу возз'єднання всіх українських земель у єдиній державі знаменувало закінчення цілої епохи боротьби за єдність українського народу, стало доленосним актом надзвичайної ваги в історії України.

Незважаючи на те, що возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною відбулося в специфічних умовах Другої світової війни, панівного становища Радянського Союзу під час вступу його військ на територію Східної Європи і поєднувалося з рознузданою

радянською пропагандою та переслідуванням провідників Карпатської України, які заклали підвалини цього єднання, мусимо вкотре визнати, що наші попередники вдало використали історичний момент... у разі упущення в 1944—1945 рр. наданої історією можливості воно могло відбутися хіба що через тисячу років.

? **Обговоріть у групах.** Чи поділяєте ви твердження автора, що «наші попередники вдало використали історичний момент»? Поясніть свою думку.

акт одночасно ліквідував Закарпатську Україну як державне утворення.

За радянсько-румунським договором, підписаним **10 лютого 1947 р.**, до УРСР відходили Північна Буковина, Хотинщина, Ізмаїльщина, тобто юридично закріплювалися кордони, встановлені в червні 1940 р. Згодом ці кордони були підтверджені угодою 1961 р.

Урегулювання радянською владою територіальних питань мало для майбутнього України важливе історичне значення:

- ▶ остаточно встановлювалися та юридично закріплювалися її кордони;
- ▶ збільшилася територія республіки;
- ▶ відбулися демографічні зміни у складі її населення;
- ▶ до республіки приєднали деякі з давніх українських етнічних земель. Проте значна частина українських етнічних земель залишалася поза її межами.

Вихід України на міжнародну арену зумовив необхідність зміни державної символіки республіки. Президія Верховної

Міністр закордонних справ Румунії підписує мирний договір. Париж. 10 лютого 1947 р.

Ради УРСР прийняла Указ про Державний герб УРСР, Державний прапор УРСР і Державний гімн. Червоний прапор із написом «УРСР» було замінено двоколірним: верхня частина, що становила дві третини ширини полотна, була червоною, а нижня мала світло-блакитний (лазурний) колір. У верхньому лівому куті прапора містилося зображення серпа і молота, а над ним — п'ятикутної зірки. Деяких змін зазнав і герб УРСР.

2 ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА». Хоча обмін населенням між УРСР і Польщею було завершено в 1947 р., чимало українців продовжували жити на українських етнічних землях Посяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя, які узагальнено називали Закерзонням.

Щоб «остаточно вирішити українське питання» (саме таке завдання зафіксували міністри громадської безпеки та національної оборони Польщі у спільному проекті навесні 1947 р.): колонізувати ці землі й остаточно приборкати УПА, яка фактично їх контролювала, польська влада за погодженням із радянським та чехословацьким керівництвом провела у 1947 р. депортаційну операцію «Вісла». Вона передбачала переселення частини українського населення Посяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя на захід і північ Польщі, на так звані «повернуті землі» (землі, які відійшли до Польщі від Німеччини).

Близько 30 тис. польських солдатів і офіцерів, спираючись на підтримку радянських і чехословацьких військ, які блокували кордони, оточили формування УПА і в запеклих боях знищили або захопили багатьох українських воїнів (655 осіб загинуло, 1466 були заарештовані). Під загрозою покарань у стислі строки на нові землі було переселено 140 575 осіб українського і мішаного українсько-польського населення. Для тих, хто намагався уникнути переселення або повертався додому, створили концентраційний табір у Явожні, де утримувалося 3800 осіб.

У результаті операції «Вісла» для загонів УПА, які втратили соціальну опору, зник сенс боротьби на цих територіях. Командувач УПА **Роман Шухевич** (генерал Тарас Чупринка,

Операція «Вісла» — військово-адміністративна операція, що по суті була етнічною чисткою, здійснена в 1947 р. за домовленістю партійно-державного керівництва Польщі, СРСР та Чехословаччини. Полягала в депортації українців із їхніх етнічних територій у складі Польщі на території в західній частині польської держави, що до 1945 р. належали Німеччині, із метою обмежити підтримку українського підпілля місцевим населенням.

Етнічна чистка — політика, спрямована на насильницьке вигнання з певної території осіб іншої етнічної групи. Може відбуватися в різних формах: масове переселення етнічних груп, примус до еміграції і депортація. Генеральна Асамблея ООН визнала етнічну чистку однією із форм геноциду.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі звіту міністра оборони, заступника начальника Генерального штабу Війська Польського генерала С. Моссора (лютий 1947 р.)

...При розгляді ситуації на території Краківського округу виникла проблема із залишками українців. Багато осіб і навіть цілі сім'ї українців сховалися в лісах або в прикордонних теренах Чехословацької Республіки, а потім повернулися у свої садиби, становлячи бази для банд УПА і небезпеку іредентизму (об'єднання народу, нації в межах однієї держави — *Ред.*) на майбутнє. Оскільки Радянський Союз не приймає на даний час

цих людей, здається, необхідно навесні здійснити енергійну акцію переселення цих осіб окремими сім'ями, розкидаючи їх по всіх відновлених територіях, де вони швидко асимілюються...

? Обговоріть у групах. Як у джерелі польська влада обґрунтовувала необхідність виселення українців із їхніх земель? Дайте власну оцінку наведеної аргументації.

Виселення українського населення солдатами батальйону Корпусу внутрішньої безпеки «Познань», 1947 р.

? Опишіть за ілюстрацією, як польська влада здійснювала виселення українського населення.

Пам'ятний знак депортованим українцям із Лемківщини, Холмщини, Надсяння, Підляшся в м. Самбір (Львівщина). 2006 р.

Українська делегація на установчій конференції ООН у Сан-Франциско. 1945 р.

Тур) видав наказ про припинення боротьби в Закарзонні. Загони УПА, які опинилися без підтримки місцевого населення, перемістилися на територію УРСР і продовжили боротьбу. А три сотні членів УПА здійснили рейди через Угорщину, Польщу, Чехословаччину до Західної Німеччини. Ці рейди мали велике пропагандистське значення. Вони прорвали інформаційну блокаду і донесли до широких кіл світової громадськості відомості про боротьбу українців проти комуністичного режиму.

Унаслідок депортаційних акцій заселені українцями землі на території Польщі були полонізовані. Операція «Вісла» стала злочином комуністичних режимів Польщі та СРСР проти українського населення краю.

У 1990 р. Сенат Республіки Польща засудив операцію «Вісла». 22 квітня 2017 р. в Україні на державному рівні відзначався День пам'яті жертв операції «Вісла».

З **ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРСР.** Наприкінці Другої світової війни, як ви вже знаєте, Україна знову вийшла на зовнішньополітичну арену. Проте, перебуваючи у складі Радянського Союзу, вона не мала можливості здійснювати самостійну зовнішню політику.

27 січня 1944 р. на пленумі Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ЦК ВКП(б)) було прийнято рішення про розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин. Х сесія Верховної Ради СРСР (28 січня — 1 лютого 1944 р.) ухвалила закон про перетворення Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський. А в березні 1944 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про утворення Народного комісаріату закордонних справ УРСР. Його першим керівником став письменник О. Корнійчук, а згодом Д. Мануїльський. Також було створено Народний комісаріат оборони УРСР, який очолив В. Герасименко.

Зважившись на такий крок, сталінське керівництво мало далекосяжні стратегічні цілі: по-перше, подавати приєднання західних областей України та Білорусії як акт воз'єднання територій, населених представниками одного етносу; по-друге, збільшити кількість своїх представників в ООН, переговори про створення якої активно велися наприкінці війни.

У серпні 1944 р. на конференції в Думбартон-Оксі (США) під час обговорення проекту майбутньої ООН радянський представник А. Громико вніс пропозицію вважати 15 радянських республік членами-засновниками організації. Хоча ця пропозиція була відхилена, сталінське керівництво не полишало цієї ідеї. На Ялтинській (Кримській) конференції в лютому 1945 р. США й Велика Британія зобов'язалися підтримати пропозицію радянського уряду щодо прийняття УРСР і БРСР у члени ООН.

6 травня 1945 р. українська делегація прибула до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН і активно залучилася до роботи. Д. Мануїльський очолив комітет із підготовки

тексту преамбули (вступу) і першого розділу Статуту ООН «Цілі та принципи діяльності Організації». Інші члени української делегації — І. Сенін, О. Палладін, В. Бондарчук, М. Петровський, П. Погребняк — також узяли участь у роботі комітетів.

На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1946 р. УРСР було обрано до складу Економічної і Соціальної Ради, а в 1948—1949 рр. — непостійним членом Ради Безпеки ООН. Її представників запросили до багатьох структур організації, у тому числі й до Міжнародного суду. УРСР підтримала прохання про вступ до ООН Цейлону та Лаосу, її представник відіграв важливу роль у прийнятті рішення про поділ Палестини на єврейську та арабську частини й створення Держави Ізраїль.

Із перших років своєї діяльності українська дипломатія була досить активною. Представники УРСР брали участь у **Парижській мирній конференції (29 липня — 15 жовтня 1946 р.)**, у лютому 1947 р. підписали мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією.

Українська делегація також узяла активну участь у роботі **Дунайської конференції 1948 р.**, яка вирішувала питання режиму торгового судноплавства на Дунаї. Уже під час «холодної війни» УРСР увійшла до складу **Всесвітньої ради миру**, запропонувала низку мирних ініціатив.

Незважаючи на таку бурхливу зовнішньополітичну діяльність, УРСР не виходила за межі політики, яку диктувало радянське керівництво. Так, угоди з Польщею та Чехословаччиною про врегулювання питання кордонів підписувалися представником союзного Народного комісаріату закордонних справ. Пропозиції Великої Британії (1947 р.) та Судану (1956 р.) щодо встановлення прямих дипломатичних відносин з УРСР так і залишилися без відповіді.

Таким чином, вихід УРСР на зовнішньополітичну арену був зумовлений стратегічними інтересами СРСР.

Американські кадети піднімають прапор Української РСР над резиденцією ООН. Сан-Франциско. 1945 р.

Всесвітня рада миру — вищий постійний орган світового руху прибічників миру, створений у 1950 р.

ВИСНОВКИ

- Завершення Другої світової війни призвело до подальших злочинів радянської влади проти України.
- Майже всі українські землі було об'єднано в межах однієї держави. Проте це було зумовлено стратегічними інтересами тоталітарного радянського режиму СРСР.

- Операція «Вісла» стала яскравим прикладом ігнорування комуністичним режимом Польщі прав людини.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

- 1. Дайте визначення поняття «репатріант».
- 2. Коли було підписано радянсько-румунський договір про кордон? 3. Що таке операція «Вісла»? 4. Скільки українців було виселено на нові землі під час операції «Вісла»? 5. Назвіть дату створення Народного комісаріату закордонних справ УРСР. 6. Хто очолював українську делегацію на установчій конференції ООН у Сан-Франциско?

- 7. Охарактеризуйте процес визначення державних кордонів УРСР у післявоєнних міжнародних договорах. 8. Проаналізуйте операцію «Вісла» з точки зору порушення прав людини. 9. Яку участь брала УРСР у діяльності міжнародних організацій в перші післявоєнні роки?

 10. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Яку роль відіграла Україна в системі міжнародних відносин у післявоєнний період?». **11.** Складіть таблицю «Операція «Вісла»».

Дата проведення	
Методи, які застосовували щодо українського населення	
Кількість постраждалих	
Результати і наслідки	

12. Покажіть на карті атласу, як відбувалося визначення кордонів УРСР у цей період.

 13. У 2007 р. президенти Польщі Л. Качинський та України В. Ющенко в спільній заяві засудили операцію «Вісла» й зазначили, що вона суперечила базовим правам людини. Які права людини порушила операція «Вісла»? **14.** Упродовж вивчення розділу підготуйте до уроку узагальнення знань навчальний проект на теми (за вибором): 1) Україна для ООН. ООН для України. 2) Етапи боротьби за незалежність: від УНР до УПА (початок кейсу «Як трансформувався український визвольний рух у ХХ ст.»).

§ 3—4. Внутрішньополітична та економічна ситуація в УРСР

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: з'ясувати, як в УРСР відбувся перехід до мирного будівництва; визначити особливості післявоєнної відбудови в республіці; дізнатися, як і чому стався масовий штучний голод 1946—1947 рр.; визначити характерні риси життя та побуту населення УРСР у цей період.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Що таке відбудова? У яких країнах світу, коли і як вона здійснювалася? **2.** За курсом економічної і соціальної географії України вкажіть, яким було економічне районування УРСР у середині ХХ ст. **3.** Коли в першій половині ХХ ст. в Україні стався масовий штучний голод? Укажіть його причини, особливості й наслідки. **4.** Назвіть характерні риси життя і побуту населення УРСР у 1930-х рр.

1 **УМОВИ, У ЯКИХ РОЗПОЧАЛАСЯ ВІДБУДОВА. РЕПРЕСИВНІ КАМΠΑНІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ.** Після відновлення тоталітарного радянського режиму влада розпочала **відбудову** зруйнованого господарства. На думку істориків, жодна країна Європи не зазнала такого руйнування, як Україна.

Загальні збитки, завдані господарству, були в 5 разів більше суми, витраченої Україною на нове будівництво в 1920—1941 рр. Досить важким було становище в сільському господарстві, яке в 1945 р. дало лише третину довоєнного річного врожаю. Значними були й демографічні втрати. Як наслідок різко скоротився обсяг трудових ресурсів. Катастрофічно погіршилися побутові умови населення: близько 10 млн осіб залишилися без житла. В умовах панування тоталітарного радянського режиму відбудова здійснювалася за рахунок посилення тиску влади на населення й зменшення видатків на його потреби.

У таких важких умовах розпочиналася відбудова господарства. До кінця 1945 р. було відновлено 44 % довоєнних потужностей машинобудівної і 30 % легкої промисловості, уведено в дію 123 великі та 506 дрібних шахт Донбасу. Частково було відновлено житловий фонд, розпочали працювати більшість шкіл, вищих навчальних закладів, медичних установ.

Однією з визначальних рис політичного життя України стало зміцнення впливу Комуністичної партії. Партійний апарат постійно прагнув тотального контролю над усіма сферами життя суспільства.

Відновлювалася діяльність органів радянської влади. У лютому 1947 р. було проведено вибори до Верховної Ради, у грудні 1947 р. — до місцевих Рад. У той самий час було ліквідовано органи управління, які діяли у воєнний час. Реорганізовувалася система управління промисловістю й сільським господарством. У 1946 р. Раду Народних Комісарів було перейменовано на Раду Міністрів УРСР. На підприємствах та в установах відновлювалися 8-годинний робочий день,

відпустки, скасовувалася понаднормова неоплачувана праця. Скорочувалися витрати на оборону. Країна переходила до мирної праці.

Відбудовчі процеси ускладнювалися репресивними кампаніями радянської влади, ініційованими та здійснюваними силовими структурами й керівництвом СРСР, а також відповідними структурами в УРСР.

У післявоєнний період у СРСР репресували військових, звинувачуючи їх у зловживанні владою, її перевищенні або бездіяльності й недбалому виконанні своїх обов'язків.

Раніше звільнених осіб, які вже відбули покарання, як осіб, «небезпечних своїми антирадянськими зв'язками й ворожою діяльністю», відправляли в заслання. За офіційними даними, у цей період у СРСР у засланні опинилося понад 52 тис. осіб.

У 1952 р. велику групу «інженерів-шкідників» металургійного комбінату в м. Сталіно, переважно єврейської національності, заарештували й за вироком суду розстріляли (у наступних параграфах ви дізнаєтеся про репресії в західних областях УРСР і проти діячів культури).

2 УКРАЇНЦІ В ПОВСТАННЯХ У ТАБОРАХ ГУТАБУ. У післявоєнний період кількість політичних в'язнів-українців, більшість із яких становили представники національно-визвольного руху, у таборах ГУТАБу зростає в 2,4 рази й досягла 20 % від загальної кількості ув'язнених. В'язні-українці зробили вагомий внесок у боротьбу в радянських концтаборах для противників влади.

За даними українських дослідників, у 1946—1956 рр. у таборах ГУТАБу відбулося 47 повстань, у яких найактивнішу участь узяли українці. Крім вимог полегшити режим утримання, повстанці висували політичні вимоги: звільнення невинно засуджених, перегляд справ в'язнів, припинення репресій і ліквідація системи концтаборів для політв'язнів.

У вересні 1949 — лютому 1950 р. у спеціальному таборі № 1 у селищі Інта діяв підпільний комітет із підготовки повстання. Його більшість становили в'язні-українці. У лютому 1950 р. через зраду провокатора підготовка повстання припинилася. Українські повстанські підпільні структури існували в «Озерлагу» (Тайшет) і «Речлагу» (Воркута). Підготовлені українцями — в'язнями таборів ГУТАБу повстання відбулися в Печорі (1948 р.), Салехарді (1950 р.), Екібастузі (1951 р.).

Ці та інші повстання закінчилися поразками, але вони відіграли важливу роль у наближенні кінця системи ГУТАБу.

3 ВІДБУДОВА ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНІ. Відбудовчі процеси в УРСР розпочалися одразу після того, як на її територію повернулася радянська влада після завершення бойових дій. Відбудову суттєво ускладнювало те, що з евакуації на схід СРСР повернулося лише 15 % підприємств. Жодного відшкодування за втрачене майно республіка не отримала.

ГУТАБ (рос. ГУЛАГ) — Головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць утримання, що існувало в СРСР у 1934—1956 рр.

В'язні ГУТАБу. Норильськ. 1954 р.

Загальний вигляд відбудованої шахти ім. Ворошилова. Комунарськ (Ворошиловградська обл.). 1946 р.

? Яку інформацію про відбудовчі процеси в УРСР можна отримати за ілюстраціями, наведеними на с. 17, 18?

Відбудова центральної частини
Полтави. 1946 р.

Жінки розвантажують хліб на пункті
«Заготзерна». 1946 р.

Колона з хлібом прямує на
елеватор. Одещина. 1947 р.

Жінки на відбудові Дніпрогесу.
Запоріжжя. 1947 р.

Відповідно до засад функціонування радянської **командно-адміністративної економіки** для здійснення відбудови в СРСР прийняли п'ятирічний план на 1946—1950 рр. Він передбачав продовження політики індустріалізації, що була започаткована наприкінці 1920-х рр., причому на перше місце висувалося задоволення військових потреб СРСР.

План передбачав відбудувати менш ніж за п'ять років зруйновані війною регіони країни, відновити довоєнний рівень промислового й сільськогосподарського розвитку і навіть його перевищити, підвищити продуктивність праці на 36 %. Хоча експерти вважали, що Радянському Союзу для відбудови потрібно декілька десятиліть. Обсяг капіталовкладень на п'ятирічку становив 65 млн руб., що перевищувало розмір капіталовкладень за три передвоєнні п'ятирічки. Таким чином, виснажене війною населення змушене було працювати на межі своїх фізичних можливостей.

Відбудова в Україні мала такі особливості:

- ▶ масштаби відбудовчих робіт були більшими, ніж у будь-якій країні Європи;
- ▶ республіці доводилося розраховувати лише на власні сили та ресурси Радянського Союзу, а не на зовнішню допомогу. «Холодна війна» унеможливила використання західної, перш за все американської, фінансової та технічної допомоги;
- ▶ під час відбудови ставка робилася на важку промисловість та енергетику (80 % капіталовкладень) за рахунок легкої промисловості, соціальної сфери та сільського господарства (на останнє виділяли лише 7 % капіталовкладень);
- ▶ економіку України відбудовували й розбудовували, звичайно, не як самостійний і самодостатній комплекс, а як частину загальносоюзної економічної системи. Крім того, унаслідок розвитку нових промислових центрів СРСР за Уралом та в Казахстані частка України в 1945 р. в загальносоюзному виробництві знизилася порівняно з довоєнним періодом із 18 до 7 %;
- ▶ повсюдно була запроваджена адміністративно-командна система. Саме її жорсткі умови давали змогу мобілізувати і зосередити значні матеріальні та людські ресурси для відбудови господарства;
- ▶ надзвичайно важливу роль відводили ідеологічному заохоченню праці, що знаходило свій вияв у широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходах — соціалістичних змаганнях, рухах передовиків і новаторів;
- ▶ відбудова ускладнювалася масовим штучним голодом 1946—1947 рр.;
- ▶ гостро відчувалася нестача робочої сили, особливо кваліфікованої, сучасного обладнання і технологій.

Скорочення кваліфікованої робочої сили намагалися подолати шляхом залучення до важкої фізичної праці жінок та підлітків. У 1947 р. лише у вугільній та металургійній промисловості жінки становили 35 % від усіх працюючих.

Проведення відбудови господарства УРСР, як і СРСР загалом, передбачало відновлення притаманної радянській моделі

розвитку командно-адміністративної економіки, яка рухалася екстенсивним шляхом розвитку. При цьому відновлювалися довоєнні потужності, модернізація яких майже не здійснювалася.

Результати відбудови були неоднозначними. З одного боку, було відновлено промисловість України. Її обсяг у 1946—1950 рр. збільшився в 4,4 разу і перевищив рівень 1940 р. на 15 % (проте обсяг виробництва легкої промисловості в 1950 р. зменшився порівняно з довоєнним на 20 %). З іншого боку, ціна відбудови через жорсткі методи її проведення була дуже високою.

Особливо тяжким залишалося становище селян. Вони отримували мізерну заробітну плату, не мали паспортів, а відповідно, і можливості вільно пересуватися; їм доводилося сплачувати великі податки за присадибні ділянки.

Для інтенсифікації праці колгоспників сталінське керівництво застосовувало примусові та репресивні методи. Так, 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». За цим указом було репресовано 12 тис. колгоспників.

Ситуацію в сільському господарстві ускладнювали занедбаність земель за роки війни і відсутність придатних для роботи тракторів, комбайнів, автомобілів і навіть найпростіших землеробських знарядь, тягла. У плуг доводилося впрягати корів, а подекуди впрягалися й самі жінки-колгоспниці, ставши основною робочою силою післявоєнного села.

Однак, незважаючи на ці заходи та на надзвичайні зусилля селянства, у сільському господарстві до кінця п'ятирічки так і не вдалося досягти показників довоєнного розвитку. Так, у 1950 р. валовий збір зернових становив лише 85 % довоєнного рівня.

4 МАСОВИЙ ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1946—1947 рр., ЙОГО ПРИЧИНИ, МАСШТАБИ Й НАСЛІДКИ.

У післявоєнний час у сільському господарстві склалося вкрай несприятливе становище. За роки війни скоротилися посівні площі, зменшилося поголів'я худоби, не вистачало техніки та робочих рук. Для подолання цих труднощів необхідні були докорінні зміни в державній політиці щодо сільського господарства. Однак сталінське керівництво не планувало проводити якісь зміни, село залишалося одним із головних джерел для відбудови промисловості. Під тиском центрального керівництва уряд УРСР та Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У, із 1952 р. — КПУ) планували в 1946 р. у форсованому порядку збільшити посівні площі, урожайність і хлібозаготівлю.

Навесні-влітку 1946 р. 16 областей України вразила посуха. Озимі та ярові посіви загинули. Урожайність зернових склала 2—3 ц/га (для порівняння: у 1940 р. вона становила 14,6 ц/га, у 1944 р. — 10,8 ц/га). Посуха загострила проблему кормів для худоби, почався її падіж. Було дозволено здавати

Командно-адміністративна економіка — система управління економікою країни, у якій вирішальна роль належить командно-адміністративним методам, а влада зосереджується в руках вищого бюрократичного апарату.

Екстенсивний шлях розвитку — спосіб збільшення обсягів виробництва завдяки кількісному приросту всіх елементів продуктивних сил за незмінного рівня технічної основи виробництв.

Модернізація — оновлення, узгодження чогось відповідно до сучасних вимог із метою досягнення нового якісного стану.

Охоронці врожаю в колгоспі ім. Й. Сталіна. Харківщина. 1947 р.

Перепоховання останків тіл жертв масового штучного голоду і репресій 1946—1947 рр. Личаківський цвинтар у Львові. 2009 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Скарга колгоспників с. Попелюхи Піщанського району Вінницької області Голові Ради Міністрів УРСР М. Хрущову на нестерпні умови праці та голод (5 червня 1946 р.)

Микито Сергійовичу, батечку наш, заступнику, важко нам, обірвані ми всі, голі й босі, брудні й голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо, ніколи нам так не було важко, як у цю хвилину, люди наші з голоду мруть, діти від недоїдання й хвороб стають каліками. Харчуємося ми лободою, корою, а в кого є гроші, то йдуть у місто й купують хліб у комерційних магазинах, але й за хлібом іти далеко — 140—160 км, а в нас ніхто не продає. Із колгоспу ми нічого не одержали, і немає надії — усе згоріло, а яріві дуже слабкі, і як виконаємо план, то всі подохнемо...

Багато колгоспників збираються їхати на Кавказ і до Середньої Азії. Усі говорять, що там життя багате й дешеве, а Україна зубожіла, і ніхто на неї не звертає уваги. Живуть зараз добре тільки хитруни, спекулянти, шахраї, злодії, а їх багато, а простій людині не домогтися правди, усі на неї кричать і не вірять.

За зведеннями наш район найбільш відсталий в області, надій жодних, усі ми вбиті горем, зі злиднів нам не вийти.

Якщо Ви, Микито Сергійовичу, нам не допоможете, то в нас сил уже не вистачає, а з області ніхто нас не

чує. Із кожним роком усе гірше й гірше — колгоспу однаково. Як не працюй, а гарантії немає, що одержиш. У селі дуже сумно, тепер ніхто вже ні свят, ні весіль не справляє, усі зубожіли й нікого це не цікавить, а молодь наша ходить у ганчірках, і їм не до веселощів, а комсомольці й партійці мовчать. У газетах пишуть, що все добре, а де це добре, а в нас усе погано. У районі все погано, гірше, ніж було десять років тому. І базару немає, і церкву спалили, і лазня не працює. Наші родичі з Піщанки говорять, що Піщанка стала гіршою, ніж село.

Люди всі змінилися — худі, чорні, злі, говорять, що тепер правди немає, але правда повинна бути. Ми просимо у Вас підтримки, Микито Сергійовичу, звернути увагу на наше село Попелюхи Піщанського району. Допоможіть нам хоч цього року.

З укліном, Ткачук і Белоконь.

? 1. Обговоріть у групах. Які суспільно-політичні та економічні процеси, що відбувалися в Україні, відбиває цей документ? 2. Що найбільше вас вразило в історичному джерелі?

Голод 1946—1947 рр. — масовий штучний голод, організований керівництвом Комуністичної партії та урядом СРСР; масова загибель людей від голоду на території УРСР, спричинена зумисними діями сталінської влади.

ЦІКАВІ ФАКТИ

В Україні з 1998 р. встановлено День пам'яті жертв голодоморів, який відзначають щороку в четверту суботу листопада.

худобу на забій понад планові норми. Це призвело до того, що в деяких областях план здачі м'яса було перевиконано вдвічі. У результаті тваринництво республіки знало величезних втрат, компенсувати які довелося довго.

Керівники деяких областей наполегливо зверталися до уряду з проханням зменшити план хлібозаготівлі, який в липні 1946 р. було збільшено з 340 до 360 млн пудів. Відповіддю на звернення про допомогу стали репресивні заходи. У сільські райони виїхали представники вищих органів республіки, областей, суду, прокуратури. Тільки за перший квартал 1947 р. до судової відповідальності було притягнуто 1,5 тис. голів колгоспів; 6 тис. комуністів отримали дисциплінарні стягнення за невиконання вказівок партії.

Селяни почали тікати від голодної смерті в більш благополучні райони (наприклад, до Західної України), у міста. Щоб уникнути знелюднення села, каральні органи відшукували і повертали селян. Проте незважаючи на крайні заходи, зерна вдалося зібрати лише 60 % від плану хлібозаготівлі, хоча вилучено було навіть насінневий фонд. Разом із цим у 1946—1947 рр. СРСР експортував до країн Центрально-Східної та Західної Європи 2,5 млн т зерна.

В Україні почався голод. Опинившись перед загрозою катастрофи, керівництво УРСР на чолі з М. Хрущовим намаглося зменшити її масштаби за рахунок ресурсів західних областей. Сподіваючись на допомогу центрального керівництва, М. Хрущов звернувся до Й. Сталіна. Проте останній заявив:

«Ти м'якотілий! Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми витратили наші державні запаси».

У березні 1947 р. «м'якотілого» М. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У замінив «твердий» Л. Каганович. Проте для проведення посівної кампанії все ж таки було видано позику в 35 млн пудів насіння. Головним винуватцем третього масового штучного голоду в Україні було сталінське керівництво, яке нехтувало долею мільйонів українців заради союзних інтересів.

За неповними даними, від масового штучного голоду в 1946—1947 рр. у містах і селах УРСР померло понад 1 млн осіб. Це були люди різних національностей: українці, росіяни, євреї, болгари, гагаузи та інші. Представники сучасної української експертної спільноти з питань Голодомору наголошують, що «переважна кількість убитих голодом — українці і перш за все — селяни». Відсоток українців у складі тогочасного населення республіки пояснює цю думку.

5 ЗМІНИ В ДЕМОГРАФІЧНІЙ СИТУАЦІЇ. РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА ПОБУТ НАСЕЛЕННЯ. На демографічну ситуацію в Україні впливали такі чинники, як втрати у війні, міграція населення, входження до складу УРСР західноукраїнських земель, масовий штучний голод 1946—1947 рр., відбудова господарства.

За роки війни на фронтах загинуло понад 3 млн українців (майже кожен другий призваний до лав армії) і близько 5 млн осіб у зоні окупації. До демографічних втрат дослідники також зараховують 2,4 млн ненароджених унаслідок війни. До цього варто додати вивезених на примусові роботи понад 2,2 млн осіб, із яких 200 тис. із різних причин не повернулися.

Завершення бойових дій дало поштовх значним міграційним процесам. Повернулися до мирної праці демобілізовані з лав Радянської армії близько 2,2 млн осіб. Поверталися ті, кого було вивезено під час евакуації на схід, хто перебував на примусових роботах або в полоні за межами України. Також до України прибули працівники, партійні діячі з інших республік СРСР для здійснення відбудови господарства і радянізації західних областей.

На демографічній ситуації в Україні позначилися депортація населення, репресії (виселення кримських татар, німців, поляків, угорців та інших). Значний вплив на демографічні процеси мали відбудова та подальший розвиток промисловості, які прискорили процес урбанізації і призвели до скорочення кількості сільських жителів. Унаслідок демографічних змін, що відбулися в 1940-х рр., населення республіки в 1951 р. становило 37,2 млн осіб, що на 4,1 млн менше, ніж у довоєнному 1940 р.

Значно змінився й етнічний склад населення УРСР. Зменшилася кількість єврейської, польської, німецької та інших національних меншин, натомість збільшилася частка російської меншини.

Війна і післявоєнна розруха спричинили катастрофічне падіння рівня життя населення. Не вистачало продовольства

«Поневолений журавель». Монумент Меморіалу жертв Голодоморів у парку Вічної Слави. Київ. 2013 р.

Зразок продовольчої картки робітника. 1947 р.

Хлібний магазин Києва. 1948 р.

і найнеобхідніших речей. Гостро постали проблеми житла, безпритульних дітей, злочинності тощо. Проте на їх вирішення за планом четвертої п'ятирічки виділялися незначні ресурси.

У грудні 1947 р. уряд прийняв постанову про скасування карток на продовольчі й промислові товари та перехід до продажу цих товарів у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. Разом зі скасуванням карткової системи було проведено грошову реформу, що мала на меті впорядкувати фінансову систему.

Проведені реформи мали неоднозначні наслідки. З одного боку, скасування карткової системи свідчило про певну стабілізацію економіки. Однак з іншого боку, після 1947 р. заробітна плата більшої частини населення, що зросла лише в 1,5 разу порівняно з довоєнним рівнем, суттєво відставала від нових державних цін, які майже втричі перевищували довоєнний рівень. Спостерігалася така ситуація: полиці магазинів були наповнені продуктами, а ні черг, ні особливого попиту на ці товари не було.

Не змогла суттєво поліпшити життєвий рівень населення і грошова реформа. Обсяг грошової маси, що перебувала в обігу, почав відповідати потребам господарства, але було вилучено гроші в тих, хто заощадив певні суми. За вкладами в ощадних касах у розмірі до 3 тис. руб. обмін грошових знаків здійснювався у співвідношенні 1:1, за вкладами від 3 до 10 тис. руб. зменшувалися заощадження на третину, а понад 10 тис. руб. — на дві третини.

Особливо боляче реформа вдарила по селянству, яке знову було ошукане державою. В умовах відсутності установ Ощадного банку на селі обмін готівкових грошей, що населення зберігало вдома, здійснювався у співвідношенні 1:10. Таким чином, відбудова не сприяла зростанню життєвого рівня населення й відклала вирішення соціальних проблем на наступні десятиліття. Повсякденне життя більшості населення республіки, крім представників партійного апарату й державних урядовців, було складним. (Детальніше про повсякденне життя населення ви дізнаєтеся на практичному занятті.)

ВИСНОВКИ

- Україна, зазнавши значних збитків (зруйнований економічний потенціал, значні людські втрати), завдяки важкій праці її громадян відновила свій промисловий потенціал. При цьому радянська влада примушувала людей працювати на межі своїх фізичних можливостей.
- Під час відбудови радянське керівництво, традиційно проголошуючи демагогічні гасла турботи про трудящих,

вважало потреби людини другорядними порівняно з інтересами держави.

- Величезною трагедією всього населення республіки став масовий штучний голод 1946—1947 рр., який був фактично злочином радянської влади проти населення.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Назвіть суму прямих збитків, завданих війною економіці УРСР. 2. Коли в республіці було ліквідовано органи управління, які діяли у воєнний час? 3. Яку економіку називають тоталітарною? 4. Що

таке екстенсивний шлях розвитку економіки? 5. Хто очолював керівництво УРСР у час, коли розпочався масовий штучний голод 1946—1947 рр.? 6. Якою була кількість жертв масового штучного голоду 1946—1947 рр.?

 7. Які зміни відбувалися в УРСР під час переходу до мирного будівництва? **8.** Охарактеризуйте відбудову господарства в УРСР та її особливості. **9.** На підставі чого можна зробити висновок, що масовий штучний голод 1946—1947 рр. був злочином радянської влади проти населення республіки? **10.** Визначте зміни, що відбулися в цей період у демографічній ситуації, рівні життя та побуті населення республіки.

 11. Знайдіть за картою атласу регіони, які найбільше постраждали від масового штучного голоду 1946—1947 рр. **12. Обговоріть у малих групах** прояви відновлення тоталітарної економіки під час відбудови господарства України. **13.** Складіть порівняльну таблицю «Терор голодом в Україні».

Дата	Причини	Особливості	Наслідки
1921—1923 рр.			
1932—1933 рр.			
1946—1947 рр.			

 14. Підготуйте повідомлення (презентацію) на тему «Масовий штучний голод 1946—1947 рр. у вашому краї».

§ 5. Посилення радянзації та репресії в західних областях УРСР

1 **ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ. МАСОВІ ДЕПОРТАЦІЇ 1944—1946 рр.** У період 1939—1940 рр. на західноукраїнських землях радянський режим ще не встиг зміцнитися. Тому після війни партійно-державні керівники СРСР намагалися встановити в Західній Україні такий порядок, який діяв на інших територіях Союзу. Цей процес отримав назву **«радянїзація»**. Її складовими були колективізація, індустріалізація, так звана «культурна революція» та масові репресії проти невдоволених новою владою.

Представники влади намагалися провести радянїзацію в найкоротший час, незважаючи на опір місцевого населення. Жителі Західної України добре пам'ятали перший досвід спілкування з радянською владою. Вони боялися колективізації і переслідувань на релігійному ґрунті. Їхні побоювання виявилися недаремними. Для впровадження радянського способу життя в Західну Україну спрямували значні політичні та військові сили.

Після Львівсько-Сандомирської операції радянську владу встановили в Галичині та Закарпатті. Одразу після вступу радянських військ у Західну Україну на роботу до місцевих органів влади, господарської, політичної та інших сфер зі східних областей були направлені працівники різних спеціальностей. До середини 1946 р. сюди прибуло 86 тис. спеціалістів. Місцевим активістам не довіряли, їх переводили на другорядні посади. Так, наприкінці 1946 р. з 15 120 вищих посад в обкомах партії в Західній Україні працівники місцевого походження займали лише 1832 особи (12,1 %).

Першим кроком нової влади стало утворення спочатку тимчасових, а потім постійних місцевих органів влади у формі Рад.

Здійснювалися націоналізація промисловості, реквізиції цінностей в банках. Одержавлювалися житловий фонд, сфера торгівлі, установи культури, навчальні заклади, оголошувалися державною власністю залізничний транспорт та вся сфера

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, як відбувалася радянїзація західних областей УРСР; з'ясувати долю Української греко-католицької церкви після відновлення радянської влади; встановити особливості колективізації, індустріалізації та «культурної революції» в західних областях УРСР; охарактеризувати український визвольний рух у 1944 — 1950-х рр.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. За курсами економічної і соціальної географії України та історії України визначте, які історико-географічні землі Західної України, коли і як увійшли до складу УРСР. **2.** Назвіть дату й основні заходи першого етапу радянїзації західноукраїнських земель. **3.** Якими були характерні риси сталінської індустріалізації, колективізації та «культурної революції» в Радянській Україні кінця 1920 — 1930-х рр.? **4.** Укажіть особливості й основні події українського визвольного руху в роки Другої світової війни.

Депортація — примусове виселення з місця постійного проживання особи, групи осіб або народу, визнаних владою соціально небезпечними.

Операція «Захід» — примусове переселення населення Західної України (за винятком Закарпаття), здійснене 21 жовтня (у деяких місцях тривало до 26 жовтня) 1947 р. радянською владою з метою послаблення українського визвольного руху в краї.

ЦІКАВІ ФАКТИ

21 жовтня 2017 р. в Україні вшанували 70-річчя масової депортації населення Західної України до Сибіру.

Листівка УПА про депортацію на спецпоселення до Сибіру. 1947 р.

? За малюнками на с. 24, 25 визначте, які дії радянської влади в Західній Україні засуджувалися ОУН та УПА.

його обслуговування, ліси, надра тощо. Великі маєтки були конфісковані, а їхні землі передавалися безземельним і мало-земельним селянам. Власники великих промислових підприємств, господарі хуторів, жителі прикордонної смуги зазнали депортації до віддалених районів СРСР.

Згідно з документами, протягом 1944—1946 рр. із семи західних областей України в північно-східні регіони СРСР було виселено 14 729 сімей (36 609 осіб). Відсутність житла, речей першої необхідності, медикаментів і продовольства стали справжньою катастрофою для перших хвиль переселенців. Депортованих людей підселяли до будинків місцевих жителів «за рахунок ущільнення» без згоди останніх. Здійснюючи масові депортації в цей час, радянська влада намагалася унеможливити опір порядкам, які запроваджувала. Депортації були ще одним злочиним радянської влади проти українського та інших народів.

10 вересня 1947 р. Рада Міністрів СРСР оприлюднила указ «Про виселення із західних областей УРСР до областей Карагандинської, Архангельської, Вологодської, Кемеровської, Кіровської, Молотовської, Свердловської, Тюменської, Челябінської та Читинської членів родин «оунівців» та активних бандитів, заарештованих та вбитих у боях».

Операція «Захід» розпочалася 21 жовтня 1947 р. о другій годині ночі. Протягом доби було виселено 76 192 особи, серед яких 22 174 дітини. До 26 жовтня кількість депортованих зросла до 77 791 особи.

Переселенців із Західної України товарними вагонами відправляли залізницею на примусові роботи на копальнях або в колгоспах Сибіру. Сотні осіб дорогою померли.

За вказівками з Москви й Києва керівництво на місцях запроваджувало ті самі порядки, що панували в інших куточках СРСР. Мали місце грубість, порушення законів і прав людини, упереджене ставлення до місцевих кадрів, штучне розмежування українців на «східняків» і «западенців».

2 **ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ у 1946—1949 рр.** Один із перших ударів радянська влада завдала по Українській греко-католицькій церкві (УГКЦ), яка мала величезний вплив на західноукраїнське населення і виступала натхненником національно-визвольної боротьби.

До встановлення на західноукраїнських землях радянської влади УГКЦ об'єднувала понад 5 млн віруючих.

Смерть 1 листопада 1944 р. митрополита А. Шептицького стала сигналом до початку кампанії проти УГКЦ. Греко-католиків почали звинувачувати у співробітництві з нацистами. Наступник А. Шептицького **Йосип Сліпий**, намагаючись знайти спільну мову з радянською владою, відрядив до Москви делегацію, яка була прийнята Головою Ради у справах релігійних культів при Раді Народних Комісарів СРСР І. Полянським. Під час зустрічі представники УГКЦ ознайомили його із життям церкви й зверненням Й. Сліпого «До духовенства і віруючих», де містилися заклики до Української повстанської армії

(УПА) «повернутися з неправильного шляху». Члени делегації передали 100 тис. руб. у фонд Червоного хреста на оборону країни.

Не бажаючи вступати у відкритий конфлікт з УГКЦ під час війни, сталінське керівництво пообіцяло греко-католикам надати можливість вільно відправляти богослужіння. Проте вже в березні 1945 р. з'явилася детальна інструкція щодо ліквідації УГКЦ, яку схвалив Й. Сталін. Відповідно до неї у квітні 1945 р. заарештували єпископат УГКЦ на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Усім їм запропонували «добровільно» возз'єднатися з Російською православною церквою (РПЦ).

Далі органи влади розпочали арешти провідних діячів УГКЦ і заслання їх до Сибіру. За короткий час було закрито церковні освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіальні управління, а також заарештовано близько 2 тис. священників і монахів.

У 1946 р. в Києві відбувся закритий судовий процес проти греко-католицьких ієрархів на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Тоді ж у Львові було скликано неканонічний (тобто такий, що не є законним із точки зору церковної традиції) Собор, який прийняв рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив із Римом і підпорядкування греко-католиків РПЦ. УГКЦ змушена була перейти в підпілля. Ініціатора й організатора Собору єпископа Г. Костельника згодом застрелили на одній із вулиць Львова.

За схожим сценарієм розгорталися події і в Закарпатті. 15 священників Мукачівської єпархії вислали до Сибіру, трьох убили, а 36 осіб утекли за кордон. На мукачівського єпископа **Теодора Ромжу** в 1947 р. вчинили замах, щоправда, невдалий, але пізніше, як стверджував у спогадах один із відомих працівників Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (НКВС), його отруїли в лікарні.

Зрештою всі греко-католицькі церкви закрили й 50 священників засудили на різні терміни ув'язнення. Наслідком цих акцій стало проголошення в серпні 1949 р. Московським патріархом добровільного возз'єднання Мукачівської єпархії з РПЦ. Ліквідація УГКЦ була складовою радянізації західноукраїнських земель. Цим заходом радянська влада намагалася підірвати в краї духовну опору українського національно-визвольного руху.

З здійснення колективізації, індустріалізації та «культурної революції». Після примусового встановлення радянської влади в західних областях на порядку денному поставили питання відбудови і подальшої радянізації краю. У 1944 р. на це було виділено 10 млрд руб. Із метою координації дій під час проведення радянізації західних областей створили спеціальні посади заступника Голови уряду УРСР, заступників міністрів. У ЦК КП(б)У утворили спеціальний відділ у справах західних областей.

Уже на кінець 1945 р. в краї відбудували 1700 промислових підприємств та 500 промислових артілей.

Йосип Сліпий на засланні в Сибіру. 1950 р.

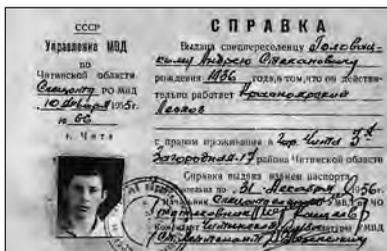

Теодор Ромжа

Антирадянський малюнок, виданий підпільною друкарнею в Західній Україні в 1949 р.

Спецпоселення — місце примусового утримання окремих категорій населення та представників народів, які радянська влада вважала політично небезпечними або ворожими. В основі режиму спецпоселення було насильницьке переселення з місць проживання до спеціально визначених місцевостей із подальшою забороною їх залишати під загрозою покарання й обмеження в громадянських правах.

Довідка спецпоселенця, видана замість паспорта. 1955 р.

Депортовані зі Львівщини на сплаві лісу. Сибір. 1950-ті рр.

Процес відбудови й подальшого розвитку промисловості західноукраїнського регіону тривав набагато складніше, ніж на сході України. Це було зумовлено низкою причин:

- ▶ одночасністю здійснення процесів відбудови, індустріалізації, колективізації і «культурної революції» форсованими темпами;
- ▶ слабкістю економічного потенціалу регіону (лише 4 % населення працювало в промисловості);
- ▶ майже повною відсутністю спеціалістів інженерно-управлінської ланки;
- ▶ неоднозначним сприйняттям населенням соціальних перетворень, що здійснювалися владою, пасивним і активним опором радянської влади.

Найболючішим для краю став процес колективізації, якому населення чинило найбільший опір. Колективізація на західноукраїнських територіях мала кілька цілей:

- ▶ встановити тотальний контроль держави над селянством;
- ▶ упорядкувати розвиток сільського господарства західноукраїнських земель відповідно до центральних і східних регіонів УРСР;
- ▶ зламати приватновласницьку психологію місцевого населення;
- ▶ позбавити підтримки збройний рух опору радянській владі.

Колективізація здійснювалася притаманними для радянської системи методами, що були відпрацьовані під час колективізації 1930-х рр.: примус, шантаж, залякування, провокації, заслання до Сибіру. Спочатку удару завдали по заможних господарствах (вони становили 4,8 % загальної кількості господарств і володіли 13,7 % земель) — їм було збільшено на 50 % норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, скорочено нормативні строки здачі, скасовано будь-які пільги.

Усіх, хто чинив опір або не виконував завдання, висилали до Сибіру, Казахстану, в інші віддалені райони СРСР на **спецпоселення**. У другій половині 1940-х рр. із територій західних областей УРСР на спецпоселення було вислано понад 200 тис. осіб.

У результаті цих заходів кількість колгоспів у регіоні зростає з 145 у 1945 р. до 7200 у 1950 р. (до них входило 93 % селянських господарств). На базі великих маєтків були створені радгоспи.

Для прискорення колективізації впроваджувалася широка мережа **машинно-тракторних станцій (МТС)**. Із метою посилення керівної ролі партії в перетвореннях на селі при МТС створювали спеціальні політвідділи.

Таким чином, наприкінці четвертої п'ятирічки процес колективізації в західних областях УРСР в основному завершили.

Занедбаність земель і відсутність техніки й тягової худоби ускладнювали становище в сільському господарстві.

Перетворення було здійснено в промисловості. Вони змінили економічний потенціал регіону. Відбулося суцільне одержавлення існуючої промисловості, запровадження командно-

адміністративних методів управління й підпорядкування інтересам союзного центру.

Індустріалізація краю передбачала:

- ▶ включення західноукраїнських земель до єдиного загально-союзного промислового комплексу;
- ▶ модернізацію існуючої промисловості на засадах відповідності рівню розвитку СРСР;
- ▶ освоєння місцевих природних ресурсів в інтересах союзного центру;
- ▶ зміну соціальної структури населення відповідно до радянської тоталітарної моделі;

За період індустріалізації в Західній Україні збудували 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств, переважна більшість яких не була потрібна для задоволення місцевих потреб.

Порівняно з індустріалізацією 1930-х рр. в УСРР цей процес у Західній Україні мав свої особливості:

- ▶ досить високі темпи промислового розвитку: у 1940 р. кількість підприємств західних областей становила 4,7 % від загальної кількості підприємств республіки, а в 1949 р. — уже 12,6 %;
- ▶ відбулися зміни у традиційних галузях виробництва — лісовій і нафтодобувній. Їхню продукцію почали переробляти на місці, а не вивозити за межі краю у вигляді сировини;
- ▶ виникли нові для західних областей галузі індустрії — металообробна, машинобудівна, приладобудівна, електролампова, інструментальна, хімічна, були реконструйовані й розширені деревообробна, харчова, нафтодобувна, гірнична;
- ▶ після того як розвиток краю було визнано важливим, сюди почали надсилати обладнання, що вивозили з Німеччини за репараціями;
- ▶ індустріалізація успадкувала традиційні недоліки радянської системи промисловості: диспропорцію в розвитку важкої і легкої промисловості на користь першої, домінування кількісних показників над якісними, незавершеність технологічного циклу в межах певного регіону.

Важливою складовою радянізації стала **«культурна революція»**. Під час неї в краї запроваджувалася радянська система освіти, що примусово охоплювала всіх громадян. У західні області на постійну роботу направили понад 50 тис. учителів, надіслали тисячі безкоштовних радянських підручників і наукових посібників, насичених комуністичною пропагандою. На вчителів покладалося завдання ідеологічної обробки молоді й поширення радянської пропаганди.

Виникла мережа професійно-технічної освіти. Відбувалася ідеологізація освіти, покликана виховувати населення в комуністичному дусі й знищити в нього національну самосвідомість.

Значних масштабів набули репресії проти західноукраїнської інтелігенції — місцевих освітян, працівників бібліотек, музеїв, культурних товариств тощо. У вищих навчальних закладах лекції стали читати російською мовою.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із протоколу допиту службою безпеки ОУН Ольги Манич, учительки з Кам'янця-Подільського, яку в червні 1945 р. було направлено на роботу в Тернопільську область

...Я мала відчуття, чи молодь їм (бандерівцям, членам УПА) симпатизує, а як так, то хто. У своїх виступах моїм завданням було наставляти молодь проти бандерівського руху і вказувати їм приклади із життя великих радянських людей. Я мала здобувати душу молоді...

? Яке завдання покладала радянська влада на вчителів, яких у післявоєнний період направляли до Західної України?

Центральна вулиця Львова. 1950 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

В ОУН та УПА як відносно самостійна структура існувала «**жіноча мережа**». Вона об'єднувала жінок, які виконували інформаційно-розвідувальні, просвітницько-пропагандистські, санітарно-медичні та постачально-побутові функції. Один із представників місцевої радянської влади в Західній Україні в цей час повідомляв: «Ми маємо велику кількість жіночих мереж. Із даних відомо, що в селах з 1 тис. жителів є 50—60 членів ОУН і значною часткою є жінки. У деяких селах вони керують підпільною роботою».

Дівчата, які долучалися до діяльності в УПА, проходили освітньо-ідеологічний вишкіл, під керівництвом своєї провідниці вивчали історію України, знайомилися з ідеологією та програмою ОУН. Жінки у складі УПА працювали лікарями, медсестрами, санітарками, друкарками, зв'язковими, розвідницями, командували ротами тощо.

Населення краю примусово забезпечили безкоштовним медичним обслуговуванням, змінивши місцеву платну медицину на зразок радянської тоталітарної моделі.

На західноукраїнські землі направляли сотні медичних працівників вищої та середньої кваліфікації. При цьому радянська влада, як і раніше, порушувала права людей, примушуючи їх переїздити працювати в інші регіони.

Процес примусової радянзації Західної України в основному був завершений наприкінці 1950-х рр.

4 УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ у 1944 — 1950-х рр. Український національно-визвольний рух у краї проти радянської влади розгорнувся в 1944 р., одразу після вступу сюди Червоної армії, як форма опору порядкам, що запроваджувала радянська влада. Захищаючи себе від наступу тоталітарного режиму, населення вдавалося до різних методів боротьби — від саботажу до збройного опору. Організатором боротьби стали **Організація українських націоналістів (ОУН)** та **Українська повстанська армія (УПА)**. Політичною структурою УПА була **Українська головна визвольна рада (УГВР)** — організація, покликана здійснювати керівництво національно-визвольним рухом в Україні, президентом якої був К. Осмак. До УГВР входили Р. Шухевич, В. Кук, М. Лебідь, Ю. Липа та інші. На кінець 1944 — початок 1945 р. УПА налічувала 35 тис. бійців, хоча радянські каральні органи у своїх звітах вказували в декілька разів більшу цифру.

Після завершення бойових дій у Європі проти підрозділів УПА спрямували війська Міністерства внутрішніх справ (МВС) і Міністерства державної безпеки (МДБ) та регулярні частини

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із доповідної записки прокурора військ МВС Українського округу П. Кошарського до секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова «Про факти грубого порушення соціалістичної законності в діяльності так званих спеціальних груп МДБ» (15 лютого 1949 р.)

...Міністерством держбезпеки Української РСР і його управліннями в західних областях України з метою виявлення ворожого українсько-німецького націоналістичного підпілля широко застосовуються так звані спецгрупи, що діють під виглядом... «УПА».

Цей досить гострий метод оперативної роботи, якби він застосовувався розумно, по-справжньому конспіративно й чекістськи підготовленими людьми, безсумнівно, сприяв би якнайшвидшому викорчовуванню залишків бандитського підпілля.

Однак, як показують факти, грубо провокаційна й нерозумна робота низки спецгруп і сваволя й насильство, які допускають їхні учасники над місцевим населенням, не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, але, навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності й, безперечно, завдають шкоди справі соціалістичного будівництва в західних областях України...

...Дії так званих спецгруп МДБ мають яскраво виражений бандитський, антирадянський характер і, ясна річ, не можуть бути виправдані жодними оперативними міркуваннями.

Не маючи у своєму розпорядженні достатніх матеріалів, так звані спецгрупи МДБ діють наосліп, у результаті чого жертвами їхньої сваволі часто стають особи, не причетні до українсько-бандитського націоналістичного підпілля.

...Виступаючи в ролі українських націоналістів, учасники спецбоїв ідуть далі по лінії штучного, провокаційного створення антирадянського націоналістичного підпілля...

? **1. Обговоріть у парах.** Якими методами радянські органи намагалися знищити загоны УПА? **2.** Чому, на вашу думку, радянська влада називала підпілля УПА «бандитським»?

Радянської армії. Величезні райони на території Галичини, Волині та в передгір'ях Карпат були блоковані. Усіх, хто був пов'язаний з УПА, знищували або відправляли до Сибіру. Ці події увійшли в історію як «велика блокада». Радянська влада розпочала її в січні 1945 р. і здійснювала до весни 1946 р.

Унаслідок «великої блокади» місцеві загони УПА втратили близько 60 % свого складу. Зазнавши значних втрат, підрозділи УПА здійснили рейди, щоб прорватися в Західну Німеччину й Австрію. Ті частини, що не змогли вийти за кордон, розділилися на невеликі групи, здійснюючи напади на активістів радянської влади, знищуючи колгоспне майно, МТС та інші об'єкти. Пропаганда, жорстокість і підступність радянських каральних органів, а також ефективні соціально-економічні зміни та поширення колективізації зробили неможливим продовження опору.

У березні 1950 р. в сутичці під Львовом загинув командир УПА Р. Шухевич. Наступник Р. Шухевича В. Кук уже не міг координувати дії розрізнених загонів, які в основному вели боротьбу за виживання. Невеликі загони УПА діяли до середини 1950-х рр. Зрештою рух опору було повністю придушено. Щонайменше 100 тис. членів ОУН та УПА та осіб, що їм співчували, загинули, а понад 170 тис. було засуджено й відправлено до таборів. Загалом на території Західної України із 6 млн населення було репресовано майже 500 тис. осіб. Також у 1954 р. було схоплено В. Кука.

«Велика блокада» — каральна акція радянської влади в Західній Україні, що відбувалася з 1945 до весни 1946 р., під час якої радянські війська блокували райони дій УПА.

ВИСНОВКИ

■ З усіх регіонів України, що постраждали від війни та нацистської окупації, у найгіршому становищі опинилися західноукраїнські землі. Одночасно з подоланням руйнівних наслідків війни в краї відбувалося форсоване запровадження сталінської моделі соціалізму й встановлення комуністичного режиму.

■ ОУН та УПА розгорнули боротьбу проти радянської влади. Недостатність сил та ресурсів обумовила поразку українського національно-визвольного руху. Проте згадки про його відчайдушний опір радянській владі залишилися в пам'яті населення краю.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Що таке операція «Захід»? **2.** Коли було ліквідовано УГКЦ? **3.** Дайте визначення поняття «спецпоселення». **4.** Назвіть кількість осіб, що були виселені із західних областей УРСР на спецпоселення в другій половині 1940-х рр. **5.** Що таке «велика блокада»? **6.** Хто очолив УПА після загибелі Р. Шухевича?

 7. Як було відновлено радянську владу в західних областях УРСР? **8.** Охарактеризуйте долю УГКЦ після відновлення радянської влади в Західній Україні. **9.** Якими були особливості запровадження сталінської моделі соціалізму в західних областях УРСР? **10.** Проаналізуйте перебіг українського національно-визвольного руху в Західній Україні в післявоєнний період.

 11. Складіть порівняльну таблицю запровадження сталінської моделі соціалізму в Західній Україні в другій половині 1940-х рр. та Наддніпрянщині в 1930-х рр.

Складові радянізації	Особливості запровадження	
	Західна Україна	Радянська Україна
Індустріалізація		
Колективізація		
«Культурна революція»		

12. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Значення українського національно-визвольного руху в післявоєнний період на західноукраїнських землях для історії України».

 13. Складіть історичний портрет Й. Сліпого або В. Кука (за вибором).

§ 6. Культура в перші післявоєнні роки

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: з'ясувати історичні умови розвитку культури України в перші післявоєнні роки; визначити, як було відновлено систему освіти в республіці; характеризувати розвиток науки в тогочасній Україні; аналізувати тенденції розвитку української літератури й мистецтва в цей час; створити уявлення про вплив «ждановщини» на розвиток культури.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Якими були історичні умови розвитку культури України наприкінці 1920-х — у 1930-ті рр.? **2.** Як відбувався розвиток освіти України в цей період? **3.** Назвіть здобутки тогочасної української науки. **4.** Визначте здобутки і втрати літератури й мистецтва України кінця 1920 — 1930-х рр. **5.** Що вам відомо за іншими предметами навчальної програми про здобутки культури України в перші післявоєнні роки?

1 ІСТОРИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ. Відродження культурного життя України в післявоєнні роки наражалося на великі труднощі. Культурне будівництво, як і раніше, фінансувалося за залишковим принципом.

Перемога СРСР у війні посилила розвиток у радянському суспільстві суперечливих процесів: з одного боку — зміцнення тоталітарного режиму, з іншого — зростання суспільної свідомості народу й поява спроб самостійно замислитися над реаліями життя «у найкращій країні світу» (за твердженнями комуністичної пропаганди), де, як співалося в одній із радянських пісень, «так вільно дихає людина».

На світосприйняття тогочасних українців суттєво вплинуло їх перебування у складі радянських військ за кордоном, знайомство із західним способом життя. Війна показала народу всю аморальність, антигуманність режиму особистої влади, створивши передумови для критичної оцінки суспільством як системи влади загалом, так і особи керівника зокрема. Український народ був переконаний, що після величезних жертв і перемоги він, так само як й інші народи СРСР, заслуговує на поліпшення рівня життя і встановлення справедливого демократичного ладу.

Сталінський режим на вимоги часу відповів не реформами, а намаганням зберегти незмінність становища, посиленням контролю над суспільством, особливо в галузі ідеології.

Прояви національної самосвідомості, критичний підхід до будь-яких явищ суспільного життя, відступ від регламентованих пропагандистських стереотипів із боку діячів культури часто кваліфікувалися як український «буржуазний націоналізм», космополітизм, антирадянська діяльність, що загрожувало людині моральним та фізичним знищенням.

2 ВІДНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ. Після повернення на територію України радянської влади розпочалося відновлення зруйнованих під час війни шкіл, закладів культури, наукових установ. Поширення набув рух за відбудову зруйнованих

СКЛАДОВІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ в 1940—1950-ті рр.

Відбудова закладів освіти, науки і культури		«Культурна революція» на західноукраїнських землях			Ідеологічний наступ. «Ждановщина»		
Відновлення зруйнованих і будівництво нових закладів освіти	Відновлення мережі культурно-мистецьких установ	Ліквідація неписьменності серед дорослого населення	Насаджування комуністичної ідеології	Створення мережі освітніх і культурно-мистецьких установ	Боротьба проти проявів українського «буржуазного націоналізму»	Боротьба проти космополітизму і «низькопоклонства» перед Заходом у літературі та мистецтві	«Лисенківщина» у сфері біологічних наук

? Обговоріть у парах. Які з наведених складових розвитку культури, на вашу думку, були найбільш негативними і чому? Поверніться до цього запитання

після розгляду матеріалу параграфа і доповніть таблицю. Порівняйте попередні й остаточні відповіді.

і спорудження нових шкільних приміщень силами самого населення — «методом народної будови». У 1944—1945 рр. у республіці відбудували і побудували 1669 шкіл. Станом на 1950 р. довоєнну мережу шкіл практично відновили, але цього було недостатньо. У середині 1950-х рр. 16 тис. шкіл (33,2 % від їхньої загальної кількості), у яких навчалося 1,67 млн дітей, змушені були організувати заняття у дві, а то й у три зміни. Значна кількість цих закладів, особливо в сільській місцевості та в робітничих селищах, була розташована в мало пристосованих для навчання приміщеннях.

Школи постійно відчували гостру потребу в підручниках, зошитах і навчальному обладнанні. Для матеріальної підтримки дітей, яких батьки не могли забезпечити необхідним мінімумом для навчання, створювався фонд **всеобучу** (рос. «всеобщее обучение»; загальне обов'язкове навчання дітей шкільного віку). З огляду на реалії післявоєнного життя необхідність запровадження мережі вечірніх шкіл була очевидною. Були засновані також навчальні курси для дорослих, професійні заочні школи.

У 1953 р. було здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти. Це створило додаткові труднощі — не вистачало приміщень, учителів, навчальних посібників. Як і в довоєнні роки, Комуністична партія прагнула перетворити школу на знаряддя встановлення і посилення свого контролю над учнівською молоддю. Було відновлено роботу піонерських і комсомольських організацій. Прищеплення відданості Й. Сталіну та ідеалам комунізму оголошувалося найважливішим покликанням школи.

У післявоєнні роки розпочався процес скорочення шкіл з українською мовою навчання. Так, із 1948 до 1954 р. їхня кількість зменшилася з 26 до 25 тис., а кількість шкіл із російською мовою навчання збільшилася з 2720 до 4051, або в 1,5 разу. Станом на 1953 р. в українських школах навчалося 1,4 млн, а в російських і мішаних — 3,9 млн дітей. Закривалися національні школи (польські, угорські, румунські тощо). Усі вони ставали російськими.

Протягом четвертої п'ятирічки загалом було відновлено систему вищої освіти. Унаслідок проведеної після війни реорганізації кількість вищих навчальних закладів в УРСР зменшилась порівняно з довоєнним періодом, тоді як кількість студентів зросла з 99 до 325 тис. осіб (на 1956 р.). Щоправда, майже половина з них навчалася на заочних і вечірніх відділеннях. Викладання в більшості вищих навчальних закладів здійснювалося російською мовою.

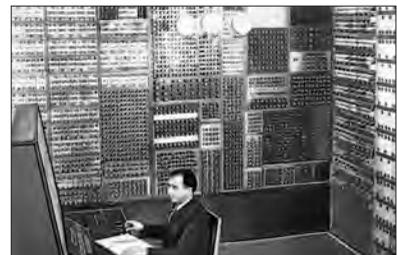
3 РОЗВИТОК НАУКИ В УКРАЇНІ. У післявоєнні роки відновили роботу науково-дослідні установи України, було внесено низку змін в організацію наукових досліджень. Якщо в 1945 р. в республіці налічувалося 267 науково-дослідних установ, то в 1950 р. — уже 462, зокрема понад 30 академічних інститутів. Зміцнювалася, хоча й повільно, їхня матеріально-технічна база, зростав кадровий потенціал. Кількість науковців в Укра-

Учні школи в с. Качкарівка (Херсонська обл.) з учителькою та піонервожатою. 1950-ті рр.

Прокладання першого магістрального газопроводу «Дашава—Київ». 1948 р.

МЕОМ (мала електронна обчислювальна машина) — перша в СРСР і Європі електронна цифрова обчислювальна машина. 1950 р.

? Підготуйте повідомлення про створення МЕОМ.

Олександр Палладін

Володимир Філатов

Сергій Лебедєв

? Яким є внесок зображених вчених у розвиток тогочасної науки?

«Лисенківщина» — політична кампанія з переслідування вчених-генетиків, заперечення генетики як науки і тимчасова заборона генетичних досліджень у СРСР.

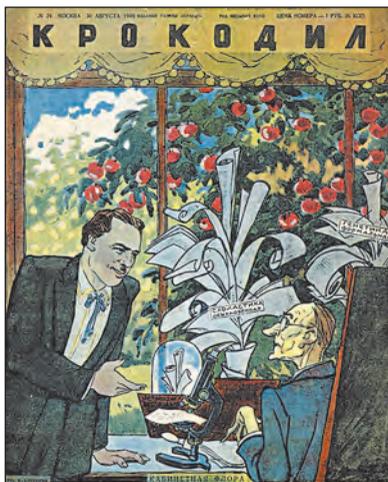
їні в 1950 р. досягла 22,3 тис. осіб. Головною науковою установою України залишалась Академія наук УРСР, яку після смерті академіка О. Богомольця в 1946 р. очолив академік О. Палладін.

Вчені України досягли значних успіхів у дослідженнях у галузях фундаментальних наук, наблизивши їх до потреб господарства. У республіці в 1946 р. запустили перший у СРСР атомний реактор. Продовжував плідно працювати видатний лікар-офтальмолог академік В. Філатов.

Під керівництвом С. Лебедєва в Києві в 1948—1950 рр. вистроїли першу в Європі цифрову обчислювальну машину. Значним технічним досягненням стала побудова в 1953 р. найбільшого на той час у світі суцільнозварного моста через Дніпро завдовжки понад 1,5 км (міст ім. Патона в Києві). За короткий час завдяки новій автоматичній технології зварювання спорудили газопровід «Дашава—Київ». Проте практично всі видатні досягнення науки і техніки були зроблені лише в галузях, що стосувалися військового або суміжного з ним виробництва.

Значної шкоди розвитку біологічних наук завдала **«Лисенківщина»** — явище в радянській науці, яке характеризувалося ідеологізацією, засиллям у науці посередностей, людей споживацького ґатунку, авантюристів. Президент Всесоюзної академії сільськогосподарських наук **Трохим Лисенко** оголосив ген «міфічною частинкою». Підтриманий Й. Сталіним, Т. Лисенко пообіцяв виростити за короткий час надмірну кількість сільськогосподарської продукції за допомогою власної методики виведення нових видів рослин і порід худоби.

Свою позицію Т. Лисенко аргументував не науковими фактами, а ідеологічними штампами, запозиченими з «Короткого курсу історії ВКП(б)». Генетику він проголосив «продажною донькою імперіалізму», а кібернетику — її «рідною сестрою». У результаті переслідувань генетиків, що розпочалися в 1947—1948 рр., репресій зазнали вчені-біологи Д. Третяков, М. Гришко, І. Шмальгаузен, І. Поляков, Л. Делоне. Це на багато років загальмувало розвиток біологічної науки.

Кабинетна флора. Карикатура на генетиків. Журнал «Крокодил». 30 серпня 1948 р.

Гравюри-плакати, які визначають мету боротьби УПА.
Художник Ніл Хасевич

Хата в Богданівці. Художниця Катерина Білокур
? У чому, на вашу думку, полягають особливості художнього стилю К. Білокур?

4 РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРИ, МИСТЕЦТВА ТА МУЗИКИ. У 1940—1950-ті рр. у суперечливих обставинах було створено чимало творів, що залишили помітний слід у художній культурі українського народу.

Особливу популярність у післявоєнні роки здобула творчість Олеса Гончара, автора трилогії «Прапорonosці», повісті «Земля гуде». Плідно творили в цей період прозаїки Василь Козаченко, Юрій Яновський, письменник і кінорежисер Олександр Довженко, гуморист Остап Вишня, поети Максим Рильський, Павло Тичина, Володимир Сосюра, Андрій Малишко, Леонід Первомайський. У ці роки М. Рильський створив свої «Ленінградські нариси», В. Сосюра видав збірку поезій «Зелений світ».

В УРСР відновлювали свою діяльність заклади культури й виникали нові. У 1949 р. у Києві було відкрито літературно-художній музей Т. Шевченка. У 1951 р. у столиці республіки з'явився перший в УРСР телевізійний центр, а наступного року розпочав роботу планетарій.

На цей період припадає творчий злет української художниці, майстрині народного декоративного живопису, представниці наївного мистецтва **Катерини Білокур**. Її твори регулярно демонстрували на виставках у Полтаві, Києві, Москві та інших містах. У 1954 р. на Міжнародній виставці в Парижі картини художниці «Цар-Колос», «Берізка» і «Колгоспне поле» були включені до експозиції радянського мистецтва. Побачивши ці твори, художник Пабло Пікассо сказав: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї цілий світ».

Український художник **Ніл Хасевич** як член ОУН та УГВР поєднував свою творчість з активною громадсько-політичною діяльністю в українському національно-визвольному русі. Художник перебував у підпіллі, переховуючись від радянської влади, але його гравюри із зображенням епізодів боротьби УПА

Автопортрет.
Художниця Катерина Білокур

Афіша опери «Богдан Хмельницький». Композитор Костянтин Данькевич

Кадр із фільму «Тарас Шевченко». Режисер Ігор Савченко

потрапляли до делегатів Генеральної Асамблеї ООН та іноземних дипломатів. У 1952 р. під час бою із загоном радянської державної безпеки, що оточив його криївку, Н. Хасевич загинув. Він мав інвалідність. За рік до загибелі художник писав: «Я не можу битися зброєю, але б'юся різцем та долотом. Я, каліка, б'юся в той час, коли багато сильних і здорових людей в світі навіть не вірять, що така боротьба взагалі можлива... Я хочу, щоб світ знав, що визвольна боротьба триває, що українці б'ються...».

В українському живописі післявоєнних років переважала тематика, пов'язана з подіями війни. З'явилося чимало праць на основі особистих вражень і переживань свідків подій та безпосередніх учасників боїв. Серед найвідоміших — картини Д. Безуглого «Форсування Дніпра», Л. Чичкана «Помстимося». Трагізм початку війни відображено в картині Т. Яблонської «Ворог наближається». Умінням витончено передати духовні якості людини й майстерністю виконання вирізнявся портрет актриси театру М. Литвиненко-Вольгемут, створений О. Шовкуненком.

Композитори післявоєнної доби приділяли увагу великим музичним формам. Г. Майборода написав Другу симфонію та сюїту «Король Лір», К. Данькевич — ораторію «Жовтень» і сюїту «Пам'яті Лесі Українки», С. Людкевич — «Прикарпатську симфонію». У цей час з'явилися нові опери К. Данькевича («Богдан Хмельницький»), Г. Майбороди («Милана»), Ю. Мейтуса («Украдене щастя»), С. Людкевича («Довбуш») та інші. У післявоєнній пісенній творчості популярними були пісні П. Майбороди, А. Філіпенка, І. Шамо, А. Штогаренка, П. Козицького, А. Кос-Анатольського, Л. Ревуцького та М. Дремлюги.

Розвиток українського кінематографа в перші післявоєнні роки підпорядковувався, як і раніше, потребам радянської пропаганди і канонам соціалістичного реалізму. Цінність тогочасних фільмів («Подвиг розвідника», «Тарас Шевченко» тощо) полягала насамперед у майстерній грі акторів М. Романова, А. Бучми, Д. Мілютенка та інших.

Портрет М. Литвиненко-Вольгемут. Художник Олексій Шовкуненко

? Назвіть особливості тогочасного портретного живопису за наведеним зображенням.

5 «ЖДАНОВЩИНА» В УКРАЇНІ. ІДЕОЛОГІЧНІ КАМΠΑНІЇ. Пере-
можне завершення війни сприяло посиленню особистого
авторитету Й. Сталіна. Проте реалії післявоєнного життя по-
требували зміцнення ідеологічного забезпечення сталінського
режиму. Народ хотів кращого, заможнішого й вільного життя.
Усе частіше проявлялися вільнодумство і національні почуття,
виразником яких була в першу чергу інтелігенція. Саме проти
неї і спрямовувалося вістря сталінських репресій.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із постанови ЦК КП(б)У «Про журнал «Вітчизна»» (4 жовтня 1946 р.)

ЦК КП(б)У відзначає, що літературно-художній жур-
нал «Вітчизна» — орган Спілки радянських письменни-
ків України — ведеться зовсім незадовільно.

Редакція «Вітчизни» (відповідальний редактор
Ю. Яновський) не виконала постанови ЦК КП(б)У від
16 жовтня 1945 р., яка зобов'язала редакцію в найко-
ротший строк усунути серйозні помилки, що були на-
явні в журналі «Українська література», і рішуче підне-
сти ідейно-художній рівень журналу. Замість цього
редакція ще більше поглибила хиби і помилки журна-
ла, надаючи місце на своїх сторінках художнім творам
і статтям, у яких проповідується буржуазно-націоналіс-
тична ідеологія, міщансько-обивательські погляди на
життя, аполітичність і вульгарність.

За останні півроку поряд із вдалим і корисними
творами радянської літератури в журналі вміщено ряд
шкідливих творів і статей, у яких пропагуються ворожі
радянському суспільству ідеї і концепції.

Редакція «Вітчизни» систематично надавала свої сто-
рінки для пропаганди буржуазно-націоналістичної ідео-
логії, у статтях і художніх творах ряду письменників
і літературознавців, надрукованих у «Вітчизні», у дусі
буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського
і Єфремова перекручувалась і спотворювалась історія
української літератури, проповідувалася національна
обмеженість, ідеалізувалися пережитки старини в по-
буті та свідомості людей.

У журналі була надрукована націоналістична стат-
тя Л. Коваленка «Поет, новатор і патріот», присвячена
творчості І. Котляревського. Повторюючи антинауко-
ві буржуазно-націоналістичні твердження Грушев-
ського і Єфремова, автор статті намагається довести,
що головним і вирішальним у розвитку дореволю-
ційної української літератури були не соціальні, а на-
ціональні фактори. Цим самим автор відкрито про-
тягує найреакційніші буржуазно-націоналістичні
погляди і глибоко перекидає як творчість Котлярев-
ського, так і загальну картину українського літера-
турного процесу.

У статті І. Пільгука «Кирило-Мефодіївське братство
і літературний процес 40—60-х років» всіляко прикра-
шуються буржуазно-ліберальні й консервативні діячі
української літератури (Куліш, Костомаров, Білозер-
ський), Кирило-Мефодіївське братство ставиться на
одну дошку з революційно-демократичними організа-
ціями, пропагуються націоналістичні погляди на суть
реалізму в дореволюційній літературі.

? 1. **Обговоріть у парах.** У чому звинувачували ре-
дакцію журналу «Вітчизна»? 2. Про які тенденції
політики сталінського керівництва у сфері культури
свідчила ця постанова?

Із редакційної статті журналу «Більшовик України» «До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України» (серпень 1947 р.)

...Історична наука завжди була одним із потужних
засобів у руках більшовицької партії в ідейному вихо-
ванні трудящих...

Проте... незважаючи на своє тридцятирічне існуван-
ня, Інститут історії України не розробив і не видав на-
уково витриманої, марксистсько-ленінської історії Укра-
їни. Праці Інституту... зокрема «Короткий курс історії
України» під редакцією С. Белоусова, К. Гуслистого,
М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Яструбова; «Нарис
історії України» під редакцією К. Гуслистого, Л. Славина,
Ф. Яструбова; перший том «Історії України» під редак-
цією М. Петровського... містять грубі помилки та пере-
кручення буржуазно-націоналістичного характеру.

Працівники Інституту запозичили у буржуазно-на-
ціоналістичних істориків Антоновича, Грушевського та
інших основні положення, що... привело до відроджен-
ня... буржуазно-націоналістичних настанов у питаннях
історії України...

? 1. **Обговоріть у парах.** Як стаття характеризувала
роль історичної науки в Радянському Сою-
зі? 2. У чому звинувачували вчених-істориків? Чи
справедливою була ця критика? Якими, на вашу
думку, є основні завдання історичної науки?

«Ждановщина» — радянська культурна доктрина, розроблена секретарем ЦК ВКП(б) Андрієм Ждановим у 1946 р.

Космополітизм — у радянському розумінні: ідеологія, яка проповідує байдуже ставлення до свого народу, своєї батьківщини, відмову від національних традицій і культур, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет; у сучасному розумінні: ідеологія, яка надає першість загальнолюдським цінностям над національними.

«Буржуазний націоналізм» — традиційний термін комуністичного режиму, який використовували щодо національно свідомих представників радянських республік та інших держав.

Карикатура: так радянська влада зображувала «буржуазних націоналістів». Художник В. Григор'єв. Кінець 1940-х рр.

? Що радянська влада намагалася сказати цією карикатурою?

Післявоєнний період асоціюється з намаганнями радянської пропаганди сполучити комуністичну ідеологію з ідеєю виняткової ролі росіян у світовій історії. На кожний винахід західного вченого радянські пропагандисти знаходили росіянина, який висловив цю ідею раніше, на кожного видатного західного автора був кращий за нього російський автор, а кожному видатному державному діячеві Заходу протиставляли російського зі ще більш видатними досягненнями.

Це нове ідеологічне підґрунтя сталінського режиму мало особливо негативні наслідки для українців. У 1950 р. Й. Сталін висунув тезу, що російська, українська й білоруська нації є результатом розгалуження «єдиної давньоруської народності». Цю «єдину давньоруську народність» стали тлумачити як давньоросійську і в жодному випадку не як давньоукраїнську.

У суспільно-політичному житті тогочасного СРСР виникло явище, яке отримало назву за іменем його офіційного теоретика й організатора **Андрія Жданова**. Відповідно до уявлень А. Жданова світ поділявся на «імперіалістичний», очолюваний США, та «демократичний», очолюваний СРСР. Усі радянські митці у своїй творчості мали дотримуватися партійної лінії, а відхід від неї переслідувався. Фактично **«ждановщина»** (1946—1953 рр.) означала посилення втручання сталінського режиму у сферу ідеології, культури, науки, літератури, мистецтва з метою встановлення жорсткого контролю над духовним розвитком радянського суспільства.

У суспільстві було розпочато боротьбу проти «безідейності, безпринциповості, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом», проти **«буржуазного націоналізму»**. За період із 1946 до 1951 р. було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань. Першими стали постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”» (спрямовані проти творчості А. Ахматової та М. Зощенка), «Про кінофільм “Большая жизнь”» тощо.

За встановленим 1946 р. шаблоном ЦК КП(б)У також ухвалив кілька постанов: «Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в “Нарисі історії української літератури”», «Про журнал сатири і гумору “Перець”», «Про журнал “Вітчизна”», «Про репертуар драматичних і інших театрів України» тощо.

Для «зміцнення керівництва» українською партійною організацією до Києва направили Л. Кагановича (М. Хрущов був переміщений на другорядну посаду голови уряду). Л. Каганович розгорнув боротьбу з українським «буржуазним націоналізмом». Фактично саме його зусиллями була підготовлена велика «справа», жертвою якої мав стати цвіт української інтелігенції того часу — А. Малишко, Петро Панч, М. Рильський, Ю. Яновський та інші. Проте ініціатива Л. Кагановича виявилася невчасною, і він був відкликаний до Москви.

На порядку денному у сталінського керівництва стояло питання боротьби з «низькопоклонством» перед Заходом, проти космополітизму. Об'єктом переслідувань знову були обрані літератори, митці, вчені.

Ця кампанія мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію радянського суспільства від західного світу, протиставити інтелігенцію іншим прошаркам суспільства, розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, посилити процес зросійщення, відновити образ «внутрішнього ворога», необхідного тоталітарному режиму.

Сигналом до атаки проти космополітів стала редакційна стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», що була опублікована в січні 1949 р. в газеті «Правда». Відлунням цієї статті в Україні стало навішування ярликів «безрідних космополітів» на місцевих літературних і театральних критиків.

Боротьба з космополітизмом супроводжувалася масовими репресіями проти єврейської інтелігенції. Матеріали справ, сфабрикованих радянськими спецслужбами, твердили, що вони намагалися здійснити змову в інтересах світового імперіалізму та сіонізму й відокремити від СРСР Крим.

Представників єврейства масово звільняли з освітніх й наукових установ, забороняли друкувати свої твори, заарештовували. Часто звинувачення були відверто сфальсифікованими. Так, поета Леоніда Первомайського звинуватили в сіонізмі за фронтовий вірш, у якому йшлося про Синай, а це, мовляв, у Палестині. Насправді ж у творі згадувався румунський Синай, повз який проходили війська Червоної армії в роки війни.

Апогеем боротьби з космополітизмом стали вбивство відомого громадського і політичного діяча, лідера радянського єврейства Соломона Мікоелса та розгром Єврейського антифашистського комітету, більшість членів якого становили вихідці з України.

Кампанія боротьби з космополітизмом мала негативні наслідки для розвитку культури: у літературі й театрі по суті зникло поняття мистецької школи; поглибилася ізоляція від надбань західної культури; театральна та літературна критика із засобу стимулювання творчого розвитку перетворилася на засіб утримання митців у межах офіційної ідеології; було обмежено свободу творчості.

Із початку 1950-х рр. насувалася нова хвиля звинувачень проти української інтелігенції. Цькуванню були піддані не лише українські письменники, а й композитори (В. Лятошинський, К. Данькевич) і науковці. Особливо жорсткій критиці було піддано В. Сосюру через вірш «Любіть Україну» (1944 р.), який оголосили «ідейно порочним твором».

«Ждановщина» призвела до гальмування розвитку науки, літератури і мистецтва у країні, породила негативні явища в середовищі радянської інтелігенції. Сталінський режим остаточно протиставив себе народу, ліквідував патріотичне піднесення років війни, придушив паростки відродження української культури.

Крім того, «ждановщина» посилила відірваність радянських митців від досягнень світової культури, конфронтаційність зовнішньої політики СРСР.

Радянський плакат «Будьте пильными!»

Емблема Української вільної академії наук

Діаспора — об'єднання людей однієї національності, які проживають за межами країни свого походження, за межами своєї історичної батьківщини. Під східною українською діаспорою розуміють поселення українців у республіках колишнього Радянського Союзу, під західною — поселення українців у Європі, Америці, Австралії.

6 КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ. Українська діаспора в цей час також зробила вагомий внесок у розвиток української культури. Наприкінці 1945 р. в західнонімецькому місті Аугсбург виникла **Українська вільна академія наук**. Своєю головною метою вона вважала об'єднання інтелектуальних сил української діаспори. Із 1949 р. академія працювала в Канаді, а з 1950 р. — у США. У 1947 р. у Мюнхені (Німеччина) відновило діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Через два роки товариство розпочало видання багатотомної «Енциклопедії українознавства». В Україні її перевидали лише після здобуття незалежності. Енциклопедія є одним із важливих джерел інформації з українознавства.

Одним із найкращих літературних творів тогочасної української діаспори став роман І. Багряного «Сад Гетсиманський». У ньому автор, який багато років провів у таборах ГУТАБу, змалював трагізм беззахисної людини й знуцання з неї влади в СРСР. В Україні роман був надрукований в 1990 р. Через рік І. Багрянному було посмертно присвоєно Державну премію ім. Т. Шевченка.

ВИСНОВКИ

■ Розвиток культури в післявоєнні роки мав суперечливий характер: з одного боку, спостерігалось творче піднесення митців та вчених, з іншого — сталінська система намагалась загнати творчий процес у жорсткі ідеологічні межі.

■ «Ждановщина» завдала величезного удару по розвитку української культури.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Назвіть дату запровадження обов'язкової семирічної освіти. **2.** Якою була кількість українських шкіл у республіці в 1954 р.? **3.** Хто в післявоєнний період очолював Академію наук УРСР? **4.** Який винахід здійснив київський вчений С. Лебедев? **5.** Що таке космополітизм? **6.** Через який вірш зазнав жорсткої критики в період «ждановщини» В. Сосюра?

 7. Якими були історичні умови розвитку культури УРСР у післявоєнний період? **8.** Визначте особливості розвитку освіти в республіці. **9.** Укажіть здобутки і втрати тогочасної української науки, літератури і мистецтва. **10.** Охарактеризуйте вплив «ждановщини» на розвиток української літератури і мистецтва. **11.** Яким був внесок діаспори в розвиток тогочасної української культури?

 12. Складіть таблицю «Культура в перші післявоєнні роки».

Галузь	Особливості розвитку

13. Обговоріть у малих групах. Якими були суперечності розвитку культури України в післявоєнний період? Обґрунтуйте свою точку зору.

 14. Підготуйте повідомлення про діячів української культури (за вибором): О. Палладін, С. Лебедев, В. Філатов, О. Богомолець, К. Білокур, Н. Хасевич, Т. Яблонська.

Практичне заняття 1. Людський вимір війни: демографічні зміни в УРСР

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Як ви розумієте вислів «людський вимір війни»? **2.** Що таке демографічні зміни? **3.** Які демографічні зміни відбулися у складі населення УРСР у перші післявоєнні роки?

МЕТА: на основі здобутих знань та аналізу підготовлених повідомлень (презентацій) та досліджень з'ясувати особливості демографічних змін в УРСР у перші післявоєнні роки.

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті наведено на с. 253.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

(теми розподіляє вчитель)

1. Підготувати повідомлення (презентацію) на тему «Демографічні зміни в УРСР у перші післявоєнні роки».
2. Провести невелике дослідження на тему «Які демографічні зміни відбулися у вашому населеному пункті, районі, області в перші післявоєнні роки» (за розповідями свідків подій або мемуарними джерелами).

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень (презентацій) та досліджень, обговоріть результати їх виконання й визначте найцікавіші роботи.
2. Запропонуйте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Презентуйте класу визначені в групах найцікавіші з підготовлених до уроку повідомлень (презентацій) та досліджень.
4. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Практичне заняття 2. «Війна пішла, а горе залишилось...»: повсякденне життя післявоєнних років

МЕТА: на основі здобутих знань, підготовлених повідомлень (презентацій) і досліджень з'ясувати характерні риси повсякденного життя населення УРСР у перші післявоєнні роки.

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті та проведення інтерв'ювання наведено на с. 253.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

(теми розподіляє вчитель)

1. Підготувати повідомлення (презентацію) на тему «Повсякденне життя населення УРСР у перші післявоєнні роки».
2. Підготувати «Фотоальбом “Повсякденне життя українців і українок у перші післявоєнні роки”».
3. Провести інтерв'ю з особами, які проживали в цей час в УРСР, на тему «Повсякденне життя післявоєнної УРСР очима сучасника».

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених завдань, обговоріть результати їх виконання й визначте найцікавіші роботи.
2. Запропонуйте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Презентуйте класу визначені в групах найцікавіші з підготовлених до уроку завдань.
4. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Що таке повсякденне життя?
2. Наведіть приклади явищ повсякденного життя.
3. Яким було повсякденне життя населення України в 1930-х рр.?
4. Назвіть явища і події перших післявоєнних років, які впливали на повсякденне життя населення республіки. Поясніть свою точку зору.

Практичне заняття 3. Вирвані з коренем. Депортації українців і українок у 1944—1951 рр.: причини, етапи, наслідки (на підставі дослідження документальних джерел)

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Що таке депортація? **2.** Якими були причини депортації українців та українок у 1944—1951 рр.? **3.** Назвіть наймасштабніші депортації українського населення в зазначений період. **4.** Укажіть кількість жертв депортацій українського населення. **5.** Визначте основні наслідки депортацій українського населення.

МЕТА: спираючись на здобуті теоретичні знання, проаналізувати документальні джерела й сформулювати уявлення про причини, етапи і наслідки депортацій українського населення в зазначений період.

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті наведено на с. 253.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

(теми розподіляє вчитель)

1. Підготувати повідомлення «Депортації українців та українок у 1944—1951 рр.».
2. На підставі опрацювання свідчень жертв депортацій українського населення в цей період створити презентацію «Свідчення очевидців: чому, як відбувалися й до чого призводили депортації».

ХІД ЗАНЯТТЯ

---

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою виконаних завдань, обговоріть результати їх виконання й визначте найцікавіші роботи. 2. Запропонуйте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.	3. Презентуйте класу визначені в групах найцікавіші з підготовлених до уроку завдань. 4. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Узагальнення знань за розділом 1. Україна в перші післявоєнні роки

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 1. Україна в перші післявоєнні роки

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

§ 7. УРСР на початку десталінізації

1 **ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ СМЕРТІ Й. СТАЛІНА.** 5 березня 1953 р. в СРСР було оголошено про смерть Й. Сталіна. Ця подія не означала одночасне припинення сталінського режиму в країні, але зробила можливими перші кроки з десталінізації суспільно-політичного життя.

Наприкінці березня 1953 р. було оголошено **амністію** щодо осіб, засуджених на термін до п'яти років, а також за господарські, посадові та деякі воєнні злочини.

За амністією з радянських в'язниць і концтаборів звільнили 1,2 млн в'язнів. Удвічі було скорочено термін покарання особам, засудженим на п'ять років. Виняток становили особи, засуджені за участь у «контрреволюційній діяльності». Того самого року розпочалася **реабілітація** осіб, незаконно репресованих у часи сталінщини, і влітку-восени перші з них почали повертатися додому з місць відбування покарання.

У вересні 1955 р. було здійснено амністією щодо громадян, звинувачених у співробітництві з нацистськими окупантами в роки війни. Було звільнено чимало українців, що перебували на окупованих територіях і були звинувачені в «пособництві ворогу». У вересні 1953 р. М. Хрущова було обрано першим секретарем ЦК КПРС. Те, що він раніше був першим секретарем ЦК КПУ, сприяло посиленню впливу України та її вихідців на союзні справи.

Одночасно з розгортанням боротьби за владу відбувалися кадрові зміни в керівництві республіки. У червні 1953 р. пленум ЦК КПУ за звинуваченнями у зросійщенні вищої школи та дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні звільнив Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК КПУ. На цю посаду вперше було призначено українця за національністю О. Кириченка.

У липні-вересні 1953 р. українці посіли також інші вищі посади в республіці. Заступником Голови Ради Міністрів УРСР став С. Стефанік, син західноукраїнського письменника Василя Стефаніка. Українську республіканську раду професійних спілок очолив К. Москалець. Другим секретарем Львівського обкому КПУ став колишній член Комуністичної партії Західної України В. Дудикевич, а першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР та членом Політбюро ЦК КПУ став драматург О. Корнійчук.

Подальшому розгортанню українізації керівництва республіки сприяв XVIII з'їзд КПУ, що відбувся в березні 1954 р. У новому складі ЦК КПУ частка українців зросла із 62 до 72 %, чотири секретарі ЦК КПУ та вісім членів Політбюро ЦК КПУ були українцями. Також зросло представництво українців у загальносоюзних органах. Так, близько десяти міністрів, що працювали раніше в Україні, увійшли до уряду СРСР.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити особливості внутрішньополітичної ситуації в республіці на початковому етапі десталінізації; дізнатися, як відбулося входження Кримської області до складу УРСР; аналізувати стан промисловості та сільського господарства республіки в цей період; встановити характерні риси протестів українців, ув'язнених у радянських концтаборах.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Якими були особливості внутрішньополітичного становища УРСР у перші післявоєнні роки? **2.** Назвіть характерні риси відбудови промисловості та сільського господарства республіки. **3.** Коли загалом завершилася відбудова?

Десталінізація — процес ліквідації найбільш одіозних проявів сталінського режиму, що відбувся в СРСР після смерті Й. Сталіна. Здійснювалася непослідовно і мала обмежений характер.

Амністія — повне або часткове звільнення від покарання та його правових наслідків, пом'якшення покарання, а також зняття судимості з осіб, що відбули покарання.

Реабілітація — заходи з відновлення доброго імені й прав осіб, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності, як за життя, так і після їхньої смерті.

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР» від 19 лютого 1954 р.

«Відлига» — неофіційна публіцистична назва періоду в історії СРСР після смерті Й. Сталіна. Поняття «відлига» походить від однойменної повісті І. Еренбурга. Із цим періодом пов'язане перш за все засудження «культу особи» Й. Сталіна.

Лібералізація — у широкому розумінні: пом'якшення державного контролю над різними сферами суспільного життя: політикою, економікою, пресою тощо.

2 ВХОДЖЕННЯ КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО СКЛАДУ УРСР. Через масові депортації представників грецького, вірменського та кримськотатарського народів у 1944 р. за звинуваченням у співробітництві з окупаційною владою господарське життя Кримського півострова перебувало в занепаді. Переселенці з інших областей РРФСР, не знайомі з особливостями ведення сільського господарства у степових та гірських районах Криму, таємно тікали звідти додому.

У 1954 р. під час урочистого святкування 300-річчя воз'єднання України й Росії Крим було передано до складу УРСР. У постанові Президії Верховної Ради УРСР це розглядалося як «виявлення безмежної довіри й широкої любові російського народу до українського народу».

3 ПЕРШІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ. У 1954 р. в СРСР було видано повість письменника Іллі Еренбурга «Відлига». Вона дала назву цілому історичному періоду, що розпочався у країні після смерті Й. Сталіна, порівнюючи цей час із нетривалим потеплінням посеред зими. Дійсно, десталінізація не змінювала суті радянського режиму, хоча влада вже не використовувала відверто терористичні методи керівництва, як за часів сталінщини, і розпочала обмежену **лібералізацію** суспільного життя.

В економіці істотною рисою періоду хрущовської «відлиги» стала її поступова переорієнтація на соціальні потреби, які в попередні часи влада відверто ігнорувала задля інтересів держави. Перші заходи нового керівництва країни в економічній сфері стосувалися сільського господарства. Заходи, спрямовані на покращення ситуації в ньому, були сформульовані в постановах пленумів ЦК КПРС, які відбулися в 1953—1955 рр. Так, суттєво збільшилися закупівельні ціни на продукцію сільського господарства (усього протягом 1953—1958 рр. на продукцію тваринництва — у 5,5 разу, на картоплю — майже у 8 разів, на зерно — майже в 7 разів). Восени 1953 р. з колгоспів списали заборгованість державі за обов'язковими поставками продукції тваринництва і в попередні роки. Регіонам, де тваринництво було не вигідним, дозволили не встановлювати плану щодо його розвитку. Для кращого стимулювання праці колгоспникам було дозволено отримувати грошовий аванс у розмірі 25 % від вартості запланованих обсягів продукції. Проте щойно ситуація на селі дещо покращилася, розпочалося здійснення нових заходів з обмеження особистих господарств колгоспників. У 1955 р. було вдвічі зменшено розміри присадибних ділянок. Це негативно вплинуло на ситуацію із забезпеченням продовольством у країні, оскільки на присадибні ділянки припадала значна частка державних заготівель сільськогосподарської продукції.

У 1954 р. керівництво СРСР із метою збільшення обсягів виробництва зерна вирішило перейти від вкладання коштів у сільське господарство центральної нечорноземної смуги Росії та України до освоєння нових земель. На початку року пленум ЦК КПРС ухвалив постанову про освоєння цілинних і пере-

логових земель Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу. Україна взяла активну участь у реалізації цієї програми. До Казахстану й на Алтай з України виїхало понад 100 тис. осіб, переважно молодь. Серед них були робітники заводів, будівельники, трактористи, комбайнери, механіки та інші. За кілька років частина з них повернулася додому, але більшість залишилися працювати на нових землях. У 1956 р. в господарствах Казахстану, Західного Сибіру і Північного Кавказу працювало понад 75 тис. українців. Так, радгоспи «Київський» і «Харківський» Кустанайської області, «Київський» і «Херсонський» Акмолинської області Казахстану майже повністю були утворені з переселенців-українців.

Одночасно з переселенцями на нові землі з України було направлено чимало техніки. Тільки в 1955 р. з УРСР на цілину було відправлено близько 11,4 тис. тракторів і 8,5 тис. комбайнів.

Програма освоєння цілинних і перелогових земель дала змогу збільшити обсяги виробництва зерна, але в той же час зберегла екстенсивний характер його розвитку.

У промисловості нове керівництво звернуло увагу на необхідність запровадження у виробництво досягнень НТР, яке в цей час охопило провідні країни світу. Разом із цим воно вперше поставило на порядок денний проблему диспропорції між виробництвом засобів виробництва (товари групи «А») і товарів народного споживання (товари групи «Б»). У серпні 1953 р. на сесії Верховної Ради СРСР було оприлюднено показники, згідно з якими в 1940—1953 рр. виробництво засобів виробництва у країні зросло більш ніж утричі, а предметів споживання — на 72 %. Було заявлено про необхідність «у найближчі два-три роки домогтися створення в нашій країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості».

Проблему забезпечення населення споживчими товарами так і не було вирішено остаточно. Хоча на полицях магазинів і з'явилося більше продуктів та розпочалася закупівля деяких товарів за кордоном, в умовах боротьби за владу в радянському керівництві через деякий час ці заходи оголосили «капітулянською політикою».

4 ПРОТЕСТИ УКРАЇНЦІВ, УВ'ЯЗНЕНИХ У РАДЯНСЬКИХ КОНЦТАБОРАХ. У 1954 р. при Президії ЦК КПРС було утворено спеціальну комісію, яка розпочала вивчення матеріалів масових репресій другої половини 1930-х рр.

Відповідна комісія працювала також при ЦК КПУ. Однак діяли вони дуже повільно, а система сталінського ГУТАБу продовжувала існувати. Ще в 1953 р. в'язні таборів Воркути, Норильська, Магадана та інших місць, серед яких було чимало членів ОУН, УПА та «бандпособників» (так називали тих, хто був звинувачений у їхній підтримці), провели страйки, протестуючи проти нелюдських умов утримання й праці. Виступи жорстоко придушували. У травні-червні 1954 р. підняли повстання в'язні великого радянського концтабору в Кенгірі (Казахстан), але воно було придушене. Серед учасників повстання було чимало українців.

Радянський агітаційний плакат, що закликав їхати на освоєння цілинних земель Казахстану.

Художник В. Ліванов. 1954 р.

Продаж яблук біля Центрального універмагу в Києві. 1954 р.

? Яку інформацію про повсякденне життя тогочасного київського суспільства можна отримати за ілюстрацією?

Вимоги повсталих в'язнів Горлагу. Норильськ. 1953 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Відкритого листа до відділу прав людини ООН і всього культурного світу від в'язнів-табірників СРСР (30 вересня 1955 р.)

Ми, в'язні мордовських спецтаборів, просимо взяти до загального відома цілого культурного світу таке: ми, українці, як прихильники всякого руху, що стремить до свободи і правди, ставимось прихильно до всілякої культури і прогресу в усіх ділянках громадського життя, а рівно ж до самовизначення Української соборної держави...

Нас загнано в табори, засуджено строгими вирокми на 10—25 років не за бандитизм, як це вони (більшовики) пояснюють перед світом, не за підпал, вбивства і зраду, а лише за те, що ми, як і кожен волюбний народ, домагаємось свого законного права на своїй землі... Тому в нас виникає питання: чи знає культурний світ про умови, у яких перебуваємо не лише ми — в'язні, але й весь наш народ? Чи знає культурний світ, що нас після відбуття вироку насильно засилають на так звані «цілині землі» в Казахстан, Краснодарський край, на далеку Північ, горлянчачи, що туди їдуть добровольці і комсомольці? Чи може уявити культурний світ Українську державу без українського уряду, без української армії, без українського народу?

...Чому на наших землях дислокуються військові частини, утворені з росіян та інших національностей, яким інтереси українського народу якщо не суто ворожі, то чужі? Якщо ми зрадники своєї Батьківщини

і справедливо покарані, чому нас судили «народні» чи «військові» суди, склад яких далеко не український? Чому нами освоюються недоступні дикі землі чи ліси в той час, коли наших рук так потребує наша Батьківщина? Чи знає культурний світ, що на масових табірних цвинтаріщах будуються нові табори, міста, копаються канали, робляться спортивні площі, щоб затерти сліди цих злочинів? ...Чи відомо про масові розстріли в'язнів (у Воркуті шахту Н.29 розстріляно під керівництвом і за участю генерального прокурора Руденка), які домагалися лише прав політв'язнів?

...Чи відомо культурному світові, що Україна, крім штучного голоду 1933 р., живе впроголодь 38 років?.. У той час, коли мільйони тонн хліба вивозяться за кордони в цілях пропаганди, у той час, коли різні заграничні делегації відвідують зразкові (спеціально для показу) колгоспи і фабрики СРСР?..

Ми не впали духом, бо знаємо, що наші стремління до волі оправдані законами матері природи, і віримо, що весь культурний світ піддержить нас на цьому шляху...

? 1. Які факти наведені у джерелі? **2. Обговоріть у парах.** Які висновки можна зробити за цими фактами про те, за що боролися українські політичні в'язні?

У 1955 р. у світі вперше дізналися про становище ув'язнених у концтаборах ГУТАБу і життя в Радянській Україні завдяки Відкритому листу українських політичних в'язнів до ООН, підписаному 13 в'язнями мордовських спецтаборів.

Станом на початок 1950-х рр. українці склали п'яту частину в'язнів ГУТАБу. У таборах їх перебувало 362,6 тис., а в колоніях — близько 143,6 тис. осіб. У 1956 р. ГУТАБ ліквідували й створили замість нього Головне управління виправно-трудова колоній МВС СРСР.

ВИСНОВКИ

- Після смерті Й. Сталіна відбулися зміни у вищому керівництві СРСР. До влади прийшло угруповання, очолюване М. Хрущовим, яке свідомо розпочало десталінізацію, відмовляючись від крайнощів сталінського тоталітаризму.
- В Україні на початковому етапі десталінізації розпочався процес українізації керівних кадрів.
- У 1954 р. Кримську область було передано до складу УРСР. Проте це перш за все було продиктоване інтереса-

ми центру, який прагнув перекласти на українське керівництво проблеми розвитку півострова.

- В економіці України на початковому етапі десталінізації суттєвих змін не відбувалося. Нове союзне й республіканське керівництво намагалося знайти шляхи вирішення існуючих проблем у межах тогочасної радянської моделі соціально-економічного розвитку, сформованої в попередні десятиліття.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Що таке десталінізація? **2.** Кого було обрано першим секретарем ЦК КПУ в червні 1953 р.? **3.** Коли відбулася передача Криму до складу УРСР? **4.** Скільки українців виїхало з республіки на освоєння цілинних земель? **5.** Яку проблему розвитку промисловості було оприлюднено на сесії Верховної Ради СРСР у серпні 1953 р.? **6.** Як і коли світ уперше дізнався про становище українських політичних в'язнів у радянських концтаборах?

 7. Проаналізуйте зміни, що відбувалися в республіці на початку десталінізації. **8.** Як і чому відбулося входження Кримської області до складу УРСР? **9.** Наведіть факти, які свідчать про соціальну переорієнтацію та модернізацію економіки. **10.** Охарактеризуйте протести українців, ув'язнених у радянських концтаборах. **11.** Порівняйте процеси, що відбувалися в соціально-економічному розвитку тогочасних країн Заходу та України.

 12. Складіть таблицю «Україна на початку десталінізації».

Сфера життя суспільства	Які зміни відбулися

13. Простежте за картою атласу, які адміністративно-територіальні зміни відбулися в республіці в цей період. **14. Проведіть дискусію** за проблемним питанням: «Чи відбулися позитивні зміни в Україні на початковому етапі десталінізації?».

 15. До уроку узагальнення за розділом підготуйте навчальний проект на тему (на вибір): 1) «В безсмерті холодно. І холодно в житті. О Боже мій! Де дітиса поету?!» (Ліна Костенко). Творчість «шістдесятників» як закономірна реакція на виклик часу. 2) «Ті, що відкрили шлях у космос». Внесок українців в освоєння космічного простору.

§ 8—9. Суспільно-політичне життя в Україні

1 **XX з'їзд КПРС І ПОЧАТОК ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ.** Часткова відмова керівництва СРСР від методів сталінщини унаочнювала потребу продовження десталінізації. Важливим кроком на шляху подальшої лібералізації радянського суспільства став XX з'їзд КПРС, який відбувся в **лютому 1956 р.** На закритому засіданні М. Хрущов виступив із доповіддю «Про «культ особи» і його наслідки». У ній він піддав гострій критиці Й. Сталіна, звинувативши його в зловживанні владою, порушенні законності, хворобливій підозрілості до соратників тощо.

У доповіді М. Хрущов представив партію як сторону, що найбільше постраждала від сталінських репресій. У доповіді було названо імена 23 партійно-радянських діячів, що стали жертвами переслідувань. Про сталінські злочини, не пов'язані з репресіями керівників партії, наприклад Голодомор 1932—1933 рр., що став геноцидом українського народу, не згадувалося. Винятком була згадка про відомі всім депортації окремих народів.

Доповідь вразила багатьох учасників з'їзду. За спогадами сучасників, кількох депутатів, що знепритомніли від почутого, тихо винесли із зали засідань.

Доповідь «Про «культ особи» і його наслідки» з'їзд не обговорював, а лише прийняв стислу постанову в кілька рядків. Вона стала важливим кроком у розвінчуванні Й. Сталіна як «великого вождя» і «послідовника справи Леніна». Однак це скоріше маскувало, ніж викривало сутність сталінізму. У доповіді засуджувалися переважно зовнішні прояви режиму («культ особи») і репресії проти партійних та військових діячів.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, як розпочалися процеси лібералізації; визначити особливості розгортання десталінізації в республіці; проаналізувати зміни в керівництві республіки на початку 1960-х рр.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Що таке лібералізація? **2.** Наведіть приклади здійснення лібералізації суспільно-політичного життя. **3.** Які факти свідчили про прояви «культу особи» Й. Сталіна в УРСР?

«Культ особи» — безмірне звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, яка посідає найвище становище в політичній або релігійній ієрархії, надмірне перебільшення заслуг, функцій та ролі лідера.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із доповіді першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова на XX з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу «Про «культ особи» і його наслідки» (лютий 1956 р.)

...Сваволя Сталіна стосовно партії та її Центрального Комітету особливо виявилася після XVII з'їзду партії, що відбувся 1934 р. ...Встановлено, що зі 139 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету, обраних на XVII з'їзді партії, було заарештовано і розстріляно (переважно в 1936—1938 рр.) 98 осіб, тобто 70 %.

...Це відбулося внаслідок зловживання владою Сталіним, який розпочав застосовувати масовий терор проти партійних кадрів.

...Сталін був людиною дуже надумливою, із хворобливою підозрілістю... Хвороблива підозрілість призведе

ла його до огульної недовіри, у тому числі й стосовно видатних діячів партії, яких він знав багато років...

Маючи необмежену владу, він допускав жорстоку сваволю; придушував людину морально і фізично.

...«Культ особи» набув таких величезних розмірів перш за все тому, що сам Сталін всіляко сприяв і підтримував звеличування своєї персони.

? **Обговоріть у парах.** 1. У чому автор доповіді звинувачував Й. Сталіна? 2. У чому М. Хрущов убачав витоки «культу особи»?

Засідання XX з'їзду КПРС. Москва. 1956 р.

Британська карикатура на підсумки XX з'їзду КПРС.

? Поясніть зміст зображеного на карикатурі.

Здійснювана партією політика соціалістичного будівництва вважалася єдино правильною і не підлягала критиці. Проте навіть за цих обмежень розвінчування «сталінського міфу» позитивно вплинуло на суспільну свідомість, започаткувало перегляд усталених стереотипів мислення і критичну оцінку багатьох подій минулого.

2 РОЗГОРТАННЯ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ. Після XX з'їзду доповідь «Про «культ особи» і його наслідки» було видано окремою брошурою, яку зачитували на закритих партійних зборах по всій країні. Пізніше з нею почали знайомити також безпартійних на підприємствах, в установах, вищих навчальних закладах, а інколи й у старших класах шкіл.

Подальше розгортання десталінізації сприймали в Україні неоднозначно. Основна частина партійного апарату не була готова розвінчувати «культ особи». Серед незацікавлених було чимало особисто причетних до репресій. У багатьох партійних організаціях України критику «культу особи» вважали наклепом на радянську владу. Спираючись на це, представники партійного апарату вимагали припинити викриття злочинів доби сталінщини як шкідливу для розвитку країни кампанію. Так, перший секретар Київського міського комітету КПУ М. Синиця заявляв, що боротьба з «культу особи» ускладнить ідеологічну ситуацію в Україні й посилить небезпеку поширення українського «буржуазного націоналізму». Керівник республіканської партійної організації О. Кириченко надіслав доповідну записку до Москви, де переважали схожі думки.

Для спрямування десталінізації в більш помірковане русло **30 червня 1956 р.** прийняли постанову «Про подолання «культу особи» і його наслідків», де наголошувалося, що «культ особи» був проявом особистих недоліків Й. Сталіна, а не відображенням вад радянської влади. Порівняно з доповіддю на XX з'їзді постанова стала кроком назад. Усі оголошені гострі факти в ній оминали.

В Україні процес десталінізації відбувався повільніше, ніж у центрі. Так, у республіканських періодичних виданнях дещо

пізніше з'явилася низка статей «У світлі рішень XX з'їзду». Зміст більшості публікацій був поміркованим і зваженим. На початку липня 1956 р. на багатьох підприємствах республіки почали зачитувати постанову «Про подолання “культу особи” і його наслідків». У столиці перший мітинг на підтримку десталінізації відбувся в Київському педагогічному інституті. У Львові ліквідували Сталінський район.

Реакція більшості населення республіки на засудження зловживань періоду сталінщини і новий політичний курс була позитивною.

У липні 1956 р. в республіканських засобах масової інформації з'явилися перші повідомлення про реабілітацію українських письменників — жертв сталінського терору: В. Еллана-Блакитного, В. Чумака, Г. Косинки, Олесья Досвітнього, Мирослава Ірчана, І. Микитенка та інших. У пресі почали друкувати їхні твори й статті про реабілітованих письменників. Розпочалася кампанія з реабілітації таких видатних діячів, як режисер театру Лесь Курбас, драматург М. Куліш.

До листопада 1959 р. Комітет державної безпеки (КДБ) і прокуратура УРСР переглянули справи 5481 особи, що були засуджені в попередні роки. Із них було фактично реабілітовано 2684 особи, або 49 %. Реабілітації не підлягали ті, хто «співпрацював із нацистами» в роки війни, активні діячі ОУН та УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також усі засуджені за звинуваченнями в українському «буржуазному націоналізмі». На депортованих під час колективізації селян, виселених із західноукраїнських областей, кримських татар, німців та представників інших етнічних груп реабілітація не поширювалася. У результаті реабілітації з 949 тис. політичних в'язнів ГУТАБу (дані за 1954 р.) станом на весну 1959 р. в таборах і колоніях СРСР залишилося 11 тис. осіб, утримуваних за «контрреволюційні злочини». В Україну лише до 1957 р. повернулися 65 534 члени ОУН, УПА та звинувачених у їх підтримці. На початку 1960-х рр. М. Хрущов оголосив, що в країні немає політичних в'язнів. Однак саме в цей час розпочався дисидентський рух і з'явилися нові в'язні.

Улітку 1957 р. в керівній верхівці країни сформувалася опозиція, яка спробувала усунути М. Хрущова від влади. Проте ця спроба провалилася. У боротьбі, яка розгорнулася в цей час, партійне керівництво України повністю підтримало М. Хрущова. Через кілька місяців він перевів О. Кириченка до Москви, фактично зробивши своїм заступником, а партійну організацію в республіці очолив М. Підгорний.

Найвищою точкою в процесі десталінізації став XXII з'їзд КПРС, що відбувся в 1961 р. Так, на з'їзді, ймовірно, за доповіддю з М. Хрущовим, М. Підгорний піддав гострій критиці Л. Кагановича за секретарювання в Україні, назвавши його «справжнім садистом», що «знаходив задоволення у знущанні з активістів, інтелігенції», приниженні їхньої гідності, погрозах і арештах.

Після XXII з'їзду в Україні, як і в інших республіках СРСР, розгорнулася кампанія з демонтажу численних пам'ятників

Довідка про реабілітацію. 1957 р.

? Дізнайтеся за додатковими джерелами, як відбувалася реабілітація постраждалих від сталінських репресій у період десталінізації.

Демонтаж пам'ятника Й. Сталіну (м. Дубна, Московська обл.). 1962 р.

? Як ілюстрація відображає розгортання десталінізації в країні?

Голосування на пленумі ЦК КПРС за відставку М. Хрущова. 14 жовтня 1964 р.

Леонід Брежнєв

Й. Сталіну, закриття присвячених йому музеїв, перейменування населених пунктів, вулиць, установ, підприємств, шкіл, колгоспів тощо. У листопаді 1961 р. Сталінську область було перейменовано на Донецьку, а місто Сталіно — на Донецьк.

ЗМІНИ В КЕРІВНИЦТВІ УРСР. ВІДСТАВКА М. ХРУЩОВА.

У 1961 р. М. Хрущов несподівано для всіх призначив Головою Ради Міністрів УРСР представника молодшого покоління партійного керівництва В. Щербицького. Однак він пропрацював на цій посаді трохи більше двох років. У 1963 р. В. Щербицький висловив невдоволення запровадженням М. Хрущовим поділом партійних органів на міські та сільські, і його відправили до Дніпропетровської області на посаду першого секретаря обкому КПУ. Дії М. Хрущова, його самовпевненість, невміння прислухатися до чужих думок, схильність до різких кроків, які нерідко ламали людські долі, усе частіше дратували його соратників. До цього додавалося погіршення ситуації в економіці країни, значною мірою спричинене авантюризмом рішень М. Хрущова.

На початку 1960-х рр. у республіці відбулося кілька масових виступів робітництва, невдоволеного виробничими умовами й нововведеннями в оплаті праці. Вони сталися на підприємствах Києва, Харкова, Черкас, Краматорська (Донецька обл.) та інших міст. Виступи були нетривалими і припинялися після втручання місцевих органів влади. У 1962 р. в Донецьку та Жданові (нині Маріуполь) відбулися значні робітничі страйки й маніфестації, викликані різким підвищенням цін на м'ясо і молоко. Наступного року в Одесі робітники відмовилися вантажити масло, яке відправляли як «братерську допомогу» на Кубу. У 1963 р. через страйки і заворушення на тиждень було запроваджено воєнний стан у Кривому Розі. Усе це свідчило про те, що М. Хрущов поступово втрачав підтримку населення.

У 1963 р. М. Підгорний був переведений до Москви. Новим керівником республіканської партійної організації в липні цього року призначили П. Шелеста. Він був людиною, яка загалом підтримувала хрущовські перетворення і терпимо ставилася до українського національно-культурного відродження.

Скориставшись відсутністю М. Хрущова, який перебував на відпочинку, представники партійної верхівки в Москві, незадоволені політичним курсом М. Хрущова, висловили недовіру першому секретарю ЦК КПРС. **14 жовтня 1964 р.** було скликано пленум ЦК КПРС, який звільнив М. Хрущова з посади «у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я».

Новим першим секретарем було обрано **Леоніда Брежнєва**.

ВИСНОВКИ

■ Десталінізація, яка розпочалася в країні після смерті Й. Сталіна, була закріплена рішеннями XX з'їзду КПРС. Незважаючи на обмеженість її заходів і непослідовність у діях її виконавців, десталінізація набула характеру лібералізації, яка змінювала радянське суспільство.

■ Українське партійно-державне керівництво активно підтримувало перетворення М. Хрущова. Однак останній

своїми діями відштовхнув від себе соратників. Крім того, він втратив підтримку населення через погіршення економічного становища країни, зумовлене провалом багатьох реформ. Це зробило можливою змову, яка об'єднала основну частину партійно-державного керівництва і дала змогу усунути М. Хрущова з посади законними засобами.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Коли відбувся XX з'їзд КПРС? **2.** Де відбувся перший мітинг на підтримку деєсталінізації після XX з'їзду? **3.** Хто став першим секретарем ЦК КПУ в 1957 р.? **4.** Коли місто Сталіно перейменували на Донецьк? **5.** У яких містах України в 1962 р. відбулися значні робітничі страйки та маніфестації? **6.** Хто став першим секретарем ЦК КПУ в 1963 р.?

 7. У чому полягало значення рішень XX з'їзду КПРС для розгортання процесів деєсталінізації? **8.** Наведіть факти, що свідчать про поглиблення деєсталінізації в Україні після XX з'їзду КПРС. **9.** Які зміни відбувалися в республіці в 1961—1963 рр.?

 10. Розпочніть складання таблиці «Розвиток України в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства».

Сфера розвитку	Зміни, що відбулися
Суспільно-політичне життя	

Сфера розвитку	Зміни, що відбулися
Економічне життя	
Опозиційний рух	

 11. Обговоріть у малих групах. Як вплинула деєсталінізація на суспільно-політичне життя в республіці? Обґрунтуйте свою відповідь. **12.** Сучасні українські історики В. Баран та В. Даниленко зазначають про розгортання деєсталінізації: «Поступово долалися страхітливі наслідки режиму особистої влади, заснованому на терорі й насильстві. Крок за кроком розвінчувався образ “великого вождя”, створений апаратом пропаганди. Але процес деєсталінізації здійснювався непослідовно, часто підпорядковувався тактичним політичним потребам і розрахункам, що відображало як перехідний характер хрущовського правління, так і суперечливу натуру самого реформатора». Поясніть, як ви розумієте наведену оцінку процесу деєсталінізації. Наведіть факти, які її підтверджують. **13.** Напишіть есе на тему «“Відлига”: зміни в суспільно-політичних настроях населення України».

§ 10. Розвиток економіки

1 **ЗМІНИ В УПРАВЛІННІ ГОСПОДАРСТВОМ.** Із квітня 1953 р. в підпорядкування республіки почали передавати підприємства, якими раніше керував центр. Усього до 1956 р. Україні передали близько 10 тис. підприємств, переважно вугільної, металургійної, нафтової, лісової, харчової, м'ясо-молочної, текстильної, легкої промисловості, автомобільного транспорту, зв'язку та промисловості будівельних матеріалів. Загалом протягом 1953—1956 рр. частка республіканської промисловості в Україні зросла із 30 до 70 %.

У 1954 р. розпочалося скорочення кількості працівників адміністративно-управлінського апарату міністерств і відомств як у центрі, так і в республіках. У результаті цього лише протягом 1954—1955 рр. в УРСР кількість працівників міністерств і відомств зменшилася на 61 тис. осіб. У 1957 р. М. Хрущов ініціював перетворення, спрямовані на **деєцентралізацію** управління промисловістю й скорочення більшості союзних міністерств. За Законом «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР», прийнятим Верховною Радою УРСР у травні 1957 р., ліквідувалася система галузевого, вертикального централізованого управління. Замість неї створювалися територіальні ради народного господарства — **раднаргоспи**.

Раднаргоспи здійснювали територіальне планування й управління промисловістю та будівництвом у межах відповідних адміністративних районів. У СРСР було створено

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: аналізувати зміни, які в цей період відбувалися в управлінні господарством; визначати особливості розвитку тогочасної промисловості та сільського господарства; характеризувати зміни, які в цей час відбувалися в соціальній сфері.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Якими були особливості відбудови промисловості України в перші післявоєнні роки? **2.** Як розвивалося сільське господарство республіки в цей період? **3.** За курсом економічної і соціальної географії України вкажіть, якими були провідні галузі промисловості та найбільші регіони сільськогосподарської спеціалізації України в другій половині XX ст.

Децентралізація — система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління; скасування або послаблення централізації.

Раднаргоспи (ради народного господарства) — державні органи територіального планування й управління промисловістю УРСР і СРСР, що існували в 1918—1931 та 1957—1964 рр.

103 такі райони, серед яких 11 існували в Україні (Станіславський, Львівський, Вінницький, Київський, Одеський, Херсонський, Запорізький, Дніпропетровський, Харківський, Сталінський та Ворошиловградський).

У результаті цих перетворень республіканська політична еліта вперше отримала реальну можливість контролювати місцевий економічний потенціал, за що була вдячна М. Хрущову. Різно зріс престиж секретарів обкомів в областях, де розміщувалися раднаргоспи.

Прагнення партійних керівників інших областей мати власні раднаргоспи обумовило створення в 1960 р. трьох нових — Кримського, Полтавського та Черкаського раднаргоспів. Найбільшими в республіці стали Київський (п'ять областей, 8,5 млн осіб, або 20 % населення республіки), Харківський (три області, 5,6 млн осіб) та Львівський (чотири області, 4,1 млн осіб) раднаргоспи.

За кількістю робітників, зайнятих на виробництві, та вартістю промислової продукції перше місце в УРСР посідали Сталінський, Харківський та Київський раднаргоспи. Усього в підпорядкування українських раднаргоспів перейшло 2,8 тис. підприємств, що виробляли більшість промислової продукції республіки.

Одночасно зі створенням раднаргоспів в УРСР було ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два із союзно-республіканських перетворили на республіканські. Міністерства, що залишилися, звільнялися від безпосереднього управління підприємствами і здійснювали свої нові функції через раднаргоспи.

Тепер майже вся промисловість республіки перейшла в підпорядкування Ради Міністрів УРСР. Однак як за республіканським, так і за союзним урядом зберігалось право скасовувати виконання розпоряджень раднаргоспів.

У 1960 р. в Україні, Росії та Казахстані утворилися центральні раднаргоспи. Наприкінці 1962 р. М. Хрущов ініціював зменшення кількості раднаргоспів, у результаті чого їхня кількість в УРСР скоротилася до семи. Ці дії викликали зростання невдоволення серед республіканської партійної верхівки.

У березні 1952 р. розпочалося створення виробничих колгоспно-радгоспних управлінь. За своєю територією, кількістю населення й обсягами виробництва зазвичай вони об'єднували три-чотири райони. Відтепер керівництво сільським господарством також почали здійснювати за територіальним принципом. Однак у реальному житті це спричинило чимало зайвих труднощів, проблем, призвело до протилежних від бажаних результатів. Управлінський апарат збільшувався, а саме управління ускладнювалося.

У 1963 р. була утворена нова центральна структура — Вища рада народного господарства СРСР, яка керувала не лише раднаргоспами, а й усіма іншими органами управління господарством. У результаті цих нескінченних організаційних перетворень система управління стала ще більш розгалуженою і бюрократизованою, ніж до реформ.

Радянська карикатура. 1960-ті рр.

? На якій меті створення раднаргоспів акцентує увагу карикатура? Чи була вона досягнута?

2 РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ. Загалом у період хрущовської «відлиги» більшість галузей промисловості УРСР розвивалася, демонструючи вищі за середні по СРСР темпи. Кожна галузь промисловості в ці роки збагатилася новими потужностями. Так, у республіці було збудовано нові теплові й гідроелектростанції — Миронівську, Придніпровську, Сімферопольську, Дніпродзержинську, Каховську, Кременчуцьку тощо. Було освоєно нові вугільні басейни — Львівсько-Волинський кам'яновугільний і Дніпровський буровугільний. Чималих зусиль докладали для модернізації Донбасу. Лише в 1956 р. на підземні роботи в шахти Донбасу було направлено 85 тис. юнаків і дівчат із різних областей республіки. Були введені в експлуатацію Шебелинське (Харківська обл.) і Радченківське (Полтавська обл.) газові родовища, після чого центр ваги в республіканському газовидобутку перемістився із заходу на схід України.

Розбудовувався Криворізький залізорудний басейн, де руду видобували найбільш дешевим відкритим способом. У 1955 р. тут почав працювати найбільший в Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат.

У тогочасній металургійній промисловості УРСР з'явилися унікальні за розмірами мартенівські печі. Унаслідок цього українська металургія за рівнем виробництва продукції на одну особу випередила високорозвинені країни світу, хоча за якістю виплавленого металу їм поступалася.

Увага приділялася розвитку хімічної промисловості України, яка раніше була малорозвиненою в республіці. У 1959—1963 рр. на її розвиток в УРСР спрямували в 1,5 рази більше коштів, ніж за попередні роки. Завдяки цьому було збудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Серед них були чотири гіганти «великої хімії» — Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський та Чернігівський заводи хімічних волокон і Дніпропетровський шинний завод.

Розвивалася машинобудівна промисловість. У Краматорську і Донецьку виникло виробництво надпотужних видобувних машин для гірничорудної промисловості. У Києві, Сумах, Мелітополі та інших центрах машинобудування республіки налагодили виробництво різноманітних агрегатів для хімічної індустрії. Фактично заново створили вітчизняне автомобілебудування, радіоелектроніку, розвивалося виробництво обчислювальної техніки, приладів із застосуванням синтетичних алмазів.

Про розвиток республіканського транспортного машинобудування свідчило те, що у Ворошиловграді й Харкові з 1956 р. серійно випускали тепловози. Унаслідок цього з наступного року випуск паровозів у республіці взагалі припинили.

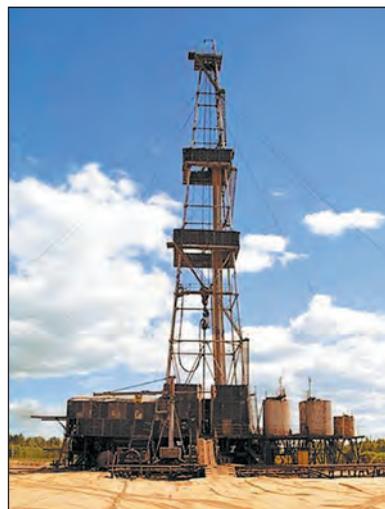
На Харківському авіаційному заводі розпочали серійний випуск першого у світі швидкісного турбореактивного пасажирського лайнера Ту-104. Із 1960 р. підприємство перейшло на випуск нового літака Ту-124, що використовувався як на внутрішніх, так і на міжнародних трасах. Київський авіаційний завод розгорнув виробництво турбогвинтового літака Ан-24,

Будівництво Каховської ГЕС. Розпочалося у вересні 1950 р., перший агрегат запрацював у 1956 р.

Шахта Межирічанська (Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн). 1950-ті рр.

Шебелинське газове родовище (Харківська обл.)

? Яку інформацію щодо розвитку тогочасної економіки УРСР можна отримати за ілюстраціями, наведеними на с. 51, 52?

Автобус Львівського автомобільного заводу. 1956 р.

Кременчуцький автомобільний завод. 1960 р.

Військово-промисловий комплекс — сукупність підприємств та організацій держави, що виготовляють озброєння й військову техніку для потреб власних збройних сил, а також на експорт.

який став у СРСР найпоширенішою машиною свого класу для пасажирських перевезень.

Із другої половини 1950-х рр. набули розвитку харчова та особливо легка промисловість, які в довоєнні роки в республіці майже не розвивалися. Важка індустрія, що раніше обслуговувала переважно **військово-промисловий комплекс** і власні потреби, почала більше виробляти на своїх потужностях технічне устаткування для легкої і харчової промисловості. Для реконструкції діючих і будівництва нових підприємств почали застосовувати також техніку, що надходила із соціалістичних країн Центрально-Східної Європи. Крім цього, підприємства важкої індустрії зобов'язали в значних обсягах виробляти товари народного споживання. Завдяки цим заходам забезпечення населення різноманітними товарами широкого вжитку порівняно з довоєнним періодом суттєво покращилося.

Зміни, які відбувалися в розвитку промисловості, свідчили, що за рахунок використання потенціалу УРСР тоталітарний комуністичний режим намагався зберегти своє панування.

З РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. Кількість міського і сільського населення республіки в цей період була приблизно однаковою. Тобто фактично один колгоспник годував одного жителя міста. Проте за колгоспно-радгоспної системи селяни не могли забезпечити міських споживачів достатньою кількістю продуктів. Спробою подолати дефіцит продовольства стало освоєння цілинних і перелогових земель. У 1956 р. було отримано найбільший урожай. Новоосвоєні регіони дали половину заготовленого державою хліба.

У 1956 р. було запроваджено грошовий податок із громадян, які тримали худобу в містах і робітничих селищах, а влітку 1959 р. указом Президії Верховної Ради УРСР її взагалі заборонили мати неколгоспникам. У 1957 р. М. Хрущов запропонував селянам продати своїх корів колгоспам. Мовляв, для чого мати клопіт із худобою, коли можна отримувати молоко за трудодні на колгоспній фермі, і взагалі, на його думку, незабаром особисті підсобні господарства мають зникнути. Однак колгоспники відмовлялися добровільно віддавати своїх корів. Кампанія з вилучення худоби відбулася лише завдяки адміністративному тиску, як у сталінські часи, і продемонструвала, що економічною доцільністю знову знехтували задля ідеологічних настанов. У результаті цього обсяг продукції, що надходив у базарну торгівлю, зменшився, а ціни зросли.

Піднесення виробництва в сільському господарстві тривало п'ять років. Цьому сприяло вкладання державою значних коштів у його розвиток. Протягом 1954—1958 рр. збір зерна в Україні збільшився майже на 20 %, цукрових буряків — у 2 рази, виробництво м'яса — більш ніж у 2 рази, молока — у 3 рази. Однак після 1958 р. сільськогосподарське виробництво почало занепадати. Здебільшого це було обумовлено неефективністю колгоспно-радгоспної системи загалом та численними, але погано продуманими заходами, ініціатором яких виступав М. Хрущов.

У травні 1958 р. з'явилося рішення про продаж колгоспам техніки МТС і створення замість них **ремонтно-технічних станцій (РТС)**, на які, крім ремонту, покладалися також постачальницькі функції. Незважаючи на пільгові ціни, викуп техніки та її утримання стали величезним тягарем для слабкої економіки колгоспів.

Наприкінці 1959 р. розпочалася кампанія з укрупнення колгоспів. Якщо в 1950 р. в республіці їх налічувалося 19 295, то в 1960 р. залишилося 9634. Тепер один колгосп зазвичай охоплював кілька населених пунктів. Одночасно із цим під контролем партійних органів за демагогічними гаслами ліквідації відмінностей між містом і селом почали зміцнювати центральні садиби колгоспів і ліквідовувати «неперспективні села». Крім окремих показових колгоспів, яким штучно створювали сприятливі умови, у більшості з них не було коштів на будівництво багатоквартирних будинків, спорудження водогонів, каналізації, театрів тощо. Чергова кампанія вкрай несприятливо вплинула на економіку колгоспів і побут селян.

Після візиту радянського лідера до США, де він дізнався, як широко використовують кукурудзу, особливо для відгодівлі худоби, Україну охопила «**кукурудзяна епопея**». У **1961 р.** в республіці для «цариці полів» виділили 3 млн га кращих земель (20 % від усіх посівних площ). Завдяки мінеральним добривам, виробництво яких розгорнула українська хімічна промисловість, урожай був непоганим. Однак у неврожайні роки (наприклад, у 1963 р.) збільшення частки кукурудзи в посівах спричиняло те, що худобу, як завжди, переводили на годування соломою, а людям доводилося звикати до специфічного смаку хліба з домішкою кукурудзяного борошна.

На середину 1963 р. ситуація в сільському господарстві погіршилася. Посуха 1963 р. спричинила труднощі в забезпеченні населення хлібом. Високі зобов'язання щодо постачання зерна виконати повністю Україна не могла. Цього року, щоб уникнути голоду, СРСР розпочав закуповувати зерно в США та Канаді. Країна потрапила в залежність від імпорту хліба, із якої вже не змогла вирватися. Одночасно це продемонструвало провал здійснених владою заходів щодо реформування сільського господарства.

4 ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ. У період десталінізації відбулися перетворення в соціальній політиці. Навесні 1956 р. здійснили перші заходи з поліпшення умов праці й підвищення рівня життя людей. Тривалість робочого дня в передвихідні й передсвяткові дні скоротили на дві години. Збільшилися відпустки, пов'язані з вагітністю та пологами, із 77 до 112 календарних днів. Було скасовано норми, що прив'язували робітників до підприємств, де вони працювали. Тепер вони могли змінювати місце роботи, за два тижні попередивши адміністрацію про свій намір. Також було скасовано судову відповідальність за самовільне залишення робочого місця і прогул без поважних причин. У 1958 р. селянство отримало паспорти, завдяки чому можна було вільно залишити свій колгосп або

Радянський агітаційний плакат. 1955 р.

Радянський агітаційний плакат. 1959 р. (напис на плакаті: «Укрупнення дрібних колгоспів — шлях до подальшого розвитку соціалістичного сільського господарства!»)

? Які кампанії цього періоду мали популяризувати наведені плакати?

Тракторний парк Мізоцького бурякорядгоспу. Початок 1960-х рр.

Черга за хлібом. Одеса. 1963 р.

? Яку інформацію щодо повсякденного життя населення тогочасної України можна отримати за ілюстраціями, наведеними на с. 54?

Магазин у Києві. 1962 р.

Перша «хрущовка», побудована в 1957 р. в Коломийському провулку м. Києва. Сучасний вигляд

радгосп. Для підлітків віком від 16 до 18 років встановлювався шестигодинний робочий день. Розпочався поступовий (за галузями) перехід із восьми- на семигодинний робочий день. Скасовувалася плата за навчання в старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах. Завдяки цим заходам М. Хрущов, суттєво не обтяжуючи бюджет значними витратами, одразу здобув прихильність мільйонів громадян.

Змін зазнала пенсійна система. У липні 1956 р. з'явився закон про державні пенсії, за яким значно збільшили пенсії нижчих розрядів і обмежили розміри великих пенсій. Середній розмір пенсій зріс майже вдвічі. Пенсійний вік знизився до 55 років для жінок і 60 років для чоловіків. У липні 1964 р. право на пенсію отримали колгоспники: жінки із 60 років, чоловіки із 65 років. Мінімальний розмір пенсій для колгоспників був мізерним — 12 руб. на місяць, але це був помітний прогрес порівняно з тим, що раніше утримання непрацездатних селян здійснювалося самими колгоспами, і це не було регламентовано державою.

У вересні 1956 р. урядовою постановою в середньому на третину підвищили заробітну плату низькооплачуваним робітникам і службовцям. Неоподатковуваний мінімум заробітної плати також збільшився. Для допомоги матерям створювалися школи-інтернати і групи продовженого дня в загальноосвітніх школах.

Пенсійна реформа, підвищення зарплат та інші заходи значно обтяжили бюджет. Для того щоб виправити ситуацію, за рішенням влади на 20 років відклали виплати за державними облигаціями внутрішньої позики, які в напівдобровільному-напівпримусовому порядку купували громадяни. У результаті цього постраждали інтереси людей старшого віку, яких держава десятки років примушувала віддавати значну частину свого заробітку.

Суттєві зміни відбулися у сфері будівництва житла. У **липні 1957 р.** проголосили курс на забезпечення кожної сім'ї окремою квартирою в наступні 10—12 років. Для цього житлове будівництво переорієнтувалося на спорудження будинків за типовими проектами, «без надмірностей», на основі індустриальних методів будівництва. Висоту приміщень встановили до 2,5 м, кількість поверхів у будинках у малих та середніх містах — два-три, у великих містах — чотири-п'ять. Понад 3 млн квартир-«хрущовок», споруджених у наступні роки в республіці, істотно пом'якшили житлову проблему. Якщо в 1918—1955 рр. в Україні загальна площа житлових будинків становила 62,78 млн м², то в 1956—1964 рр. — 66,49 млн м². Зведені в цей період панельні будинки з невеликою житловою площею пізніше стали презирливо називати «хрущобами», але тоді вони дали змогу мільйонам громадян залишити бараки й комуналки та переселитися в окремі квартири. Загалом гостроту житлової проблеми в Україні це пом'якшило, хоча нестачу житла повністю ліквідовано не було.

Дещо поліпшилося забезпечення населення товарами широкого вжитку тривалого використання. У побуті поступово з'являлися пілососи, холодильники, швейні та пральні машини. У загальних видатках населення зросли витрати на при-

дбання взуття, швейних виробів, побутових приладів тощо. Позитивно був сприйнятий трудящими запроваджений на початку 1960-х рр. перехід підприємств на п'ятиденний робочий тиждень із двома вихідними днями.

ВИСНОВКИ

- Зміни, що відбувалися в період хрущовської «відлиги» в економічній та соціальній сферах, були спробами покращити радянську модель розвитку, не відмовляючись при цьому від примарної комуністичної перспективи.
- Суперечливий характер аграрної політики М. Хрущова негативно вплинув на розвиток сільського господарства республіки. Якщо у другій половині 1950-х рр. сільське господарство України під впливом державних капітало-

вкладень розвивалося поступово, то на початку 1960-х рр. колгоспи почали занепадати. Результатом цього стало виникнення нового явища в житті країни — імпортової залежності від закупівлі зерна.

- У соціальній сфері спостерігалися спроби вирішити проблеми, що накопичувалися десятиліттями, дотримуючись при цьому комуністичної ідеології.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Скільки раднаргогспів було створено в УРСР у 1957 р.? **2.** Який раднаргогсп республіки був найбільшим за територією та кількістю населення? **3.** Які газові родовища було відкрито в УРСР у цей період? **4.** Назвіть чотири гіганти «великої хімії», збудовані в цей час в УРСР. **5.** Коли було ліквідовано МТС? **6.** Який пенсійний вік було встановлено для робітників і службовців у 1956 р.?

 7. Назвіть зміни, що відбулися в управлінні господарством УРСР у період хрущовської «відлиги». **8.** Визначте основні досягнення в розвитку тогочасної промисловості республіки. **9.** Наведіть факти, які свідчать про суперечливий і непослідовний характер аграрної політики в цей період.

 10. Продовжте складання таблиці «Розвиток України в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства» (с. 49). **11.** Простежте за картою атласу процес виникнення та реорганізації раднаргогспів. **12. Обговоріть у малих групах.** У чому полягали основні суперечності реформування промисловості, сільського господарства та соціальної сфери України в умовах де-сталінізації?

 13. Якою мірою, на вашу думку, змінився характер радянської економіки в період хрущовської «відлиги», коли держава звернула увагу на соціальні потреби людей? Поясніть свою точку зору.

§ 11. Національно-визвольний рух. «Шістдесятництво»

1 УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950-х рр. ТА БОРОТЬБА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ З НИМ.

В умовах хрущовської «відлиги» в Україні продовжував розвиватися опозиційний рух. Здійснювана в межах де-сталінізації лібералізація суспільно-політичного життя сприяла появі в республіці тих, хто шукав шляхів до подальшої демократизації і досягнення національного суверенітету України.

Однією з перших українських національно-визвольних організацій, що виникла на початку де-сталінізації в Західній Україні, став **Український революційний центр (УРЦ)**. Зі Львова його учасники надсилали друковані на машинці відозви до навчальних закладів, сільрад і колгоспів восьми областей. У них повідомлялося про виникнення УРЦ та його намір очолити український національно-визвольний рух. У програмовому маніфесті УРЦ проголошувалися «тридцять принципів свободи», серед яких називали запровадження демократичної системи, встановлення державних кордонів нації в межах їх

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості опозиційного руху в другій половині 1950-х рр.; дізнатися, як відбулося зародження дисидентського руху; аналізувати рух «шістдесятників».

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Як відбувалося протистояння радянській владі в Україні в перші післявоєнні роки? **2.** Якими були цілі учасників українського національно-визвольного руху? **3.** Які вимоги висувалися у відкритому листі українських політичних в'язнів до ООН? **4.** За курсом української літератури з'ясуйте сутність «шістдесятництва» як соціального та культурологічного явища.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Десталінізація істотно не змінила реального становища республіки. Покращилося лише життя партійно-державного керівництва. КДБ УРСР, основний орган політичного нагляду за населенням, продовжував наполегливу боротьбу з проявами «українського націоналізму». Партійне керівництво УРСР, як і раніше, зобов'язувало працівників «посилити роботу щодо запобігання, викриття і припинення ворожих дій націоналістичних та інших антирадянських елементів на території республіки». За офіційною статистикою, у 1954—1959 рр. КДБ УРСР ліквідував «183 націоналістичні і антирадянські угруповання, притягнув до судової відповідальності за антирадянську діяльність 1879 осіб». Варто зазначити, що в республіці, як і в СРСР загалом, тлумачення поняття «націоналістичний» та «антирадянський» було зумовлено не правовими нормами, а їх розумінням працівниками органів держбезпеки.

Дисиденти (із латин. — незгодні) — термін, який спочатку західні, а потім радянські засоби масової інформації із середини 1970-х рр. застосовували до осіб, які відверто заперечували офіційні доктрини в тих або інших сферах суспільного життя СРСР.

Дисидентський рух в УРСР — складова частина руху опору тоталітарній системі в СРСР, що стихійно виник у період хрущовської «відлиги».

етнічних земель, можливість засновувати різні політичні партії тощо. «Кожній нації — державність» — проголошував УРЦ.

Першим документом, у якому в період «відлиги» було викладено головні вимоги українського національно-визвольного руху, став Відкритий лист українських політичних в'язнів мордовських концтаборів ГУТАБу до ООН у 1955 р. У документі оприлюднювалися вимоги, які підтримало українське дисидентство на початковому етапі свого становлення. У ньому висловлювався протест проти дискримінації радянською владою всього українського, приверталася увага світової громадськості до безправного становища України, наголошувалося на необхідності «самовизначення Української соборної держави».

Відлунням попереднього етапу національно-визвольної боротьби в Україні стала ліквідація останніх осередків опору ОУН та УПА. У 1956 р., за статистикою КДБ УРСР, було ліквідовано останню активну боївку ОУН та УПА. У 1958 р. в Станіславі (нині Івано-Франківськ) працівники держбезпеки розгромили Об'єднану партію визволення України, яка намагалася діяти на основі організаційних засад ОУН та УПА.

У 1961 р. у Львові органи держбезпеки ліквідували Український національний комітет, діяльність якого також базувалася на засадах ідеології ОУН. Це була підпільна антирадянська українська організація, що діяла з 1956 (або 1957) р. на території Львівської та Рівненської областей. Об'єднувала вона переважно молодих робітників підприємств регіону. Окремі її учасники мали досвід підпільної роботи в ОУН або воювали у складі УПА. Того ж року в с. Кулич-Воля на Львівщині утворилася Молодіжна національна організація, що об'єднувала представників української молоді, які організаційно та ідеологічно наслідували досвід і засади ОУН та УПА. У м. Шахтарськ (Донецька обл.) у середині 1950-х рр. діяв підпільний «Союз борців за визволення України», який дотримувався засад інтегрального націоналізму.

Усі ці факти свідчили, що, незважаючи на репресії та переслідування радянської влади, український національно-визвольний рух існував і розвивався, продовжуючи традиції боротьби ОУН та УПА.

2 ЗАРОДЖЕННЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ. АНТИРЕЖИМНІ ВИСТУПИ. Наприкінці 1950-х рр. в Україні розпочався новий етап опозиційного (антирадянського) руху, який згодом отримав назву **дисидентського**. Він характеризувався відмінною від попередників тактикою боротьби з радянським режимом. Користуючись його лібералізацією в період «відлиги», нові борці за національне самовизначення намагалися поєднувати підпільну діяльність із легальними формами роботи.

Дисидентський рух в Україні, як вважають, започаткувала **Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)**, яка діяла на території західноукраїнських областей в 1958—1961 рр. Її засновниками стали молоді юристи **Левко Лук'яненко** та **Іван Кандиба**, які створили ядро майбутньої організації на Львівщині.

У 1959 р. Л. Лук'яненко та С. Вірун розробили проект програми УРСС. Уперше в післявоєнній історії він передбачав боротьбу за вихід України зі складу СРСР виключно ненасильницькими легальними засобами. Планувалося, що спілка вестиме пропаганду за реалізацію відповідних статей Конституцій СРСР та УРСР, які передбачали право виходу радянських республік зі складу Союзу.

Згодом ці питання мали бути розглянуті Верховною Радою УРСР або вирішитися на всеукраїнському референдумі. При цьому члени спілки залишалися прибічниками марксистської ідеології. Відповідно до програми УРСС новостворена незалежна Українська держава за своїм політичним ладом мала залишатися радянською, а за економічним — соціалістичною. Однак члени УРСС заявляли, що дотримуються «справжнього марксизму», відмінного від ідеології та практики КПРС.

Однак далі визначення програмових засад і намірів діяльність спілки не пішла. У січні 1961 р. її керівників Л. Лук'яненка, І. Кандибу, С. Віруна, О. Лібовича, В. Луцького, Й. Боровницького та І. Іліша заарештували. Після чотиримісячного слідства у Львові відбувся судовий процес, де членів УРСС звинуватили у зраді батьківщини. Так, Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, який потім замінили 15 роками ув'язнення.

На початку 1960-х рр. через погіршення соціально-економічної ситуації, спричинене непродуманими заходами М. Хрущова, кількість зафіксованих органами КДБ антирежимних виступів збільшилася. Лише за перше півріччя 1961 р. в СРСР виявили 7,7 тис. листівок і листів, виготовлених 25 авторами. Україна була однією з радянських республік, де їх виявили найбільше.

На Одещині в першій половині 1960-х рр. існувала підпільна національно-визвольна антирадянська організація «**Демократичний союз соціалістів**», яку очолював директор школи робітничої молоді **Микола Драгош**. Її члени надсилали із різних міст СРСР в урядові організації свою програму-відозву. У 1964 р. організацію було викрито, а її учасників засуджено до різних термінів ув'язнення в таборах.

Антирежимні виступи набули значного поширення в Одесі. На думку деяких сучасних українських дослідників, «це місто з повним правом можна називати південною столицею національно-визвольного руху».

У 1964 р. у західноукраїнських областях виникла підпільна дисидентська організація **Український національний фронт (УНФ)**. До організації входило 150 членів. Розгалужена мережа осередків існувала також в інших регіонах України. Організація мала кілька програмових документів — «Програму», «Статут» і «Тактику». Упродовж декількох років УНФ видавав журнал «Воля і Батьківщина» (усього вийшло 16 номерів). Члени організації склали присягу й сплачували членські внески. Завдяки суворій конспірації тривалий час її члени уникали викриття органами КДБ.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

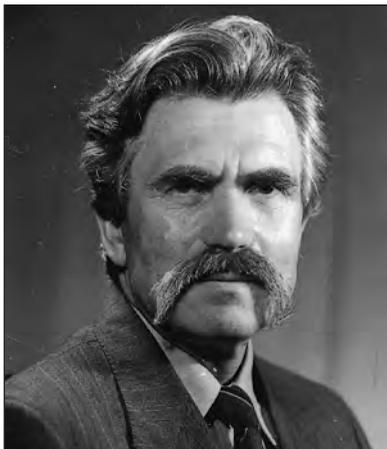
Л. Лук'яненко про методи діяльності, обрані УРСС

...Перехід до агітації випливав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі наступає період суму і розчарування завдовжки в ціле покоління.

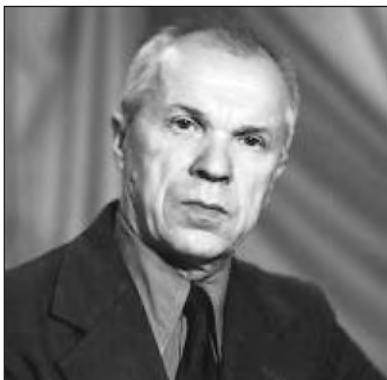
? **Обговоріть у парах.** Як автор джерела пояснює доцільність обраних УРСС методів діяльності?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Л. Лук'яненко зазначав, як він нагадав слідчому, що мета діяльності УРСС відповідає конституційним нормам. Останній відповів на це: «Конституція існує для закордону!»

Левко Лук'яненко

Іван Кандиба

? Укажіть внесок зображених діячів в українську національно-визвольну боротьбу цього періоду.

«Шістдесятники» — опозиційний владі рух творчої молоді, що сповідувала нові, відмінні від офіційної комуністичної ідеології думки й прагнула оновлення радянського режиму шляхом реформ.

Меморандум — буквально означає: «те, про що слід пам'ятати». Дипломатичний документ із детальним викладом фактичного або юридичного боку того чи іншого важливого питання.

Свою головною метою УНФ уважав вихід України зі складу СРСР та утворення самостійної держави. Дотримуючись засад націоналізму, організація намагалася спиратися на представників різних верств суспільства — селян, робітників, інтелігенцію. УНФ не заперечував можливості вимушених насильницьких дій, але основною формою здобуття незалежності вважав всенародний референдум. Серед активістів УНФ були З. Красівський, М. Мелень, Д. Квецько, М. Федів, М. Дяк, І. Могилич та інші.

У 1956—1959 рр. на Донбасі діяла невелика таємна антирадянська дисидентська організація «Реалістичний робітничий гурток демократів». Її учасники виступали проти монополії КПРС на владу, за проведення демократичних виборів і наділення селян землею. У містах регіону вони поширювали листівки із закликами до здійснення цих змін. Організацію було викрито органами КДБ, а її учасників заарештовано.

Зародження дисидентського руху свідчило про подальший розвиток українського національно-визвольного руху й набуття ним рис загальноукраїнського явища.

З «ШІСТДЕСЯТНИЦТВО». У період «відлиги» під впливом лібералізації суспільного життя серед інтелігенції з'явилися митці, які прагнули вийти за межі соціалістичного реалізму. Відображенням цього став рух «шістдесятників».

Критичне ставлення до дійсності, притаманне «шістдесятникам», формувалося під впливом гуманістичних цінностей західної культури, які в умовах лібералізації радянського режиму проникали в Україну. Із 1958 р. в республіці було відновлено видання журналу «Всесвіт», де українською мовою друкували найкращі зразки тогочасної західної літератури. З'явилися раніше недоступні твори А. Камю, А. де Сент-Екзюпері, Ф. Кафки, Е. Хемінгуей, Е.-М. Ремарка та інших зарубіжних письменників. Це мало значний вплив на світогляд молоді, сприяло утвердженню розуміння змісту загальнолюдських цінностей.

«Шістдесятники» не боролися з існуючим ладом, а виступали за його оновлення шляхом реформ на основі західноєвропейських уявлень про соціалізм. Серед них була поширеною теза про **«соціалізм із людським обличчям»**. Вони виступали за визнання пріоритету прав людини, рівність усіх, у тому числі вищих посадовців, перед законом, верховенство суспільства над державою, подолання відірваності від західної культури, невтручання партійних ідеологів у творчий процес. Крім цього, для українських «шістдесятників» надзвичайно важливими були проблеми, пов'язані зі станом національної культури. Вони виступали на захист рідної мови та вітчизняної історії, намагалися сприяти популяризації в народі здобутків української літератури й мистецтва, виступали проти обмежень, що накладав на творчість соціалістичний реалізм.

На початку 1960 р. в Києві за сприяння міського комітету комсомолу утворився клуб творчої молоді «Сучасник» із секціями кіно, театру, письменницькою, художньою і музичною.

Очоловав клуб **Лесь Танюк**. Досить швидко клуб став популярним серед молодих митців. Особливий інтерес викликали лекції І. Світличного, І. Дзюби, Є. Сверстюка, присвячені проблемам розвитку української літератури. З історії та мистецтвознавства України читали лекції О. Апанович, М. Брайтчевський та М. Логвин. Чимало прихильників поезії збирали вечори Ліни Костенко, В. Симоненка та І. Драча. До членів клубу належали А. Горська та В. Чорновіл. Представники влади звинувачували членів клубу в організації «націоналістичних зібрань». Поступово клуб перетворювався на відому багатьом громадську організацію.

Учасники клубу «Сучасник» А. Горська, Лесь Танюк і В. Симоненко вивчали матеріали про поховання жертв сталінських репресій 1937—1938 рр. у Биківні. Підсумком їхньої роботи став **Меморандум** до міської ради з вимогою встановлення пам'ятника жертвам репресій.

У **1962 р.** аналогічний клуб «**Пролісок**» виник у Львові. Він став осередком «шістдесятників» Західної України. Серед його учасників були літературознавець М. Косів, поет І. Калинець, мистецтвознавець Б. Горинь, його брат психолог М. Горинь та інші. Члени клубу, на відміну від київського «Сучасника», часто торкалися гострих національних проблем України, не уникали політизації своєї діяльності.

Клуби «шістдесятників» існували також в Одесі, Черкасах, Дніпропетровську, Запоріжжі та інших містах.

У грудні 1962 і березні 1963 рр. відбулися зустрічі М. Хрущова з творчою інтелігенцією країни, на яких він різко звинуватив її у формалізмі, авангардизмі та безідейності. Ці роки вважають завершенням «відлиги» в інтелектуальному житті. В Україні після цього партійна преса розпочала кампанію цькування «шістдесятників». Їх звільняли з роботи, забороняли друкувати твори тощо. Найбільше переслідувань за «формалістичні викрутаси» зазнали І. Дзюба, І. Драч, Ліна Костенко, І. Світличний та Є. Сверстюк. Після цього київський клуб творчої молоді «Сучасник», а незабаром аналогічні осередки «шістдесятників» в інших містах було закрито.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Представник українського національного руху, історик В. Мороз про діячів, які представляли «шістдесятників» в Україні

...То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло вже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування... Чорновіл, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним із найважливіших критиків у Спільці письменників України. Стус був аспірантом в Інституті літератури в Києві. Одним словом, люди на найвищих щаблях... які в комуністичному істеблшменті (політична еліта — *Ред.*) могли далеко піти. Але це були найкращі люди у моральному розумінні... Вони відчували, що проповідувати те, у що не віриш, просто робити кар'єру, дивитись, як твій народ російщать, — це багно. Значить, у тих людей виникло природне бажання вирватися з багна.

? 1. **Обговоріть у парах.** Які факти про українських «шістдесятників» наводить автор? 2. Як ви розумієте таке розуміння автором змісту українського «шістдесятництва»?

ВИСНОВКИ

■ У період хрущовської «відлиги» в Україні виник дисидентський рух, що став новою формою української національно-визвольної боротьби. Це була мирна ненасильницька форма опозиційної діяльності щодо влади, яка прагнула досягти своєї мети шляхом організації і проведення різноманітних агітаційно-пропагандистських акцій. Дисиденти вели боротьбу конституційними засобами.

■ На хвилі боротьби зі сталінізмом виник рух «шістдесятників», що об'єднував молоду генерацію української інтелігенції, яка прагнула своєю творчістю сприяти піднесенню національної свідомості, відродженню української мови, культури тощо.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Яку назву мав перший документ доби хрущовської «відлиги», де були сформульовані вимоги українського опозиційного руху? 2. Коли, за офіційними даними, було ліквідовано останню активну боївку ОУН та

УПА? 3. Що таке дисидентський рух? 4. Назвіть імена засновників Української робітничо-селянської спілки. 5. Хто такі «шістдесятники»? 6. Хто очолював клуб творчої молоді «Сучасник» у Києві?

 7. Визначте особливості опозиційного руху в Україні у другій половині 1950-х рр. **8.** Охарактеризуйте дисидентський рух на початковому етапі його розвитку. **9.** Як впливала на розвиток національної самосвідомості українців діяльність «шістдесятників»?

 10. Завершіть складання таблиці «Розвиток України в умовах політичної та економічної лібераліза-

ції суспільства» (с. 49). **11. Проведіть дискусію** за проблемним питанням: «Яким було значення появи «шістдесятників» для України?».

 12. Підготуйте повідомлення про одного з діячів українського дисидентського руху цього періоду (за вибором).

§ 12—13. Культура та духовне життя в УРСР

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати характерні риси розвитку тогочасної освіти, науки, літератури, мистецтва і спорту; пояснювати, якими були головні культурні здобутки тогочасної української діаспори; характеризувати відносини держави й церкви в цей період.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Як відбувався розвиток системи освіти в УРСР у перші післявоєнні роки? **2.** Назвіть здобутки тогочасної науки в республіці. **3.** Як розвивалися в післявоєнний період українська література і мистецтво? **4.** Які здобутки культури України вам уже відомі в результаті вивчення інших предметів?

Зросійщення (росіянізація, русифікація) — сукупність дій та заходів царського, а пізніше радянського уряду в національних регіонах і неросійських республіках СРСР, спрямованих на звуження сфери використання й витіснення національних мов, культури, історії з одночасним висуванням на провідні позиції російської мови, культури та історії.

1 ОСВІТА. Із другої половини 1950-х рр. на розвиток освіти виділялося набагато більше коштів, ніж раніше. Це було обумовлено усвідомленням радянським керівництвом необхідності подолати відставання в цій сфері від країн Заходу в умовах розгортання НТР. У грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон, що започаткував реформу шкільної освіти, а у квітні наступного року відповідний закон з'явився також в УРСР. Згідно із цими законами запроваджувалася обов'язкова 8-річна освіта, 10-річні середні школи перетворювалися на 11-річні. Передбачалося також, що одночасно зі здобуттям 11-річної освіти учні шкіл опановуватимуть одну з масових професій.

Значного суспільного резонансу в Україні набуло положення нового закону про обов'язковість вивчення російської мови і фактично факультативне вивчення (за бажанням батьків учнів) української мови. Проти цього виступали представники творчої інтелігенції республіки і навіть її партійне керівництво. Так, секретар ЦК КПУ з питань культури і освіти С. Червоненко і заступник Голови Ради Міністрів УРСР С. Гречуха наполягали на обов'язковому вивченні української мови в російськомовних школах республіки. Проте за вказівкою М. Хрущова в новому законі про освіту в УРСР залишився пункт про факультативність української мови. Унаслідок **зросійщення** кількість шкіл з українською мовою навчання скоротилася в республіці з 25 308 у 1959/1960 навчальному році до 23 574 у 1965/1966 навчальному році, а кількість російських шкіл за той самий період зросла відповідно із 4192 до 4707.

Представники різних верств українського суспільства висловлювали протести проти зросійщення системи освіти в УРСР. У більшості міст Південної і Східної України залишилося по кілька невеликих українських шкіл «для статистики». При цьому на одну російську школу в середньому припадало 524 учні, а на українську — 190.

Під час реформування шкільної освіти прискорився процес перетворення звичайних шкіл на школи-інтернати. У 1956—1957 рр. у республіці виникли перші 50 таких навчальних закладів, а на середину 1960-х рр. їхня кількість збільшилася в 10 разів. Особливо зручним новий тип навчальних закладів

був для сільської місцевості, оскільки в більшості невеликих сіл існували лише початкові школи. Із 1960 р. почали діяти школи продовженого дня.

Відповідно до програми політехнізації народної освіти кожна школа залежно від наявних можливостей і місця розташування спеціалізувалася на певній професії, яку опановували учні.

У першій половині 1960-х рр. порівняно з 1950-ми рр. у республіці в 1,5 разу зросла кількість професійних училищ, де готували працівників масових робітничих професій.

Розвивалася і вдосконалювалася система вищої освіти. У 1958 р. в УРСР у 140 вищих навчальних закладах навчалося понад 380 тис. студентів. Посилилася увага до здобуття вищої освіти працівниками без відриву від виробництва. Так, у 1950—1958 рр. кількість студентів стаціонарних відділень вищих навчальних закладів зросла у 2 рази, а вечірніх і заочних — у 3—7 разів. За офіційними даними, на початку 1960-х рр. на 10 тис. населення республіки припадало 129 студентів, що перевищувало відповідні показники деяких розвинутих країн світу.

2 НАУКА. Усвідомлення радянським керівництвом масштабів змін, пов'язаних із розгортанням у світі НТР, позитивно вплинуло на розвиток науки. Фактично повсякденна опіка наукових установ партійними органами, що мала раніше всеохоплюючий характер, стосувалася лише закладів суспільних наук. Істотно збільшилися бюджетні витрати на наукові дослідження. Фактично «за потребами» фінансувалися установи, що працювали на військово-промисловий комплекс. Уперше вчені отримали можливість виїздити за кордон для ознайомлення з науковими досягненнями інших країн.

Головними центрами наукових досліджень у республіці залишалися інститути Академії наук УРСР, президентом якої до 1962 р. залишався біохімік О. Палладін. У 1962 р. її очолив **Борис Патон**.

Доба хрущовської «відлиги» вважається найбільш динамічним періодом в історії української науки. У цей час у республіці виникло чимало нових наукових осередків. Так, у 1956 р. були створені Українська сільськогосподарська академія та Академія будівництва і архітектури. З'явилося чимало нових установ, що мали розвивати пріоритетні для потреб військово-промислового комплексу напрями. У 1957 р. у складі Академії наук УРСР розпочав роботу Обчислювальний центр, який очолював молодий математик **Віктор Глушков**.

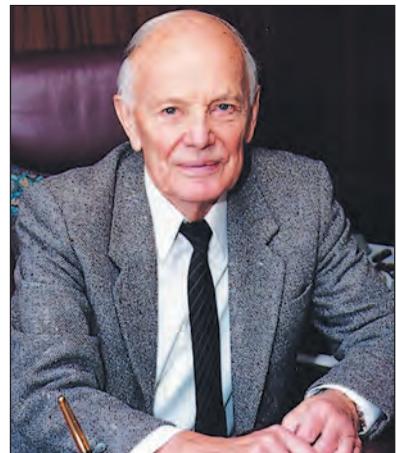
Українськими інженерами та вченими було створено цифрову машину «Київ» (1960 р.), першу в СРСР керуючу машину широкого профілю «Дніпро» (1961 р.), машини «Промінь» (1962 р.), «Мир» (1964 р.) тощо. У 1962 р. Обчислювальний центр було перейменовано на Інститут кібернетики Академії наук УРСР. Його керівник академік В. Глушков у 1964 р. отримав Ленінську премію за цикл праць із теорії цифрових автоматів.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа В. Стуса, який працював учителем у м. Горлівка (Донецька обл.), до А. Малишка (1962 р.)

На Донбасі (та й чи тільки) читати українську мову в російській школі — одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити. Одна усна заява батьків — і діти не будуть вивчати мову народу, який виростив цих батьків. Хіба це не гопашний театр — з горілкою і шароварами? Обов'язково — німецьку, французьку, англійську мову, крім рідної... Іноді видається, що діячі нашої культури роблять даремну справу. Вони співають, коли дерево, на якому вони сидять, ритмічно здригається од сокири... Як можна зрозуміти їх спокій? Як можна зрозуміти слабосилі зітхання, кволі піклування про долю хутора Надії, слабенькі нарікання, коли мусить бути гнів, і гнів, і гнів!?

? Обговоріть у парах. 1. Які факти викликали занепокоєння автора? **2.** У чому він убачав їхню небезпеку для розвитку України?

Борис Патон. 2000-ні рр.

Віктор Глушков

Ігор Курчатов

Михайло Янгель

Сергій Корольов

? Укажіть внесок вчених, зображених на с. 61, 62, у розвиток науки.

У 1961 р. колектив Науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних надтвердих матеріалів Академії наук УРСР отримав перші штучні алмази. У 1960 р. в Інституті фізики Академії наук УРСР став до ладу атомний реактор, за допомогою якого здійснювалися дослідження фізики атомного ядра. Насамперед з оборонною тематикою був пов'язаний розвиток найстарішої наукової установи — Інституту механіки Академії наук УРСР. Його вчені працювали над проблемами гасіння вібрацій в елементах міжконтинентальних ракет, створили теорію конструктивної міцності пластмас, що застосовувалися в ракетній техніці.

Фізико-технічний інститут у Харкові працював над програмою розвитку атомної енергетики, якою керував **Ігор Курчатов**. У 1955 р. в республіці створили Інститут проблем матеріалознавства, де розроблялися технології порошкової металургії. Тоді ж виник Інститут металофізики, вчені якого відкрили шароміцні сплави на основі титану для реактивної техніки. У 1958 р. виник Інститут проблем лиття, що розробляв новітні технології для чорної металургії.

Провідні позиції займав Інститут електрозварювання ім. Є. Патона, який з 1953 р. очолював його син Б. Патон. Розроблені вченими інституту технології електрошлакового зварювання та зварювання під флюсом дозволили СРСР вийти на перше місце у світі за цією технологією.

Здобутки радянського ракетобудування були пов'язані з діяльністю **Михайла Янгеля**, який у 1954—1971 рр. очолював Конструкторське бюро «Південне». Під керівництвом вченого було створено декілька класів і поколінь стратегічних бойових ракет армії СРСР.

Успішно розвивалася українська медицина. У середині 1950-х рр. під керівництвом кардіохірурга **Миколи Амосова** було розпочато розробку і впровадження нових методів лікування хвороб серця.

У 1956 р. уродженець Житомира **Сергій Корольов** став генеральним конструктором, а через два роки очолив ракетну програму. Під його керівництвом запустили першу міжконтинентальну балістичну ракету, перший штучний супутник Землі, здійснили перший політ та вихід людини у відкритий космос. За висловом одного з його сучасників, С. Корольов першим у світі заклав основи практичної космонавтики.

Лібералізація суспільно-політичного життя сприяла розвитку суспільних наук. Історики вперше отримали доступ до архівних матеріалів радянської доби. Із 1957 р. у республіці почали видавати спеціалізовані гуманітарні журнали академічних установ — «Радянське право», «Український історичний журнал», «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія». Важливою подією в науковому житті став початок видання Української радянської енциклопедії в 16 томах.

Однак партійні органи, як і раніше, стежили за тематикою публікацій, щоб не допустити спроб критики політики КПРС,

а також згадок заборонених тем і прізвищ. Проте інколи українські вчені долали ці перешкоди. Так, у лютому 1963 р. у Києві відбулася наукова конференція з питань культури української мови, у якій взяли участь понад 800 осіб. На ній пролунала гостра критика мовної ситуації в Україні. Доповідачі викривали принизливе становище української мови в республіці, вимагали усунення всіх обмежень для її застосування в державному житті тощо.

З ЛІТЕРАТУРА. Поштовхом до поживлення літературного життя стала поява в червні 1955 р. в «Літературній газеті» статті «Мистецтво живопису і сучасність» О. Довженка, який першим закликав митців «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Своєю творчістю він демонстрував, наскільки плідним це може стати. У 1959 р. О. Довженко отримав Ленінську премію в галузі літератури за далекий від «соціалістичного реалізму» кіносценарій «Поема про море».

Заклик О. Довженка знайшов чимало прихильників серед українських письменників. Саме в цей період В. Сосюра написав автобіографічну повість «Третя рота», поеми «Розстріляне безсмертя» і «Мазепа». Проте видати їх він не зміг. Плідно працював М. Стельмах. Вийшли друком його романи «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль». Назавжди вписав своє ім'я в українську літературу Г. Тютюнник, створивши роман «Вир». Загального визнання здобув роман Олеса Гончара «Тронка», за який автору було присуджено Ленінську премію. У цей період Л. Первомайський створив роман «Дикий мед» і збірку новел «Материн солодкий хліб».

Період «відлиги» став часом, коли до української літератури прийшла талановита молодь — Р. Іваничук, Є. Гуцало, М. Вінграновський, Д. Павличко, В. Шевчук, І. Драч, В. Коротич, М. Руденко, Б. Олійник, І. Чендей, В. Симоненко, Ліна Костенко, Р. Лубківський та інші. Усі вони були «шістдесятниками», що намагалися пробудити народ, відкриваючи красу і чарівність українського літературного слова.

У цей час розпочалася творчість української поетеси **Ліни Костенко**. Три її перші збірки поезій «Проміння землі», «Вітрила» та «Мандрівки серця» продемонстрували здатність поєднувати в поетичних рядках філософські роздуми, оригінальні думки й художнє слово. Проте після завершення «відлиги» твори Ліни Костенко тривалий час не видавали, хоча вона продовжувала плідно працювати.

До літературного життя України в період «відлиги» повернулися 25 письменників, які змогли вижити в ГУТАБу, — Б. Антоненко-Давидович, І. Багмут, М. Гаско, Н. Забіла, О. Ковінька, З. Тулуб, Г. Хоткевич та інші. Їхні твори, як і тих, хто загинув у ГУТАБу, були перевидані.

Знаковою подією в культурному житті республіки було встановлення з 1962 р. щорічної Шевченківської премії, яка присуджувалася за визначні досягнення в літературі, журналістиці, мистецтві та архітектурі.

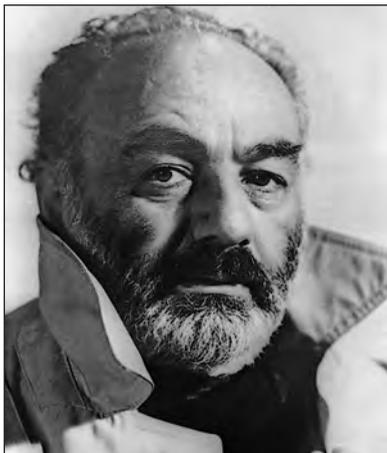
Пам'ятник В. Симоненку в Черкасах. Скульптор В. Димйон. 2010 р.

? Яке враження на вас справив наведений пам'ятник?

ЦІКАВІ ФАКТИ

«Лицарем українського відродження» називали молодого поета **Василя Симоненка**. У 1962 р. з'явилася його перша збірка поезій «Тиша і грім». Як журналіст у своїх статтях він критикував партійну бюрократію, за що зазнавав цькування офіційних владних структур. У 1962 р. В. Симоненко разом з А. Горською та Лесем Танюком виявив місце поховань людей, розстріляних органами НКВС, на Лук'янівському та Васильківському цвинтарях, а також у Биківні (про останнє було зроблено заяву до міської ради).

Влітку 1962 р. В. Симоненка на залізничній станції у м. Сміла (Черкаська обл.) жорстоко побили працівники міліції. Відтоді здоров'я поета почало погіршуватися. У лікарні йому діагностували рак нирок. Невдовзі він помер. Після смерті поета було видано його збірки «Земне тяжіння», «Поезії», «Лебеді материнства» та інші.

Сергій Параджанов

Ескіз частини вітража «Шевченко. Мати» в Київському державному університеті. 1964 р.
Художники А. Горська, О. Заливаха, Л. Семикіна, Г. Севрук, Г. Зубченко

? Чому, на вашу думку, комуністична ідеологія вважала вітраж «Шевченко. Мати» небезпечним?

4 МИСТЕЦТВО. Під впливом лібералізації суспільно-політичного життя зміни на краще відбулися і в мистецькому житті України. У травні 1958 р. з'явилася постанова ЦК КПРС, якою визнавали безпідставними звинувачення у великих ідейних недоліках доби «ждановщини» автора опери «Велика дружба» В. Мураделі, українських композиторів К. Данькевича (опера «Богдан Хмельницький») і Г. Жуковського (опера «Від щирого серця»). ЦК КПУ після цього також переглянув попередні несправедливі оцінки творчості ряду композиторів. Водночас у його постанові наголошувалося на необхідності продовжувати «боротися проти вдаваного “новаторства”, зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва».

Провідними українськими композиторами цього періоду були К. Данькевич, С. Людкевич, Г. Жуковський, Б. Лятошинський, брати Г. і П. Майборода, Ю. Мейтус, Л. Ревуцький, А. Штогаренко та інші. Успішно працювали композитори-пісенники О. Білаш, А. Філіпенко та І. Шамо. У жанрі оперети здобули визнання О. Сандлер, А. Кос-Анатольський, Я. Цегляр та інші. Новаторською була авангардна музика композиторів-«шістдесятників» Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сильвестрова і В. Загоруєва.

У цей період відбулися зміни у ставленні населення республіки до мистецтва театру й кіно. Кількість відвідувачів театрів постійно зростала і в 1965 р. досягла 15,5 млн осіб. Визнаними майстрами тогочасної театральної сцени в Україні були А. Бучма, Н. Ужвій, Г. Юра, К. Хохлов, В. Добровольський, М. Крушельницький та інші. Однак загалом театр залишався елітарним мистецтвом, на відміну від кіно, яке дивилися всі. Кількість кіноглядачів в Україні більше ніж у 40 разів перевищувала кількість відвідувачів театрів і в 1958 р. досягла 656 млн осіб. У республіці працювали три кіностудії — у Києві, Одесі та Ялті, де створювалося 15—20 фільмів на рік. Популярною була також продукція Української студії хронікально-документальних фільмів і Київської студії науково-документальних фільмів.

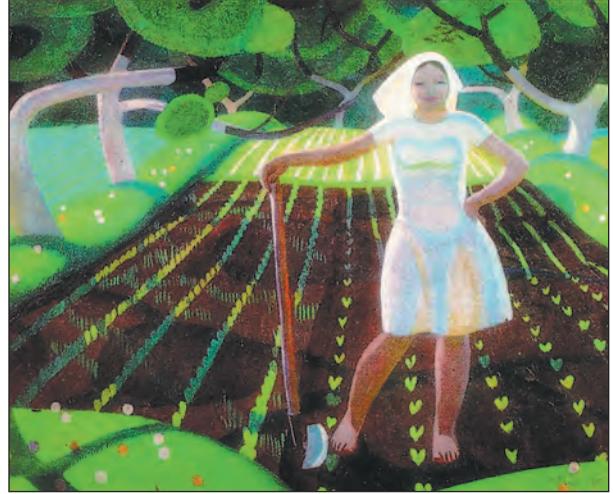
В українському кінематографі з'явилися нові імена: **Сергій Параджанов**, **Юрій Іллєнко** та **Леонід Осика**. Так, кінорежисер С. Параджанов зняв фільми «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Думка», «Перший хлопець», «Українська рапсодія», «Квітка на камені». Міжнародне визнання здобула його екранізація в 1964 р. повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», яка отримала 16 призів на міжнародних кінофестивалях.

Скарбницю українського образотворчого мистецтва в цей час поповнювали своїми творами Т. Яблонська, М. Деревус, В. Касіян, К. Трохименко, В. Бородай. Плідно працювали в жанрі декоративно-ужиткового мистецтва народні майстри К. Білокур, М. Приймаченко, Г. Василяцук. Нові шляхи в мистецтві шукали художники-«шістдесятники» О. Заливаха, А. Горська, В. Кушнір, В. Зарецький. Однак вони наражались на нерозуміння компартійно-радянських чиновників, що стежили за дотриманням митцями усталених канонів «соціалістичного реалізму».

Звірі в гостях у лева. 1963 р. Художниця М. Приймаченко

Травень. 1965 р. Художниця Т. Яблонська

? Визначте особливості художнього стилю авторів наведених творів образотворчого мистецтва.

У 1964 р. до 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка О. Заливаха, А. Горська, Г. Севрук та Г. Зубченко у вестибюлі Червоного корпусу Київського державного університету створили вітраж «Шевченко. Мати». За вказівкою партійного керівництва адміністрація університету знищила вітраж, а скликана після цього експертна комісія визнала його ідейно ворожим і таким, що не відповідає принципам соціалістичного реалізму.

Творчість А. Горської поєднувала традиції київської академічної школи, народного мистецтва, українського авангарду 1920-х рр., бойчукізму та знання світових мистецьких напрямів. Серед її найвідоміших творів «Портрет батька», «Автопортрет із сином», «Абетка», «Біля річки», «Портрет В. Симоненка». Разом із чоловіком В. Зарецьким вона створила низку монументальних робіт, поєднавши традиції українського бароко та мексиканського монументалізму. За нез'ясованих обставин А. Горську було вбито. У колі українських опозиціонерів вважають, що їй, як і В. Симоненку, влада помстилася за оприлюднення фактів масових розстрілів киян у Биківнянському лісі.

У компартійних ідеологів твори українських митців, що не відповідали принципам соціалістичного реалізму, викликали підозру в схильності до українського «буржуазного націоналізму», тому заборонялися. Відповідно до вказівок із центру періодично організовувалися кампанії засудження «проявів **формалізму** та **абстракціонізму**» в мистецтві.

Із рухом «шістдесятників» у цей період була пов'язана творчість талановитої художниці Т. Яблонської. На протипагу соціалістичному реалізму, що фактично перетворювався на натуралізм, вона створювала образи, у яких були присутні давні традиції українського народного живопису (картини «Фольклорна сюїта», «Травень» та інші). Разом із В. Зарецьким та

Тетяна Яблонська

Формалізм — напрям у літературі та мистецтві, який визнає пріоритетність зовнішньої форми над змістом творчості.

Абстракціонізм — напрям у мистецтві, прибічники якого відмовилися від наближеного до дійсності зображення форм у живописі та скульптурі.

Олекса Довбуш. Скульптори
М. Рябінін, В. Сколоздра

іншими художниками-«шістдесятниками» Т. Яблонська стала засновницею фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що розвивався і в наступні роки, незважаючи на перешкоди партійно-радянського керівництва.

В умовах лібералізації суспільного життя новими творами збагатили українську культуру скульптори. У 1964 р. в Москві було споруджено пам'ятник Т. Шевченку, у Львові — І. Франку. З'явилися нові твори майстрів станкової скульптури — Г. Петрашевича («Дитина моя»), М. Рябініна і В. Сколоздри («Олекса Довбуш»).

5 РОЗВИТОК СПОРТУ. Доба «відлиги» стала сприятливим періодом для розвитку фізкультури і спорту. У цей час вели активну пропаганду здорового способу життя. На багатьох підприємствах, в установах, колгоспах і радгоспах розгортався масовий оздоровчо-спортивний рух. Позитивний вплив на нього мали успіхи радянських спортсменів на змаганнях різного рівня. Так, на території лише Полтавської області налічувалося 44 стадіони, 369 футбольних, 272 баскетбольні та 2150 волейбольних майданчиків. У спортивних змаганнях на території області щорічно брало участь близько 400 тис. осіб.

У цей період чемпіонами і призерами Олімпійських ігор стали кілька українців — легкоатлет Л. Бартенев, стрілець В. Романенко, плавець Г. Прокопенко.

Успішно розвивався футбол. У 1954 р. футбольний клуб «Динамо» (Київ) уперше завоював Кубок СРСР із футболу. У 1961 р. Кубок СРСР здобув футбольний клуб «Шахтар» (Сталіно).

6 КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ в 1953—1964 рр. У цей період продовжувала розвиватися культура української діаспори. У 1954 р. у Нью-Йорку (США) утворилося об'єднання українських письменників в еміграції «Слово». Серед його засновників були **Василь Барка, Іван Багряний, Тодось Осьмачка, Улас Самчук** та інші.

Ознайомленню англomовного світу з українською поезією сприяла перекладацька діяльність **Костянтина Андрусишина** та **Вотсона Кірконела**. У 1963 р. вони видали англійською мовою антологію «Українські поети 1189—1962 рр.», яка охоплювала період від «Слова о полку Ігоревім» до сучасності. Наступного року завдяки їхнім зусиллям було видано «Кобзар» Т. Шевченка англійською мовою.

У Торонто (Канада) у 1956 р. виникла Українська спілка образотворчого мистецтва. За її сприяння через два роки в тому ж місті було відкрито українську мистецьку галерею «Ми і світ», де експонувалося понад 200 картин митців-українців Європи та Канади.

У світовій спільноті відоме ім'я українського живописця з Канади **Василя Курилика**, який є автором понад 7 тис. картин. У серії «Український піонер» він відтворив історію українських канадців. Будівлю канадського парламенту прикрашають виконані ним чотири панно, які символізують творчу

Український піонер № 6.
Художник Василь Курилик

працю українських поселенців, їхній внесок у суспільне й культурне життя Канади.

Всесвітнє визнання здобув український скульптор із Канади **Леонід Молодожанин** (псевдонім **Лео Мол**). У 1961 р. в м. Вінніпег (Канада) було встановлено створений ним пам'ятник Т. Шевченку, а через три роки — у Вашингтоні (США). Раніше, до виїзду в еміграцію в 1941 р., він допомагав скульптору М. Манізеру в роботі над пам'ятником Т. Шевченку в Києві.

У науковому доробку української діаспори чільне місце посідала «Енциклопедія українознавства». Із 1954 р. в ній оглядові статті змінилися словниковими. З'явилася її англійська версія. Це зробило історію українського народу доступною широкому загалу й науковцям країн Заходу. Серед істориків української діаспори чільне місце посідала **Наталія Полонська-Василенко**, яка в 1955 р. видала «Історію Української академії наук». Історик **Олександр Оглоблин** переїхав до США, де в 1954 р. до річниці Переяславської угоди 1654 р. видав низку праць, присвячених аналізу цієї події. У 1959 р. було надруковано його збірку портретів видатних українців минулого («Люди старої України»). Через рік він видав у США найкращу й до сьогодні, на думку деяких сучасних українських істориків, працю про гетьмана І. Мазепу — «Гетьман Іван Мазепа та його доба».

Пам'ятник Тарасу Шевченку в м. Вінніпег (Канада). Скульптор Лео Мол. 1961 р.

7 ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА. АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ. Лібералізація суспільно-політичного життя республіки в умовах «відлиги» створила нову ситуацію в церковному житті. З осені 1955 р. до західних областей почали повертатися репресовані греко-католицькі священики. У віруючих існувало бажання відновлення греко-католицької церкви. Однак Рада у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР у цьому категорично відмовила. У 1957 р. греко-католицьких єпископів О. Хіру та М. Муранію, що повернулися із заслання в Закарпаття, знову заарештували і вислали за межі України.

Особливо пильно органи КДБ стежили за тими, хто підтримував контакти із греко-католицьким митрополитом **Й. Сліпим**, що перебував на поселенні в Красноярському краї. На їхню думку, він керував процесом таємного відновлення греко-католицької церкви. Саме тому влада забороняла **Й. Сліпому** повертатися в Україну, незважаючи на те, що він уже давно відбув термін покарання.

У листопаді 1958 р. на пленумі ЦК КПРС М. Хрущов заявив про зміну партійної політики щодо релігії і церкви у зв'язку з тим, що вони «заважали побудові комунізму». У партійній пресі розгорнулася кампанія проти церкви під гаслом «Змінити боротьбу проти ворожої ідеології». Церковні громади звинувачувалися в порушенні радянської законності й підриві економіки (йшлося про утримання віруючих від робіт у дні великих релігійних свят). У межах запроваджених владою республіки «обмежувальних заходів» розгорнулася примусова ліквідація монастирів, церков, костьолів, синагог,

КІЛЬКІСТЬ ЛІКВІДОВАНИХ
ВЛАДОЮ ХРАМІВ (ЦЕРКОВ,
КОСТЬОЛІВ, СИНАГОГ,
МОЛИТОВНИХ БУДИНКІВ) В УРСР
у 1957—1963 рр.

Рік	Кількість
1957	10
1958	64
1959	260
1960	747
1961	997
1962	1144
1963	526

? Які висновки про тогочасну політику влади щодо релігії та церкви можна зробити на підставі наведеної інформації?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Й. Сліпого звільнили з ув'язнення лише в 1963 р. за клопотанням Папи Римського Іоанна ХХІІІ. Його першим запитанням після отримання документа про звільнення було: «А чи стала вільною церква?».

Й. Сліпий був змушений виїхати за кордон і до самої смерті в 1984 р. жив у Ватикані. Усі радянські керівники категорично забороняли йому повернутися до України, хоча він не відмовлявся від радянського громадянства й паспорта.

Атеїзм — заперечення віри в існування Бога.

молитовних будинків. Усього протягом 1957—1964 рр. майже половина церковних громад в УРСР залишилася без своїх храмів, припинили діяльність дві третини монастирів.

Водночас М. Хрущов заявив, що будь-які витрати на реставраційні роботи в церквах є марним використанням народних коштів. У січні 1961 р. на виконання цієї заяви керівництво республіки провело «уточнення списку пам'ятників архітектури». За результатами перепису в 1961—1963 рр. з обліку зняли 740 пам'ятників архітектури, більшість із яких були культового походження.

Антирелігійна кампанія, примусове насадження атеїзму, про успіхи якої в республіці керівництво повідомляло М. Хрущова, мали характер чергової «боротьби», яку народ не підтримував. За офіційними даними, більшість населення, як і раніше, дотримувалася релігійної обрядовості. На Полтавщині хрестили понад 80 % новонароджених і ховали за обрядом близько 65 % померлих. У західних областях фактично всі хрестили новонароджених, вінчалися й ховали померлих зі священником.

ВИСНОВКИ

- Освітня реформа, здійснена М. Хрущовим, мала на шкільництво як позитивний, так і негативний вплив, що проявився в посиленні зросійщення системи освіти в Україні. Однак основна частина дітей республіки продовжувала навчатися в українських школах.
- Доба «відлиги» стала сприятливим часом для розвитку української науки, яка в багатьох галузях вийшла на світовий рівень.
- Послаблення ідеологічного тиску сприяло розвитку української літератури і мистецтва. Прикметною рисою

діяльності більшості українських митців стало їхнє негативне ставлення до зросійщення і прагнення добитися підвищення статусу рідної мови в суспільстві.

- Лібералізація суспільно-політичного життя в період «відлиги» поєднувалася із запеклими переслідуваннями релігії та церкви. Проте антирелігійна політика влади в республіці, незважаючи на закриття тисяч храмів і переслідування духовенства, не мала підтримки серед населення.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

- **1.** Який термін загальної обов'язкової освіти було запроваджено шкільною реформою, розпочатою в 1958 р.? **2.** Що таке зросійщення? **3.** Хто очолив Академію наук УРСР у 1962 р.? **4.** Коли було запроваджено Шевченківську премію? **5.** Назвіть імена представників «шістдесятництва» в тогочасному українському мистецтві. **6.** Коли М. Хрущов заявив про зміну партійної політики щодо релігії і церкви?

- **7.** Якими були тенденції розвитку освіти в цей період? **8.** У чому полягало зросійщення системи освіти в республіці за доби «відлиги»? **9.** Висловіть свою думку щодо причин зростання темпів зросійщення населення УРСР. **10.** Наведіть факти, які свідчать про стрімкий злет тогочасної української науки. **11.** Визначте здобутки української літератури цієї доби. **12.** Назвіть досягнення тогочасного українського мистецтва. **13.** Як відбувався розвиток спорту в республіці в цей період? **14.** Укажіть головні культурні здобутки тогочасної української діаспори.

- **15.** Складіть таблицю «Розвиток культури і духовного життя України в період “відлиги”».

Галузь культури	Основні досягнення	Видатні діячі

- 16.** Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Патріотичні та громадянські мотиви, морально-етичні проблеми в громадянській ліриці В. Симоненка». Використовуйте матеріали з історії України та української літератури.

- **17.** За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про одного з представників культури України цього періоду (на вибір): І. Драч, С. Корольов, В. Глушков, М. Янгель, Б. Патон, В. Симоненко, Лесь Танюк, Ліна Костенко, І. Світличний, А. Горська або інші. **18.** У 1956 р. український письменник В. Шумило в журналі «Смена» писав: «На жаль, ще є люди, які нехтують мовою українського народу. Декому з них здається, що

українська мова недовговічна. Мине, мовляв, небагато часу, і українська мова зникне, а її замінить мова російська. Це нащадки великодержавних націоналістів типу Суворина, що видавав чорносотенну газету "Новое время", і Шульгіна — видавця такої ж реакційної газети "Киевлянин". Це абсолютно ворожі нам, радянським людям,

думки. Ніяка мова не повинна витискувати іншу мову. У тому суть і рівноправність націй. Зі зникненням мови зникає, гине і нація». Яку позицію щодо української мови займав автор? Як оцінити її, урахувавши обмеженість можливостей автора для критики в умовах радянської дійсності?

Практичне заняття. Вхідження Кримської області до складу УРСР: міфи та реальність (дослідження документів)

МЕТА: на основі здобутих знань, аналізу документів та ознайомлення з думками експертів визначити міфи і реальність щодо вхідження Кримської області до складу УРСР і наслідки цієї події.

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті наведено на с. 253.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

(теми розподіляє вчитель)

1. Здійснити дослідження документів щодо вхідження Кримської області до складу УРСР. Визначити особливості процесу приєднання та його наслідки.
2. За ресурсами Інтернету проаналізувати думки українських експертів щодо цієї проблеми. Визначити, що об'єднує і в чому різняться позиції експертів.
3. За ресурсами Інтернету проаналізувати думки закордонних експертів щодо вхідження Криму до складу УРСР та його наслідків. Визначити, що об'єднує, а що відрізняє їхні позиції.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Якими були причини вхідження Кримської області до складу УРСР?
2. Коли Кримська область увійшла до складу УРСР?
3. Як відбувалася ця подія?
4. Укажіть наслідки приєднання Кримської області до УРСР.

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених завдань, обговоріть результати їх виконання й виберіть найцікавіші роботи.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Презентуйте класу визначені в групах найцікавіші з підготовлених до уроку завдань.
4. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

Узагальнення знань за розділом 2. Україна в умовах десталінізації

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 2. Україна в умовах десталінізації

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ

§ 14. Наростання кризових явищ у суспільно-політичному житті республіки

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: установити сутність ідеологічних орієнтирів тогочасного партійно-радянського керівництва; визначити особливості суспільно-політичного життя УРСР у період перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста; з'ясувати, яких змін зазнало суспільно-політичне життя за часів В. Щербицького.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Що таке десталінізація? **2.** Якими, на вашу думку, були характерні риси суспільно-політичного життя УРСР у 1953—1964 рр.? **3.** Поясніть, як ви розумієте вислів «кризові явища в суспільно-політичному житті». **4.** Наведіть декілька прикладів кризових явищ у суспільно-політичному житті.

«Застій» — назва одного з останніх періодів існування радянської економічної і політичної системи. Офіційна назва цього періоду в радянській пропаганді — «розвинений соціалізм».

«Розвинений соціалізм» — ідеологема, запроваджена в життя з метою приховати провал програмової мети КПРС — «побудови матеріально-технічної бази комунізму». Термін використовували для не визначеного в часі періоду переходу до комунізму.

1 ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА. У 1964—1982 рр. вище партійне й державне керівництво в СРСР очолював Л. Брежнєв. Ця доба увійшла в історію країни як період **«застою»**.

У цей період Україна, як й інші радянські республіки, продовжувала розвиватися. Реалізовувалися п'ятирічні плани розвитку господарства, будувалися нові промислові об'єкти, житло тощо. Поряд із цим посилювалося відставання від провідних країн світу, де НТР докорінно змінювала життя суспільства. Швидко накопичувалися проблеми, які нове радянське керівництво не вирішувало. До того ж воно було сформоване з найбільш послідовних противників десталінізації, які взагалі заперечували навіть можливість будь-яких нових заходів із лібералізації суспільно-політичного життя. Однак в уряді усвідомлювали, що проголошений курс на «будівництво комунізму» — утопія і не сприймається серйозно в суспільстві. Унаслідок цього компартійні ідеологи в 1967 р. запровадили в обіг термін **«розвинений соціалізм»** — не визначений у часі період переходу до комунізму, протягом якого радянський лад ставав тиме більш досконалим. Республіканський партійний актив наполегливо намагався укорінити ці уявлення у свідомості народу. Проте навіть серед лояльних до режиму громадян він не знаходив відчутної підтримки й розуміння.

У 1977 р. Верховна Рада СРСР прийняла нову Конституцію, а в 1978 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР затвердила відповідний до союзного новий Основний Закон республіки. У ньому вперше в радянській конституційній практиці запроваджувалася норма, що закріплювала панівну роль Комуністичної партії в політичній системі країни. Стаття 6, де ця норма була викладена, стала об'єктом критики опозиційних радянському режиму сил у республіці та за її межами. Вони звертали увагу, що ця норма фактично легалізує в країні комуністичну диктатуру.

2 ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ П. ШЕЛЕСТА НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УРСР. Із липня 1963 р. республіканську партійну організацію очолював Петро Шелест. Своєю кар'єрою й посадою він завдячував М. Хрущову.

У своїй діяльності П. Шелест поєднував вірність компартійній ідеології та радянській тоталітарній моделі розвитку з поміркованим українофільством. Так, він був ініціатором активного придушення будь-яких проявів дисидентського руху і рішучої боротьби з поширенням антирадянських настроїв в Україні.

Саме П. Шелест санкціонував дві великі хвилі арештів українських дисидентів у 1965 р. (заарештовано 24 особи) та

1972 р. (заарештовано 73 особи). У період між ними органи державної безпеки заарештували 148 осіб за антирадянську діяльність. Серед затриманих були І. Світличний, В. Чорновіл, брати М. і Б. Горині, В. Стус та інші. Для того щоб перешкодити поширенню інформації про становище затриманих дисидентів, П. Шелест особисто наполягав на встановленні для ув'язнених у радянських виправно-трудовах таборах українських дисидентів заборони на побачення з родичами.

Щодо питання про повернення до Криму репресованих кримських татар П. Шелест ставився негативно. Він відправив до Москви спеціальний лист, де виклав свою аргументовану позицію про недоцільність цього. У 1968 р., коли в Чехословаччині спалахнули протести проти сталінської моделі соціалізму, саме він став одним з активних прихильників уведення туди військ країн — учасників Варшавського договору для придушення «Празької весни».

У відносинах із підлеглими П. Шелест, як стверджували ті, хто з ним працював, був доволі грубим, авторитарним і видавав перевагу методам «твердої руки».

Прийшовши до влади на хвилі українізації партійно-державного апарату республіки, П. Шелест поєднував, з одного боку, віру в те, що комуністична ідеологія є єдино правильним шляхом розвитку, і прихильне ставлення до української мови та історії, а з іншого — жорстоку боротьбу з українським дисидентством. Саме йому належало авторство химерного «винаходу» комуністичної ідеології про «змикання українського «буржуазного націоналізму» й сіонізму» та необхідність протидії цьому «небезпечному союзу».

Період перебування на посаді першого секретаря партійної організації республіки П. Шелеста (1963—1972 рр.) став, на думку багатьох вітчизняних істориків, добою найвищого прояву автономістських тенденцій в українському керівництві. Він намагався відстоювати перед союзним керівництвом економічні інтереси України, виступав за надання республіці ширших прав у внутрішній та зовнішній політиці. П. Шелест також не погоджувався з тогочасною політикою поступового зросійщення України. Так, у 1966 р. у промові на З'їзді письменників України він рішуче виступив на захист рідної мови, заявивши: «Слід дбайливо, із повагою ставитися до нашої рідної чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, який кожний з нас і насамперед ви, письменники, повинні берегти і розвивати». Завдяки підтримці П. Шелеста в Україні з'явилися нові україномовні газети, збільшилася кількість програм українською мовою на республіканському телебаченні. Українською мовою почала виходити наукова література, що сприяло розвитку спеціальної україномовної термінології.

П. Шелест став ініціатором заходів, що передбачали надання переваг під час вступу до вищих навчальних закладів тим, хто краще володів українською мовою, викладання нею у вищих навчальних закладах суспільних наук, друкування підручників і наукових журналів. Однак реалізувати ці нововведення в республіці П. Шелесту перешкодило союзне керівництво.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978 р.

Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

? 1. Як у Конституції визначена роль Комуністичної партії в політичній системі? **2. Обговоріть у парах.** Чи могла така норма існувати в конституціях тогочасних західноєвропейських демократичних держав? Поясніть свою думку. **3.** Чому, на вашу думку, у Конституції республіки закріплювалася керівна роль КПРС, а не КПУ?

Петро Шелест

Обкладинка книги «Україно наша Радянська». 1970 р.

Він також намагався перевести діловодство в УРСР на українську мову й здійснити українізацію управлінського апарату. Так, у період перебування П. Шелеста на чолі партійного керівництва республіки три чверті посад у партійно-державному апараті посіли українці, а з 33 вищих посадовців КПУ 30 осіб були українцями.

П. Шелест захищав від звинувачень у націоналізмі письменників Олесь Гончара та І. Дзюбу. У 1970 р. він сам видав книгу «Україно наша Радянська». Багатьох здивувало, як прихильно її автор писав про забуті за радянських часів сторінки української історії. Пригадуючи своє козацьке походження, він зазначав: «Запорозькі козаки були героїчними захисниками українського народу. Козацькі звичаї вражали весь тодішній світ. У запеклих боях із польськими і татаро-турецькими загарбниками запорозькі козаки вкрили себе невмирущою славою».

Союзне керівництво й особисто Л. Брежнєв тривалий час не реагували на українофільство П. Шелеста. Однак, зміцнивши свої позиції, Л. Брежнєв ініціював зміну голови республіканської партійної організації в Україні на В. Щербицького, із яким товаришував.

У березні 1972 р. у Москві П. Шелест й очолюване ним керівництво республіканської партійної організації зазнали нищівної критики за «недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму». Наприкінці травня цього року його звільнили з посади. У квітні 1973 р. в журналі «Комуніст України» з'явилася розгромна рецензія на книгу П. Шелеста «Україно наша Радянська», де автора відкрито звинуватили в націоналізмі. Після цього колишньому першому секретарю приписали ідеалізацію українського козацтва і Запорозької Січі, недооцінювання ролі й значення єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, недостатню увагу до братерської дружби українського і російського народів. П. Шелеста відправили на пенсію за станом здоров'я. При цьому йому заборонили оселитися в Україні, тож він під постійним наглядом жив у Підмосков'ї. Книгу «Україно наша Радянська», якою раніше райкоми партії нагороджували кращих пропагандистів, вилучили з продажу і масових бібліотек.

Депутати Верховної Ради УРСР голосують за нову Конституцію. 1978 р.

3 ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ В. ЩЕРБИЦЬКОГО НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ РЕСПУБЛІКИ.

Новопризначений перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький розпочав свою діяльність у республіці з показової ідеологічної «чистки» партійно-радянського апарату від прибічників П. Шелеста та його українофільського курсу. Її провідником став новий секретар ЦК КПУ з питань ідеології, науки та культури **Валентин Маланчук**. Достатньою підставою для звинувачень у націоналізмі, на його думку, був інтерес до історії України та української мови. У республіці в цей час змінили багатьох керівників ідеологічних та наукових установ. Так, втратив свої посади директора Інституту археології Академії наук УРСР та керівника «Українського історичного журналу» відомий український історик

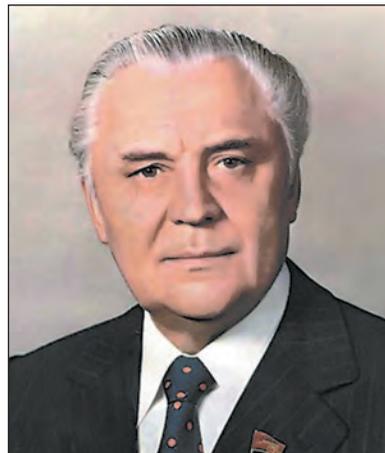
Ф. Шевченко. Новим завданням українських суспільствознавців, на думку В. Маланчука, стало «не культивування національної свідомості й національного характеру», а «наукова розробка таких соціально-психологічних категорій, як, скажімо, загальнонаціональна гордість радянських людей».

Поширення уявлень про необхідність протидії націоналізму призвело до того, що в 1970-х рр. на вулицях столиці України почали з підозрою дивитися на людину, яка розмовляла українською мовою. У Львові на площі Ринок зі статуї античного бога Нептуна відламали тризуб, мотивуючи це можливістю виникнення небажаних асоціацій. Сам В. Щербицький, вільно володіючи українською мовою, показово вживав на офіційному рівні виключно російську мову. Його приклад наслідувала багатотисячна армія партійно-радянського чиновництва республіки. В. Маланчук зберігав контроль над ідеологічною сферою близько семи років, поки В. Щербицький не вирішив позбутися його, заявивши, що у В. Маланчука відсутні «ділові відносини з діячами науки і культури». Наслідком цього стало виникнення оманливих уявлень про обмежену лібералізацію культурного життя республіки.

З ім'ям В. Щербицького в історії України цього періоду пов'язані посилення зросійщення під приводом реалізації тогочасної комуністичної ідеології «злиття націй» і жорстоке переслідування представників українського дисидентства, що фактично спричинило його розгром. Саме з його ініціативи вся діяльність партійно-державного апарату республіки в цей період здійснювалася виключно російською мовою.

В. Щербицький, очолюючи партійну організацію республіки протягом 1972—1989 рр., приділяв чимало уваги питанням розвитку економіки України, за що, за спогадами співробітників його апарату, здобув прізвисько «господар». Він намагався підтримувати розвиток промисловості, сільського господарства і науки в республіці. Проте при цьому він однозначно підтримував лінію союзного центру на обмеження прав республіки і те, що Україна повинна мати статус «другої серед рівних». Така лояльність керівника партійної організації республіки оцінювалася належно, що й дозволило В. Щербицькому обіймати цю посаду найдовше.

Намагання союзного і республіканського партійно-радянського керівництва зберегти владу, удосконаливши ідеологічні основи радянської моделі розвитку запровадженням концепції «розвиненого соціалізму» і відповідно до цього своєю діяльністю, свідчили, що СРСР поступово заглиблюється в **системну кризу**. Ця криза відображала історичну безперспективність усієї радянської моделі розвитку.

Володимир Щербицький

Системна криза — криза базових цінностей, на яких побудована певна модель розвитку.

ВИСНОВКИ

■ Після приходу до влади у вищому партійному керівництві Л. Брежнєва в суспільно-політичному житті країни посилілися консервативні тенденції. Ідеологічний наступ консерваторів проявився в теорії «розвиненого соціалізму» і закріпленні в Конституції керівної ролі КПРС у суспільстві.

■ Період, коли партійну організацію республіки очолював П. Шелест, став добою поміркованого українофільства, а В. Щербицький увійшов в українську історію як борець з українським дисидентством і ревний прибічник зросійщення України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Що таке «застій» як період у розвитку СРСР? **2.** Коли було вперше запроваджено термін «розвинений соціалізм»? **3.** Назвіть період, коли П. Шелест очолював партійну організацію республіки. **4.** Яку назву мала книга П. Шелеста, видана 1970 р.? **5.** Хто був секретарем ЦК КПУ з питань ідеології, науки і культури на початку діяльності на посаді першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького? **6.** Скільки років очолював партійну організацію республіки В. Щербицький?

 7. Визначте особливості ідеологічних орієнтирів партійно-радянського керівництва республіки в цей період. **8.** Проаналізуйте суспільно-політичний розвиток УРСР за часів перебування на посаді першого секретаря КПУ П. Шелеста. **9.** Які риси були притаманні суспільно-політичному життю України після призначення на цю посаду В. Щербицького? Укажіть суперечності в його політичній діяльності.

 10. Обговоріть у малих групах. Визначте причинно-наслідкові зв'язки політико-ідеологічної кризи радянського ладу в УРСР. Обґрунтуйте свою відповідь фактами. **11.** Розпочніть складання таблиці «Україна в період загострення кризи радянської системи (середини 1960 — початок 1980-х рр.)».

Сфера розвитку	Прояви кризових явищ
Політичне життя	
Економічна ситуація	
Соціальна сфера	
Опозиційний рух	

 12. Канадський письменник українського походження Орест Субтельний писав: «Не підлягає сумніву, що як Шелест, так і Щербицький бачили майбутнє в світлі комуністичної ідеології та в контексті радянської системи... і кожен являв собою яскравий приклад того жорсткого контролю, що його здійснювала Москва під керівництвом КПУ...». Наведіть факти, які підтверджують наведену характеристику. **13. Обговоріть у парах.** Знайдіть суперечності в політичній діяльності П. Шелеста. **14.** Підготуйте до уроку узагальнення навчальний проект за однією з тем: 1) 49 сміливців проти режиму (дослідження діяльності Української Гельсінської групи). 2) Стадії боротьби за незалежність: від зброї до слова (продовження кейсу «Як трансформувався український визвольний рух у ХХ ст.»). 3) Людина в СРСР: декларації та реальність.

§ 15. Економічна ситуація в УРСР

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: проаналізувати особливості розвитку тогочасної економіки республіки; з'ясувати, у чому полягало наростання кризових явищ у промисловості та сільському господарстві УРСР.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Які зміни в розвитку промисловості України відбувалися в 1953—1964 рр.? **2.** Назвіть нові промислові підприємства, що були збудовані в республіці в цей період. **3.** Як розвивалося сільське господарство тогочасної України? **4.** Спираючись на курс екології, згадайте, що ви знаєте про місце природи в житті суспільства та особливості основних етапів взаємодії суспільства й природи.

1 ПЕРШІ РІШЕННЯ НОВИХ КЕРІВНИКІВ КРАЇНИ З ЕКОНОМІЧНИХ ПИТАНЬ. Керівництво, що прийшло до влади у країні після відставки М. Хрущова, майже одразу почало відмовлятися від деяких його нововведень. На початку листопада 1964 р. Президія Верховної Ради УРСР визнала такими, що втратили чинність, укази, які обмежували розвиток особистих підсобних господарств. Було скасовано низку документів, ухвалених у 1959—1963 рр., а саме: заборона утримувати худобу в особистій власності громадян, які проживають у містах і робітничих селищах; норми утримання худоби в особистій власності громадян-неколгоспників; підвищене оподаткування власників худоби, які «не займалися суспільно корисною працею»; підвищені податки із громадян, що утримували худобу «з метою особистого збагачення». Земельні органи республіки повернули населенню більшу частину землі, відібраної в роки хрущовських перетворень.

У 1968 р. в Україні присадибні ділянки мали 5,2 млн сімей колгоспників, 1,8 млн сімей робітників і службовців, що жили в сільській місцевості, та 2 млн сімей робітників і службовців у містах і селищах міського типу. Незважаючи на відсутність техніки, населення вирощувало на цих ділянках (загалом вони становили 7,7 % від усіх орних площ) чверть загального обсягу споживаних у республіці овочів, фруктів, понад половину

картоплі. Ці дані свідчать про низьку ефективність колгоспного ладу.

Скасовані вищим партійно-радянським керівництвом заборони щодо присадибних господарств засвідчували розуміння того, що вони знімають гостроту проблеми забезпечення продукцією тваринництва міських жителів, а селянам дають можливість мати підробіток. Однак цей прагматизм був непослідовним. Майже одночасно з'явився указ, згідно з яким громадянам, що не були колгоспниками, забороняли мати на одну сім'ю більше однієї корови, однієї свині та 20 бджолиних вуликів. Це засвідчувало незмінний характер заідеологізованості рішень керівників, які вважали пріоритетною державну власність і вбачали небезпеку в «особистому збагаченні» селян, що нібито могло загальмувати соціалізм.

2 ЕКОНОМІЧНА РЕФОРМА В ПРОМИСЛОВІСТІ. У вересні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому визначили заходи з реформування економіки. За його рішеннями раднаргоспи ліквідували і повернулися до галузевої системи управління промисловістю через союзні й союзно-республіканські міністерства. У результаті цього в Україні відновили діяльність 22 союзно-республіканські й сім республіканських міністерств. Переважна частка промислового потенціалу республіки знову повернулася в підпорядкування центральних відомств. Завдяки цьому залежність республіки від центру посилилася і зміцніла система командно-адміністративного управління економікою, притаманна радянській моделі.

З'явилися також нові принципи реформування методів планування й економічного стимулювання, які мали сприяти формуванню госпрозрахункових відносин на підприємствах і створенню ефективної системи стимулювання.

На початку **жовтня 1965 р.** були оприлюднені дві урядові постанови, розроблені на основі рекомендацій групи економістів, яку очолював харківський професор **Овсій Ліберман**, про державне виробниче підприємство та поліпшення планування й стимулювання виробництва. За цими рекомендаціями обсяг прав підприємств у веденні господарської діяльності істотно збільшувався, а кількість обов'язкових показників зменшувалася. Основним плановим показником замість валової продукції ставав обсяг реалізованої продукції. Продукція не зараховувалася як вироблена, якщо її не вдалося реалізувати. Через це підприємства мусили скорочувати обсяг випуску продукції, що не користувалася попитом.

Частина доходу підприємств залишалася в їхньому розпорядженні. Із нього формувалися три фонди — розвитку виробництва, матеріального заохочення і соціально-культурних заходів, житлового будівництва. Обсяг фондів регламентувався, щоб перешкодити, з одного боку, спробам міністерств вилучати більше доходів, ніж треба, а з іншого — намаганням директорів підприємств будь-якими шляхами досягати збільшення прибутків.

Запровадження економічної реформи відбувалося поступово. У 1966 р. на нові методи господарювання перейшли перші

Овочі з присадибного господарства. Київщина. 1968 р.

Овсій Ліберман

ЦІКАВІ ФАКТИ

У добу «застою» в промисловості України також були окремі здобутки. У республіці розпочалося виробництво новітніх літаків, морських суден, тепловозів, тракторів, буряко- та кукурудзозбиральних комбайнів, які загалом відповідали тогочасним зарубіжним аналогам.

У машинобудуванні республіки запроваджувалися автоматичні й потокові лінії. Так, станом на 1975 р. на 100 підприємствах і в 6 тис. цехів та дільниць стали до ладу механізовані потокові та автоматизовані лінії виробництва. На Харківському турбінному заводі розпочалося виробництво турбін потужністю 500 тис. кВт. На Дніпропетровському металургійному заводі запрацював створений українськими конструкторами прокатний стан для виробництва вагонних осей, що був у 4 рази продуктивнішим та у 2 рази легшим за зарубіжні аналоги.

Певних успіхів було досягнуто в нафто- та газовидобутку. У 1975 р. в республіці розпочалася промислова експлуатація 26 нових нафтових і газових родовищ. Почали діяти нові потужні тепло- та гідроелектростанції — Запорізька, Вуглегірська, Криворізька, Придніпровська, Зміївська, Бурштинська та інші. У 1980 р. дали струм два останні агрегати Дніпрогесу-2 у Запоріжжі.

В Україні в цей час з'явилася нова галузь промисловості — мікробіологічна.

100 підприємств республіки. У 1970 р. реформа охопила 8,2 тис. українських підприємств, що становило понад 80 % від загальної кількості.

Економічна реформа 1965 р. загалом позитивно вплинула на розвиток як промисловості республіки, так і СРСР загалом. Восьма п'ятирічка (1966—1970 рр.) стала найуспішнішою з усіх радянських п'ятирічок. Обсяг промислового виробництва в Україні збільшився на 50 %. При цьому за рахунок зростання продуктивності праці було отримано дві третини приросту промислової продукції. Національний прибуток збільшився на 38 %.

Однак економіка залишалася командно-адміністративною, і керувало нею чиновництво. Розширення прав підприємств не супроводжувалося звуженням прав міністерств і комітетів — Держплану, Держпостачу, Держкомцін тощо. Запроваджений на підприємствах госпрозрахунок, тобто встановлення відповідності між витратами на виробництво та отриманими економічними результатами, став лише бюрократичним замінником ринкової економіки.

Завдяки зусиллям Голови Ради Міністрів СРСР **Олексія Косигіна** економічну реформу (її також називали «**косигінською реформою**») поширили на всю промисловість. Однак Л. Брежнєв ставився до неї з відвертою байдужістю. Керівники багатьох міністерств і комітетів, не бажаючи втратити свій вплив на підприємства, користувалися цим і фактично саботували реформу. В умовах радянської планової економіки, коли показники на наступний господарський рік встановлювалися від досягнутих в економіці за поточний рік, склалася парадоксальна ситуація. Міністерства, ігноруючи положення про державне виробниче підприємство, поступово повернулися до директивного планування. Унаслідок цього чим краще працювало підприємство, тим гірші умови чекали на нього наступного року, оскільки міністерства визначали більш жорсткі нормативи створення фондів стимулювання. У діяльність підприємств активно втручалися також партійні органи всіх рівнів. При цьому жодної господарської відповідальності за свої рішення вони не несли.

Наприкінці 1960-х рр. партійно-радянське керівництво, що прагнуло працювати по-старому, наказуючи, вимагаючи і диктуючи стримане ставлення до економічної реформи, перейшло до її рішучого заперечення. Поштовхом до цього стали події 1968 р. в Чехословаччині, де намагалися перейти від радянської моделі розвитку до «соціалізму з людським обличчям». Налякана цими подіями компартійна верхівка почала відновлювати в економічній сфері централізоване директивне планування й силові методи управління.

З **НАРОСТАННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У ПРОМИСЛОВІСТІ.** Наприкінці 1960-х рр. економічна реформа фактично припинилася, натрапивши на опір командно-адміністративної системи управління господарством. У 1970 — на початку 1980-х рр. розвиток промисловості України відбувався переважно екстенсивним шляхом, за рахунок залучення додаткової кількості сировини й робочої сили, створення нових потужностей. Іnten-

сивному шляху розвитку перешкоджало несприйняття радянською моделлю розвитку промисловості науково-технічного прогресу. Новітню техніку часто доводилося впроваджувати примусово. Через відсутність конкуренції виробництво оновлювалося мало. Оскільки можливості залучення додаткової робочої сили і сировини до виробничого процесу поступово вичерпувалися, темпи розвитку промисловості знижувалися.

Починаючи з 1970-х рр. у СРСР пріоритетний розвиток поступово почали надавати східним регіонам країни. Це обумовило зменшення обсягів загальносоюзних капіталовкладень у промисловість України і відповідне зниження темпів її промислового зростання. Виняток становила електроенергетика, зокрема атомна, де будувалися нові потужності, зорієнтовані на задоволення потреб країн «соціалістичного табору». При цьому атомні електростанції зводили без належного наукового обґрунтування в густонаселених регіонах. Так, у межиріччі Дніпра, Десни та Прип'яті, поряд із Києвом було закладено Чорнобильську атомну електростанцію. Загалом у республіці було споруджено 40 % усіх атомних енергоблоків країни. Протягом 1970—1985 рр. виробництво електроенергії в Україні збільшилося зі 137,6 до 272 млрд кВт·год.

Видобуток залізної руди в Україні протягом 1970—1985 рр. зріс зі 111 до 120 млн т, прокат чорних металів — із 32,7 до 37,7 млн т. Поступово зменшувався видобуток вугілля на Донбасі та зростала його собівартість. Якщо в період дев'ятої п'ятирічки тут щороку видобувалося до 200 млн т вугілля, то в одинадцятій — менш ніж 180 млн т. На продуктивності підприємств позначалося й те, що легкі для видобутку шари вичерпалися, а технічна оснащеність шахт залишалася недостатньою. У цих умовах праця шахтарів ставала більш небезпечною.

Шахтарі шахти № 4 «Великомостівська». 1970-ті рр.

? Яку інформацію про економічну ситуацію в УРСР у цей період можна отримати за ілюстраціями, наведеними на с. 77—79?

Харківський турбінний завод. 1970-ті рр.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

ДИНАМІКА ПРИРОСТУ ОСНОВНИХ ПОКАЗНИКІВ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УРСР
У ПЕРІОД ВОСЬМОЇ—ОДИНАДЦЯТОЇ П'ЯТИРІЧОК (у %)

Показник	П'ятирічка			
	восьма (1966— 1970 рр.)	дев'ята (1971— 1975 рр.)	десята (1976— 1980 рр.)	одинадцята (1981— 1985 рр.)
Валовий суспільний продукт	6,7	5,6	3,4	3,5
Національний дохід	6,7	4,6	3,4	3,7
Капіталовкладення	6,8	6,4	2,1	3,1
Продуктивність праці	6,1	4,1	3,0	3,8
Промислова продукція	8,4	7,2	3,9	3,5
Сільськогосподарська продукція	3,2	3,0	1,6	0,5

? Проаналізуйте наведені дані. Який висновок ви можете зробити про процеси, що відбувалися в економіці України в цей період?

Дніпрогес-2 із правого берега.
1970-ті рр.

Трактор ЮМЗ-6 Південного
машинобудівного заводу. 1970-ті рр.

Збирання цукрових буряків
у колгоспі ім. XXII з'їзду КПРС.
1970-ті рр.

На ефективність виробництва негативно впливала застарілість основних промислово-виробничих фондів. Середній термін експлуатації обладнання в провідних галузях промисловості збільшувався й досяг 28 років. Так, на 1985 р. 43,5 % основних виробничих фондів на промислових підприємствах Львівщини вимагали заміни. Помітно зросла матеріаломісткість виробництва. Періодичні кампанії та окремі заходи не могли зупинити поглинання ресурсів промисловістю республіки, зорієнтованою на екстенсивний розвиток. При цьому норми витрат часто завищувалися (на деяких підприємствах завищення досягало 40 % проти фактичних потреб).

Із року в рік знижувалася якість продукції. За офіційними даними, в електротехнічній, автомобільній галузях та на підприємствах, що випускали обладнання для харчової і легкої промисловості, продукція низької якості становила 15—20 %.

Загалом показники розвитку промисловості України за 1966—1985 рр., як і економічного розвитку СРСР, постійно погіршувалися, наближаючи кризи.

Промисловість України, як і вся її економіка загалом, продовжувала працювати сама на себе, а не на людину. Зростання національного доходу майже не впливало на рівень життя населення республіки, оскільки перш за все відбувалося нарощення засобів виробництва. Частка групи «А» (виробництво засобів виробництва) у загальному обсязі валової продукції промисловості України в 1970—1985 рр. становила 71—72 %, а групи «Б» (виробництво товарів народного споживання) — 28—29 %. При цьому в провідних країнах світу частка галузей, що виробляли товари народного споживання, у загальному обсязі валової продукції сягала 50—60 %.

4 СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. Притаманний радянській моделі колгоспно-радгоспний лад у сільському господарстві негативно вплинув на його розвиток. Численні складні проблеми, що виникали в сільськогосподарській галузі за доби «застою», унаочнювали один із проявів системної кризи.

Загалом сільське господарство задовольняло потреби республіки і за багатьма показниками давало вагому частку в загальносоюзному виробництві продовольчої продукції. В Україні в цей період вироблялося 60 % союзного обсягу цукру, 44 % — соняшнику, 36 % — плодів і ягід, 30 % — овочів, 23 % — м'яса, 24 % — птиці, 26 % — тваринного масла, 20 % — сиру тощо. Однак сільське господарство було найбільш слабкою і занедбаною ланкою економічного життя. При цьому на його розвиток виділяли значні кошти. У дев'ятій п'ятирічці вони становили 24,6, десятій — 29,2, одинадцятій — 31,1 млрд руб. Споживання електроенергії в галузі в одинадцятій п'ятирічці порівняно з восьмою збільшилося в 3,6 разу, мінеральних добрив — у 2,6 разу. Постійно зростала кількість сільськогосподарської техніки в колгоспах і радгоспах. Загалом у цей період у середньому вона збільшилася в 1,5 разу.

Проте збільшення обсягів капіталовкладень, технічне переоснащення й нарощування основних фондів не змінювали

на краще становище на селі. Темпи приросту продукції сільського господарства постійно знижувалися. Ні дотації колгоспам і радгоспам, ні списування їхніх боргів, ні пільгові ціни на споживання електроенергії не могли змінити ситуацію. Віддача від кожного рубля, використаного в сільському господарстві України, в одинадцятій п'ятирічці порівняно з восьмою зменшилася майже на 60 %. Колгоспи і радгоспи, незважаючи на те, що держава витрачала на них усе більше коштів, не могли працювати рентабельно. Це свідчило про неефективність позбавленої реального господаря системи колгоспного виробництва, яку комуністичні ідеологи визнавати не бажали.

Стрімке наростання негативних тенденцій примусило союзний уряд навесні 1982 р. прийняти спеціальну **Продовольчу програму**. Вона була широко розрекламована в суспільстві як така, що забезпечить суттєве зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Проте фактично вона залишилася невиконаною. Так, якщо на одинадцять п'ятирічку планувалося кожного року збирати в республіці 51—52 млн т зерна і 57 млн т цукрового буряку, то за фактом щороку збирали 39,3 млн т зерна і 53,9 млн т цукрового буряку. Не було виконано також заплановані завдання за іншими показниками.

Визначальними напрямками розвитку сільського господарства України оголосили його електрифікацію, хімізацію, меліорацію та механізацію. Проте цей технократичний підхід також не міг покращити ситуацію, а навпаки, часто погіршував її. Найродючіша у світі смуга придніпровських чорноземів перетворювалася на дно штучних морів. Меліоровані ґрунти засолювалися або заболочувалися. Насичені хімікатами сільськогосподарські продукти ставали небезпечними для здоров'я. Не маючи можливості досягти зростання продуктивності колгоспно-радгоспних господарств, влада орієнтувалася на екстенсивний шлях розвитку сільського господарства. У республіці в добу «застою» постійно зростали посівні площі.

Ступінь розораності сільськогосподарських угідь досяг в Україні 80 % проти 25 % у США. Це спричиняло активізацію ерозійних процесів, від яких у республіці щороку втрачали 0,5 млрд га родючих ґрунтів. Відомі на весь світ українські чорноземи опинилися в цей час у жахливому стані.

Було очевидно, що жодна програма не здатна вивести з кризового стану сільське господарство України без змін у формах господарювання і ліквідації колгоспно-радгоспної системи.

За розораністю земель Україна посідала перше місце у світі. Миколаївщина. 1970-ті рр.

? Як наведена ілюстрація характеризує екологічні проблеми тогочасної України? За додатковими джерелами підготуйте презентацію «Екологічні проблеми УРСР 1970—1980-х рр.».

ВИСНОВКИ

■ У період «застою» в економіці України поступово наростали кризові явища. Адміністративно-командна модель економіки все більше виявляла нездатність забезпечувати матеріальні потреби населення республіки навіть у тих обмежених обсягах, які встановлювала влада.

■ Старі методи й принципи господарювання не могли забезпечити поступальний розвиток суспільства. Без за-

провадження нових форм економічної діяльності, без розвитку конкуренції та вільної ініціативи досягти змін на краще було неможливо. До того ж загострювалися проблеми відносин із союзним центром, що відверто ігнорував інтереси республік, перешкоджаючи їхньому розвитку.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Які заборони стосовно присадибних господарств були скасовані в 1959—1963 рр.? 2. Коли розпочалася економічна реформа у промисловості? 3. Яка п'ятирічка стала найуспішнішою серед усіх радянських п'ятирічок? 4. Яку частку від усіх атомних енергоблоків країни було збудовано в Україні? 5. Коли було прийнято Продовольчу програму? 6. Скільки зерна збирали в Україні щороку впродовж 1981—1985 рр.?

 7. Проаналізуйте перші рішення нового керівництва країни з економічних питань. 8. Охарактеризуйте здійснення економічної реформи у промисловості. 9. Визначте факти, які свідчать про наростання

кризових явищ у промисловості. 10. Як відбувався розвиток сільського господарства республіки в цей період?

 11. Продовжте складання таблиці «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960 — початок 1980-х рр.)» (с. 74). 12. **Проведіть дискусію** за проблемним питанням: «У чому взаємозалежність суспільно-політичного та економічного життя УРСР у період загострення кризи радянської системи?».

 13. Які заходи були необхідні для подолання кризових явищ в економіці УРСР? Обґрунтуйте свою позицію.

§ 16—17. Зміни у складі та соціальній структурі населення

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, якими були особливості демографічної ситуації, що склалася в тогочасній Україні; проаналізувати зміни соціальної структури українського суспільства в середині 1960 — на початку 1980-х рр.; визначити здобутки і проблеми розвитку соціальної сфери республіки в цей період; з'ясувати, які зміни відбувалися у сферах охорони здоров'я, торгівлі й побутового обслуговування населення УРСР.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Які демографічні зміни відбувалися в УРСР у післявоєнний період? 2. Визначте характерні риси соціальної структури українського суспільства в попередні часи. 3. Укажіть зміни в житті й побуті населення УРСР, що відбувалися в період післявоєнної відбудови. 4. Назвіть нові явища в соціальній сфері життя населення республіки періоду «відлиги». 5. За курсом географії пригадайте значення понять «демографічна політика», «демографічний вибух», «урбанізація», «міграція», «мегаполіс».

1 ЗМІНИ У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ. Упродовж 30 років — від перепису 1959 р. до перепису 1989 р. — кількість населення України збільшилася із 42,3 млн до 51,54 млн осіб. За кількістю населення в період «застою» республіка посіла шосте місце в Європі після РРФСР, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. Однак при цьому приріст населення в УРСР із року в рік суттєво зменшувався через переважання смертності над народжуваністю. Із 1980-х рр. природний приріст уже не забезпечував просте відтворення населення республіки. Унаслідок цього вперше реальною стала загроза **депопуляції**.

Темпи природного приросту населення в Україні в період «застою» порівняно з попередніми роками знизилися в 4 рази. За смертністю населення в цей час вона посіла третє місце серед радянських республік.

Процеси скорочення кількості населення дещо пом'якшувалися міграційними процесами. Україна була однією з небагатьох республік СРСР, де кількість осіб, що переїздили сюди на постійне проживання, була вищою, ніж кількість тих, хто з неї виїздив назавжди. Одним із наслідків цього процесу стало зменшення кількості українців у складі населення республіки. Так, із 1959 до 1989 р. частка українців в УРСР зменшилася із 76,8 до 72,7 %, а частка росіян зросла із 16,7 до 22,1 %. Одночасно із цим постійно зменшувалася кількість єврейського населення, для якого влада СРСР під тиском країн Заходу змушена була дозволити еміграцію під приводом «возз'єднання сімей».

Негативним явищем для населення тогочасної України стало скорочення в його складі частки сільського населення. Безпека цього процесу полягала перш за все в тому, що село завжди було головним осередком збереження українських традицій і джерелом відтворення людських ресурсів. Склад сільських родин у 1979 р. зрівнявся з міським — три особи на родину. У свою чергу, у містах через складні житлові умови, низький рівень охорони дитинства і високий рівень зайнятості

жінок у виробничій сфері (працювало в середньому дев'ять із десяти жінок) народжуваність також була низькою.

Зміни в національному складі населення республіки періоду «застою» стали сприятливими для розгортання зросійщення. Зокрема, російська мова майже витіснила з повсякденного спілкування українську в південних та східних областях республіки. Однак за даними переписів, жителі цих областей називали себе українцями, незважаючи на те, що користувалися російською мовою у спілкуванні.

2 ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ. Соціальна структура тогочасного суспільства УРСР не відповідала потребам часу і відображала кризовий стан радянської системи. Привілейоване становище належало групі керівних працівників різних рівнів, або **партійній (партійно-державній) номенклатурі**. Порівняно з довоєнним періодом її частка у структурі суспільства зростає більш ніж у 2 рази і досягла 6 %.

У період «застою» в республіці спостерігалось зростання кількості робітників у промисловості. Обумовлено це було перш за все прискореним розвитком галузей промисловості та фактичною неможливістю здійснення інтенсифікації виробничого процесу в умовах командно-адміністративної моделі. Так, у 1965 р. кількість робітників у промисловості становила половину від усієї кількості тих, хто працював у господарстві, а на 1985 р. цей показник збільшився до 60 %. При цьому в 1980-х рр. спостерігався дефіцит робочих рук у зв'язку з вичерпанням трудових ресурсів. При цьому в Україні в цей період ручну працю використовували набагато більше, ніж у провідних країнах Заходу. Так, вручну працювали близько 40 % промислових і до 60 % будівельних робітників.

Більшість робітників промисловості України, як і раніше, працювала в галузях групи «А». Серед них переважали підприємства військово-промислового комплексу й ті, що забезпечували його всім необхідним. Галузі групи «Б» залишалися малорозвиненими, тут було зайнято менше працівників, і їхньої продукції майже завжди не вистачало.

Депопуляція — вимирання населення певного регіону або країни, що відображається в переважанні показників смертності над показниками народжуваності.

Партійна (партійно-державна) номенклатура — привілейована правляча верства, еліта, «політичний клас», відносно закрита соціальна група в країнах соціалістичного суспільства. У науковий обіг цей термін запровадив югославський політичний діяч, письменник і дисидент М. Джилас.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

ПРИРОДНИЙ ПРИРІСТ НАСЕЛЕННЯ УРСР у 1959—1989 рр. (тис. осіб)

Роки	Загальний приріст	Приріст за національностями			
		українців	росіян	євреїв	інших
1959—1970	5258	3126	2035	-63	160
1971—1979	2248	1205	1117	-148	74
1980—1989	1862	930	884	-147	195
Усього за 30 років	9368	5261	4036	-358	429

? Обговоріть у парах. 1. Які зміни відбувалися в прирості населення республіки в цей період? **2.** Як

змінювався національний склад населення тогочасної України?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Партійна номенклатура тогочасної України, як і СРСР загалом, через неможливість у межах радянського ладу забезпечити високий рівень життя громадян шляхом системи привілеїв забезпечувала його для себе.

Для неї у кращих районах міст споруджували спеціальні будинки. Існувала мережа закритих магазинів, де за нижчими, ніж роздрібні, державними цінами номенклатурні працівники отримували імпортні товари і побутову техніку, виготовлені у спеццехах продукти харчування, вирощені у спецгосподарствах без використання хімічних добрив овочі й фрукти. Виключно для них за кордоном дрібними партіями закуповувалися різноманітні високоякісні товари.

Партійну номенклатуру обслуговували спеціальні медичні установи, розташовані в нових будівлях, оснащених новітнім імпортним обладнанням та укомплектовані висококваліфікованим персоналом, який отримував вищу за пересічних медичних працівників зарплату. Усі ці медичні установи, а також будинки відпочинку, санаторії, пансіонати підпорядковувалися спеціальному четвертому управлінню Міністерства охорони здоров'я і мали окреме першочергове фінансування.

За вищою партійною номенклатурою закріплювалися сімейні дачі, автомобілі, обслуга, що перебували на утриманні держави. При цьому весь персонал та його родичів ретельно перевіряли органи держбезпеки. За свою працю, що вважалася державною, вони отримували певні привілеї.

Для дітей номенклатури існували окремі дитячі садки, школи, їм надавали можливість вступати фактично до будь-яких вищих навчальних закладів.

За роки «застою» в республіці, як уже зазначалося, суттєвих змін зазнало співвідношення між сільським і міським населенням. Так, кількість сільського населення з 1960 до 1985 р. скоротилася із 22,6 до 17,6 млн осіб, а кількість жителів міст збільшилася з 19,9 до 33,2 млн осіб. Кількість сіл в Україні в цей період зменшилася більш ніж на 2 тис. Оскільки село залишала переважно молодь, спостерігалася старіння населення. Загальна кількість колгоспників у ці роки скоротилася із 6,4 до 3,9 млн осіб. Якщо в 1960 р. селянство становило половину населення республіки, то в 1985 р. — лише третину. Продуктивність праці в сільському господарстві за ці роки майже не збільшилася. У результаті цього українське селянство, тобто третина населення, було не здатне повністю забезпечити продовольством дві третини населення, яке жило в містах України.

Відповідно до комуністичної ідеології про структуру суспільства прошарком між «свідомим» робітництвом і селянством була інтелігенція. Їй відводилася підлегла роль у системі суспільних відносин. У добу «застою» в Україні в середовищі інтелігенції значного поширення набуло опозиційне ставлення до радянської дійсності.

ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ. Протягом 1965—1985 рр. національний дохід у республіці збільшився у 2,5 рази й досяг 96,6 млрд руб. Із цієї суми 80 % використовувалося на задоволення матеріальних потреб трудящих через суспільні фонди споживання, видатки на спорудження й утримання житла, лікарень, навчальних, спортивних, культурних закладів тощо. За рахунок суспільних фондів виплачувалися стипендії учням технікумів і студентам, фінансувалися пільги різним категоріям населення. Протягом 1968—1985 рр. сума цих виплат із суспільних фондів збільшилася в Україні майже в 5 разів.

Згортання економічної реформи 1965 р. і подальше падіння темпів виробництва обумовили зменшення національного доходу. У результаті цього можливості для спрямування коштів на задоволення матеріальних потреб погіршилися. Радянське керівництво почало використовувати для закупівлі товарів народного споживання та продуктів харчування так звані «нафтодолари» — прибутки, отримані від продажу за кордон природного газу та нафти. Однак такий крок не вирішував існуючих економічних проблем, а сприяв їх накопиченню й ускладненню.

У роки «застою» в республіці відбувалося підвищення заробітної плати різних категорій населення. У середині 1960-х рр. було збільшено посадові оклади працівників охорони здоров'я, народної освіти, житлово-комунального господарства, торгівлі й громадського харчування. У 1972 р. на 20—30 % було підвищено заробітну плату працівників дитячих дошкільних установ, учителів, лікарів та стипендії студентів. Мінімальну заробітну плату збільшили із 40—50 руб. у 1965 р. до 70 руб. у 1977 р., скасували стягнення з неї податків.

Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зростає із 78 руб. у 1960 р. до 155 руб. у 1980 р.

Негативним явищем в оплаті праці з кінця 1960-х рр. стало посилення так званої «зрівнялівки». У результаті цього в 1985 р. різниця в заробітній платі робітників та інженерно-технічного персоналу в промисловості республіки становила близько 10 %, а в деяких галузях робітники в середньому отримували навіть більше. Незначною стала також різниця в оплаті праці високо- та малокваліфікованих робітників. Усе це негативно впливало на матеріальну зацікавленість працівників результатами своєї праці, перешкоджало професійному зростанню робітників.

Із 1983 р. дещо збільшилися надбавки до пенсій за безперервний стаж роботи на одному підприємстві та за віком. Однак більшість пенсіонерів отримували пенсії в розмірах, недостатніх для нормального існування, і фактично перебували за межею бідності.

Певні зміни на краще відбулися в оплаті праці колгоспників. У 1966 р. всі колективні господарства перевели на гарантовану грошову оплату. Середньомісячна оплата праці протягом 1965—1985 рр. у колгоспах республіки зростає до 134 руб., або у 2,7 разу, у радгоспах — до 163 руб., або у 2,3 разу. Унаслідок цього розрив в оплаті праці селянства і робітництва скоротився до 20—46 %. Реальні доходи селянства перевищували ті, які на той час мали робітники і службовці, але погані побутові умови й важка фізична праця спричиняли відплив населення із села.

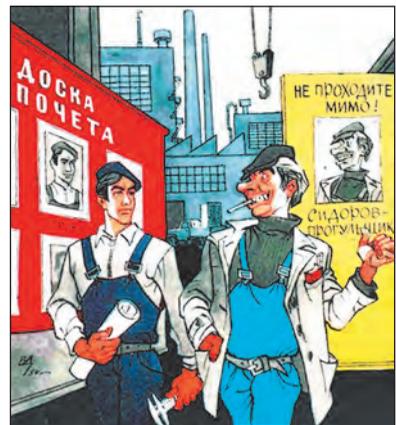
Незважаючи на заходи зі збільшення оплати праці, за цим показником і його часткою в національному доході Україна, як й інші радянські республіки, суттєво поступалася тогочасним країнам Заходу, де панувала ринкова економіка. За показниками рівня життя СРСР належав до слаборозвинених країн світу. Такі «переваги» «найбільш прогресивного в історії людства соціалістичного ладу» ретельно приховувалися від радянських громадян.

У роки «застою» в Україні загалом зберігалися високі темпи житлового будівництва. Протягом 1965—1985 рр. у республіці було збудовано 7,3 млн нових квартир. У Києві, Харкові, Дніпропетровську, Вінниці, Львові та інших містах з'явилися нові житлові мікрорайони з кварталами багатоповерхових будинків і відповідною інфраструктурою. У цей період в Україні постали нові міста — Українка, Вільногірськ, Нововолинськ, Світловодськ, Придніпровськ тощо.

Новим явищем у житловому будівництві стала поява житлових кооперативів, що будували житло за кошти громадян. Із 1965 р. в республіці було розпочато реалізацію програм зі створення експериментально-показових сіл, що поєднували здобутки тогочасної архітектури з народними традиціями. У 1966—1975 рр. в Україні виникло близько 44 таких населених пунктів. У 1970 р. керівництво республіки оголосило про початок реалізації програм із реконструкції старих сіл. Заходи, здійснені в межах цих програм, загалом позитивно вплинули на благоустрій українського села.

У будівництві та сільському господарстві продовжувала використовуватися переважно ручна праця. Київщина. Кінець 1970-х рр.

Радянська карикатура («Що з того, що ми з тобою на різних дошках, усе одно зарплати однакові»). 1984 р. Художник В. Добровольський

? Які явища розвитку соціальної сфери УРСР у цей період відображають ілюстрації, наведені на с. 83, 84?

Стела на честь заснування м. Вільногірськ. 12 серпня 1956 р.

Мікрорайон «Сонячний». Дніпропетровськ. 1970-ті рр.

Разом із тим для успішного розв'язання житлової проблеми держава не мала відповідних ресурсів: на початку 1980-х рр. кожна п'ята міська сім'я стояла в черзі на поліпшення житлових умов. Проявом кризових явищ у житловому будівництві, як і в інших сферах господарства республіки, ставало постійне, від п'ятирічки до п'ятирічки, зниження обсягів уведення в експлуатацію житла. Так, якщо в 1966—1970 рр. в Україні житлові умови поліпшили 8,9 млн осіб, то в 1981—1985 рр. — 7,7 млн осіб. При цьому чимало нарікань викликали як система розподілу нового безкоштовного житла, за якої порушувалися принципи соціальної справедливості, так і якість новобудов, переїзд до яких найчастіше необхідно було відкласти, поки не усунуть усі недоліки.

4 ЗМІНИ У СФЕРАХ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я, ТОРГІВЛІ Й ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ.

Стан медичного обслуговування в цей період в Україні був неоднозначним. Досить значні кошти виділялися на будівництво поліклінік, лікарень тощо. У республіці діяли 15 вищих і десятки середніх спеціальних медичних навчальних закладів. Завдяки цьому лише в 1960—1975 рр. кількість медичних працівників в Україні збільшилася приблизно в 1,5 разу, унаслідок чого на кожні 300 жителів республіки припадали один лікар та три медсестри.

Компартійні ідеологи республіки, як і СРСР загалом, постійно наголошували, що за кількістю медичного персоналу і лікарняних ліжок країна посідає перше місце у світі. Однак при цьому не згадували про фінансування медицини за залишковим принципом та її низьку порівняно з країнами Заходу технічну оснащеність. На підготовку лікаря в СРСР витрачали в 10 разів менше коштів, ніж у цих країнах. Влада усвідомлювала, що кваліфікація значної частини медичних працівників далеко не найвища, а лікарняні установи не мають новітньої апаратури й препаратів. Через це набула поширення система закритих для населення відомчих медичних закладів, медичних установ для партійних працівників, де якість послуг була набагато вищою.

Через кризові явища в економіці виникала невідповідність між надходженнями до державного бюджету і видатками. Долаючи її, держава час від часу випускала в обіг нові, не забезпечені товарною масою гроші. Протягом 1971—1985 рр. кількість грошей в обігу збільшилася в 3,1 разу, а виробництво товарів народного споживання — у 2 рази. Через те, що на руках у населення були гроші, а товарів не вистачало, в Україні, як і в інших радянських республіках, виникло таке явище, як **дефіцит**.

Характерною рисою повсякденного життя населення України періоду «застою» стали пошуки необхідних товарів, чутки про те, коли вони з'являться в продажу, і довгі черги за очікуваним «дефіцитом». У зв'язку із цим сформувався досить своєрідне, притаманне радянському суспільству уявлення про престижні й неprestижні професії. До перших належали ті,

Дефіцит (товарний) — перевищення сукупного попиту над сукупною пропозицією.

що мали відношення до виробництва й розподілу дефіцитних товарів, а також ті, хто мав право їх отримувати. Це партійно-державні керівники різних рівнів, тобто партійна номенклатура.

Поряд із проблемами у сфері торгівлі були й здобутки. Зокрема, з'явилися нові, більш досконалі форми торгівлі — універмаги, магазини самообслуговування, виїзна торгівля тощо. Так, у цей період набуло поширення регулярне обслуговування працівниками торгівлі селян під час польових робіт. Незважаючи на проблему дефіциту, населення республіки в цей період усе більше використовувало побутову техніку — пральні машини, пілососи, холодильники, радіоприймачі, магнітофони, телевізори тощо. Крім нестачі дефіцитних товарів, у населення республіки часто викликали нарікання низька якість вітчизняних товарів, їхній малопривабливий вигляд тощо. До цього додавалося незначне, але постійне зростання роздрібних цін на товари народного споживання. Загалом у 1975—1985 рр. темпи зростання реальних доходів населення порівняно з попереднім десятиліттям знизилися на 10 %.

У сфері побутового обслуговування в цей період набували популярності різноманітні підприємства з надання послуг населенню — побутові комбінати, фірми побутових послуг, будинки побуту тощо. Так, однією з перших у СРСР стала фірма побутових послуг «Світанок» у Києві, яка надавала послуги населенню з вивчення іноземних мов, навчання музики, машинопису, перекладу, догляду за хворими і дітьми, ремонту квартир тощо. Так, якщо в 1960-х рр. населенню України, за офіційними даними, надавалося 60—80 видів послуг, то на 1975 р. їхня кількість перевищила 600 видів.

Існування численних привілеїв для партійної номенклатури не афішувалося в суспільстві, але було добре відомо всім громадянам. Одні її засуджували або потай висміювали, інші намагалися будь-якими шляхами наблизитися до партійних «кормушок» і дещо покращити своє життя.

Надзвичайно негативним чинником було також те, що партійна номенклатура фактично перебувала поза критикою і поза законом. Виникали сприятливі умови для зловживань службовим становищем, корупції, хабарництва тощо. Усе це призвело до того, що в період «застою» суспільство опинилося у стані глибокої моральної кризи, спричиненої розривом між гаслами партійної пропаганди та аморальністю, підлабузництвом, користолюбством, прихованим цинізмом і правовим нігілізмом у повсякденному житті.

Черги та дефіцит — характерні ознаки часів «застою». Харків. 1970-ті рр.

? Чим, на вашу думку, були обумовлені явища, які ілюструють наведені зображення? Чи було можливим їх подолання за радянської моделі розвитку?

Заселення нового будинку. Харків. 1975 р.

ВИСНОВКИ

- У період «застою» демографічна ситуація в Україні невинно погіршувалася.
- Для соціальної структури тогочасної України були характерні постійне зростання кількості промислових робітників і зменшення кількості селянства.
- У соціальній сфері тогочасної України накопичувалися проблеми, які унаочнювали нездатність радянської влади

і створеної нею командно-адміністративної моделі розвитку економіки забезпечувати відповідний до викликів часу розвиток суспільства. Свідченням того, що партійно-державне керівництво країни усвідомлювало цей факт, стала створена система медичних установ, закритих магазинів, спецгосподарств тощо.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Якою була кількість населення республіки в 1989 р.? 2. Що таке депопуляція? 3. Яку частину населення республіки становили селяни в 1985 р.? 4. Яку частину національного доходу України в цей період використовували на задоволення матеріальних потреб трудящих? 5. Якою була середньомісячна заробітна плата робітників та службовців республіки в 1980 р.? 6. У скільки разів у період «застою» збільшилася кількість грошей в обігу, а у скільки — товарів народного споживання?

 7. Охарактеризуйте демографічні проблеми УРСР у період «застою». 8. Проаналізуйте зміни, що відбувалися в соціальній структурі тогочасної Украї-

ни. 9. Якими були основні здобутки і проблеми соціальної сфери розвитку республіки? 10. Які зміни відбувалися у сферах охорони здоров'я, торгівлі й побутового обслуговування?

 11. Продовжте складання таблиці «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960 — початок 1980-х рр.)» (с. 74). 12. **Обговоріть у малих групах.** Про що свідчили етносоціальні зміни та життєвий рівень населення в УРСР доби «застою»?

 13. Якими, на вашу думку, могли бути шляхи подолання розглянутих проблем розвитку етносоціальної сфери України в період «застою»?

§ 18—19. Дисидентський рух

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити прояви активізації опозиційного руху в цей період; характеризувати розгортання правозахисного руху; пояснювати, як виникла Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод; дізнатися про особливості кримсько-татарського правозахисного руху; аналізувати характерні риси релігійного дисидентства.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Як розвивався опозиційний рух у республіці в другій половині 1950-х рр.? 2. Хто такі дисиденти? 3. Що ви знаєте про зародження дисидентського руху в Україні? 4. Якими були особливості «шістдесятництва» як опозиційного руху? 5. Назвіть характерні риси відносин між державою і церквою в період хрущовської «відлиги».

1 АКТИВІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ. Наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. в республіці заарештували кілька десятків представників молоді творчої і наукової інтелігенції. Серед постраждалих були мистецтвознавець Б. Горинь, художник О. Заливаха, літературний критик І. Світличний, літературознавець М. Косів та інші. Арешти здійснювалися здебільшого в Києві та західних областях України. Це була перша хвиля арештів у республіці після приходу до влади нового керівництва, під час якої ув'язнили 25 опозиціонерів. У пресі про них не повідомлялося, жодних звинувачень затриманим не висували. Натомість поширювалися чутки, що органи держбезпеки викрили антирадянську націоналістичну підпільну організацію. До ЦК КПУ із запитом про долю затриманих зверталися відомі представники української інтелігенції — кінорежисер С. Параджанов, письменники й поети А. Малишко, Ліна Костенко, І. Драч, М. Стельмах, авіаконструктор О. Антонов та інші. Однак відповіді вони не отримали.

4 вересня 1965 р. в київському кінотеатрі «Україна» відбулася прем'єра фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Перед початком сеансу зі своїх місць підвелися **Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл і Василь Стус**, які повідомили, що в Україні відбуваються арешти інакомислячих. У залі виникло хвилювання, припинене зусиллями адміністрації та працівників органів держбезпеки, що прибули пізніше. Ця подія вважається першим громадським політичним протестом у СРСР після доби правління Й. Сталіна.

У вересні—грудні 1965 р. І. Дзюба написав працю «**Інтернаціоналізм чи русифікація?**». Звертаючись перш за все до керівників республіки, автор критикував їхню національну політику. На думку автора, компартійні лідери, прикриваючись ім'ям Леніна, порушують проголошені ним принципи національної політики. Так, І. Дзюба піддав критиці наявну

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі спогадів М. Роженька про події 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі «Україна»

І раптом на сцену піднялася худорлява людина. Оголосили, що слово надається Івану Дзюбі. Зал помітно хитнувся... Приєднавшись до попередніх виступів щодо оцінки фільму, Дзюба несподівано для присутніх, зокрема для мене, повідомив, що, на жаль, свято від фільму потьмарюється арештами серед української інтелігенції у Львові та інших містах України. Це повідомлення викликало шок. Принишкли актори, заціпенів зал.

Хтось із адміністраторів підбіг до Дзюби, почав забирати мікрофон, підштовхуючи Дзюбу до краю сцени. «Це провокація!» — почулися вигуки, а Дзюба на краю сцени, мало не падаючи з неї в зал, продовжував щось говорити. Зал захвилювався.

І тут залунав новий голос, я глянув разом з усіма праворуч від сцени й побачив Василя Стуса. Це гово-

рив він. Закликав глядачів на знак протесту проти арештів піднятися зі своїх місць. Очі Василя горіли. Під його поглядом люди почали спочатку несміливо, а потім сміливіше вставати, відтак сідати, коли він звертався до інших, і знову вставати...

Промайнула думка, що сеанс зірвано, але в цей час мікрофонний голос попросив почати перегляд фільму. Світло в залі погасло. Із темряви востаннє долинуло Василеве «Я вам розповім про Леніна», перекрите голо-сом гучномовця; сеанс розпочався.

? 1. Які факти наводить автор джерела? 2. **Обговоріть у парах.** Які висновки ви можете зробити на підставі спогадів М. Роженька про характер подій, що відбулися 4 вересня 1965 р. у кінотеатрі «Україна»?

дискримінацію українського народу в економічній, політичній, культурній, мовній та інших сферах, ідею майбутнього злиття націй при комунізмі, уявлення про «цивілізаторську» роль російського народу стосовно інших народів у складі СРСР, твердження щодо добровільності «входження» народів до складу Російської імперії в період її виникнення і розширення.

У грудні 1965 р. І. Дзюба звернувся з листом до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербинського з протестом проти арештів творчої інтелігенції в республіці й долучив до нього свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Вона справила враження на верхівку партійного керівництва, серед якого було чимало тих, хто вбачав у курсі на посилення зросійщення більше негативного, ніж позитивного. За розпорядженням П. Шелеста працю І. Дзюби поширили серед його оточення, оскільки в ній були нові аргументи для критики національної політики ЦК КПРС. Одночасно із цим стаття, на думку деяких дослідників, стала ідейною основою для формування українського національно-визвольного руху.

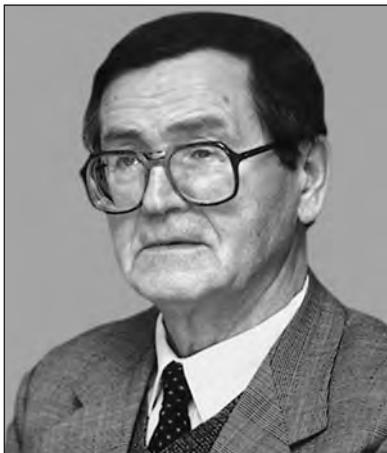
Праця І. Дзюби швидко здобула популярність серед українських прибічників радикальних поглядів своєю непримиренністю щодо російського великодержавного шовінізму і гостротою порушених проблем. Поміркованих опозиціонерів «шістдесятників» приваблювало поєднання лояльності автора до радянської влади з аргументованою критикою її недоліків. Українські дисиденти поширювали працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» серед інакомислячих шляхом «самвидаву». У республіці основними місцями її поширення були великі міста — Київ, Львів, Харків, Одеса, Дніпропетровськ.

У 1968 р. один із «самвидавських» примірників статті потрапив на Захід, де її вперше було надруковано окремою книгою видавництвом «Сучасність» у Мюнхені (Німеччина). Через

ОСНОВНІ ТЕЧІЇ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УРСР

? Наведіть приклади прояву названих течій дисидентського руху.

Іван Дзюба

«Самвидав» — невідконтрольний державі засіб поширення позацензурної літератури в Україні в 1960—1980-х рр.; створення та поширення відмінних від настанов офіційної ідеології оригінальних публіцистичних, а також прозових та поетичних творів, у яких зображувалися деформації радянського суспільства. Українська інтелігенція вважала його своєрідною формою реалізації гарантованої Конституціями СРСР та УРСР свободи слова та «інтелектуального» опору комуністичному режиму.

Правозахисний рух в УРСР у 1960—1980-х рр. — складова дисидентських рухів в Україні; його діяльність передусім була спрямована на захист прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР, — свободи слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій тощо.

деякий час статтю перевидали різними мовами. Завдяки праці І. Дзюби в західноєвропейських країнах змогли переконатися в наявності в Україні високоосвіченої опозиції, що має власну ідеологію.

Схожий суспільний резонанс у тогочасній Україні та за кордоном отримала стаття історика **Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?»** (1966 р.), у якій автор проаналізував україно-московський договір 1654 р. та його наслідки. Історик довів на фактах невідповідність нав'язаного в 1947 р. тодішнім першим секретарем ЦК КПУ Л. Кагановичем терміна «возз'єднання» фактичному змісту боротьби В. Хмельницького проти польського панування в середині XVII ст. Статтю негативно сприйняли партійні ідеологи й заборонили до друку. Проте вона поширювалася «самвидавом» і здобула популярність серед української інтелігенції. У 1972 р. стаття потрапила за кордон і була видана в Канаді без відома автора. Після цього М. Брайчевський втратив роботу й упродовж наступних шести років не міг працювати за фахом.

Серед українських дисидентів і за кордоном добре відомою стала перша «самвидавська» стаття молодого журналіста В. Чорновола **«Правосуддя чи рецидиви терору?»**, видана в 1966 р. Через рік він видав документальну збірку **«Лихо з розуму»** (портрети 12 «злочинців»). Обидві праці звертали увагу на неправомірність арештів та засудження українських дисидентів у 1965—1966 рр. Так, у передмові до збірки, що була надіслана П. Шелесту й голові КДБ республіки, В. Чорновіл вимагав гласності у вирішенні долі заарештованих владою опозиціонерів. Примірник він переправив за кордон, а уривки з нього передавали радіостанції «Свобода» та «Голос Америки». Також її надрукували в періодичних виданнях Канади, США, Німеччини. У Парижі збірку «Лихо з розуму» видали окремою книгою, за яку В. Чорновіл отримав міжнародну журналістську премію. В Україні влада жорстко покарала автора.

У листопаді 1967 р. у Львові В. Чорновіл був засуджений до трьох років ув'язнення за антирадянську діяльність. Уважається, що В. Чорновіл поклав початок у середовищі переважно української інтелігенції **правозахисного руху**, спрямованого проти порушень радянською владою прав і свобод людини.

2 РОЗВИТОК ПРАВЗАХИСНОГО РУХУ. Навесні 1968 р. група творчої інтелігенції, робітництво та студентство країни звернулися з листом до вищого керівництва СРСР, у якому йшлося, що закриті політичні процеси, ініційовані владою для розправи над інакомислячими, є порушенням прав, гарантованих Конституцією. Зокрема, автори листа звертали увагу на грубе порушення процесуальних норм під час процесу над В. Чорноволом, проти якого не було виставлено жодного свідка. Вони висловлювали глибоку стурбованість такими речами, вбачаючи в них виразні прояви відновлення практики сталінізму в Україні. Лист-звернення підписали 139 осіб. Серед

«підписантів», як їх називали в той час, були І. Дзюба, В. Шевчук, М. Вінграновський, І. Драч, Ліна Костенко, В. Стус, І. Світличний, Є. Сверстюк, А. Горська, С. Параджанов. Завдяки цим протестам, як вважається, вдалося призупинити першу хвилю арештів української опозиції.

5 листопада 1968 р. на знак протесту проти комуністичного тоталітаризму, підлеглого становища України, політики зросійщення та агресії СРСР проти Чехословаччини в Києві на Хрещатику здійснив акт самоспалення колишній учасник УПА, український дисидент і правозахисник Володимир Макух.

Проте переслідування інакомислячих у республіці не припинилися. Улітку 1969 р. виключили з партії і звільнили зі служби інженер-майора Г. Алтуняна, звинувативши його в зустрічах із дисидентами, читанні «самвидаву» та підписанні листів на захист заарештованого генерала П. Григоренка тощо. Київський вчений-кібернетик Л. Плющ разом із Г. Алтуняном увійшли до першої в СРСР легальної, не контрольованої владою громадської організації — Ініціативної групи захисту прав людини в УРСР, яка звернулася до ООН із листом про порушення прав людини в країні. На початку 1970-х рр. Л. Плюща заарештували й відправили на примусове лікування до Дніпропетровської психіатричної лікарні.

Наприкінці 1960-х рр. з ініціативи влади в Україні розгорнулася кампанія цькування І. Дзюби. Від нього вимагали визнати свої погляди помилковими, а від Спілки письменників України — виключити І. Дзюбу зі своїх лав. Лунали звинувачення в тому, що його «ідейно хибні статті та промови взяли на озброєння українські буржуазні націоналісти». У 1972 р. після кількох років цькувань І. Дзюбу виключили зі Спілки письменників України.

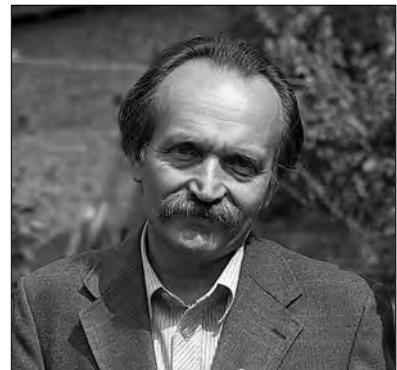
Важливою подією українського правозахисного руху став початок видання в січні 1970 р. у Львові «самвидавського» журналу «Український вісник». Його засновником і першим редактором став В. Чорновіл (у 1969 р. звільнений за амністією). До березня 1972 р. вийшло шість номерів журналу.

У серпні 1987 р. в умовах «перебудови» видання «Українського вісника» як першого в республіці опозиційного до влади легального літературно-художнього та суспільно-політичного журналу відновили. До березня 1989 р. вийшли друком 7—14-й номери.

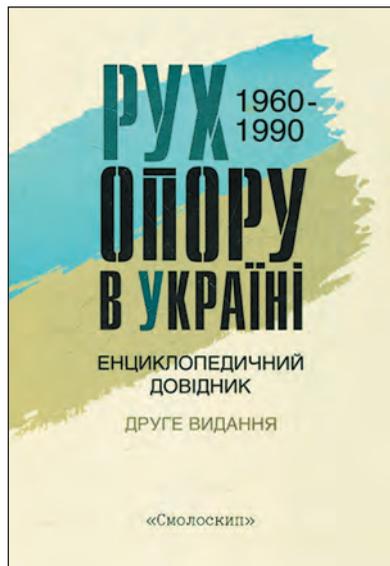
Твори українського «самвидаву», дисидентська й правозахисна література й творчість українських письменників, заборонена в УРСР, стали доступними читачам у країнах Заходу завдяки видавництву «Смолоскип», заснованому в 1967 р. в м. Балтимор (США) українськими емігрантами. У 1968—1990 рр. «Смолоскип» видавав збірки поезій Ліни Костенко, О. Теліги, М. Руденка, О. Бердника, прозові твори Олеса Гончара, Б. Антоненка-Давидовича, М. Осадчого, дослідження й документи В. Мороза, В. Стуса, Є. Сверстюка, п'ятитомник творів Миколи Хвильового, самвидавський журнал «Український вісник», документи і бюлетені Української Гельсінської

ЦІКАВІ ФАКТИ

Засновник, редактор, видавець і автор «Українського вісника» В. Чорновіл у вступному слові до журналу, яке відкривало всі шість номерів, наголошував, що видання подаватиме об'єктивну інформацію про порушення гарантованих Конституцією СРСР прав і свобод громадян, судові й позасудові репресії, прояви шовінізму й українофобії, становище українських політв'язнів, акції протесту та друкуватиме твори «самвидаву». У підготовці журналу брали участь В. Мороз, В. Стус, Н. Світлична, Я. Кендзор, М. Косів, Ю. Шухевич та інші. Примірники журналу передавалися на Захід, де передруковувалися видавництвами української діаспори в США, Німеччині, Великій Британії, Канаді тощо. У республіці «Український вісник» поширювався «самвидавом». За довідкою органів держбезпеки, «журнал друкувався на друкарських машинках, а потім шляхом розмноження перших примірників розповсюджувався серед різних осіб». У 1972 р., коли Україну охопила нова хвиля арештів інакомислячих, за розпорядженням В. Чорновола (заарештованого в січні 1972 р.) видання журналу припинилося.

В'ячеслав Чорновіл

Обкладинка довідника «Рух опору в Україні: 1960—1990»

групи, брошури українською та англійською мовами про українських політ'язнів. Видавництвом «Смолоскип» також було видано англійською мовою енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960—1990». Після виходу деяких книг у великих містах США та Канади влаштовували презентації та літературні вечори. Найбільш популярними були заходи, присвячені творчості Миколи Хвильового, Б. Антоненка-Давидовича, М. Руденка й Леся Курбаса.

У 1991 р. видавництво «Смолоскип» перенесло свою діяльність до України. У видавництві вийшли серії книг «Розстріляне відродження», «Лауреати “Смолоскипа”» та «Вони повертаються». У 1993 р. було запроваджено щорічний Літературний конкурс видавництва «Смолоскип» для молодих авторів.

У липні 1971 р. відповідно до вказівок із Москви ЦК КПУ прийняв спеціальну постанову «Про заходи щодо протидії нелегальному поширенню антирадянських та інших політично шкідливих творів». Згідно з постановою органи державної безпеки були зобов'язані виявляти тих, хто виготовляє і розповсюджує «самвидав», а також перекрити канали його вивезення за кордон та надходження звідти антирадянської літератури.

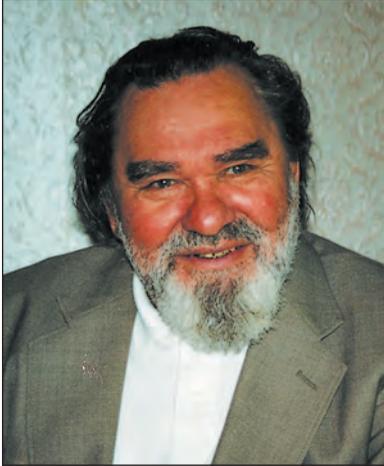
У січні 1972 р. розпочалася друга хвиля переслідувань опозиціонерів в Україні, яка тривала практично без перерви майже два роки. Загалом було заарештовано понад 100 осіб. За ґратами опинилися В. Стус, Л. Плющ, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, С. Параджанов, І. Світличний, С. Глузман, В. Марченко та багато інших. Було складено «чорні списки» письменників і перекладачів, праці яких не підлягали публікації. Розпочалася кампанія «чисток» від інакомислячих у видавництвах, творчих спілках, інститутах Академії наук УРСР, вищих навчальних закладах. Переглядалися репертуари театрів, плани видавництв, експозиції музеїв.

За даними дослідників, у 1960—1972 рр. загальна кількість учасників дисидентського й правозахисного руху в Україні становила близько 1 тис. осіб. Погром 1972—1973 рр. завдав болючого удару опозиційному руху, але не зміг його зупинити.

З УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ГРУПИ СПРИЯННЯ ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНСЬКИХ УГОД.

У 1975 р. СРСР, підписавши Гельсінський Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі, узяв на себе зобов'язання не переслідувати громадян за політичні переконання. Спираючись на цю норму, правозахисники в СРСР почали легально відстоювати право на інакомислення. У **травні 1976 р.** в Москві було утворено Групу сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР, а **9 листопада** того самого року в Україні виникла **Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод**, або **Українська Гельсінська група (УГГ)**. Її очолив письменник М. Руденко, а членами-засновниками були О. Бердник, П. Григоренко, О. Тихий, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, М. Маринovich, О. Мешко, М. Матусевич, Н. Строката. Штаб-квартира УГГ розміщувалася у Львові.

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або **Українська Гельсінська група (УГГ)** — об'єднання діячів українського правозахисного руху, створене в Україні 9 листопада 1976 р.

Микола Руденко

Олександр (Олесь) Бердник

Петро Григоренко

? Укажіть внесок зображених діячів (с. 88—94) у розгортання дисидентського руху в республіці.

Головною метою своєї діяльності УГГ вважала ознайомлення країн — учасників Гельсінських угод і світової громадськості з фактами порушень на території України Загальної декларації прав людини.

Крім цього, у документах завданнями групи було визначено:

- ▶ стежити за виконанням владою гуманітарних статей Гельсінських угод;
- ▶ сприяти ознайомленню громадян республіки з міжнародними стандартами з прав людини;
- ▶ домагатися, щоб на міжнародних конференціях, де обговорюватиметься виконання Гельсінських угод, була присутня українська делегація;
- ▶ вимагати акредитування в Україні представників незалежних зарубіжних прес-агентств.

Декларація та Меморандум УГГ були складені М. Руденком. Усі члени групи підписали декларацію власними іменами і вказали свої адреси, підкреслюючи намір діяти виключно легальними методами. Проте дуже швидко проти них розпочалися репресії. У 1977—1978 рр. були заарештовані М. Руденко, О. Тихий, М. Маринович, М. Матусевич, Л. Лук'яненко, О. Бердник. Зокрема, Л. Лук'яненка як «особливо небезпечного рецидивіста» засудили до десяти років таборів і п'яти років заслання. У наступні роки було заарештовано й інших членів групи.

На початку 1980-х рр. відбулися чергові арешти й судові процеси над українськими правозахисниками. За ґратами опинилося близько 60 осіб. Серед ув'язнених були О. Шевченко, С. Хмара, В. Чорновіл та інші. У таборах, не витримавши суворого режиму, померли В. Стус, В. Марченко, Ю. Литвин, О. Тихий. Фактично на цей період влада придушила дисидентство.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із заключного слова на суді керівника УГГ М. Руденка (1 липня 1977 р.)

...Для оцінки суспільства — прогресивне воно чи регресивне — існує одне мірило — свобода слова, свобода інформації.

Понад три місяці мене допитували — і щоденно підполковники КДБ втовкмачували мені в голову ось таку істину: у нас за переконання не судять, у нас судять за діяльність. Але що таке діяльність письменника?

Наша діяльність — це висловлення наших переконань. Наша діяльність — це Слово. І ніщо інше! Така діяльність має дуже нескладну назву: бути Людиною. Не комахою, не безмольною черепахою, а Людиною.

Де ж діяльність, у чому вона полягає? У тому, що я сказав, у нас порушують Загальну декларацію прав людини...

? 1. Обговоріть у парах. У чому М. Руденко вбачав безпідставність висунутих йому обвинувачень? 2. Яким є ваше ставлення до громадянської позиції М. Руденка?

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 2016 р. в Україні відзначали 40-річчя заснування УГГ. При цьому зазначалося, що «це була перша легальна правозахисна організація в Українській РСР, яка відіграла одну з ключових ролей у національно-визвольній боротьбі українського народу, розпочала ненасильницький, легальний і правовий шлях у здобутті Україною незалежності, становленні демократії, поваги до прав людини».

Дисидентські організації не мали можливостей протистояти репресивному апарату радянської влади. Проте, незважаючи на це, українське дисидентство відіграло важливу історичну роль. Перш за все воно сприяло вкоріненню в суспільній свідомості переконання, що створення незалежної Української держави, де будуть забезпечені демократія, права і свободи людини, можливе та доцільне.

4 РЕЛІГІЙНЕ ДИСИДЕНТСТВО. Відповідно до Конституції УРСР населенню гарантувалася свобода совісті. Проте в реальному житті дії влади не відповідали нормам права. Діяльність **Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), Української греко-католицької церкви (УГКЦ)** та деяких інших релігійних об'єднань була заборонена. Після підписання Гельсінських угод СРСР почали звинувачувати в порушенні прав людини в релігійній сфері.

Визначальним у відносинах церкви і держави в період «застою» стало релігійне дисидентство й репресії влади проти нього. Для боротьби з дисидентством режим застосовував агресивну атеїстичну пропаганду, обмежував релігійні публікації, закривав культові споруди, забороняв навчати дітей релігії тощо. Це обумовило виникнення релігійного дисидентства, спрямованого на захист віруючими своїх прав.

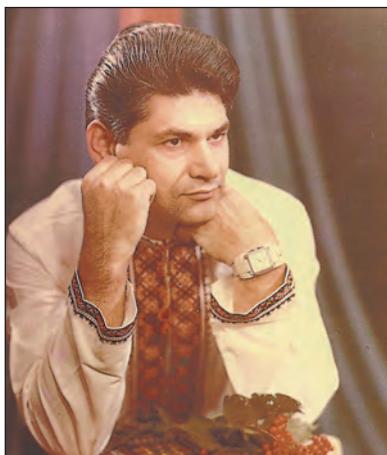
Особливо активно боролися за свої права греко-католики. Формально ліквідована УГКЦ діяла в західних областях підпільно. Її називали «церквою в катакомбах». Близько 300—350 греко-католицьких священиків на чолі з декількома єпископами таємно проводили служби для віруючих. Існували також підпільні типографії і монастирі. Діяльністю УГКЦ керував із-за кордону Й. Сліпий, який у 1963 р. прибув до Ватикану (під тиском світової громадськості був звільнений із багаторічного заслання в Сибір).

У 1982 р. правозахисник і політв'язень **Йосип Тереля** створив Групу із захисту прав віруючих і церкви в Україні. До неї увійшли Г. Будзинський, А. Гнідін, А. Погочнян та С. Петраш-Січко.

Учасники групи направили звернення до ЦК КПРС, де обґрунтовували неканонічність рішень Львівського собору 1946 р. про ліквідацію УГКЦ. Від імені віруючих і духовенства УГКЦ вони вимагали ліквідувати всі існуючі заборони щодо неї і дозволити відновити свою діяльність. Відповіддю на звернення став арешт Й. Терелі. Проте було організовано рух за відновлення УГКЦ.

Православна церква, яка мала офіційну назву **Російська православна церква (РПЦ)**, також зазнавала різноманітних обмежень, але її влада визнавала й дозволяла діяльність.

У Східній Україні була поширена діяльність баптистських та інших протестантських напрямів та сект. Войовничість, динамічність і відданість вірі робили їх привабливими для багатьох віруючих. Головним проповідником баптистів в Україні до виїзду в США був пастор **Георгій Вінс**. Станом на 1980 р. із 90 ув'язнених учасників українського опозиційного руху

Йосип Тереля

Новорічний вертеп дисидентів у Львові. 1972 р.

Зустріч представників кримських татар з Амет-Ханом Султаном. Москва. 1966 р.

? Яку інформацію про учасників дисидентського руху можна отримати за ілюстраціями?

78 осіб було покарано за «віру». Серед них було двоє православних, 14 греко-католиків і 62 представники протестантських сект.

5 КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ.

Виникнення кримськотатарського національно-визвольного руху відбулося в місцях, куди депортували з півострова кримських татар у період розгортання десталінізації. Становище кримських татар там залишалося дуже важким. Люди, що пережили депортацію, згадували, як, голодні й роздягнені, опинилися в Узбекистані без засобів до існування. Їх розподілили жити в місцевих колгоспах. Великим сім'ям виділяли окремі маленькі будинки, решту підселяли до місцевих родин. Діти жебракували, дорослі працювали в колгоспах. Багато переселенців помирали від голоду, хвороб і виснаження від важкої праці. Особливо високою була смертність серед осіб похилого віку, жінок і дітей.

Лише в перші роки після депортації кримськотатарський народ втратив 46,2 % своєї загальної кількості. У його боротьбі за повернення на батьківщину в різні роки активну участь брали **Амет-Хан Султан, Абраїм Решидов, Сейтнафе Сейтвелієв, Узеїр Абдураманов, Мустафа Джемілев, Юрій Османов, Айше Сейтмуратова, Сейдамет Меметов, Рефат Чубаров** та інші.

Учасники руху, намагаючись протидіяти антитатарській пропаганді в СРСР, здійснювали роз'яснювальну роботу серед населення, зверталися з петиціями до політичного керівництва країни. У відповідь влада застосовувала репресії проти учасників руху та робила незначні поступки у сфері культури.

На початку 1960-х рр. виник Союз кримськотатарської молоді за повернення на батьківщину. Влада заарештувала його лідерів **Сейт-Амза Умерова та Марата Омерова**, однак це не зупинило рух. Кількість учасників «ініціативних груп» на середину 1960-х рр. досягла 5 тис. осіб. Головною метою руху стала агітація за повернення до Криму й відновлення Кримської Автономної РСР як національної республіки.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Одним із провідних діячів кримськотатарського національного руху став **Мустафа Джемілев**. Він був сім разів засуджений радянською владою і провів 15 років у місцях позбавлення волі. М. Джемілев є всесвітньовідомим правозахисником й учасником дисидентського руху.

Перебуваючи в ув'язненні, М. Джемілев не раз оголошував голодування. Після найтривалішого голодування в 1975 р. його було врятовано лише завдяки підтримці міжнародної громадськості.

Після проголошення незалежності України М. Джемілев став активним учасником політичного життя країни. Із 1998 р. він є народним депутатом України, у 1991—2013 рр. очолював Меджліс кримськотатарського народу.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа М. Джемілева другові (5 вересня 1975 р.)

...Справи у мене загалом без особливих змін. 18 серпня оглянули лікарі, дані були такі: пульс — 57, температура 35,5, тиск 90/60, вага 45 кг...

...Кажуть, що тут «вмирати не дають». Це схоже на правду, тому що в той же день 18 серпня мене перевели в тюремну лікарню, де, крім щоденних вливань, робили ще ін'єкції глюкози та В₁. 26 серпня знову перевели у свою камеру в підвал, але 1 вересня змушені були знову забрати в санчастину, бо дуже недобре стало зі шлунком. Протримали там чотири дні, і ось сьогодні, 5 вересня, я знову в підвалі.

Слідчі органи не турбують.

І ще ось що: 12 серпня стався такий інцидент. У той ранок, десь о 3—4 годині ночі, у камеру ввійшов начальник в'язниці підполковник Суров. Він запитав, коли я збираюся закінчувати голодування, і почувши, що я не збираюся, накинувся з образами. Казав, що він дізнався, який я негідник і антирадянщик, і що наївно думати, ніби голодування допоможе мені вийти на свободу. На закінчення він оглянув камеру і, помітивши на

стінах якісь написи, розпорядився, щоб мені видали щітку з вапном і щоб я замазав ці написи, хоча він прекрасно бачив за характером написів, що я до них відношення не маю, і бачив також, що я насилу тримаюся на ногах.

«Якщо не підкориться — покарайте», — сказав він черговому наглядачеві. А покарання могло виразитися в тому, що у мене відняли б ліжко і зачинили б відкидні нари, так що лежати довелося б на мокрій цементній підлозі.

Коли черговий натякнув йому вже в коридорі, що подібне свавілля може викликати з мого боку реакцію відчаю, начальник сказав: «Нехай вішається, це навіть краще!» Із цього я усвідомив собі, що моє самогубство розцінювалося в деяких колах як найбажаніший результат...

? 1. Які факти наводить автор листа? 2. **Обговоріть у парах.** Які висновки можна зробити за ними про ставлення влади до М. Джемілева?

Мустафа Джемілев

Рефат Чубаров

Учасники руху проводили демонстрації і направляли делегації до Москви. Одночасно вони збирали кошти для своєї діяльності, допомоги репресованим та їхнім сім'ям. У 1966 р. вони організували вручення листа-звернення учасникам ХХІІІ з'їзду КПРС, який підписали понад 120 тис. представників кримськотатарського народу. Наступного року в Таджикистані в м. Ленінабад (нині Худжанд) відбулися перші нелегальні збори представників кримськотатарських «ініціативних груп».

У 1967 р. боротьба кримських татар дала певні досить обмежені результати. Президія Верховної Ради СРСР спеціальним указом повернула кримським татарам громадянські права й передбачила можливість проведення обмеженого «оргнабору» переселенців до Криму. Проте одночасно із цим тисячі кримськотатарських активістів зазнали переслідувань.

На початку 1970-х рр. кількість кримських татар, які самостійно поверталися до Криму, поступово збільшувалася. Влада почала перешкоджати цьому силовими методами. Із 1973 р. «оргнабори» припинили, а тих, хто повернувся на півострів, почали примусово виселяти назад. У 1978 р. на знак протесту проти повторного виселення кримський татарин М. Мамут, якому погрозували притягненням до суду за «порушення паспортного режиму», здійснив акт самоспалення.

Допомогу кримськотатарському національному руху надавали Національний центр кримських татар у США й створений при ньому фонд «Крим». Його метою було «поширювати інформацію про становище кримських татар та інших релігійно-етнічних груп населення Криму, оприлюднювати факти політичних та адміністративних репресій проти учасників

кримськотатарського національного руху, сприяти збереженню та розвитку матеріальної і духовної культури Криму».

Активізація кримськотатарського національного руху в 1970—1980-х рр. була пов'язана з масовими міжнародними кампаніями на підтримку одного з його лідерів М. Джемілева. Вимоги звільнити його з місця ув'язнення набували форми міжнародних акцій солідарності з усім кримськотатарським народом.

ВИСНОВКИ

■ Тогочасний дисидентський рух складався з декількох течій. Досить часто вони взаємодоповнювали одна одну, оскільки всі були спрямовані проти існуючої радянської моделі розвитку.

■ У період «застою» опозиційний рух в Україні став більш масовим та організованим. З'явилися нові методи боротьби з радянським режимом — листи-протести до органів влади, видання і розповсюдження «самвидаву», правозахисна діяльність, створення правозахисних організацій.

■ Влада щодо дисидентів виключала навіть можливість діалогу й здійснювала судові та позасудові переслідування. У добу «застою» в республіці відбулося три хвили арештів дисидентів — у 1965, у 1970—1972 та на початку

1980-х рр. Основними формами позасудових переслідувань стали звільнення з роботи, виключення з партії, громадських, громадсько-політичних організацій, спілок, позбавлення радянського громадянства, організація громадського осуду.

■ Дисидентська критика радянської дійсності сприяла пробудженню громадської думки, усвідомленню людьми несправедливості існуючих порядків. Завдяки цьому відбувалося поступове розхитування радянської тоталітарної системи, поширення й утвердження в народі демократичних ідеалів. Унаслідок цього посилення дисидентського руху ставало яскравим проявом загострення політичної кризи в країні, яка поєднувалася із соціально-економічною кризою.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Яка акція протесту відбулася в Україні 4 вересня 1965 р.? 2. Хто був автором праці «Інтернаціоналізм чи русифікація»? 3. Назвіть першу «самвидавську» статтю В. Чорновола. 4. Коли розпочалося видання журналу «Український вісник»? 5. Скільки осіб було затримано в республіці під час другої хвили арештів дисидентів у 1972 р.? 6. Хто був керівником Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод?

 7. Наведіть факти, що свідчать про активізацію українського національно-визвольного руху в 1965—1967 рр. 8. Як розгортався правозахисний рух у республіці в 1968—1973 рр.? 9. Охарактеризуйте діяльність Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. 10. Проаналізуйте кримськотатарський національний правозахисний рух у цей період. 11. Проаналізуйте розгортання релігійного дисидентства. 12. Визначте особливості та історичне значення українського опозиційного руху періоду «застою».

 13. Завершіть складання таблиці «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960 — початок 1980-х рр.)» (с. 74). 14. **Проведіть дискусію** за проблемним питанням: «Мотиви активізації дисидентського руху в другій половині 1960 — на початку 1970-х рр. і репресії влади щодо його учасників».

 15. За наведеними фактами визначте особливості боротьби радянської влади з інакомислячими:

1) після участі у виступі в кінотеатрі «Україна» В. Стуса виключили з аспірантури Інституту літератури Академії наук УРСР за «систематичне порушення норм поведінки аспірантів і працівників наукового закладу»; 2) Ю. Бадзьо за те, що він на знак протесту проти арештів підвісив в кінотеатрі «Україна», виключили з партії та одразу після цього звільнили з видавництва, де він працював редактором; 3) київського письменника В. Некрасова за підпис під колективним листом на захист В. Чорновола і виступ у день 25-річчя розстрілу євреїв у Бабиному Яру виключили з КПРС, записавши в рішенні: «...за те, що дозволив собі мати власну думку, яка не збігалася з лінією партії»; 4) співробітника Інституту філософії Академії наук УРСР М. Роженка, який у своєму листі до керівників республіки написав про неправомірність кваліфікувати літературну діяльність заарештованих дисидентів як «антирадянську пропаганду, ворожу радянському ладу», звільнили з роботи, звинувативши в «націоналізмі»; 5) колишній Голова КДБ УРСР М. Голушко писав: «У карних кодексах було передбачено відповідальність за антирадянську агітацію та пропаганду, наклепи на існуючий лад, застосування яких асоціюється з переслідуванням за інакомислення. Диспозиції цих законів були нечіткими, що давало змогу віднести до «антирадянських» та «наклепницьких» найрізноманітніші дії та судження. Був досить широкий простір для суб'єктивізму в оцінці, у тому числі й для судових рішень». 16. За додатковими джерелами складіть історичний портрет М. Джемілева.

§ 20. Розвиток культури й духовного життя

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити здобутки і втрати в розвитку освіти, науки, літератури й мистецтва цього періоду; аналізувати характерні риси тогочасного церковного життя; з'ясувати, якими були досягнення українських спортсменів й особливості молодіжного неформального руху в Україні в ці роки; з'ясувати, якими були основні досягнення культури тогочасної української діаспори.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Які зміни відбувалися в розвитку освіти України в 1953—1964 рр.? **2.** Укажіть здобутки тогочасної науки в республіці. **3.** Назвіть основні досягнення української літератури і мистецтва в період «відлиги». **4.** Назвіть головні здобутки культури української діаспори в роки хрущовської «відлиги». **5.** Що вам відомо за іншими навчальними предметами про здобутки культури України в період загострення кризи радянської системи?

Навчання за спеціальністю «секретар-друкарка» у навчально-виробничому комбінаті. Бердичів (Житомирська обл.). 1970-ті рр.

1 ОСВІТА. У 1966—1967 рр. було розпочато переведення шкіл на 10-річний термін навчання. До навчального плану увійшли нові предмети — основи Радянської держави і права у 8-му класі та суспільствознавство в 10-му класі. Із 1972 р. в усіх середніх школах запровадили також обов'язкову початкову військову підготовку. Запровадження загальної обов'язкової середньої освіти з 10-річним терміном навчання було закріплено в Конституції СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. Після 8-го класу (здобуття неповної середньої освіти) молодь продовжувала навчання або в старшій школі, або в середніх спеціальних навчальних закладах — професійно-технічних училищах і технікумах. Перехід до загальної середньої освіти став важливим культурним досягненням. Для здійснення цього в Україні були використані значні кошти, хоча були й інші пріоритети. Однак це завдання дещо полегшувалося скороченням за два останні десятиліття кількості учнів у республіці за рахунок зменшення природного приросту населення. Негативний чинник запровадження загальної середньої освіти полягав у погіршенні якості навчання. Здобувати освіту в старшій школі мали всі без винятку. Унаслідок цього до наступних класів переводили разом з усіма навіть не дуже успішних учнів, щоб не отримати догану від органів управління освітою. Усіх, хто не мав середньої освіти у віці до 45 років, примушували навчатися у вечірніх та заочних школах.

Перехід до загальнообов'язкової середньої освіти на селі відбувався зі значними труднощами. У більшості сіл діяли переважно малокомплектні початкові або неповні середні школи. Повні середні школи створювали одну на декілька сіл, й учні змушені були долати десяток кілометрів, щоб до неї дістатися. У результаті цього найбільш зручним типом навчальних закладів для сільської місцевості стали школи-інтернати.

Велике значення надавалося трудовому навчанню учнів. Для опанування робітничих і сільськогосподарських професій створювали міжшкільні навчально-виробничі комбінати, де старшокласники навчалися один день на тиждень. Наприкінці 1970-х рр. у навчально-виробничих комбінатах республіки навчалося близько 2 млн учнів.

У 1984 р. розпочалася шкільна реформа, за якою встановлювався 11-річний термін навчання. Було започатковано навчання дітей у школах за бажанням батьків із шестирічного віку.

Розвиток економіки республіки висував потребу в збільшенні кількості висококваліфікованих робітників та фахівців із вищою освітою. У 1959—1980 рр. кількість закладів професійно-технічної освіти в Україні збільшилася в 1,3 разу, а їхніх учнів — більш ніж удвічі. Значно зросла також кількість спеціальностей, за якими здійснювалася підготовка.

У цей період неухильно розширювалася мережа вищих навчальних закладів. У 1972 р. було засновано Сімферополь-

ський, а в 1985 р. — Запорізький університети. Загальнотехнічні факультети та філіали вищих навчальних закладів відкривалися при великих промислових підприємствах. Загалом протягом 1960—1980 рр. у республіці підготували 3,8 млн фахівців із середньою спеціальною та 2,5 млн — із вищою освітою. Однак кількість студентів на 10 тис. населення в УРСР у цей період була приблизно на 25 % меншою, ніж у РРФСР. При цьому якість підготовки фахівців як у республіці, так і в СРСР загалом поступалася провідним країнам світу.

2 РОЗГОРТАННЯ ЗРОСІЙЦЕННЯ. У період «застою» в Україні в усіх сферах культурного життя швидко поширювалося зросійщення. Новий наступ на національну школу започаткувала в 1978 р. постанова ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення вивчення російської мови в союзних республіках». Згідно із цією постановою Міністерство освіти УРСР поставило вимогу перед усіма навчальними закладами сприяти покращенню вивчення в загальноосвітніх школах республіки російської мови.

Наприкінці 1970-х рр. кількість україномовних шкіл у республіці зменшилася на 8,7 тис. У більшості обласних центрів частка українсько-російських і українських шкіл не перевищувала 28 % від загальної кількості. Жодної української школи не існувало в Донецьку та Кримській області.

У травні 1979 р. в Ташкенті (Узбекистан) відбулася Всесоюзна науково-практична конференція «Російська мова — мова дружби і співробітництва народів СРСР», у документах якої (обов'язкових до виконання керівниками закладів та установ народної освіти) пропонувалося з 1979 р. «запровадити вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей з п'яти років життя». Запроваджувалися нові заходи із заохочення переходу на російську мову викладання, у тому числі через підвищення заробітної плати вчителям. Учителям російської мови та літератури було встановлено надбавку до заробітної плати в розмірі 15 %. Розширювався випуск навчальної літератури російською мовою. У результаті розгортання зросійщення на середину 1980-х рр. у столиці України лише п'ята частина учнів навчалася українською мовою.

Зросійщення охопило також засоби масової інформації. Більшість газет і книг, які читали в Україні, була російськомовною. Так, у 1981—1985 рр. серед 52,6 тис. назв книг, надрукованих в Україні, лише чверть були українською мовою. Російськомовні фільми займали перші місця в кінопрокаті. У 1985 р. в республіканському прокаті налічувалося 17 тис. копій художніх фільмів російською і менш ніж 2 тис. — українською мовами.

3 НАУКА. Головна роль у розвитку науки в республіці належала Академії наук УРСР. Кількість науковців, які працювали в її установах, зросла з 3,6 тис. у 1960 р. до 15,3 тис. у 1985 р. Загалом у різних центральних і регіональних установах України на початку 1980-х рр. працювало понад 200 тис. науковців.

Сторінка газети «Радянська Україна». 1976 р. Лише чверть газет у тогочасній Україні були україномовними

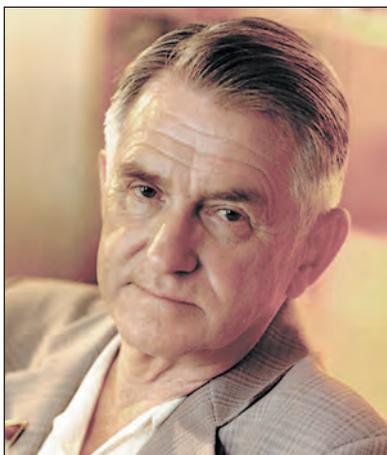
? Які висновки ви можете зробити про мовну ситуацію в УРСР за наведеною інформацією?

Головний корпус Інституту кібернетики ім. В. Глушкова Національної академії наук України. Сучасний вигляд

Микола Амосов

Олег Антонов

? У чому полягав внесок зображених діячів у розвиток науки республіки?

ЦІКАВІ ФАКТИ

О. Антонов, за спогадами сучасників, надавав допомогу родині політв'язня В. Стуса, звертався до органів влади з листами на захист поетеси Ліни Костенко. У 1965 р. він разом із 77 представниками інтелігенції підписав відкритого листа до ЦК КПРС із протестом проти політичних репресій щодо української інтелігенції та обмежень стосовно української літератури.

У багатьох галузях науки українські вчені здійснили важливі відкриття, розробки, деякі з них не мали аналогів у світі. Провідною в СРСР установою зі створення автоматизованих систем, проектування електронно-обчислювальних машин став Інститут кібернетики, очолюваний упродовж двох десятиліть академіком В. Глушковим, а потім академіком В. Михалевичем. У 1973 р. за редакцією академіка В. Глушкова видали першу у світі «Енциклопедію кібернетики». У її створенні взяли участь близько 600 науковців зі 102 наукових і виробничих установ СРСР.

Теоретичні розробки українських математиків використовувалися для обчислення орбіт штучних супутників Землі. Фундаментальні дослідження велися у фізиці плазми і керованого термоядерного синтезу, фізиці напівпровідників, радіофізиці, теоретичній та експериментальній ядерній фізиці, галузі вивчення твердого тіла й низьких температур, надпровідності, астрономії та радіоастрономії. У 1966 р. в розпорядженні українських учених-фізиків був найбільший у Європі прискорювач електронів. У цей час також було створено унікальну плавильну установку «Ураган» для вивчення плазми й керованого термоядерного синтезу.

Інститут електрозварювання, очолюваний Б. Патоном, став всесвітньовідомим науковим центром із розробки технологій зварювання металів на землі, під водою та в космосі. Так, у жовтні 1969 р. за розробленою українськими вченими технологією на космічній станції «Салют-6» відбулося неможливе в земних умовах зварювання алюмінію, титану і нержавіючої сталі.

Істотне значення для розвитку генетики мало відкриття українськими дослідниками механізму передачі генетичної інформації. Завдяки фундаментальним і прикладним розробкам вітчизняних учених-геологів значно розширилися можливості освоєння корисних копалин. Уперше у світовій практиці українські вчені запропонували виробникам створені ними нові марки високотривкого чавуну, безнікелевої антикорозійної сталі та інших металів із новими якісними характеристиками.

Спільними зусиллями науковців 25 науково-дослідних інститутів аграрного профілю було здійснено дослідження багатьох проблем, що мали практичну цінність для розвитку сільського господарства. Так, Миронівський інститут селекції і насінництва пшениці під керівництвом академіка В. Ремесла вивів нові сорти цієї культури. У республіці новими сортами пшениці засівали до 8 млн га ріллі.

Плідною була наукова і проектна діяльність вченого-кардіохірурга М. Амосова. В очолюваній ним клініці серцевої хірургії в Києві за його особистою участю щороку проводили тисячі успішних операцій на серці.

У Києві в цей час жив і працював уславлений авіаконструктор О. Антонов.

Загалом упродовж 1970—1985 рр. у виробництво було впроваджено понад 13 тис. розробок вчених Академії наук УРСР. Однак відбувалося це складно, оскільки командно-адміністративна економіка не сприяла поширенню у виробничій сфері досягнень НТР. Велика кількість наукових новацій так

і не була впроваджена, а деякі з них швидше втілювали за межами СРСР. Виняток становили розробки й винаходи, здійснювані для військово-промислового комплексу, розвиток якого був пріоритетним.

Складним і суперечливим був процес розвитку суспільних наук. Визначною подією стала підготовка й видання колективами науковців республіки таких фундаментальних багатотомних праць, як «Історія Української РСР», «Археологія Української РСР», «Історія українського мистецтва», «Історія української літератури», «Українська радянська енциклопедія», «Радянська енциклопедія історії України», «Словник української мови», «Українсько-російський словник».

Особливо помітним явищем культурного життя стало завершення видання підготовленої з ініціативи П. Шелеста фундаментальної 26-томної історичної праці «Історія міст і сіл Української РСР». Над створенням енциклопедичного видання працювало понад 100 тис. авторів під керівництвом академіка П. Тронька.

На жаль, у всіх цих працях були наявні обов'язкові ідеологічні штампи, вимушено замовчувалися імена деяких діячів, події та явища української історії. Однак за своєю фактичною основою загалом вони залишаються цінним джерелом інформації.

Негативно впливав на розвиток суспільних наук постійний контроль партійних органів. Так, за невідповідне до існуючих ідеологічних штамтів висвітлення історії українського козацтва звільнили з роботи відомих учених О. Апанович та Я. Дзиру. Археологів М. Брайчевського та І. Шовкопляса звинувачували в згадуванні в їхніх працях прізвищ М. Грушевського, В. Кубійовича, С. Єфремова та інших заборонених владою українських вчених. Усе це вважалося небезпечними проявами інакомислення.

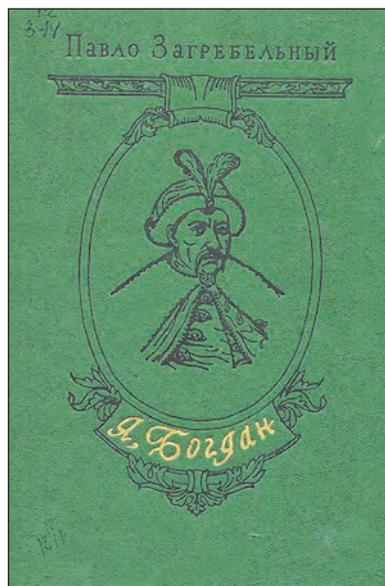
4 ЛІТЕРАТУРА. ФОРМУВАННЯ ОПОЗИЦІЙНИХ ТЕЧІЙ У КУЛЬТУРІ.

Українська література в період «застою» розвивалася досить динамічно, але під пильним контролем компартійних ідеологів. Це стало головною перешкодою для повноцінного розвитку літературно-художнього процесу в республіці. Проте навіть у цих умовах література України збагатилася новими високохудожніми творами. У 1960—1980-х рр. вийшли нові твори Олеса Гончара («Циклон», «Берег любові»), «Тронка», «Твоя зоря», «Чорний яр»), М. Стельмаха («Дума про тебе», «Правда і кривда», «Чотири броди»), І. Білика («Меч Арея»), Гр. Тютюнника («Батьківські пороги», «Край неба», «Деревій», «Коріння», «Зав'язь»), В. Дрозда («Катастрофа»), В. Земляка («Зелені млини», «Лебедина зграя»).

Широку популярність здобули романи й повісті з української історії Р. Федоріва, Ю. Мушкетика, П. Загребельного, Р. Іванченко, Р. Іваничука. До скарбниці української поезії увійшли збірки нових творів Д. Павличка («Таємниця твого обличчя»), І. Драча («Корінь і крона»), В. Коротича («Перевтілення»), М. Вінграновського («На срібному березі»), П. Скун-

Книги серії «Історія міст і сіл Української РСР». 1967—1974 рр.

Обкладинка історичного роману П. Загребельного «Я, Богдан». 1983 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа Гр. Тютюнника
до Олеся Гончара (1968 р.)

Дорогий Олесю Терентійовичу!
Щойно прочитав «Собор». Орлиний, соколинний роман ви написали, роман-набат! О, як за-сичить ота наша ретроградська гидь, узнавши сама себе, яке не-вдоволення Вами висловлять... У наш час, ніби тихий, ніби бла-гий — тільки вужине шелестіння під ногами чути... і «Собор»! Здавалося б, «все мовчить, бо благоденствує» (як же, телевізо-ри під шиферними сільськими дахами, пенсії колгоспникам, ко-лективне керівництво, патріо-тизм, однаковий для всіх як віцмундир) — і «Собор»! Зда-валося б, нормалізація (як же: культу не було, були «окремі по-милки», генерали аплодують сто-ячи його ім'ю, названому на-чальством; керівні дами, комсомолки в сорок років, пере-конують письменників-початків-ців, що 37-й рік не такий уже й злочинний, що декому тоді справедливо «дали прикуру-ють») — і раптом «Собор». Зда-валося б, усе минулося, «прошло без сучка й задоринки»: народ, від якого забрано й приховано історію його духу, як приховують від прийомної дитини, хто її батьки і куди вони поділися, — народ цей звик, «безмолвствуєт» — і раптом «Собор»!

? 1. Обговоріть у парах.

У чому автор листа вбачав значення роману Олеся Гончара «Собор»? 2. Поясніть, як ви розумієте вислів Гр. Тютюнника «роман-набат».

ця («Розп'яття»), Ліни Костенко («Над берегами вічної ріки», «Нескореність»).

Справжнім шедевром став надрукований в 1979 р. роман у віршах **Ліни Костенко** «Маруся Чурай», де поетеса на тлі бурхливої епохи боротьби Б. Хмельницького за звільнення українських земель від панування Речі Посполитої зобразила популярну в ті часи народну співачку і поетесу Марусю Чурай. Шість років Ліна Костенко не могла видати цей твір через цензурні перешкоди. Це стало можливим лише завдяки прийняттю спеціальної постанови Спілки письменників України й особисто-му втручання її голови П. Загребельного. У 1987 р. роман «Маруся Чурай» здобув Державну премію УРСР у галузі літератури. Збірки поезій «Княжа гора» та «Зоряний інтеграл» у роки «застою» надрукувати не вдалося. Компартійні ідеологи звинувачували Ліну Костенко в «художній неповноцінності» творів, ідеалізації козацьких часів і буржуазно-об'єктивістському підході до історії України.

На початку 1968 р. вийшов роман **Олеся Гончара** «Собор», у якому автор сміливо виступив на захист православ'я, традицій і звичаїв українського народу, проти деформацій суспільного життя в республіці в післявоєнні роки. Українська інтелігенція зустріла роман із захопленням, а компартійні ідеологи розгорнули кампанію цькування автора.

Цькування Олеся Гончара розпочалося в Дніпропетровську — місті, де відбувалися події, описані в романі «Собор». Перший секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ватченко, що ініціював цю кампанію, упізнав себе в романі й заявив на пленумі ЦК КПУ, що «Собор» є твором «пасквільним» та «ідейно хибним». За розпорядженням О. Ватченка в Дніпропетровській області представників української інтелігенції, що позитивно відгукнулися про роман, виключали з партії та звільняли з роботи. Зухвалі дії першого секретаря обкому змусили близько 300 представників творчої інтелігенції Дніпропетровщини звернутися з листом-протестом до Голови Ради Міністрів В. Щербицького, але не знайшли підтримки. У 1971 р. за наполяганням компартійних ідеологів Олеся Гончара усунули від керівництва Спілкою письменників України, а його роман до другої половини 1980-х рр. фактично був заборонений.

Утисків і переслідувань зазнавали також інші представники тогочасної української літератури. **Василь Симоненко** десять років не міг видати свою збірку поезій «Лебеді материнства». У 1970 р. на пленумі Спілки письменників України за дорученням партійних керівників секретар Київської письменницької організації В. Козаченко піддав нищівній критиці роман **Романа Андріяшика** «Полтава» за сумнівну історичну цінність, роман **Івана Чендея** «Березневий сніг» — за зображення радянської дійсності в кривому дзеркалі, роман **Володимира Дрозда** «Катастрофа» — за створення занадто похмурої атмосфери. Незважаючи на суб'єктивність (навіть за радянськими мірками) висловлених зауважень, твори не дозволили видавати, а авторів по суті позбавили засобів до існування.

Трагічною була доля поета й письменника **Миколи Руденка**. Наприкінці 1960-х рр. вийшли три збірки поета — «Всесвіт у тобі», «Сто світил», «Оновлення». Однак одразу після видання їх заборонили, як і попередні твори автора. М. Руденка через деякий час заарештували. Після засудження він перебував в ув'язненні та на примусовому лікуванні в психіатричній лікарні. Там він написав збірки поезій «Я вільний», «Прозріння», «За ґратами», поему «Хрест».

Непересічний поетичний талант виявив один із найяскравіших представників покоління «шістдесятників» **Василь Стус**. Йому належать збірки поезій «Зимові дерева» (зміг видати лише за кордоном), «Веселий цвинтар», «Дорога болю», «Передчуття», «Під тягарем хреста» та інші, більшість із яких побачила світ лише в незалежній Україні. В. Стус був одним із небагатьох, хто наважився на відкриту боротьбу проти радянського режиму і став дисидентом. Під час другого ув'язнення в 1985 р. поетові була присуджена Нобелівська премія, яка не була вручена через його смерть. У 1990 р. за збірку «Дорога болю» В. Стуса посмертно нагородили Державною премією УРСР у галузі літератури.

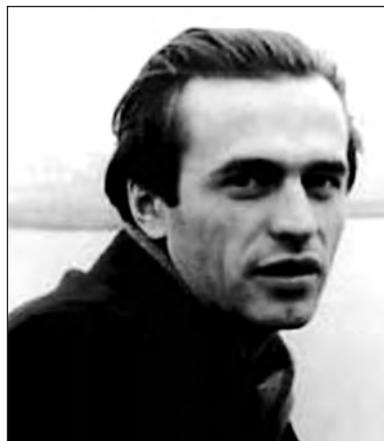
Письменник **Володимир Маняк** у цей період видав повісті «Зелений меридіан», «Проспект імені людей», «Макове поле», романи «І зійшов день», «Плоть твоя і кров», «Поділля» та інші. Одночасно із цим він наполегливо збирав матеріали до головної праці свого життя — «33-й: голод: Народна книга-меморіал», яка вийшла через два роки після його смерті, у 1994 р.

5 МИСТЕЦТВО. Найбільш масовим видом тогочасного мистецтва залишалося **кіно**. В Україні в цей час діяло понад 30 тис. кінотеатрів і пересувних кіноустановок, які щорічно обслуговували понад 800 тис. глядачів. Протягом 1976—1986 рр. на українських кіностудіях було знято близько 200 фільмів, із яких 126 були створені або продубльовані українською мовою. Закордонні або зняті в інших республіках СРСР фільми українською мовою не дублювалися. Тому в більшості кінотеатрів республіки панувала російська мова. За висловом українського кінорежисера М. Мащенка, саме кіно стало в Україні чи не найбільшим поширювачем «вірусу національного нігілізму».

Більшість українських кінофільмів у цей час створювалися на Київській кіностудії ім. О. Довженка. Саме тут працювали такі відомі режисери, як Л. Биков, Ю. Ілленко, В. Івченко, М. Мащенко, К. Муратова, Л. Осика та інші. Видатним явищем в історії кінематографа цього періоду стала поява нового своєрідного напрямку — **українського поетичного кіно**. Його започаткували фільми С. Параджанова («Тіні забутих предків»), Ю. Ілленка («Криниця для спраглих»), Л. Осика («Камінний хрест»), І. Миколайчука («Білий птах з чорною ознакою»). Однак доля цих фільмів в умовах утисків усього того, що вважалося проявами інакомислення й невідповідності комуністичній ідеології, була складною. Так, фільми Ю. Ілленка «Криниця для спраглих» і «Вечір напередодні Івана Купала» на широкий екран не потрапили.

Ліна Костенко

Василь Симоненко

Василь Стус

? Укажіть внесок зображених митців у розвиток тогочасної літератури.

Кадр із фільму «Білий птах з чорною ознакою».
Режисер Ю. Ілленко. Сценарій І. Миколайчука, Ю. Ілленка

Гопак у виконанні ансамблю танцю ім. П. Вірського.
Київ. 1981 р.

Театральне і музичне мистецтво, як і раніше, зберігало елітарний характер. Йому відводилося незначне місце в культурному житті населення республіки. У 1985 р. в Україні діяло 90 театрів, щорічно їх відвідували близько 20 тис. осіб. Репертуар театрів перебував під жорстким партійно-радянським контролем. Кожна нова п'єса мала отримати схвалення спеціальної комісії. У результаті цього більшість театрального репертуару становила радянська драматургія, а театр був засобом радянської пропаганди. Театральне мистецтво також зазнавало впливу зросійщення. Так, у столиці України серед семи театрів міста статус українського мав лише драматичний театр ім. І. Франка.

Найбільш яскравими «зірками» тогочасної театральної сцени були такі актори, як В. Дальський, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева, Н. Ужвій. Серед майстрів оперного мистецтва відзначалися Д. Гнатюк, М. Кондратюк, Є. Мірошніченко, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк, Г. Ципола.

У складних умовах зуміли зберегти і розвинути свій творчий потенціал добре відомі в Україні та за її межами професійні музичні колективи — Заслужена академічна хорова капела «ДУМКА», Заслужений ансамбль танцю ім. П. Вірського, Заслужений державний хор ім. Г. Верьовки, творче об'єднання «Трембіта», Київський камерний хор. Понад 200 митців об'єднувала в цей період Спілка композиторів України. Тогочасну українську музику збагачували симфоніями і кантатами А. Філіпенко, А. Штогаренко, операми — В. Губаренко, Г. Майборода, піснями і хоровою музикою — О. Білаш, Д. Лятошинський, С. Сабадаш, І. Шамо та інші. Однак їхня творчість також перебувала під наглядом компартійних ідеологів. Так, у 1971 р. керівника етнографічного хорового ансамблю «Гомін» Л. Яценка за виконання українських колядок і купальських пісень звинуватили у спробах відродження «буржуазного націоналізму». Ансамбль було розпущено, а Л. Яценка виключили зі Спілки композиторів України.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Чимало нових монументальних споруд з'явилося в Києві в 1982 р. напередодні святкування 1500-річчя міста. На набережній Дніпра постав пам'ятний знак на честь засновників міста — братів Кия, Щека, Хорива та їхньої сестри Либеді. Площу Перемоги прикрасив обеліск місту-герою Києву. Біля підніжжя Володимирської гірки збудували музей В. І. Леніна (нині Український дім), що виходив фасадом на сучасну Європейську площу, а в парку неподалік від схилів Дніпра встановили арку, що мала відображати символічне братерство російського та українського народів.

Одним з основоположників української поп-музики став В. Івасюк. Він є автором 107 пісень і 53 інструментальних творів. Світового визнання здобула створена ним у 1970 р. пісня «Червона рута». У 2009 р. поет і композитор посмертно отримав звання Героя України.

Більшість українських живописців у цей період створювали те, що замовляла влада, — цикли картин «ленініани», портрети передовиків соціалістичного змагання, сцени праці в колгоспах та на промислових підприємствах тощо. Значна частина цих творів мала незначну художню цінність і була цікавою лише як свідчення історичної епохи. Однак у цей час в українському живописі з'явилися нові високохудожні твори М. Дерегуса, А. Ерделі, А. Горської, О. Заливахи, Т. Яблонської, В. Чеканюка, Ф. Манайла та інших.

Значного визнання набула в цей час творчість української народної художниці, представниці наївного мистецтва **Марії Приймаченко**. Її твори втілювали образи слов'янської міфології, зображення фантастичних чудовиськ і птахів. За рішенням ЮНЕСКО 2009 рік було визнано роком М. Приймаченко.

Найбільш обмеженими у творчій діяльності були **скульптори-монументалісти**, твори яких розглядалися переважно як складова монументальної пропаганди. Так, у період «застою» в населених пунктах республіки з'явилося близько 500 нових гранітних і бронзових скульптур В. Леніна.

Одним із найцікавіших митців цієї доби в Україні став скульптор і живописець **Іван Гончар**. Він був автором пам'ятників Т. Шевченку в Яготині, російському письменнику М. Горькому в Ялті та народній художниці К. Білокур у її рідному селі Богданівка на Київщині.

Чимало творів, що прикрашають міста України, було в даруку українського скульптора **Василя Бородая**. Серед них Пам'ятник засновникам Києва над Дніпром і меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» (нині Музей історії України у Другій світовій війні) у Києві.

Українські монументалісти були відомі й за межами республіки. Світове визнання здобули пам'ятники Т. Шевченку, споруджені в Москві (Росія), Торонто (Канада), Палермо (Італія) і Нью-Йорку (США), Лесі Українці в Саскатуні (Канада).

6 ДОСЯГНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ СПОРТСМЕНІВ. У цей період у республіці продовжував успішно розвиватися спорт. Чимало українських спортсменів здобули світове визнання, виступаючи у складі збірних команд СРСР із різних видів спорту. Успішно розвивався Олімпійський рух. У складі олімпійської збірної СРСР українські спортсмени становили не менше 25 % у кожній команді. Неодноразово чемпіонами Європи, володарями Кубків світу і призерами Олімпійських ігор ставали важкоатлет Л. Жаботинський, веслувальник С. Чухрай, гімнастки І. Дерюгіна, О. Тимошенко, О. Скалдїна та інші. У 1964—2012 рр. українська гімнастка Л. Латинїна здобула найбільшу кількість нагород за всю історію Олімпійських ігор — 18 медалей.

Погруддя до пам'ятника К. Білокур.
Скульптор І. Гончар

Пам'ятник Володимирі Івасюку
у Львові. Скульптор С. Олешко,
архітектор М. Ягольник

Футбольна команда «Динамо» (Київ). 1975 р.

Неформали — загальна назва представників різних субкультурних молодіжних рухів у СРСР 1960—1980-х рр., а також на сучасному пострадянському просторі. Назва «неформали» виникла як протиположність до «формального» об'єднанням, які були дозволені владою.

Учасники зльоту Клубу самодіяльної пісні. 1980 р.

? Яку інформацію про учасників Клубу самодіяльної пісні можна отримати за ілюстрацією?

Футбольна команда «Динамо» (Київ) була 13-разовим чемпіоном СРСР. У 1975 та 1986 рр. вона завоювала Кубок володарів кубків європейських країн, а в 1975 р. — Суперкубок Європи. Гравців «Динамо» О. Блохіна та І. Беланова було визнано найкращими футболістами Європи й нагороджено «Золотим м'ячем». Гравця футбольної команди «Дніпро» (Дніпропетровськ) О. Протасова було нагороджено «Срібною бутсою» як найкращого бомбардира чемпіонатів Європи. Своім успіхом команда «Динамо» (Київ) завдячувала її багаторічному наставнику В. Лобановському. У 1975—1990 рр. він керував також збірною СРСР із футболу.

Гандболістки «Спартака» (Київ), яким керував уславлений тренер І. Турчин, 13 разів ставали володарками Кубка європейських чемпіонів. Неодноразово визнавали найкращими гравцями на чемпіонатах Європи й світу гандболісток З. Турчину та Л. Карлову.

Олімпійський чемпіон С. Бубка встановив 35 світових рекордів у стрибках із жердиною. Він також не раз перемагав у світовій серії Гран-прі, став шестиразовим чемпіоном світу й отримав почесне звання найкращого спортсмена світу.

7 МОЛОДІЖНИЙ НЕФОРМАЛЬНИЙ РУХ. Під впливом демократизації радянського суспільства внаслідок хрущовської «відлиги» **наприкінці 1950-х рр.** розгорнувся молодіжний неформальний рух. На його виникнення впливали процеси урбанізації, розвиток телебачення, «нова романтика» першовідкривачів і далеких мандрів. Прототипами неформальних молодіжних об'єднань стали клуби самодіяльної й туристичної пісні. Їхніми учасниками були студенти, молоді робітники, інженери і вчені.

У 1960-х рр. виник рух «**комунарів**». Він об'єднував представників молодих робітників та учнів старших класів. «Комунари» виступали за соціальну справедливість, закликали боротися проти тих, хто заважає будувати комуністичне суспільство. У ці роки також з'явилися перші групи **хіпі**, до яких переважно належало студентство. Ще одним напрямом самодіяльних рухів стала **рок-музика**. Завдяки своїй емоційності в поєднанні з інтонаціями соціального протесту вона тривалий час зберігала популярність серед молоді.

У 1970—1980-х рр. неформальний молодіжний рух досяг вищого рівня свого розвитку. Заформалізованість усіх сфер життя, соціальна несправедливість і подвійна мораль, які запанували в період «застою», посилювали прагнення молоді до протестів. Значного поширення набуло захоплення рок-музикою. Виникли групи молоді, які називали себе «**металістами**», «**бітломанами**», «**панками**», «**брейкерами**», «**волпістами**» тощо. Спроби комуністичних ідеологів підпорядкувати їх були марними. Місцями їхнього спілкування залишалися квартири, вулиці, кав'ярні, підвали тощо.

На початку 1980-х рр. виникли неформальні молодіжні об'єднання, зокрема, прихильників швидкої їзди на мотоциклах, яких тоді називали **рокерами**. Прибічниками цієї суб-

культури були переважно особи 14—20 років. Унаслідок ігнорування рокерами правил дорожнього руху в них існувала взаємна неприязнь із міліцією. Боротьба з рокерами відбувалася шляхом покарань і заборон. Так, їм забороняли їздити групами й збиратися в певних місцях.

У 1979—1982 рр. досяг свого піку **рух юних футбольних уболівальників**. Виникли перші угруповання спортивних фанатів. Запровадження жорстких правил поведінки на стадіонах і дії міліції спричинили його тимчасовий спад. До спортивних фанатів в основному належали підлітки. Групи фанатів існували в Києві, Харкові, Львові, Дніпропетровську й Донецьку. Ознаками належності до спортивних фанатів вважали символіку і кольори їхніх улюблених команд.

На другу половину 1970-х рр. припадає розквіт руху хіпі. Його прихильники, не сприймаючи навколишню дійсність, заявляли, що людина має бути внутрішньо вільною, прагнути миру і вільного кохання. Їхній зовнішній вигляд був підкреслено недбалим: довге волосся, джинсовий або брезентовий одяг із вишивкою, налобні стрічки, саморобні прикраси. Більшість хіпі складали особи віком від 14 до 30 років. У деяких містах України, зокрема в Києві, комсомольські організації намагалися боротися із цим рухом, проте спроби були марними. Більшість тих, хто належав до хіпі, ставши дорослими, самі залишали ці групи.

8 ЗДОБУТКИ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ. Українська діаспора в ці роки, як і в попередні періоди, збагатила національну культуру. Небезпідставно вважають, що діяльність української діаспори будувала мости між українською та світовою культурою.

Поет і перекладач **Святослав Гординський**, який більшу частину життя прожив у США, був людиною енциклопедичних знань. Глибокий знавець української поезики, він створив декілька поетичних збірок і найкращий, на думку фахівців, переклад «Слова о полку Ігоревім». Йому належать переклади українською мовою віршів Овідія, Горація, В. Гюго, Ш. Бодлера, Дж. Байрона, Й. Гете, Ф. Шіллера та інших. С. Гординський — автор блискучої статті про Т. Шевченка як художника та про український іконопис.

Світове визнання здобула творчість українського живописця зі США **Якова Гніздовського**. Серед створеного ним у цей період — портрет М. Скрипника, картина «Селянський хліб». У розвиток музичної культури значний внесок зробив **Антон Рудницький**, який жив у США. У 1967 р. він створив оперу «Анна Ярославна», а наступного року — оперу «Княгиня Ольга».

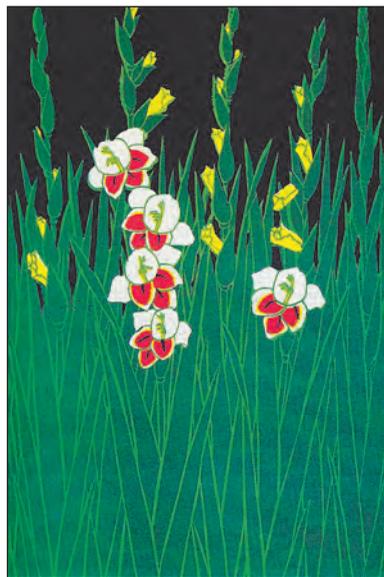
Із 1968 р. при Гарвардському університеті в США працював Український науковий інститут. Вирішальна роль у розвитку цього наукового закладу належала його директору, вченому зі світовим ім'ям, історик-енциклопедисту **Омелянну Прицаку**.

Важливим здобутком української діаспори залишалася діяльність відродженого Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Хіпі. Львів. 1980 р.

? Укажіть риси, притаманні зовнішньому вигляду хіпі.

Гладиолуси. Художник Я. Гніздовський. 1976 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Один із найвидатніших танцівників ХХ ст. **Серж Лифар**, якого сучасники вважали «богом танцю», завжди пишався своїм українським походженням. У 1922 р. він разом із сім'єю емігрував до Парижа, де й прожив усе життя. Проте, за його словами, «навіть чудовий, блискучий Париж не зміг примусити мене, киянина, забути про мій широкий, величавий Дніпро». Одного разу він прийшов до театру «Гранд-опера» у вишиванці й поділився мрією повернутися в Україну.

Під час вручення С. Лифару ордену Почесного легіону на запитання президента Франції Ш. де Голля, чи не збирається він отримати нарешті французьке громадянство, С. Лифар відповів, що він українець і батьківщина його Україна. До кінця життя він залишався особою без громадянства.

У цей період воно продовжувало видавати десятитомну «Енциклопедію українознавства» (видання завершилося в 1989 р.). У 1979 р. виник один із наймолодших наукових центрів української діаспори в Західній Європі — філіал Римського Українського католицького університету у Великій Британії. Головне призначення цього закладу — дати знання з українознавчих предметів студентам-українцям, які навчаються в британських вищих навчальних закладах.

Українська діаспора доклала значних зусиль, щоб відродити пам'ять про Голодомор 1932—1933 рр. в Україні та інформувати про цю трагедію громадськість країн Заходу. Завдяки цьому стала можливою поява наукових праць, присвячених трагічним сторінкам історії України. Англо-американський історик Р. Конквест у 1986 р. видав працю «Жатва скорботи: радянська колективізація і терор голодом». Помічником Р. Конквеста на запрошення О. Прицака став Дж. Мейс. Саме завдяки його дослідженням світ дізнався про Голодомор в Україні. Чимало уваги вивченню історії України приділяє колишній директор Українського наукового інституту Гарвардського університету Р. Шпорлюк.

Українознавчі проекти на Заході (діяльність Українського наукового інституту Гарвардського університету та Канадського інституту українських студій, видання «Енциклопедії українознавства») з'являлися завдяки фінансуванню канадського мецената українського походження П. Яцика. Загальна сума його пожертвувань на українські інституції у країнах Заходу перевищує 16 млн дол.

ВИСНОВКИ

■ Два десятиліття «застою» характеризувалися стрімким зросійщенням усіх сфер культурного життя України. Зокрема, в освіті фактично відбувалося комплексне й продумане витіснення звідти української мови.

■ Ідеологічний тиск компартійного апарату негативно впливав на творчий процес у науці, літературі й мистецтві. Однак навіть у таких умовах українські вчені й митці демонстрували високий потенціал, здійснюючи відкриття і створюючи справжні шедеври світового рівня. У суспільних науках, літературі й мистецтві багато люд-

ських доль діячів культури було зламано компартійними ідеологами, що прагнули перетворити їх на «бійців ідеологічного фронту», діяльність яких мала підпорядковуватися комуністичним гаслам і пропаганді.

■ Поява неформальних молодіжних рухів стала відображенням природного розвитку політичного процесу в УРСР. Саме їх існування свідчило про формування в середовищі молоді самодіяльних засад, прагнення реалізувати свою ініціативу. Однак це почало суперечити суті тоталітарного комуністичного режиму.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Який новий навчальний предмет був запроваджений у програму середньої загальноосвітньої школи в 1972 р.? 2. Коли було встановлено 11-річний термін здобуття загальної середньої освіти в школі? 3. Яку кількість книжок видавали українською мовою в Україні в 1981—1985 рр.? 4. Якою була кількість науковців у республіці на початку 1980-х рр.? 5. Яку назву мав роман у віршах Ліни Костенко, надрукований у 1979 р.? 6. Назвіть фільми режисера Ю. Ілленка, які в період «застою» не потрапили до глядачів.

 7. Які зміни в розвитку освіти в Україні відбувалися в цей період? 8. Наведіть факти, що свідчать про посилення зросійщення в Україні в період «застою». 9. Охарактеризуйте здобутки й досягнення тогочасної української науки. 10. У чому полягали втрати й досягнення української літератури цього часу? 11. Назвіть особливості розвитку українського мистецтва. 12. Визначте внесок українських спортсменів у розвиток спорту в цей період. 13. Проаналізуйте особливості молодіжного неформального руху в тогочасній УРСР. 14. У чому полягав внесок української діаспори в розвиток тогочасної культури України?

15. Складіть таблицю «Розвиток культури і духовного життя України в період “застою”».

Галузь культури	Основні досягнення	Видатні діячі

16. Обговоріть у малих групах. У чому виявлялися су-перечливі процеси в розвитку освіти, літератури та мистецтва України в період системної кризи радянського ладу?

17. Підготуйте повідомлення про діяльність ви-значних діячів або діячок (на вибір): В. Симонен-ко, І. Миколайчук, П. Майборода, Є. Мірошніченко,

А. Солов'яненко, М. Амосов, О. Антонов, Т. Яблонська, М. Приймаченко, С. Параджанов, В. Маняк, О. Прицак, П. Яцик, Р. Шпорлюк, Р. Конквест, Дж. Мейс та інші. **18.** Керівники комітету з кінемографії при Раді Міністрів УРСР заборонили до прокату фільм Ю. Ілленка «Криниця для спраглих», пояснивши це наявністю в ньому ідейних помилок і «формальних новацій». Голова комітету звинуватив творчу молодь у захопленні асоціативним і поетичним кінемографом на шкоду реалізму. На його думку, запозичення художніх прийомів М. Антоніоні або І. Бергмана недоцільне, оскільки народжені в західному світі ніколи «не розкривали духовний світ радянської людини». Яким є ваше ставлення до цієї критики? Чи була виправданою така точка зору? Як наведені думки впливали на розвиток українського кінемографу?

Практичне заняття 1. Конституції УРСР: «сталінська» і «розвиненого соціалізму» (порівняння Основних Законів 1937 та 1978 рр.)

МЕТА: на основі порівняльного аналізу визначити спільне й відмінне в Конституціях УРСР 1937 та 1978 рр.

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті наведено на с. 253.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. За додатковими джерелами інформації ознайомитися зі змістом Конституцій УРСР 1937 та 1978 рр. Визначити спільне й відмінне в їхніх основних положеннях.
2. Підготувати есе за однією з наведених тем: 1) Конституція УРСР 1937 р. та реалії життя республіки за сталінських часів. 2) Конституція УРСР 1978 р. та реалії життя республіки періоду «застою».

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених завдань, обговоріть результати їх виконання й визначте найцікавіші роботи.
2. Запропонуйте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Презентуйте визначені в групах найцікавіші з підготовлених до уроку завдань класу.
4. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

Практичне заняття 2. Український «самвидав»: теми, ідеї, автори

МЕТА: на основі аналізу творів українського «самвидаву» цього періоду визначити особливості його тематики, ідей та складу авторів.

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті наведено на с. 253.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Що таке «самвидав»? 2. Коли він з'явився? 3. Наведіть факти, що характеризують розвиток «самвидаву». 4. Як влада реагувала на поширення «самвидаву»?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

За додатковими джерелами інформації ознайомитися зі змістом творів «самвидаву» періоду «застою» і виконати завдання:

1. Проаналізуйте тематику творів тогочасного українського «самвидаву».

2. Проаналізуйте ідейне навантаження творів українського «самвидаву» цієї доби.
3. Проаналізуйте склад авторів українського «самвидаву» періоду «застою».

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених завдань, обговоріть результати їх виконання й визначте найцікавіші роботи.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.

3. Презентуйте визначені в групах найцікавіші з виконаних до уроку завдань.
4. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

Практичне заняття 3. Повсякденне життя в місті та селі: переваги і проблеми (на прикладі України 1970—1980-х рр.)

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Що таке повсякденне життя? 2. Наведіть приклади явищ повсякденного життя. 3. Назвіть характерні риси повсякденного життя в місті. 4. Якими є особливості повсякденного життя на селі?

МЕТА: на основі матеріалу, отриманого шляхом інтерв'ювання представників різних верств населення, зробити висновки про переваги й проблеми тогочасного повсякденного життя в місті та селі.

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті та проведення інтерв'ювання наведено на с. 253.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Використовуючи метод усної історії, проведіть інтерв'ювання представників різних груп міського й сільського населення, які жили в тогочасній Україні, і визначити, які переваги й проблеми існували в їхньому житті.

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою виконаних завдань, обговоріть результати їх виконання й визначте найцікавіші роботи.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.

3. Презентуйте визначені в групах найцікавіші з підготовлених до уроку завдань.
4. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

Узагальнення знань за розділом 3. Україна в період загострення кризи радянської системи

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 3. Україна в період загострення кризи радянської системи

§ 21. Початок «перебудови» в СРСР і УРСР

1 ЗМІНИ У ВИЩОМУ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОМУ КЕРІВНИЦТВІ ПІСЛЯ СМЕРТІ Л. БРЕЖНЕВА. На початку 1980-х рр. стало очевидним, що радянська модель розвитку потребує змін. Її охопила системна криза. Між тим Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнев в останні роки свого життя майже не опікувався державними справами. Замість оновлення керівних кадрів було висунуто гасло стабільності кадрів, що цілком відповідало інтересам партійно-державної номенклатури. Середній вік вищого керівництва СРСР становив понад 70 років.

Після смерті Л. Брежнева в листопаді 1982 р. розпочався перехідний період у реорганізації вищого партійно-державного керівництва. Наступником Л. Брежнева став **Юрій Андропов**. Його нетривале керівництво запам'яталося «закручуванням гайок»: спробою відновити трудову дисципліну, виконанням планових показників, розгортанням боротьби проти проявів корупції у вищих ешелонах влади (проте це не афішувалося), посиленням репресій проти інакомислячих. Ходили чутки про його наміри розпочати реформи.

Після смерті Ю. Андропова його місце зайняв **Костянтин Черненко**. Період його перебування при владі називають «міні-застоем». У цей час було згорнуто навіть незначні реформаторські починання його попередника. Різко поглиблювалася недовіра населення до офіційної влади. Країна перебувала на межі загальнополітичної кризи.

2 ПОЧАТОК «ПЕРЕБУДОВИ» В СРСР. У березні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС став **Михайло Горбачов**, наймолодший на той час член Політбюро. Новий лідер та його прихильники не ставили своїм завданням ліквідацію існуючого тоталітарного ладу. Зміни не були чітко окресленими та продуманими. Ішлося про «прискорення», «оновлення», повернення до «ленінських принципів», «нове обличчя соціалізму» тощо. Спочатку нове керівництво не усвідомлювало всієї глибини соціально-економічної, політичної, моральної кризи, що охопила радянське суспільство. Вихід зі становища вбачався у прискоренні соціально-економічного розвитку шляхом подвоєння економічного потенціалу й технічного переоснащення виробництва на основі досягнень НТР, наведення порядку, викорінення ганебних явищ у суспільстві (особливо пияцтва й розкрадання державного майна), оновлення партійно-державного апарату.

Усе це було оприлюднено на квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС. Термін «**перебудова**» вживався тоді лише в контексті поліпшення управління господарським механізмом.

Таким чином, зміни перш за все стосувалися економіки: наведення елементарного порядку, зміцнення трудової та технологічної дисципліни, підвищення відповідальності керівників тощо.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати причини, які спонукали партійно-радянське керівництво СРСР до проведення політики «перебудови»; розповідати про початковий етап процесів «перебудови»; розкрити суть Чорнобильської катастрофи та її вплив на подальшу долю СРСР; вказати на результати здійснення політичних та економічних змін.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Який період історії СРСР називали «застоем»? 2. У чому проявлялася криза радянської моделі розвитку?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Серьйозною проблемою для СРСР була війна в Афганістані. Усього через Обмежений контингент радянських військ в Афганістані з 1979 до 1989 р. пройшло 546 255 осіб, серед них 160 375 осіб з України. Загальні втрати склали 14 453 особи. З України загинуло 3280 осіб, зникли безвісти 80 осіб. Середньодобові витрати СРСР на війну в 1984 р. становили 4,3 млн руб., а в 1987 р. — уже 14,7 млн. Загалом утримання Обмеженого контингенту коштувало понад 30 млрд дол.

«Перебудова» — загальна назва сукупності політичних та економічних реформ, що проводили в СРСР у 1985—1991 рр. Складові цієї політики у внутрішньополітичній сфері — «гласність» та «широка демократія», в економіці — запровадження елементів ринкових відносин, у зовнішній політиці — нормалізація відносин із країнами Заходу.

Агітація курсу на «перебудову». 1985 р.

Мітинг Товариства боротьби за тверезість. 1987 р.

Михайло Горбачов

Одним із перших кроків стала видана у травні 1985 р. постановою ЦК КПРС про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму, яка була покликана сприяти налагодженню трудової дисципліни.

XXVII з'їзд КПРС, що відбувся в лютому 1986 р., підтвердив курс на «прискорення». Було поставлено завдання за три наступні п'ятирічки створити виробничий потенціал, що дорівнював би вже існуючому, подвоїти національний дохід за рахунок підвищення продуктивності праці, запровадження досягнень НТР. Крім того, планувалося вирішити соціальні проблеми: забезпечення житлом, продовольством, предметами повсякденного вжитку тощо.

З'їзд також прийняв «нову редакцію» програми КПРС, із якої було усунуто завдання побудови основ комунізму, проголошено курс на вдосконалення соціалізму. Саме тоді М. Горбачов висунув два принципові гасла: «гласність» та «широка демократія», які суттєво вплинули на подальший розвиток суспільних процесів.

Для подолання продовольчої проблеми була створена вертикальна структура Держагропром СРСР, яка мала контролювати виробництво, переробку й збереження сільськогосподарської продукції. У травні 1986 р. було прийнято постанову ЦК КПРС про посилення боротьби з нетрудовими доходами.

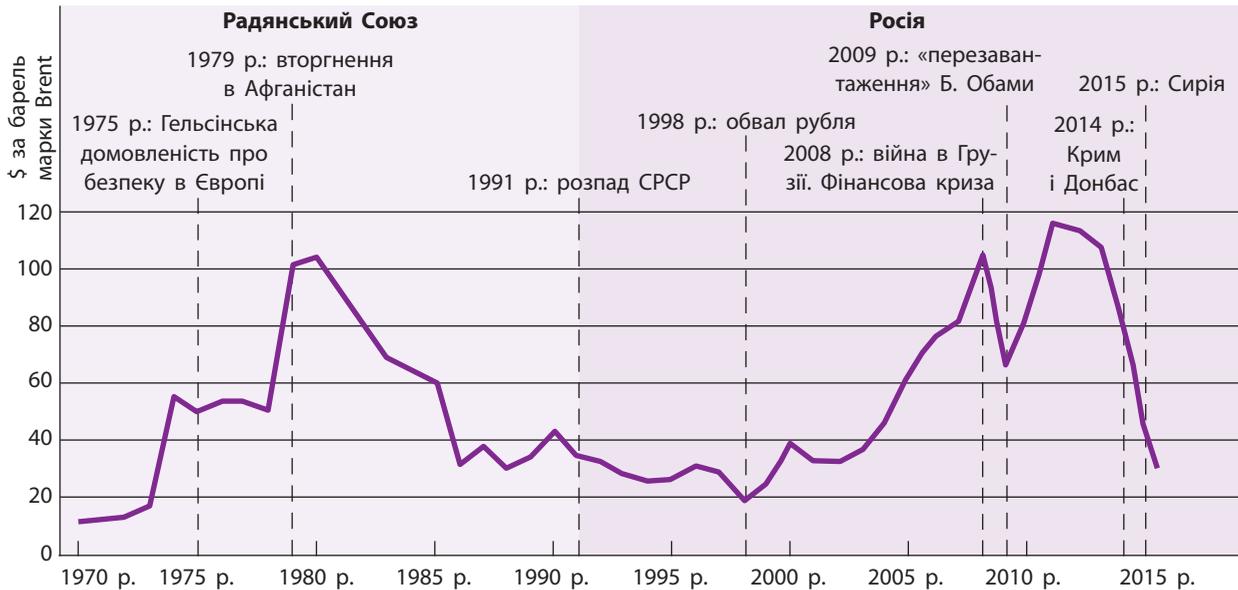
ЦІКАВІ ФАКТИ

Антиалкогольна кампанія призвела до зменшення на 20 % обсягу збору винограду. В Україні було знищено 60 тис. га виноградників. Збитки господарств сягнули 900 млн руб. За 1985—1987 рр. збитки від зменшення продажу алкогольних напоїв становили 13 млрд руб. Щороку бюджет УРСР через антиалкогольну кампанію втрачав 10 млрд руб. Через зменшення виробництва алкогольних напоїв почали ширитися самогоноваріння, спекуляція горілчаними виробами.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ «ПЕРЕБУДОВИ»

Період	Подія
Березень 1985 — січень 1987 р.	Спроба надати «прискорення» радянській моделі розвитку
1987—1988 рр.	Спроба запровадити ринкові механізми в радянську економічну модель і надати більше владних повноважень Радам
1989—1990 рр.	Стрімке руйнування радянської моделі. Розкол у таборі прибічників «перебудови»
1991 р.	Розпад СРСР

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ КРЕМЛЯ ТА ЦІНА НА НАФТУ

? Проаналізуйте наведений графік. Про що свідчать показники?

Таким чином, перші заходи з «перебудови» не виходили за межі традиційної системи прийняття рішень і методів командно-адміністративного управління.

Проте вже в перший рік виконання цих планів почало вповільнюватися. Закупівля зерна за кордоном, переважно в США, на суму понад 10 млрд дол. сягнула рекордних показників — більше 40 млн т на рік (кожна четверта тонна зернових у СРСР була закуплена за кордоном). Антиалкогольна кампанія не мала позитивного ефекту, а призвела до величезних фінансових збитків та економічних проблем, негативного ставлення населення та появи масових проявів наркоманії. Усе це відбувалося на тлі стрімкого падіння ціни на нафту (протягом 1979—1986 рр. вона впала зі 101 до 30 дол. за барель), що значно зменшувало фінансові можливості СРСР, який отримував від експорту нафти більше половини свого доходу.

Остаточні фінансові можливості держави підірвала Чорнобильська катастрофа. У період 1986—1989 рр. загальна сума прямих збитків та витрат з усіх джерел фінансування становила близько 12,6 млрд дол. США.

З ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА. Крім економічних негараздів, на початку 1980-х рр. в Україні загострилася екологічна ситуація. Із 1970-х рр. на території республіки споруджувалося п'ять атомних електростанцій. Проте кожна мала недосконале технологічне обладнання, техніка безпеки не була на належному рівні. Хижацьке ставлення до видобутку нафти й природного газу призвело до того, що із середини 1980-х рр.

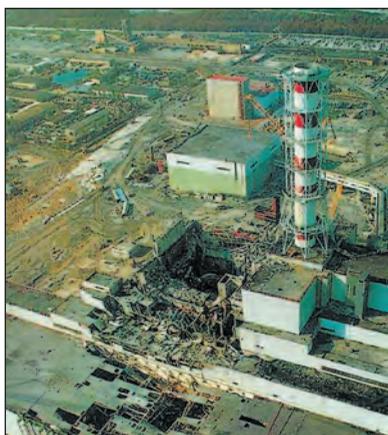
«Гласність» — суто радянський термін, який увійшов в іноземні мови без перекладу. Це політика партійно-радянського керівництва у сфері інформації в умовах відсутності свободи преси, яка передбачала подання населенню ідеологічно спрямованої дозваної інформації про злочини в історії СРСР і невинних жертв цих злочинів. Також «гласність» мала створити уявлення про начебто відкритість функціонування партійно-державних органів влади, відновити довіру до них населення. «Гласність» знайшла свій вияв у бурхливому розквіті публіцистики, поверненні забутих імен, висвітленні «білих плям» історії тощо. Усе це суттєво вплинуло на свідомість народу, стало поштовхом до боротьби за демократію і незалежність.

Першотравнева демонстрація в Києві. 1986 р.

? Дайте назву фотографії. У чому полягає її символізм?

Зруйнований 4-й енергоблок
Чорнобильської АЕС. 1986 р.

Арка безпеки
над 4-м енергоблоком. 2016 р.

видобуток природного газу зменшився вдвічі, нафти — утричі, хоча в 1970-х рр. Україна повністю забезпечувала себе власним природним газом і на 50 % — нафтою. УРСР тепер повністю залежала від постачання енергоносіїв із сибірських родовищ РРФСР.

Безгосподарність у сільському господарстві вела до руйнування природного середовища. Орні землі в Україні становили 81 % (за умов збитковості аграрного сектору).

За рішенням Москви в ці роки в Україні продовжували споруджуватися гіганти індустрії. Чимало їх, у тому числі потужні металургійні підприємства, гірничодобувні та хімічні комбінати, споруджувалося на базі застарілих технологій. Їх експлуатація погіршувала екологію довкілля, а за рівнем забрудненості повітря Україна посідала одне з перших місць серед регіонів колишнього Союзу. Кожне п'яте з найбільш забруднених міст було в Україні. Особливо загрозливою екологічна ситуація була в Дніпропетровську, Кривому Розі, Запоріжжі, Маріуполі, Горлівці, Нікополі тощо.

Значної шкоди довкіллю завдала аварія на Чорнобильській АЕС, що сталася в ніч із 25 на 26 квітня 1986 р. Її причиною став вибух на 4-му енергоблоці, у результаті якого завалилися дах і стіни верхньої частини будівлі. На момент аварії в реакторі було 200 т радіоактивного урану й плутонію. Близько 3 % радіоактивних речовин потрапило в навколишнє середовище. Радіоактивна хмара накрила територію площею 155 тис. км². Вибух спричинив велику пожежу. Лише завдяки подвигу пожежників, ціною їх життів вдалося уникнути більшої трагедії.

Влада намагалася приховати ці події. У Києві 1 травня 1986 р. було проведено щорічну святкову демонстрацію.

За наслідками забудрення аварія на Чорнобильській АЕС стала справді світовою катастрофою, особливо для країн Європи. Довкола Чорнобильської АЕС була створена 30-кілометрова зона відчуження, із якої переселили всіх жителів.

За офіційними даними, в Україні вважають забрудненими території 16 областей, у тому числі столицю м. Київ. Зараз на забрудненій території проживає 1,5 млн осіб.

На ліквідацію наслідків катастрофи тільки в 1988—1990 рр. було витрачено понад 20 млрд руб. (за тодішнім рівнем цін). У ліквідації аварії взяли участь 600 тис. осіб з усього СРСР.

Радіаційне забруднення викликало сплеск онкологічних захворювань серед населення, зокрема дітей, негативно позначилося на загальному стані здоров'я людей.

Одним із наслідків Чорнобильської катастрофи стало розгортання в Україні анти тоталітарних рухів (екологічного, національно-визвольного). Вона підірвала довіру до радянської системи, пробудила в людях прагнення відстоювати національні інтереси, спричинила підвищення активності та організаційне згуртування політичних сил, похитнула авторитет СРСР на міжнародній арені. З екологічної трагедії вона перетворилася на потужний політичний чинник суспільного життя.

15 грудня 2000 р. Чорнобильську АЕС було закрито.

4 ПОЧАТОК ПОЛІТИЧНИХ РЕФОРМ. Поступово керівництво країни почало розуміти, що економічні зміни не будуть реалізовані без політичних реформ. Тому на пленумі ЦК КПРС у січні 1987 р. на перший план було висунуто такі завдання: відновлення ролі Рад як органів політичної влади; розвиток внутрішньопартійної демократії; демократизація економічного управління; забезпечення законності, захист суспільства від зловживань влади; підвищення соціальної активності народу та рівня участі громадян у житті суспільства; перетворення профспілок на захисників інтересів трудящих тощо. Такий курс активізував політику «гласності».

Першою до історичної правди долучилася художньо-публіцистична думка. Услід за московськими виданнями («Московские новости», «Огонек», «Новый мир», «Знамя», «Октябрь») на ці процеси відреагувала українська преса — «Літературна Україна», «Жовтень», «Україна» тощо. Вони почали розповідати суспільству правду про добу визвольних змагань 1917—1921 рр., трагічні події колективізації, суперечливий характер суспільного розвитку в 1920—1930-ті рр., Голодомор 1932—1933 рр., сталінські репресії, «розстріляне відродження» тощо.

Партійно-державному керівництву не вдалося утримати інформаційний потік в обмежених обсягах. Населення почало дізнаватися про численні злочини за весь період існування радянської системи, і це остаточно підірвало довіру до влади. Значний обсяг інформації також зумовив стрімку політизацію населення, пробудив інтерес до історичного минулого, сприяв зростанню національної самосвідомості.

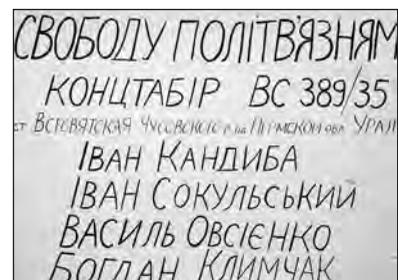
Породжений «гласністю» плюралізм думок усе більше суперечив панівній системі. Розпочалися активна діяльність і розвиток неформальних організацій. В Україні в 1987 р. було створено Український культурологічний клуб (Київ), Товариство Лева (Львів), Народний союз сприяння перебудові (Одеса), Комітет підтримки перебудови (Ворошиловград, тепер Луганськ) тощо. Більшість цих організацій рішуче засуджувала

Пацієнт дитячого онкологічного центру. Мінськ (Білорусь). 1989 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Першою публікацією, яка започаткувала політику «гласності», стала стаття в журналі «Огонек» про життя й діяльність партійного діяча Ф. Раскольников, який у 1930-ті рр. виступив із відкритим листом до Й. Сталіна, звинувачуючи його в численних злочинах.

Саморобний плакат, із яким члени Українського культурологічного клубу вийшли на демонстрацію, присвячену 2-й річниці аварії на Чорнобильській АЕС. 1988 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

23 травня 1987 р. згідно з рішенням Політбюро ЦК КПРС було припинено глушіння іноземних радіостанцій, які здійснювали мовлення на СРСР. Цей день став початком кінця радянської ідеології, оскільки в умовах свободи інформації вона не могла конкурувати з більш якісною та ефективною західною пропагандою.

Стаття в газеті про проект Закону СРСР «Про індивідуальну трудову діяльність». 1986 р.

«Цеховик» — підпільний підприємець у СРСР, який організував виробництво дефіцитних у країні товарів широкого споживання. Сировину для виробництва брали з неврахованих ресурсів державних підприємств, готову продукцію реалізовували через ринки або державну систему торгівлі за підробними документами. Діяльність «цеховиків» переслідували державні каральні органи — Відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності (рос. ОБХСС).

існуючий режим, критикувала безгосподарність, створювала позацензурну пресу, організувала мітинги, збори, демонстрації. (Докладніше про діяльність цих організацій ви дізнаєтеся в § 24—25.)

Крім «гласності», почалося активне оновлення керівних кадрів. Один за одним залишили посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського та інших обкомів. Проте В. Щербицький не тільки зберіг свою посаду першого секретаря ЦК КПУ, а й активно впливав на загальносоюзне керівництво. Причини цього вбачають у відносно стабільній соціальній обстановці в Україні, існуванні в республіці міцного партійно-державного апарату, спроможного стримувати розвиток радикальних процесів, бажанні Москви не йти на конфлікт і зберегти стабільність в Україні, у здатності В. Щербицького до політичного маневрування.

5 ПОЧАТОК ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ. Коли стало зрозуміло, що існуюча командно-адміністративна система вже не забезпечує подолання економічних негараздів, було вирішено змінити концепцію «прискорення» на концепцію економічної «перебудови». Визначальною для економічної програми «перебудови» стала ідея впровадження елементів ринкової економіки. Першим несміливим кроком у цьому напрямі став **Закон «Про індивідуальну трудову діяльність» (листопад 1986 р.)**. Він легалізував діяльність так званих **«цеховиків»**, які в 1980-ті рр. забезпечували майже 10 % ВВП СРСР.

У червні 1987 р. відбувся пленум ЦК КПРС «Про докорінну перебудову управління економікою», який дав старт реформам, розробленим групою економістів, соціологів, політологів (Л. Абалкін, А. Аганбегян, Т. Заславська, Ф. Бурлацький та інші). Передбачалося розширити самостійність підприємств, виходячи з принципів самоокупності та самофінансування; значно розширювалися права трудових колективів підприємств і організацій; заохочувалася приватна ініціатива в тих сферах, де це вважалося «соціально виправданим», наприклад, у сільському господарстві, відроджуваній сфері індивідуальної трудової діяльності, сфері послуг.

Поступове відродження приватного сектору неминуче призводило до відмови від монополії зовнішньої торгівлі й відкриття радянського ринку для іноземних інвестицій. Приватний сектор, іноземні капіталовкладення, більш глибока інтеграція у світовий ринок, за задумом теоретиків реформ, мали стати стимулом розвитку й підвищити конкурентоспроможність радянських підприємств.

Нова концепція була сформульована в Законі **«Про державне підприємство» від 30 червня 1987 р.**, який розширював самостійність державних підприємств на основі госпрозрахунку і самофінансування. Підприємство отримало свободу планувати свою діяльність на основі контрактів із постачальниками й споживачами за обмеженого рівня централізованих інвестицій. Також запроваджувалася система держприймання продукції з метою покращення її якості.

Талони на продукти в період «перебудови». Друга половина 1980-х рр.

Карикатура на СРСР часів «перебудови»

? Яку думку висловлює автор карикатури? Дайте власну аргументовану оцінку цим міркуванням.

Для нормального функціонування підприємств за таких умов потрібно було також реформувати систему ціноутворення, матеріального забезпечення тощо. Проте це не було зроблено. До того ж держава залишалася головним замовником у промисловості, що обмежувало можливості для комерційної діяльності. Держава також зберігала за собою право визначати перелік продукції, що випускалася, встановлювати ціни й ставки оподаткування.

Проте такі часткові реформи лише призвели до розбалансування радянської економічної моделі, яка почала швидко деградувати, загострюючи проблему дефіциту. Дефіцитними стали майже всі товари, а ажіотажний попит робив неможливим наповнення прилавків магазинів. Із продажу зникли групи найнеобхідніших товарів: пральний порошок, зубна паста, мило, масло, цукор тощо.

Найбільш складною проблемою переходу до ринкової економіки виявилася проблема ціноутворення. За радянських часів ціну визначали вольовим політичним рішенням, вона не впливала з умов господарської діяльності. Тому визначення цін на основі собівартості продукції призвело б до підвищення роздрібних цін, а це б, у свою чергу, спричинило подальше зниження життєвого рівня населення й падіння авторитету влади. Тому реформу ціноутворення влада весь час відкладала, що згодом мало катастрофічні наслідки.

Полиці магазинів на початку 1990-х рр.

ВИСНОВКИ

- Криза радянського суспільства спонукала керівництво до проведення реформ. Їх ініціатором став Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов. Проте розроблені й запроваджені реформи не відповідали сучасним реаліям, до того ж вони були непослідовними і частковими. Зрештою не до кінця продумані експерименти призвели до розвалу радянського господарського механізму та економічного краху.
- Із 1988 р. економіку СРСР охопила криза. Економічні негаразди на тлі лібералізації режиму сприяли розгортанню

соціальних та національних рухів, які зрештою розхитали і знищили радянську систему й СРСР.

- В Україні процеси «перебудови» загалом збігалися із загальносоюзними. Однак вони мали і свої особливості: уповільнені темпи розвитку, порівняно низький рівень активності населення, тривале збереження при владі старої брежнєвської еліти, відсутність відвертого насильства як засобу вирішення внутрішніх проблем, перетворення Чорнобильської трагедії з екологічного чинника суспільного життя на потужний політичний чинник.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. У якому році розпочалася «перебудова» в СРСР? Хто став її ініціатором? **2.** Якими були перші заходи «перебудови»? **3.** Коли сталася аварія на Чорнобильській АЕС? **4.** Що спонукало до зміни концепції «прискорення» на впровадження елементів ринкової економіки?

5. Якою була мета політики «гласності»? **6.** Що передбачав Закон «Про державне підприємство» 1987 р.? **7.** Чому «перебудова» в СРСР уже від самого початку загальмувалася? **8.** Який вплив на процеси «перебудови» мала політика «гласності»?

9. Обговоріть у групах. Чому спроби економічних реформ лише погіршували економічне становище в СРСР? **10.** Створіть структурно-логічну схему «Початок “перебудови” в СРСР». **11.** Визначте основні чинники, що вплинули на розвиток процесів «перебудови».

12. Чи можна стверджувати, що дії керівництва СРСР були недоцільними щодо ситуації, у якій перебувала країна? Обґрунтуйте свою думку.

§ 22—23. Поглиблення кризових явищ в економіці. Шахтарський страйк 1989 р. Політичні реформи

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати суть основних економічних проблем і поглиблення диспропорцій в рівні життя населення; розкрити роль шахтарського страйку 1989 р. в підриві партійно-радянської влади; характеризувати основні політичні зміни, які призвели до руйнування радянської моделі розвитку.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Якою була мета економічних змін, декларованих на початку «перебудови»? **2.** Чому стратегія «прискорення» соціально-економічного життя себе не виправдала? **3.** Які чинники негативно вплинули на економічний розвиток СРСР у 1985—1987 рр.?

Зародження приватного підприємництва. 1990-ті рр.

1 СПРОБИ ВПРОВАДЖЕННЯ РИНКОВИХ МЕХАНІЗМІВ. Із 1988 р. економіку СРСР охопила криза. Це спонукало владу до пошуку шляхів виходу із ситуації. У 1988 р. приватна діяльність була легалізована більш ніж у 30 видах виробництва товарів і послуг. Почали бурхливо розвиватися кооперативний сектор та індивідуальна трудова діяльність. Поява приватного сектору супроводжувалася встановленням дуже високих цін, орієнтованих аж ніяк не на пересічного споживача. У більшості випадків приватний сектор почав «відмивати» гроші тіньової економіки і «вимивати» ресурси з державних підприємств.

Цього ж року було офіційно визнано оренду землі на тривалий (до 50 років) термін за умови, що орендар самостійно розпоряджатиметься всією виробленою продукцією. Колгоспам надавалося право визначати площу індивідуальних ділянок і поголів'я худоби в особистому господарстві. На практиці ці заходи дали лише символічні результати. Колгоспи залишилися під опікою районної влади, яка продовжувала планувати їхнє виробництво і поставки державі. Крім того, селянство було позбавлене техніки та всієї економічної інфраструктури, необхідної для надання продукції товарного вигляду та її реалізації. Ті, хто бажав взяти землю в оренду, наражалися на опір місцевої влади. Найчастіше термін оренди не перевищував п'яти-десяти років, а договори набували законної сили тільки в разі, якщо особи укладали їх без права заповіту й спадкування.

Таким чином, жодна з розпочатих в економіці реформ майже не дала позитивних результатів, а залучення кредитних ресурсів лише відтягувало економічний крах.

Не врятувало економіку й те, що законодавчо було закріплено модель регульованої ринкової економіки (червень 1990 р.). Автором програми «орендизації» економіки був Л. Абалкін. Підприємства мали передаватися у власність трудовим колективам.

Ситуація в економіці погіршувалася, рівень життя стрімко падав, підриваючи в населення довіру до влади. Починаючи з 1988—1989 рр. помітно скоротилося сільськогосподарське виробництво, що негайно позначилося на забезпеченні продовольством. Показники приросту промислового виробництва в 1989 р. досягли нульового рівня, а в першому півріччі 1990 р. обсяги виробництва скоротилися на 10 %. У грудні 1990 р. голова уряду М. Рижков констатував обвал економіки і подав у відставку.

Ще одним чинником погіршення економічної ситуації було те, що темпи зростання продуктивності праці значно відставали від темпів росту заробітної плати. Якщо в 1987 р. на 1 % зростання продуктивності праці в промисловості України припадало майже 0,5 % росту заробітної плати, то в 1988 р. — 1,5 %, а в 1989 р. — 2,2 %.

Новий глава уряду **Валентин Павлов** у січні—квітні 1991 р. зважився на непопулярні заходи — обмін 100-рублевих купюр (як захід зменшення грошової маси) і підвищення цін у 2—10 разів. До літа 1991 р. інфляція різко підскочила і наприкінці року досягла зростання 25 % на тиждень. Одночасно відбувалося падіння курсу рубля: так, на початку 1991 р. 1 дол. США коштував 10 руб., а наприкінці року — 110—120 руб. «Павловське» підвищення цін уже не могло врятувати становище, змінити економічну ситуацію на краще, та ще й на тлі розпаду СРСР.

2 ПОГІРШЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА НАСЕЛЕННЯ. Спад виробництва, неконтрольована грошова емісія, інфляція посилювали соціальну напруженість у суспільстві. За даними статистики, у 1990 р. в Україні валовий суспільний продукт знизився на 2,4 % порівняно з 1989 р.; національний дохід відповідно зменшився на 3,6 %. Водночас грошові доходи населення республіки в 1990 р. зросли на 15,7 % порівняно з 1989 р., що спричинило значний тиск на товарний ринок.

У 1991 р. ці негативні тенденції поглибилися: валовий суспільний продукт був уже на 11,3 % меншим, ніж у 1990 р.; національний дохід відповідно зменшився на 11,2 %. Падіння показників розвитку промисловості республіки становило 4,8 %, а сільського господарства — 13,2 %. На тлі тотального спаду основних економічних показників зростали грошові доходи населення України (у 1991 р. — на 87,1 % порівняно з 1990 р.). Проте їх поглинала інфляція. Щоб уберегтися від інфляційних процесів, населення почало скуповувати іноземну валюту, скориставшись послабленням влади в цій сфері, а також спрощенням виїзду за кордон. За офіційного курсу 60—70 к. за 1 дол. на «чорному ринку» 1 дол. можна було купити за 10 руб.

У цей час відбувався перерозподіл власності. Наприклад, питома вага підприємств союзного і союзно-республіканського підпорядкування у випуску промислової продукції України зменшилася із 70 до 56 %. Окремі регіони, союзні й автономні республіки почали впроваджувати різні заходи, які обмежували

«Homo Sovieticus перебудовується...». Радянська карикатура. 1990-ті рр.

? Який процес відображає наведена карикатура? Поясніть, чому така ситуація стала можливою.

Карикатура на соціально-економічне становище в СРСР (напис: «Я довів вас до «ручки» — далі йдіть самі»). 1990-ті рр.

Шахтарський страйк 1989 р.

вивезення ресурсів за їхні межі. Було запроваджено систему карткового розподілу основних продовольчих і промислових товарів.

3 ШАХТАРСЬКИЙ СТРАЙК 1989 р. Погіршення соціально-економічного становища призвело до виникнення явища, яке, здавалося, було неможливим у СРСР. Проти влади, яка декларувала, що є представником і виразником інтересів робітників, розгорнувся масовий страйковий рух. Започаткували його шахтарі. Першими були гірники шахти ім. Л. Шевякова в Междуреченську (Кузбас). Так, у ніч на 11 липня 1989 р. шахтарі почали страйк у відповідь на невиконання їхніх вимог. За кілька днів він поширився на всі вугледобувні регіони СРСР (Львівсько-Волинський басейн та інші), а його центром став Донбас.

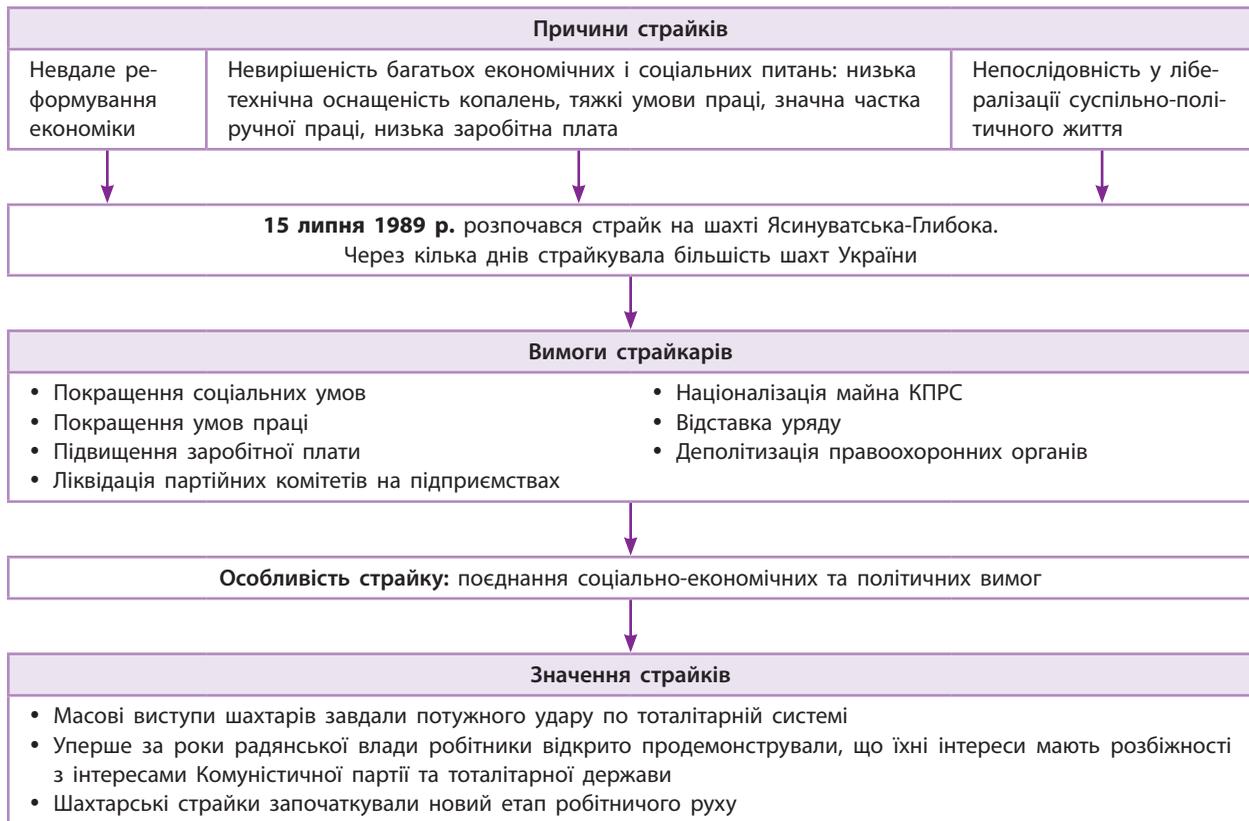
Причинами страйку шахтарів було загострення соціально-економічних проблем у шахтарських регіонах: незадовільні умови праці, низька заробітна плата, зловживання партійно-профспілкових керівників, хронічні перебої із забезпеченням продуктами харчування.

В Україні страйк стихійно розпочався 15 липня 1989 р. на шахті Ясинуватська-Глибока в Макіївці (Донецька обл.). Виступ очолив робітник очисного забою В. Комісарук. 17 липня страйк охопив уже кілька шахт Макіївки. 18 липня до страйку приєдналися шахти Красноармійська (сучасний Покровськ), Дзержинська (сучасний Торецьк), Шахтарська, Краснодону, Первомайська. 19 липня почали страйкувати шахтарі Донецька й Горлівки. 25 липня страйкувала більшість шахт України: 110 зі 121 шахт Донецької області, 52 із 93 шахт Луганської області, усі 11 шахт Західного Донбасу, усі 20 шахт Львівсько-Волинського басейну. Загалом до страйкового руху приєдналися близько 500 тис. гірників, яких очолили страйкові комітети (страйккоми). Було створено робітничі дружини для підтримки порядку, пікетування шахт.

Щоб не допустити безладдя і провокацій, робітничі дружини разом із міліцією закрили всі магазини, що торгували алкогольними напоями. Було прийнято рішення про недовіру офіційним профкомам, радам трудових колективів шахт та міським комітетам Комуністичної партії. Крім соціально-економічних вимог, гірники висували й політичні — скасування статті 6 Конституції СРСР про керівну роль партії та створення незалежних від партійного контролю профспілок. 20 липня шахтарі Стаханова висунули вимогу про відставку місцевого партійно-радянського керівництва та негайне скликання позачергового пленуму міського комітету Комуністичної партії України та сесії міської ради.

Розуміючи серйозність становища, партійно-державне керівництво СРСР та УРСР пішло на поступки, погодившись із більшістю вимог страйкарів. 30 липня 1989 р. страйк було припинено. Однак після закінчення страйку більшість страйкомів продовжила свою діяльність та перетворилася на постійні. Профспілкове керівництво опинилося по інший бік барикад зі страйкарями. Офіційні профспілки протиставили себе робіт-

ШАХТАРСЬКИЙ СТРАЙК 1989 р.

никам і поступово втрачали авторитет. Страйккоми почали створювати альтернативні профспілки.

Липневі масові виступи шахтарів мали політичні наслідки. В Україні були звільнені зі своїх посад два генеральні директори об'єднань, вісім директорів шахт, 11 господарських керівників, 17 профспілкових працівників тощо. У наступні місяці перевибори директорів пройшли на 27 шахтах, після чого десять керівників залишили посади. Було переобрано 80 (66 %) керівників профкомів шахт. До кінця серпня 1989 р. склади профспілкових комітетів були переобрані на 200 шахтах УРСР. У Донецьку, Держинську, Сніжному, Торезі, Стаханові (сучасна Кадіївка), Кіровському (сучасна Хрестівка), Брянці, Шахтарську з посад було усунуто перших секретарів міських комітетів Компартії України.

Важливим наслідком страйку було те, що в УРСР з'явилася суспільна сила, яка без насильства підірвала владу комуністів і розхитала основи тоталітарної системи.

4 КОНСТИТУЦІЙНІ РЕФОРМИ. Розпочаті в процесі «перебудови» політичні та законодавчі перетворення поєднувалися з бажанням М. Горбачова зберегти політичну систему на чолі з КПРС і СРСР. Проте зміни, що запроваджувалися, стали ще одним кроком до розвалу тоталітарної системи.

М. Горбачов на пленумі ЦК КПРС. «Товариші, нам слід погодитися з тим, що вибори мають стати вільними». Британська карикатура

? Якою була реакція компартійного керівництва на цю ініціативу М. Горбачова?

І З'їзд народних депутатів СРСР. 1989 р.

На **XIX Всесоюзній конференції КПРС (червень-липень 1988 р.)** уперше за роки радянської влади було порушено питання про необхідність глибокого реформування політичної системи. Тоді було офіційно проголошено курс на створення правової держави, парламентаризм, розподіл влади. Рішення конференції дали новий поштовх вільнодумству, сприяли формуванню нових політичних структур, насамперед реформованих Рад.

На виконання цього рішення було ухвалено проект конституційної реформи, що призвело до встановлення дворівневої представницької системи — З'їзду народних депутатів СРСР та Верховної Ради СРСР, а потім і до заснування посади президента СРСР. До функцій З'їзду входило проведення конституційних, політичних, економічних і соціальних реформ, а також обрання разом із Верховною Радою президента країни, наділеного повноваженнями здійснювати зовнішню політику, вирішувати питання оборони та призначати прем'єр-міністра.

Вибори до нових органів влади відбулися в **березні 1989 р.** Щоб уникнути несподіванок, третину депутатів З'їзду народних депутатів СРСР згідно з виборчим законом надсилали Компартія (100 осіб) та громадські організації — комсомол, профспілки, ветеранські організації (650 осіб). Решту депутатів обирали на альтернативній основі в територіальних і національно-територіальних округах. Загалом на З'їзд було делеговано 231 представника від УРСР (87,8 % комуністи). Серед делегатів були представники демократичних сил, зокрема письменники Р. Братунь, Д. Павличко, Ю. Щербак, В. Яворівський та інші.

Створена структура влади мала для України нову негативну рису. У вищому представницькому органі СРСР значно зменшилася кількість депутатів від УРСР. Нова структура влади свідчила про подальше ігнорування національних прав, обмеження прав союзних республік і централізацію влади в СРСР.

Початок роботи З'їзду показав, що одностаійності, яка панувала раніше, не буде. Виступи депутатів засвідчували різні політичні погляди та інтереси. Трансляція роботи З'їзду дала новий імпульс громадській активності.

І З'їзд народних депутатів СРСР відбувся у **травні-червні 1989 р.** Наслідком його роботи стало те, що ініціатива подальшого реформування політичної системи перейшла до рук народних депутатів, які виражали іноді протилежні точки зору.

Щоб утримати ситуацію у своїх руках, навесні 1990 р. М. Горбачов декларував нову мету політичних реформ — створення правової держави, яка здатна забезпечити перехід до ринкової економіки та демократичного суспільства. Серед першочергових завдань реформування політичної системи були зміцнення президентської влади в СРСР і перехід до багатопартійності. **15 березня 1990 р.** М. Горбачов був обраний президентом СРСР (як згодом виявилось, першим і останнім). Запровадження нової посади і формування президентської вертикалі означало згортання, а в подальшому й ліквідацію партійно-радянської влади.

М. Горбачов — перший президент СРСР. 1990 р.

Мітинг із вимогою про вилучення з Конституції СРСР статті 6 про КПРС як «керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства»

Перехід до багатопартійності став нагальною необхідністю. У березні 1990 р. III З'їзд народних депутатів СРСР змінив редакцію статті 6 Конституції СРСР 1977 р., вилучивши з неї положення про КПРС як «керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства, ядро його політичної системи».

Таким чином, політичні зміни не обмежилися лише перерозподілом владних повноважень, а зруйнували монополію КПРС на владу, призвели до появи парламентської опозиції та багатопартійності.

ВИСНОВКИ

- Спроби впровадження ринкових механізмів управління в радянську економіку призвели до її стрімкого занепаду, а згодом і краху.
- Розвал командно-адміністративної економічної моделі спричинив стрімке зубожіння більшої частини населення.
- Погіршення умов життя спровокувало появу потужного робітничого руху, який розпочали шахтарі. Робітничі страйки розхитали основу тоталітарного суспільства в СРСР.

- Загальні вибори на альтернативній основі до Рад, гарантування свободи друку, «гласність», виникнення багатопартійності, розширення прав трудових колективів, розмежування функцій партійно-державних органів влади, утвердження в суспільстві спочатку ідейного плюралізму, а згодом багатопартійності, законодавче оформлення економічної свободи, розширення прав союзних та автономних республік — усе це наближало крах тоталітарної системи.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Коли в СРСР була легалізована приватна власність? **2.** Із якою метою здійснювалася «павловська» грошова реформа? **3.** За якого керівника уряду розпочався обвал економіки СРСР? **4.** Що стало поштовхом до страйку шахтарів у 1989 р.? **5.** Коли відбувся I З'їзд народних депутатів СРСР? **6.** У якому році М. Горбачова було обрано президентом СРСР? **7.** На якому З'їзді народних депутатів СРСР було скасовано статтю 6 Конституції СРСР про КПРС як «керівну й спрямовуючу силу радянського суспільства, ядро його політичної системи»?

 8. Якими були причини швидкого розвалу економіки СРСР? **9.** Чому запровадження оренди в сільському господарстві не сприяло збільшенню вироб-

ництва продовольчих товарів? **10.** Поясніть, чому в результаті конституційної реформи представництво українців у союзних органах влади зменшилося. **11.** Чим було зумовлено запровадження президентської вертикалі влади в СРСР?

 12. Визначте взаємозалежність між подіями в економіці СРСР та падінням життєвого рівня населення. **13. Проведіть дискусію** за проблемним питанням: «Чому в роки "перебудови" не вдалося подолати дефіцит?».

 14. Обговоріть у групах. Чому реформування радянської моделі розвитку призвело до її розвалу?

§ 24—25. Зростання громадської активності українського суспільства. Проголошення Декларації про державний суверенітет України

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати вплив «перебудови» на зростання громадської активності українського суспільства; визначити основні особливості українського національно-визвольного руху напередодні здобуття незалежності; розповісти про ухвалення Декларації про державний суверенітет України Верховною Радою України та «революцію на граніті».

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Що таке «гласність»? **2.** Які політичні зміни відбулися в СРСР і УРСР у цей період?

Карикатура на «гласність». 1980-ті рр.

? Яку думку намагався донести карикатурист?

1 **ВПЛИВ «ГЛАСНОСТІ» НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО.** У роки «перебудови» «гласність» стала важливою складовою процесу змін. Вона знайшла свій вияв у бурхливому розквіті публіцистики, поверненні забутих імен, висвітленні «білих плям» історії тощо. Усе це радикально вплинуло на свідомість населення, стало поштовхом до боротьби за свободу, демократію і незалежність. Завдяки «гласності» громадяни СРСР долали стереотипи й догми старого мислення. Суспільство стрімко політизувалося.

В українському суспільстві «гласність» зустріли неоднозначно. Одна частина палко підтримала намагання дізнатися істину, друга до цього процесу ставилася байдуже, третя з тривогою застерігала, що у виховних цілях не варто розкривати на сторінках преси всю правду, оскільки це може спричинити духовну кризу, крах ідеалів і, урешті-решт, цинізм, пасивність і нігілізм.

Роль першопрохідників у захисті української культури, навколишнього середовища, висвітленні «білих плям» історії відіграли Спілка письменників України та її центральний орган — газета «Літературна Україна». Широкий розголос мали виступи Олесея Гончара, Р. Братуня, І. Дзюби, І. Драча, В. Дрозда та багатьох інших. В Україну почали повертатися твори В. Винниченка, С. Петлюри, представників «розстріляного відродження», зокрема Миколи Хвильового, М. Куліша, М. Зерова, історичні праці М. Грушевського, М. Костомарова та інших, заборонені твори І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М. Браїчевського «Приєднання чи возз'єднання?», твори репресованих у роки застою В. Стуса, Є. Сверстюка, Ігоря та Ірини Калинців та інших. Повернувся з еміграції письменник та один із засновників УГГ М. Руденко.

Поступово відкривалася правда про такі сторінки української історії ХХ ст., як Українська революція 1917—1921 рр., масовий штучний голод 1921—1923 рр., геноцид українського народу — Голодомор 1932—1933 рр., насильницька колективізація, сталінські репресії, діяльність ОУН та збройна боротьба УПА тощо; розгорнулася дискусія про національну символіку та ідею.

«Гласність» призвела до нової хвилі десталінізації. Те, що не було завершено за часів М. Хрущова, продовжили в другій половині 1980-х рр. Суспільство повернулося до критики Й. Сталіна й сталінізму. Із 1988 р. почалася нова хвиля реабілітацій. За рік було реабілітовано 59 тис. осіб. В Україну повернулися 300 політв'язнів. Зрештою була скасована цензура.

2 **УСУНЕННЯ З ПОСАДИ В. ЩЕРБИЦЬКОГО.** На відміну від Москви, де політичні процеси в перші роки «перебудови» відбувалися більш інтенсивно, в Україні продовжував панувати «застій». У першу чергу його пов'язували з ім'ям першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького.

Життя неминуче ставило питання про його відставку, тим більше, що з такими вимогами до Генерального секретаря ЦК КПРС зверталися українські політики та представники інтелігенції.

28 вересня 1989 р. в Києві відбувся пленум ЦК КПУ, який проходив за участю М. Горбачова. На пленумі В. Щербицького було звільнено від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КПУ «у зв'язку з виходом на пенсію». Новим першим секретарем було обрано **Володимира Івашка**.

3 НЕФОРМАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ. «Гласність» сприяла появі громадських неформальних об'єднань, які відбивали інтереси різних прошарків населення. Неформальними їх називали на протигагу формальним, що були створені або діяли під керівництвом КПРС. Хоча КПРС ставилася упереджено до діяльності неформальних об'єднань, вони не були протизаконними, оскільки згідно з Конституцією громадяни мали право на об'єднання. В умовах лібералізації режиму державні органи не наважувалися заборонити їхню діяльність.

Одне з перших неформальних об'єднань виникло в Києві в **серпні 1987 р.** — **Український культурологічний клуб (УКК)**. Серед його членів було чимало дисидентів і колишніх політв'язнів. Питання, що порушувалися на зборах УКК, не виходили за межі історії та культури. Проте розкриття «білих плям» історії неминуче ставило членів УКК в опозицію до існуючого режиму. Зрештою під тиском влади він припинив свою роботу. Однак це не зупинило поширення неформальних об'єднань.

У жовтні 1987 р. у Львові заявило про своє існування **Товариство Лева**. Тоді ж І. Калинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний стали ініціаторами створення **Української асоціації незалежної творчої інтелігенції**. Навесні 1988 р. в Київському університеті ім. Т. Шевченка виникла студентська організація «Громада».

Перша неформальна організація республіканського масштабу — **Українська Гельсінська спілка (УГС)** — постала в **березні 1988 р.** Її лідером став **Л. Лук'яненко**. УГС стала наступницею УГГ. У 1987 р. було відроджено видання першого в Україні легального незалежного громадсько-політичного журналу «Український вісник» за редакцією В. Чорновола. УГС стала основою створення Української республіканської партії.

Серед широкого спектра тогочасних неформальних організацій слід відзначити **Українську студентську спілку (УСС)**, що виникла **наприкінці 1989 р.** в Києві. У практичній діяльності поряд із вимогами поліпшення життя і побуту молоді УСС висувала й політичні вимоги. Також у різних містах України виникли **Спілки незалежної української молоді (СНУМ)**, що ставили собі за мету виховувати молодь у дусі відданості справі побудови незалежної демократичної України.

У травні 1989 р. пройшов установчий з'їзд Українського історико-просвітницького **товариства «Меморіал»**.

Члени Товариства Лева на Великдень. 10 квітня 1988 р.

Активісти Української Гельсінської спілки і Українського культурологічного клубу агітують за кандидатів від некомуністичної опозиції. Кінець 1980-х рр.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Першою формально задекларованою політичною партією стала створена в жовтні 1989 р. у Львові **Українська національна партія (УНП)**, яку очолив політв'язень **Г. Приходько**. Тривалий час вона була напівлегальною, із початку свого існування не визнавала законів «окупаційної влади» і в подальшому була єдиною серед політичних сил республіки, що бойкотувала вибори до Верховної Ради.

Демонстрація 7 листопада 1990 р. Южноукраїнськ (Миколаївська обл.)

Перший фестиваль української сучасної пісні «Червона рута». Чернівці. 1989 р.

«Меморіал» став першою масовою організацією, яка проголосила своєю метою викриття так званих «білих плям» в історії — злочинів комуністичного режиму, правозахисну діяльність, поновлення прав політв'язнів репресованих у 1930—1950-ті рр., соціальний захист їх та членів їхніх родин.

Уже в червні 1989 р. в Україні діяло понад 47 тис. неформальних об'єднань. Наприкінці 1988 — на початку 1989 р. їхніми зусиллями було проведено 1200 мітингів, у яких узяло участь понад 13 млн осіб. «Мітингова демократія» стала реальною силою, дієвим механізмом, що мав вплив у суспільстві.

У той самий час влада активно протидіяла політичним неформальним об'єднанням, які тоді ще відчували дефіцит масової підтримки. За цих обставин необхідна була компромісна формула утворення організованої народної опозиції, яка б поєднала радикалізм політичних неформалів із масовістю культурно-історичних та екологічних неформальних об'єднань. Результатом цих процесів став **Народний рух України**.

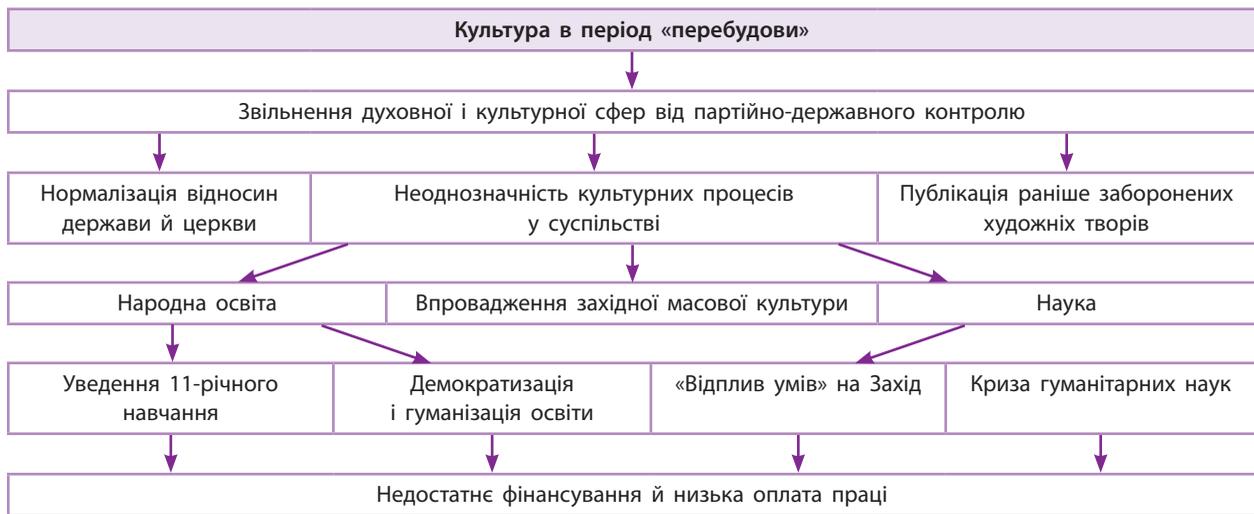
4 ФЕСТИВАЛЬ «ЧЕРВОНА РУТА». Активізація суспільно-політичного життя позначилася й на музиці. У 1989 р. у Чернівцях відбувся перший фестиваль національної молодіжної музики «Червона рута». Він здійснив справжню революцію в українській культурі, вплинув на все суспільство. Фестиваль сприяв появі нової молодіжної музики, якої до цього не існувало.

Нова музична хвиля здобула нечувану популярність в Україні та в українській діаспорі. Багато пісень, виконаних уперше на фестивалі, одразу стали хітами, які співали мільйони людей. Учора зовсім невідомі музиканти миттєво перетворилися на кумирів української молоді кінця 1980 — початку 1990-х рр. Уже наступного року вся Україна співала «рутівський» репертуар фестивалю — пісні «Братів Гадюкіних», Віки, А. Миколайчука, О. Тищенка, «ВВ», І. Білик, М. Бурмаки, Тризубого Стаса та інших.

Проте «Червона рута» не тільки стала символом українського відродження, особливим культурним феноменом, а й започаткувала в Україні національний шоу-бізнес. Уперше населення й особливо молодь захопилися українською музикою, що стала частиною їхнього життя. Музика фестивалю почала збирати величезні аудиторії на стадіонах і великих площах, глядачів приваблювала майстерність учасників концертів. Ще під час проведення першого фестивалю «Червона рута» розтиражовані записи концерту були миттєво розкуплені й не задовольнили й десятої частини попиту. Після фестивалю було проведено перший в історії загальноукраїнський концертний тур: 87 концертів переможців «Рути-89» пройшли по всій Україні з надзвичайним успіхом.

Саме «Червона рута» стала першим замовником на технічне (сцена, звук, світло, студії звукозапису, музичне обладнання, тиражування музичної продукції) і творче (композитори, аранжувальники, звукорежисери, поети тощо) забезпечення таких заходів.

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ В ПЕРІОД «ПЕРЕБУДОВИ»

Наступні фестивалі, що проводилися раз на два роки, збирали все більшу кількість глядачів та учасників, засвідчуючи постійне зростання інтересу до української музики.

5 НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ. І З'їзд народних депутатів СРСР (травень-червень 1989 р.) стимулював поглиблення процесів змін у суспільстві. Саме тоді заявили про себе народні фронти — перші масові незалежні організації (у лютому 1990 р. в СРСР їх налічувалося 140). У середині 1989 р. Народний фронт Естонії налічував 60 тис., Народний фронт Латвії — 115 тис., Саюдіс (Литовський рух за перебудову) — 180 тис. осіб.

Найпотужніше ідею створення подібного фронту в Україні підтримали у Львові. Спроби створення такого об'єднання були і в інших регіонах республіки (Народна спілка сприяння перебудові в Києві, Народний фронт України сприяння перебудові на Вінниччині та Хмельниччині тощо).

Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову відбувся у вересні 1989 р. Його делегати представляли майже 280 тис. громадян України. Кожна з течій — і помірковані (В. Яворівський, І. Драч, Д. Павличко та інші), і радикали (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь та інші) — пропонувала своє розуміння політичних цілей організації. Якщо помірковані виступали за незалежну суверенну Україну в межах реформованої союзної федерації, лібералізацію КПРС, то радикали наполягали на виході України зі складу СРСР, здобутті незалежності, утвердженні в суспільстві багатопартійності. Ці дві позиції й окреслили межі дискусії на з'їзді. Разом із гострою критикою панівної системи неодноразово лунали думки про її демонтаж, заклики щодо багатопартійної системи, скасування статті 6 Конституції СРСР, створення із членів КПРС, які належали до Народного руху України, самостійної Комуністичної партії України, а також Української селянської партії. Непоодинокими були наполягання на ліквідації органів

«Відплив умів» — процес масової міграції, під час якої з країни або регіону від'їжджають фахівці, вчені й кваліфіковані робітники через політичні, економічні, релігійні або інші причини.

Вітальна телеграма учасникам Установчого з'їзду Народного руху України від членів освітньо-культурного товариства «Київська Русь» на острові Сахалін. 1989 р.

Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. Вересень 1989 р.

Святування 500-річчя запорозького козацтва — одна з наймасовіших акцій Народного руху України. Серпень 1990 р.

КДБ, скасуванні загальної військової повинності. У руслі цих змін в Україні мали бути створені умови для вільного підприємництва, запровадження в обіг власної грошової одиниці, створення армії, флоту і служби безпеки республіки. У багатьох виступах ішлося про можливість і необхідність захоплення влади, але мирним, парламентським шляхом.

Народний рух України одразу ж заявив про свою толерантність щодо національних меншин. Рішення з'їзду засвідчили підкреслено коректне ставлення до неукраїнського населення.

З'їзд також виявив нерівномірність розвитку національно-демократичного руху в різних регіонах. У ньому домінували представники Західної України (до 50 %), хоча вже тоді лунали застереження, що «доля України вирішиться не в Києві й не у Львові, а на сході та півдні». Ще однією проблемою, яку віддзеркалив з'їзд, була вузькість соціальної бази Народного руху України — із 1109 делегатів 984 особи були представниками інтелігенції, непропорційно мало було представників селянства та робітництва.

Існування в Народному русі України двох течій — поміркованих та радикалів — суттєво ускладнювало процес організаційного становлення, але на цьому етапі суперечності вдавалося долати, оскільки відбувалася консолідація сил проти КПРС.

6 ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР у 1990 р. У 1990 р. політичне життя в Україні характеризувалося особливою активністю. Відчутний імпульс надало відзначення річниці Акта Злуки УНР і ЗУНР. **21 січня 1990 р.** Народний рух України організував **живий ланцюг** (за різними даними, в акції взяли участь від 450 тис. до 5 млн осіб), що простягнувся від Києва до Львова. Цей захід засвідчив значну підтримку в суспільстві ідеї суверенітету України.

Проте центральною подією в суспільному житті республіки були вибори в березні 1990 р. народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих Рад народних депутатів. Вихід на політичну арену значної кількості нових громадських об'єднань суттєво змінив характер виборів, які вперше за радянських часів

Мітинг на стадіоні «Спартак» у Житомирі в день проведення живого ланцюга. 21 січня 1990 р.

Живий ланцюг. 21 січня 1990 р.

були альтернативними (на 450 мандатів до Верховної Ради УРСР претендувало майже 3 тис. кандидатів). У західних областях і Києві опозиційно налаштовані кандидати здобули значну підтримку. Уперше в історії України Верховна Рада республіки 15 травня 1990 р. почала працювати в парламентському режимі (сесія тривала не один-два дні, як раніше, а 60 робочих днів).

У Верховній Раді УРСР утворилася **парламентська більшість («група 239»)**, у якій поряд із прагматиками, що швидко реагували на різкі зміни обставин, було чимало відвертих консерваторів, та **парламентська опозиція — Народна рада (125 депутатів)**, яка складалася з прибічників як поміркованих, так і радикальних поглядів. Парламентську опозицію очолював **Ігор Юхновський**.

Із перших днів роботи Верховної Ради опозиція відігравала помітну роль і стала локомотивом на шляху до незалежності. Її представники (І. Юхновський, Л. Лук'яненко, О. Ємець, Д. Павличко, Лесь Танюк, В. Яворівський та інші) очолили сім із 23 постійних комісій.

Першим головою українського парламенту було обрано лідера українських комуністів В. Івашка.

7 ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ.

У складі депутатів Верховної Ради УРСР XII скликання (1990—1994 рр.) абсолютну більшість становили представники Комуністичної партії. Однак ідея національного відродження незалежності України заявляла про себе все активніше й наполегливіше устами меншості, національно-демократичної частини депутатів. Партійно-державне керівництво республіки не могло протистояти цим настроям і вперше пішло на крок, що суперечив політиці центру. Підштовхнув партійне керівництво підтримати ідею про незалежність так званий **«парад суверенітетів»**. На той час про свій суверенітет уже заявили Естонія, Литва, Латвія, Азербайджан, Грузія, Росія, Узбекистан та Молдова.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла **Декларацію про державний суверенітет України**, якою було проголошено намір народу України самостійно вирішувати свою долю («за» проголосувало 355 депутатів, «проти» — чотири).

Декларація складалася зі вступу (преамбули) та десяти розділів: I. Самовизначення української нації. II. Народовладдя. III. Державна влада. IV. Громадянство. V. Територіальне верховенство. VI. Економічна самостійність. VII. Екологічна безпека. VIII. Культурний розвиток. IX. Зовнішня і внутрішня безпека. X. Міжнародні відносини.

Основні положення Декларації:

- ▶ народ України становлять громадяни республіки всіх національностей;
- ▶ закріплено державний, народний, національний суверенітети, повноту й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах;
- ▶ поділ державної влади на законодавчу, виконавчу, судову;
- ▶ виняткове право народу України володіти, користуватися і розпоряджатися національним багатством;

Верховна Рада УРСР I скликання. 1990 р.

Банер із протестом проти «групи 239». 1990 р.

Колишні політ'язні, депутати Верховної Ради після прийняття Декларації про державний суверенітет України. 16 липня 1990 р.

Титульний аркуш Декларації про державний суверенітет України з підписами. 16 липня 1990 р.

- ▶ самостійність України у вирішенні питань економіки, екології, культурного розвитку, зовнішньої і внутрішньої безпеки, міжнародних відносин;
- ▶ миролюбна зовнішня політика, постійний нейтралітет;
- ▶ визнання верховенства загальнолюдських цінностей над класовими;
- ▶ гарантія права на вільний національно-культурний розвиток усіх національностей, що проживають на території України;
- ▶ необхідність піклуватися про задоволення національно-культурних потреб українців за межами республіки.

Через нерішучість і непослідовність більшості народних депутатів Декларації не було надано статусу конституційного акта. У результаті вона могла залишитися планом на майбутнє, набором добрих побажань. Однак під тиском громадськості народні депутати почали робити реальні кроки щодо наповнення змісту Декларації. 30 липня 1990 р. вони прийняли рішення повернути в Україну для продовження служби всіх солдатів Радянської армії, призваних із її території. Однак та сама обережна більшість санкціонувала укладення двосторонніх угод України з іншими союзними республіками, погодилася на внесення до Конституції УРСР статті, що проголошувала верховенство законів Української РСР над союзними законами.

3 серпня 1990 р. з метою виконання положень Декларації було ухвалено Закон «Про економічну самостійність України». Він закріпив право України самостійно визначати стратегію соціально-економічного розвитку, структуру господарства, пріоритетні напрями, форми і методи господарської діяльності.

Закон передбачав різноманітність і рівноправність форм власності, свободу підприємництва всіх юридичних і фізичних осіб, самостійне регулювання грошового обігу та захищеність внутрішнього ринку.

Після прийняття Декларації Верховна Рада розглянула заяву В. Івашка й задовольнила його прохання про відставку. **18 липня 1990 р.** Головою Верховної Ради УРСР було обрано **Леоніда Кравчука**.

Леонід Кравчук

8 ПОЛІТИЧНА КОНФРОНТАЦІЯ восени 1990 р. «РЕВОЛЮЦІЯ НА ГРАНІТІ». Боротьба за суверенітет відбувалася на тлі розгортання робітничого руху і розвалу КППС.

У червні 1990 р. в Донецьку відбувся перший з'їзд шахтарів СРСР (58 % делегатів — представники України), який головною причиною «застою» в економіці визнав існуючу систему господарювання та управління на чолі з КППС. Рішення та вимоги з'їзду були підтримані одноденним попереджувальним страйком 11 липня 1990 р. Участь у ньому взяло 256 підприємств республіки. На мітингах висувалися вимоги щодо відставки чинного уряду та створення уряду національної довіри, деполітизації правоохоронних органів, виведення партійних комітетів із підприємств, націоналізації майна КППС.

Непослідовне й часткове реформування економіки, невміння партії вести політичну боротьбу в умовах конкуренції, втра-

та партійним керівництвом контролю за процесом «перебудови» зумовлювали, з одного боку, посилення антикомуністичних настроїв у суспільстві, з іншого — появу руйнівних процесів усередині самої Комуністичної партії. Вона почала скорочуватися чисельно і розвалюватися ізсередини. За 1989 р. кількісний склад КПУ зменшився на 0,25 %, а за 1990 р. — на 10 %. Однак КПУ ще втримувала досить міцні владні позиції: на червень 1990 р. вона налічувала понад 3 млн осіб, а 85 % депутатів Верховної Ради УРСР на момент їхнього обрання були комуністами.

На початку 1990 р. в КПУ почали виникати осередки Демократичної платформи. Перша конференція її прихильників відбулася 1 березня 1990 р. в Києві. Основну мету нове об'єднання вбачало в «демократизації КПУ зсередини» (перетворення КПУ на парламентську партію тощо). Після зникнення останніх ілюзій щодо демократизації Комуністичної партії прихильники Демократичної платформи вийшли з неї. Частина з них у грудні 1990 р. утворила **Партію демократичного відродження України (ПДВУ)**.

Поляризація і конфронтація політичних сил у республіці наростали, сягнувши піку в осінньому протистоянні опозиції та влади. 15 вересня 1990 р. на нараді представників страйкових, робітничих та профспілкових комітетів України було вирішено провести 1 жовтня всеукраїнський попереджувальний одноденний політичний страйк. Уже 30 вересня в Києві відбулася організована опозицією маніфестація, у якій взяло участь 100 тис. осіб. Було прийнято звернення із закликом про негайне проведення «круглого столу» всіх політичних сил України, щоб «знайти шляхи до створення держави і уряду народної довіри». Проте всеукраїнський страйк провалився.

Однак опозиція не зазнала поразки. Із **2 до 17 жовтня 1990 р.** в Києві на площі Жовтневої революції (зараз Майдан Незалежності) тривало голодування 158 студентів із 24 міст України, яке отримало назву «**революція на граніті**». Її лідерами були **Маркіян Івацшин, Ігор Коцюруб, Олег Барков, Олесь Доній** та інші. Студенти вимагали відставки уряду, надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили, оголошення нових виборів до Верховної Ради на багатопартійній основі, заборони відбування військової служби громадянами України за її межами, націоналізації майна КПРС та комсомолу на території республіки. Лише після відставки голови уряду республіки В. Масола голодування було припинено.

Посилення кризових явищ в економіці республіки, політизація суспільства впливали на радикалізацію Народного руху як політичної сили. На II З'їзді Народного руху України (жовтень 1990 р.) партія суттєво змінила політичні орієнтири, що засвідчило гасло «Від Народного руху за перебудову — до Народного руху за відродження суверенітету України».

Наприкінці 1990 р. чітко визначилася розстановка нових політичних партій України: на правому фланзі — **Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська**

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі спогадів шахтарського активіста з Волині **Ф. Захарчука** про розмову з **М. Горбачовим**

Я почав зачитувати вимоги свого страйккому [на зустрічі з М. Горбачовим], де першим пунктом стояла відставка президента СРСР М. Горбачова. Після чого Михайло Сергійович перегнувся через трибуну і попросив передати йому мої вимоги, оскільки він їх не читав. Пізніше до мене підійшов охоронець і запропонував пройти з ним у кабінет М. Горбачова. Пересиливши страх і хвилювання, я погодився і потім не пошкодував про це. Наша розмова з Михайлом Сергійовичем замість запланованих 45 хвилин тривала неповні три години. М. Горбачов мене запитав, чому в провінції в нього такий низький рейтинг. А я відповів, що в усьому винна Комуністична партія і те, що він тривалий час очолював її. Із цим М. Горбачов погодився і зауважив, що Компартія не підлягає реформуванню, а економічну ситуацію в країні підтримує зниження цін на міжнародному ринку на тюменську нафту. Через що навіть подорожчання таких продуктів непершої необхідності, як автомобілі, вироби з хутра, не здатне покрити дефіцит бюджету. Вихід він бачив тільки в суверенітеті республік СРСР, які мають самостійно виживати на своїх природних і виробничих ресурсах.

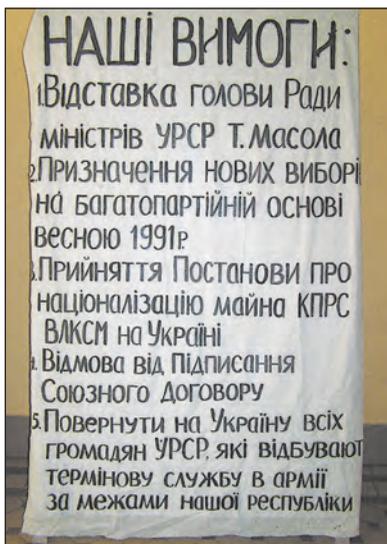
? 1. Який вихід зі складного економічного становища вбачав М. Горбачов? 2. На які проблеми СРСР указував М. Горбачов?

Територія, вільна від комунізму. Наметове містечко в центрі Києва під час «революції на граніті». Жовтень 1990 р.

Поетеса Ліна Костенко в таборі голодуючих. Жовтень 1990 р.

Вимоги учасників студентського голодування. Жовтень 1990 р.

народно-демократична партія (УНДП), Українська республіканська партія (УРП); у центрі — Українська селянська демократична партія (УСДП), Партія зелених України, Партія демократичного відродження України (ПДВУ); на лівому фланзі — Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ) та інші.

9 РЕЛІГІЙНЕ ВІДРОДЖЕННЯ. Рубіжною подією у зміні ставлення держави до церкви і релігії можна вважати відзначення 1000-літнього ювілею хрещення Русі (1988 р.). Святкування відбувалося в Києві та Москві за участю понад 100 офіційних представництв церков і релігій з усього світу. Особливої урочистості акції святкування ювілею надало те, що ця дата була визнана ООН визначною подією в історії цивілізації.

Загальне зацікавлення релігійною тематикою сприяло активізації різних конфесій. Атеїзм перестав бути офіційною ідеологією.

Відновлення релігійного життя поставило на порядок денний питання про статус Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Папа Римський Іоанн Павло II звернувся до М. Горбачова із закликом засудити злочин комуністичної влади, вчинений у 1946 р. щодо УГКЦ. Спираючись уже не тільки на підтримку віруючих, але й на міжнародну громадськість, УГКЦ почала кампанію боротьби за легалізацію. Проте компартійно-радянський апарат не полишав сподівань не допустити відродження УГКЦ. У цьому протистоянні почали активно використовувати Російську православну церкву (РПЦ), яка мала у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській і Закарпатській областях більше 3 тис. парафій, що становило половину православних громад українського екзархату й майже третину їх загальносоюзної кількості. Після зустрічі Московського патріарха Пімена з М. Горбачовим у квітні 1988 р. було розукрупнено Львівсько-Тернопільську єпархію РПЦ, у Чернівецькій, Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях зареєстровано понад 1,1 тис. нових православних громад.

Український екзархат РПЦ — церковна адміністративна одиниця Московського патріархату на території України.

Діячі Російської православної церкви на зустрічі з М. Горбачовим. Москва. 1988 р.

Маніфестація за легалізацію Української греко-католицької церкви. Львів. 17 вересня 1989 р.

Збільшився випуск церковної літератури, у тому числі українською мовою. Помітно посилювалися публічні виступи проти уніатів із боку православних церковних діячів. Було збільшено набір до Одеської духовної семінарії з метою створення кадрів священників, які б знали специфіку західних областей, тобто сприймалися б населенням як «свої». РПЦ отримала державну допомогу для збільшення обсягу і накладу журналу «Православний вісник». Однак державна підтримка РПЦ лише загострила ситуацію.

На початку 1989 р. проблема УГКЦ опинилася в центрі уваги світової громадськості. Її обговорювали на рівні ООН, Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) тощо. Громадяни в СРСР, які раніше навіть не були знайомі з проблемою, почали підтримувати легалізацію УГКЦ. У травні 1989 р. шестеро єпископів і священників УГКЦ розпочали голодування в центрі Москви на знак протесту проти небажання влади розмовляти з ними. Голодування мало ланцюговий характер і тривало до листопада.

Голова греко-католиків кардинал **Мирослав Любачівський** із Рима звернувся до віруючих із закликком здійснити акцію на захист релігійної свободи. На цей заклик відгукнулося близько 150 тис. осіб, які взяли участь у церковних службах по всій Західній Україні.

Напередодні зустрічі М. Горбачова і Папи Римського у Ватикані **28 листопада 1989 р.** Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР опублікувала заяву, у якій зазначалося: греко-католики східного обряду можуть утворювати свої релігійні громади та реєструвати їх в установленому порядку.

23 січня 1990 р. в Преображенській церкві у Львові відбувся Собор УГКЦ, що був офіційно проголошений «актом легалізації». Собор заявив про неканонічність Львівського собору 1946 р. і висунув вимогу про повернення майна. У цей час близько 1,5 тис. православних парафій повернулися до греко-католицизму.

Навесні 1990 р. УГКЦ за рішенням Львівської міської ради отримала свою головну святиню — собор Святого Юра. У березні 1991 р. з еміграції повернувся кардинал М. Любачівський.

Молебень на Володимирській гірці з нагоди святкування 1000-ліття хрещення Русі. Київ. 1988 р.

Зустріч М. Горбачова і Папи Римського Іоанна Павла II. 28 листопада 1989 р.

Кардинал Мирослав Любачівський

Митрополит Мстислав

Успішна боротьба УГКЦ за легалізацію надихнула ще одну знищену радянською владою церкву, яка раніше існувала в республіці, — **Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ)**. У лютому 1989 р. утворився ініціативний комітет, який звернувся до Президії Верховної Ради СРСР, Президії Верховної Ради УРСР і міжнародної християнської громадськості з вимогою про відродження УАПЦ. Глава церкви у США митрополит Мстислав підтримав комітет.

У серпні священник і віруючі церкви Святих Петра і Павла у Львові відмовилися від підпорядкування РПЦ і стали першою автокефальною громадою в Україні. У листопаді 1989 р. у Львові на зібранні священників УАПЦ було проголошено відродження в Україні цієї церкви. У січні 1990 р. в республіці вже налічувалося понад 200 громад УАПЦ. У **червні 1990 р.** на всеукраїнському Соборі було затверджено відродження УАПЦ. Собор обрав патріархом митрополита **Мстислава** (світське ім'я Степан Скрипник).

Щоб зупинити втрату віруючих в Україні, Собор РПЦ, що відбувся в Москві в **січні 1990 р.**, виділив православні громади і монастирі на території України в окремий екзархат Московського патріархату, який отримав назву **Українська православна церква Московського патріархату**. Московський патріарх і Священний Синод РПЦ зберегли за собою всі владні повноваження в екзархаті.

Релігійне відродження та боротьба між РПЦ, УАПЦ і УГКЦ позитивно вплинули на зростання кількості прихильників різноманітних християнських протестантських церков і сект, які фактично були заборонені в попередні роки.

Легалізували свою діяльність і протестантські церкви. У 1990 р. було відновлено Союз євангельських християн-баптистів України, Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської (п'ятидесятників), Українську уніонну конференцію церкви адвентистів сьомого дня тощо.

Не оминуло релігійне відродження і прихильників ісламу (найбільше їх було на сході України та в Криму). Пережив відродження в Україні й юдаїзм. Крім того, в Україні почали з'являтися прихильники різноманітних релігій Сходу, а також відбувалися спроби відродити слов'янське язичництво.

ВИСНОВКИ

- «Гласність», лібералізація, повернення народу правди про його минуле підірвали радянські ідеологічні штампи, прискорили процес досягнення справжнього суверенітету України.
- «Гласність» сприяла зростанню громадсько-політичної активності, пробудженню національної самосвідомості, створенню неформальних громадсько-політичних об'єднань, які в умовах розвалу радянської системи стали основою для створення багатопартійності та боротьби за незалежність України.
- Вибори 1990 р. сприяли поглибленню національно-визвольного руху, спрямованого на здобуття суверенітету.

Незважаючи на те, що більшість у Верховній Раді УРСР за партійною належністю становили комуністи, основна їх кількість була налаштована прагматично. Розуміючи, що союзний центр уже не здатний управляти державою, що СРСР приречений, більшість депутатів Верховної Ради УРСР підтримали проголошення Декларації про державний суверенітет України та інші законодавчі акти, які зміцнювали суверенітет республіки.

- Кульмінацією політичної активності суспільства в 1990 р. стала «революція на граніті».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. У чому полягає відмінність «гласності» від свободи слова? **2.** Який існує зв'язок між «гласністю» і наростанням політичної активності суспільства? **3.** Якою є роль неформальних об'єднань в активізації політичного життя суспільства? **4.** Чому було усунуто з посади В. Щербицького? **5.** Чому неформальні організації сприяли становленню багатопартійності? **6.** Що зумовило появу масового робітничого руху? Під якими гаслами виступало робітництво? **7.** Що стало поштовхом до нової хвилі десталінізації? **8.** Які програмові цілі ставив перед собою Народний рух України? Як вони співвідносилися з декларованими цілями КПРС у роки «перебудови»? **9.** Чим була зумовлена поміркованість Народного руху України порівняно з діяльністю аналогічних рухів в інших союзних республіках? **10.** Якими були результати виборів до Верховної Ради УРСР 1990 р.? У яких областях на виборах 1990 р. перемогли демократичні сили? Хто очолював у Верховній Раді УРСР опозиційний блок Народна рада? **11.** Що таке «група 239»? **12.** Назвіть основні положення Декларації про державний суверенітет України. **13.** Яку назву отримало голодування сту-

дентів на площі Жовтневої революції? **14.** Які церкви домоглися своєї легалізації в 1989—1990 рр.?

 15. Чому Народний рух України не повторив успіху подібних організацій, що діяли у країнах Балтії та Грузії? **16. Обговоріть у групах.** Чим було зумовлено загострення політичної боротьби восени 1990 р.? Якими були її наслідки? **17.** Якими були причини прийняття, зміст та історичне значення Декларації про державний суверенітет України?

 18. Охарактеризуйте вибори до Верховної Ради УРСР у 1990 р. і початок її діяльності. Чому Верховна Рада УРСР із 1990 р. почала працювати в парламентському режимі? **19.** Охарактеризуйте суть політичної боротьби восени 1990 р. **20.** Складіть хронологічну таблицю подій національно-визвольного руху 1987—1991 рр.

 21. Підготуйте есе на тему «Чим, на вашу думку, керувалася комуністична більшість, підтримуючи суверенітет УРСР?».

§ 26. Проголошення Україною незалежності

1 **ПРОВАЛ СПРОБ ЗБЕРЕЖЕННЯ СРСР.** Щоб покласти край «параду суверенітетів» і зберегти СРСР, союзне керівництво вирішило ініціювати укладення нового Союзного договору (до того ж широкій громадськості завдяки дослідженням львівського історика Ярослава Дашкевича стало відомо, що Союзний договір 1922 р. так і не був підписаний, а його підмінили Конституцією СРСР 1924 р.).

В Україні до підписання «нового» Союзного договору ставилися неоднозначно. Під тиском громадськості 17 жовтня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла постанову, у якій визнавалося передчасним підписання нового Союзного договору до затвердження нової конституції України. **20 листопада 1990 р.** РРФСР й УРСР підписали угоду про визнання суверенітету одна одної і про необхідність співпраці на взаємовигідних умовах. Аналогічну угоду Україна підписала з Казахстаном. Таким чином, союзний центр фактично було усунуто, формувалися обриси конфедеративного союзу.

23 листопада 1990 р. був представлений проект Союзного договору, який обмежував права республік, передбачав формування союзних органів влади з великими повноваженнями у сфері міжнародних відносин та фінансів. Передбачався пріоритет союзних законів над республіканськими. Такий проект у республіканських лідерів не викликав ентузіазму. Тому консервативні сили, зокрема депутатська група «Союз» Верховної Ради СРСР, закликали М. Горбачова як президента винести на всесоюзний референдум питання щодо майбутньої долі СРСР.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити причини розпаду СРСР; пояснити, із якою метою Крим отримав статус автономії; розповісти про події, які призвели до проголошення незалежності України.

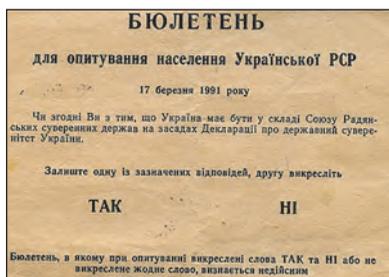
ПРИГАДАЙТЕ:

1. Що таке «парад суверенітетів»? **2.** Яких успіхів досяг український національний рух на початок 1991 р.?

Мітинги на підтримку та проти підписання Союзного договору. 1990 р.

? Чому в суспільстві існували протилежні погляди на долю СРСР?

Бюлетені для голосування на референдумі 17 березня 1991 р.

На референдум було винесено таке питання: «*Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?*». Навмисно ускладнена формула, а також зловживання висловами, що не мали юридичного змісту («оновлена федерація», «повною мірою»), були потрібні комуністичному партійному апарату, щоб заручитися підтримкою народу, але залишити собі свободу дій. Відбулася відверта політична спекуляція на природному бажанні населення досягти стабільності.

У цій ситуації Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук запропонував одночасно із всесоюзним референдумом провести в Україні опитування населення щодо суті майбутнього єдиного державного утворення. Верховна Рада УРСР затвердила додаткове запитання: «*Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?*».

17 березня 1991 р. відбувся референдум, у якому взяли участь 83,5 % виборців. Народ України відповів позитивно як на перше (70,2 % від кількості тих, хто взяв участь у голосуванні), так і на друге запитання (80,2 %). Незважаючи на суперечливість результатів референдуму й опитування (на голосування виносили по суті різні форми національно-державного устрою), було очевидним, що громадська думка в Україні схиляється в бік незалежності. Таким чином, не вступаючи в пряме протистояння з президентом та Верховною Радою СРСР, Верховна Рада УРСР здобула підтримку народу, домігшись схвалення Декларації про державний суверенітет.

Після референдуму розпочався так званий «**Новоогарьовський процес**» — переговори керівників дев'яти республік, у тому числі України, із президентом СРСР М. Горбачовим про новий Союзний договір. В останньому варіанті договору передбачалося, що союзні відомства поступляться значною кількістю повноважень, але Радянський Союз має залишитися федерацією республік, а не співдружністю суверенних держав конфедеративного типу. Попереднє підписання договору планувалося провести 20 серпня 1991 р. Це була остання спроба М. Горбачова шляхом компромісу між республіками і центром урятувати СРСР.

Проте тут втрутилися сили, що прагнули не лише зберегти СРСР, а й не допустити його оновлення в будь-якій формі.

2 **СТВОРЕННЯ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ.** Питання про відновлення Кримської АРСР було порушене в листопаді 1990 р. кримським обкомом КПРС, яким тоді керував **Микола Багров**. Цим кроком в умовах розпаду СРСР кримські комуністи намагалися зберегти вплив і владу, не допустити перетворення Криму на національну автономію кримських татар, які активно поверталися на півострів. Проведений **20 січня 1991 р.** референдум у Криму став першим плебісцитом в історії

Демонстрація у Криму. 1990 р.

Референдум у Криму. 20 січня 1991 р.

СРСР. На загальне голосування було винесене питання «*Ви за відтворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної республіки як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору?*».

У референдумі взяло участь 81,37 % від загальної кількості виборців, із них 93,26 % підтримали ідею автономії (приблизно 77 % жителів півострова).

Спираючись на результати референдуму, **12 лютого 1991 р.** Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». Він містив норму, яка твердила: «Відновити Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в межах території Кримської області в складі Української РСР». Слово «відновлення» було свідомою помилкою, оскільки Кримської автономії у складі України ніколи не існувало. Утворення територіальної автономії у складі УРСР стало «міною уповільненої дії», яка згодом перетворилася на серйозну проблему вже за часів незалежної України.

3 СПРОБА ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ В СРСР ТА УКРАЇНА. Наміри реформувати СРСР змусили противників цього до дій. **19 серпня 1991 р.** вони здійснили спробу державного перевороту. Блокувавши і позбавивши зв'язку М. Горбачова на його кримській дачі у Форосі, група вищих посадовців оголосила про створення **Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС, рос. ГКЧП)**, до якого увійшли вісім осіб, зокрема віце-президент СРСР Г. Янаєв, прем'єр-міністр В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністр оборони Д. Язов, міністр внутрішніх справ Б. Пуго.

ДКНС заявив про свій намір відновити в країні порядок і не допустити розпаду СРСР. У зв'язку із цим було призупинено діяльність політичних партій, громадських організацій та масових рухів, заборонено проведення мітингів, демонстрацій, страйків. Було встановлено контроль над засобами масової інформації, у деяких регіонах Радянського Союзу на шість місяців запроваджувався надзвичайний стан. Рішучість заколот-

ЦІКАВІ ФАКТИ

Єдиною політичною силою на півострові, що виступила категорично проти проведення референдуму, була **Організація кримськотатарського національного руху**. На той час на півострів із 1989 р. переселилося 83 тис. кримських татар.

Мітинг проти ДКНС у Києві. Серпень 1991 р.

ОГОЛОШЕНІ ПЕРШОЧЕРГОВІ ЦІЛІ ЗАКОЛОТНИКІВ

Цілі заколотників

- Надзвичайний стан на шість місяців (в окремих районах)
- Комендантська година та війська в Москві
- Ізоляція М. Горбачова в Криму (Форос)
- Цензура над засобами масової інформації
- Заборона мітингів, демонстрацій і страйків
- Заборона політичних партій і громадських організацій

Прес-конференція ДКНС у будинку Міністерства закордонних справ СРСР. 19 серпня 1991 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі спогадів очевидця про спробу державного перевороту в СРСР (серпень 1991 р.)

Той день запам'ятовувався майже повним інформаційним вакуумом. Лунали лише офіційні повідомлення ДКНС про Горбачова і пізніше — заява голови Верховної Ради СРСР Анатолія Лук'янова. Із передач було тільки «Лебедине озеро». На вулицях все було як завжди. До кінця дня закордонні радіоголоси «Радіо Росії» повідомили про держпереворот і заяву Єльцина. Із 19 до 22 серпня майже весь час провів біля телевізора і радіо, стежив за протистоянням ДКНС і нової російської влади.

? Чим можна пояснити те, що початок перевороту супроводжувався інформаційним вакуумом?

Символом спроби державного перевороту стала цілодобова трансляція по телебаченню балету «Лебедине озеро». 1991 р.

ників на словах аж ніяк не підкріплювалася діями. Виведеним на вулиці військам не було поставлено чіткого завдання, до того ж вони не бажали воювати з власним народом.

Змовники одразу зіткнулися з протидією керівництва РРФСР на чолі з президентом Росії **Борисом Єльциним**. На захист демократії виступили десятки тисяч жителів Москви, а також деяких інших міст СРСР. Серед захисників Білого дому в Москві були й представники України під синьо-жовтим прапором. Рішучі дії Б. Єльцина підтримала більшість урядів країн світу. Заколот зазнав поразки.

Події серпня виявили реальні, а не декларативні позиції і наміри всіх політичних сил і державних органів в Україні. Керівництво ЦК КПУ опинилося на боці заколотників. Секретаріат ЦК надіслав на місця шифрограму, у якій схвально оцінював переворот, і пропонував партійним комітетам «організувати» підтримку дій ДКНС.

Генерал В. Варенников, якого заколотники відправили в Україну, заявив, що в разі непідтримки рішень ДКНС, проведення страйків та акцій непокори будуть застосовані війська. Заручившись підтримкою першого секретаря КПУ С. Гуценка, він намагався схилити Л. Кравчука до визнання ДКНС. Однак спроби виявилися марними. Л. Кравчук вважав, що будь-які масові виступи населення можуть спровокувати заколотників увести війська до Києва та інших міст і почати масові арешти, і закликав до спокою й витримки. Він заявив, що будь-які зміни мають відбуватися на основі закону, і підстав для введення в республіці надзвичайного стану немає. Тим самим він не визнавав правомочними розпорядження ДКНС на території України. Військові та міліція на території України не підтримали заколотників. Союз офіцерів України запропонував організувати загони добровольців для захисту українського парламенту, а також закликав військових — громадян України не виконувати розпорядження ДКНС.

Деякі місцеві ради, особливо в західних областях, засудили заколот. У зверненні Львівської обласної ради до населення області містився заклик «при спробі насильницького усунення демократично обраної народом влади відповісти масовими актами громадянської непокори». Харківська міська рада кваліфікувала дії ДКНС як найтяжчий злочин.

Послідовно й рішуче проти заколотників в Україні виступила тільки опозиція — представники Народного руху України та новоутворених демократичних партій. Вони виступили з пропозицією засудити заколот спеціальним рішенням Верховної Ради УРСР, закликали до організації загального страйку.

Тим часом у ніч із 20 на 21 серпня 1991 р. віддані ДКНС війська спробували здійснити штурм Білого дому в Москві. Під час штурму загинуло троє осіб. Спецпідрозділи, які мали завершувати операцію, відмовилися її виконувати. Заколот провалився.

22 серпня Президія Верховної Ради УРСР ухвалила рішення про скликання позачергової сесії парламенту.

4 ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ. Незважаючи на прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет, Україна продовжувала залишатися у складі СРСР. Упродовж короткого часу (із літа 1990 до літа 1991 р.) Верховна Рада УРСР ухвалила низку законів і постанов із важливих проблем економічної політики, державотворчого життя: Закони «Про економічну самостійність України» (серпень 1990 р.), «Про заснування посади Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР», «Про Президента Української РСР» (липень 1991 р.) тощо.

Позачергова сесія Верховної Ради України **24 серпня 1991 р.** прийняла історичний документ — **Акт проголошення незалежності України**, у якому, зокрема, підкреслювалося: *«Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави — України. Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України».*

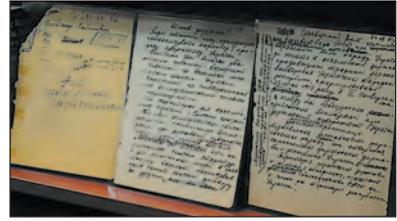
Тим самим було покладено край юридичному існуванню УРСР. На карті світу з'явилася нова суверенна держава — **Україна**.

Причетність КПУ до спроби державного перевороту ДКНС стала причиною для прийняття указів Президії Верховної Ради «Про тимчасове призупинення діяльності КПУ» (26 серпня 1991 р.) та «Про заборону діяльності КПУ» (30 серпня 1991 р.).

4 вересня 1991 р. було прийнято історичне рішення про підняття над будівлею Верховної Ради України національного синьо-жовтого прапора, який **28 січня 1992 р.** був затверджений як Державний Прапор України.

Восени 1991 р. відбулися перші офіційні візити Голови Верховної Ради України Л. Кравчука до Франції, США та Канади.

5 РЕФЕРЕНДУМ 1 грудня 1991 р. ТА ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України. Однак згідно із чинним на той час законодавством питання про реалізацію права народу України на самовизначення виходило за межі

Чернетка Акта проголошення незалежності України із зошита Л. Лук'яненка

Народ біля будівлі Верховної Ради вітає Л. Лук'яненка — автора Акта проголошення незалежності. 24 серпня 1991 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Акт проголошення незалежності України спочатку мав називатися універсалом, проте назву змінили, щоб комуністична більшість не відмовилася голосувати через натяк на часи Центральної Ради М. Грушевського.

Із цієї ж причини з проекту Л. Лук'яненка прибрали формулювання «відновлює державність» і замінили на «проголошує незалежність».

«Ми хоча й проголосили незалежність у 1991-му, але серйозно впливати на процеси не могли», — згадував Л. Лук'яненко, вказуючи, що тоді при владі залишилися ті самі комуністи.

Л. Кравчук на сесії Верховної Ради приймає присягу на вірність Україні. 5 грудня 1991 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Леонід Макарович Кравчук народився в 1934 р. на Рівненщині. Навчався в Рівненському кооперативному технікумі, а згодом у Київському університеті, кандидат економічних наук. Працював викладачем політекономії. На партійній роботі був завідувачем ідеологічного відділу ЦК КПУ, секретарем ЦК КПУ, другим секретарем КПУ. У 1990—1991 рр. — Голова Верховної Ради України, у 1991—1994 рр. — перший Президент незалежної України, у 1994—2006 рр. — народний депутат України. Історичною заслугою Л. Кравчука є те, що в боротьбі за незалежність України йому вдалося уникнути кровопролиття і значних потрясінь на початковому етапі державотворення. Проте в період його президентства так і не було здійснено радикальних економічних перетворень, які б вивели країну з кризи і забезпечили стабільний розвиток.

компетенції Верховної Ради УРСР, і його мали вирішувати виключно на Всеукраїнському референдумі. Тому того ж дня, крім Акта проголошення незалежності України, було прийнято й постанову Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України», якою, зокрема, передбачалося провести **1 грудня 1991 р. Всеукраїнський референдум** на підтвердження Акта проголошення незалежності України.

Референдум не залишив жодних сумнівів. 90,32 % громадян, які взяли участь у референдумі, на питання бюлетеня «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» відповіли: «Так, підтверджую». Результати голосування ознаменували повноправне входження України до світової спільноти вільних держав. Почалася хвиля дипломатичного визнання України як незалежної держави.

1 грудня 1991 р. жителі України також обирали першого Президента України. Переміг голова Верховної Ради України Л. Кравчук, набравши 61,6 % голосів. Він і став першим Президентом незалежної України (1991—1994 рр.).

8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі, неподалік Мінська, президенти України Л. Кравчук, Росії Б. Єльцин, голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич констатували, що вихід республік зі складу СРСР й утворення незалежних держав стали реальним фактом і що СРСР як суб'єкт міжнародного права й геополітична реальність припинив своє існування. Вони підписали угоду про створення **Співдружності Незалежних Держав (СНД)**, до якої можуть приєднатися республіки колишнього СРСР та інші країни. Україна увійшла до складу СНД на правах асоційованого члена.

Причини розпаду СРСР:

- ▶ Криза тоталітарного режиму в СРСР.
- ▶ Поразка СРСР у «холодній війні».
- ▶ Унітарний імперський характер СРСР, що обмежував права союзних республік, хоча за Конституцією Радянський Союз був федерацією.
- ▶ Прорахунки в національній політиці (зросійщення, курс на «злиття націй» і формування типу «радянської людини», ігнорування національних особливостей і проблем).
- ▶ Нездатність союзного керівництва подолати економічну кризу.
- ▶ Процес демократизації і «гласності» сприяв зростанню національної свідомості й активізації національно-визвольних рухів.
- ▶ Ослаблення в процесі «перебудови» ролі союзного центру і стержня радянської системи — КППС.
- ▶ Ідеологічна криза КППС.
- ▶ Втрата авторитету влади після кривавих подій у Баку (Азербайджан), Вільнюсі (Литва) та інших містах, особливо після заколоту 19—21 серпня 1991 р.

Україна відіграла одну з ключових ролей у розвалі Радянського Союзу. Прагнення української політичної еліти (незалежно від партійної належності) і народу до незалежності країни, яке було підтвержене на референдумі 1 грудня 1991 р., позбавило будь-якого шансу зберегти Радянський Союз.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Професор кафедри української історії Гарвардського університету в США Сергій Плохій про роль України в розпаді СРСР

Мені було цікаво знайти в американських архівах не одне, а кілька підтверджень щодо тодішньої позиції Єльцина. Не менш цікаво було зрозуміти, чому Росії стало не цікаво грати в гру під назвою Радянський Союз, і чому референдум про незалежність України означав саме його розвал. Борис Єльцин пояснив Бушу, що Росія без України не підпише оновлений договір. Буш спитав, чому. Єльцин відповів, що без слов'янської України більшість у цьому Союзі складатимуть ісламські республіки.

Йшлося, звичайно, не лише про якісь культурні та геополітичні речі, а також про те, що на Заході називається the bordering of the empire, тобто ціна утримання імперії. Росія не готова була без підтримки

України утримувати економічно та геополітично інші республіки.

Я переконаний, що цей аргумент не був єдиним, але він добре вписується в те, що відбувалося в регіоні та світі в той час. Це ісламський фактор і його роль у розвалі Союзу.

Українська незалежність, яку ми отримали, — це продукт компромісу... Незалежність, яку вдалося вибороти завдяки бюлетеням, демократію, яку вдалося отримати наприкінці 1980-х рр., треба навчитись захищати, якщо ми хочемо і надалі бути Незалежними.

? 1. На якій ролі України в розвалі СРСР акцентує увагу історик С. Плохій? 2. Якою є роль референдуму 1 грудня 1991 р. у розвалі СРСР?

6 **МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ.** Від дня проголошення суверенітету України постало питання її міжнародного визнання. Проте світові лідери й сусіди не поспішали із цим актом, хоча Україна з 1945 р. була членом ООН. Це можна пояснити небажанням псувати відносини з керівництвом СРСР, який на той час ще існував, і тим, що на відміну від держав Балтії, законність входження яких до Союзу Захід ніколи не визнавав, Україну сприймали як складову СРСР.

Міжнародне визнання України розпочалося одразу після референдуму. Хвиля визнання та встановлення дипломатичних відносин з іноземними державами була безпрецедентною. Це засвідчило, що міжнародне співтовариство розглядає незалежну Україну як запоруку стабільності на території колишнього СРСР і гарантію незворотності демократичних процесів у Центрально-Східній Європі. Вагоме значення у визнанні незалежної України у світі мало те, що країна обрала цивілізований та мирний шлях побудови суверенної держави.

Першою незалежність України офіційно визнала Республіка Польща 2 грудня 1991 р., а потім Канада. В останні дні 1991 р. Україну визнали всі держави «групи семи». Це засвідчило остаточний перелом у позиції світової громадськості щодо незалежності нашої держави. Почався процес стрімкого міжнародного визнання.

Суттєве значення для підвищення авторитету нашої країни у світі мало прийняття 10 грудня 1991 р., у День прав людини, Закону «Про дію міжнародних договорів на території України». У ньому йшлося про те, що Україна розглядає укладені й ратифіковані нею міжнародні договори як невід'ємну частину національного законодавства.

Після 1 грудня 1991 р. визнання відбувалося й на рівні міжнародних організацій. 30 січня 1992 р. Україна стала членом НБСЄ (тепер Організація з безпеки та співробітництва в Європі,

Демонстрація киян.
24 серпня 1991 р.

Підписання угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 8 грудня 1991 р.

ПРОЦЕС МІЖНАРОДНОГО
ВИЗНАННЯ УКРАЇНИ

ОБСЄ), а 10 березня 1992 р. приєдналася до Північноатлантичної ради зі співробітництва (із 1998 р. — Рада євроатлантичного партнерства).

Загалом було укладено 35 двосторонніх міждержавних договорів і 88 міждержавних угод. Незалежна Україна стала повноправним членом світового товариства, важливим чинником системи міжнародних відносин.

Широкому визнанню самостійної Української держави сприяли її виважена внутрішня політика, що ґрунтувалася на принципах демократії, гуманізму й забезпеченості прав людини, а також її миролюбні зовнішньополітичні кроки, спрямовані на зміцнення безпеки у світі й розвиток міжнародної співпраці в усіх сферах. Ще 1 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла **Декларацію прав національностей України**, яка урочисто гарантувала всім народам, національним групам і громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права та свободу релігійних переконань.

5 грудня 1991 р. Верховна Рада виступила зі Зверненням до парламентів і народів світу, у якому зазначалося, що Українська держава буде неухильно дотримуватися норм міжнародного права, керуючись Загальною декларацією прав людини, міжнародними пактами про права людини, ратифікованими Україною, й іншими відповідними міжнародними документами. Було висловлено також намір приєднатися до Гельсінського Заключного акта, Паризької хартії та інших документів НБСЄ.

Принципово важливим кроком на шляху становлення України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин стало запровадження атрибутів державності, зокрема визнання громадянства України, національної символіки, а також власної грошової одиниці.

Ці та інші акти молодій країні засвідчили появу на політичній карті світу нової демократичної держави, готової зробити гідний внесок у збереження загальнолюдських цінностей і розвиток міжнародного співробітництва.

ВИСНОВКИ

- Спроба союзного керівництва на чолі з М. Горбачовим урятувати СРСР шляхом підписання нового Союзного договору виявилася невдалою. Референдум 17 березня 1991 р. засвідчив, що більшість населення підтримує суверенітет республіки. Україна виступила категорично проти федеративного устрою майбутнього союзу. Таким чином, від позиції України залежала доля СРСР.
- 19—21 серпня 1991 р. прихильники збереження СРСР здійснили спробу державного перевороту.

- 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Акт проголошення незалежності України. Референдум 1 грудня 1991 р. підтвердив це історичне рішення.
- Першим Президентом незалежної України став Л. Кравчук.
- Після референдуму 1 грудня 1991 р. розпочався процес міжнародного визнання України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Якими були результати всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р.? 2. Коли відбулася спроба державного перевороту в СРСР? 3. Хто входив до складу ДКНС? Якою була мета заколотників? 4. Якою

була реакція на заколот в Україні? 5. Коли було проголошено незалежність України? 6. Хто став першим Президентом України?

➔ **7.** Чому заколотники ДКНС не здобули підтримки населення? Чи можна стверджувати, що заколот став каталізатором проголошення незалежності України? **8.** Як було проголошено незалежність України? У чому полягає історичне значення цієї події? **9.** Із якою метою було проведено референдум 1 грудня 1991 р.? Яким був його результат?

↔ **10.** Визначте, із якою метою було створено Співдружність Незалежних Держав (СНД). Чи була необхідність у створенні цього міждержавного

об'єднання? Чому Україна відмовилася стати повноправним членом організації? **11.** Визначте причини розпаду СРСР.

💬 **12.** Згадуючи про події проголошення незалежності України, депутат В. Яворівський зазначав: «Ситуація була дуже гострою. Суспільство було налаштовано проти них, тож багато комуністів проголосували за незалежність саме через страх». Чи згодні ви з такою точкою зору? Обґрунтуйте свою думку.

Практичне заняття. «За живе...»: непоправні наслідки Чорнобильської трагедії

МЕТА: показати героїзм ліквідаторів катастрофи; розкрити згубні наслідки існування тоталітарної моделі для розвитку України; визначити наслідки Чорнобильської катастрофи.

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті наведено на с. 253.

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Підготувати презентацію «Чорнобильська катастрофа: людський вимір».
2. Поміркувати над відповіддю на запитання: чи можна стверджувати, що провина за

Чорнобильську катастрофу цілком лежить на тоталітарній системі, яка існувала в УРСР.

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Перегляньте та обговоріть декілька кращих презентацій.
2. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть запитання: 1) Чому усунення наслідків аварії вимагало, крім значних матеріальних витрат, ще і героїчних дій окремих людей?

- 2) Якими були наслідки Чорнобильської аварії для України? 3) Якими були уроки Чорнобильської аварії?
3. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Узагальнення знань за розділом 4. Відновлення незалежності України

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 4. Відновлення незалежності України

РОЗДІЛ 5. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

§ 27. Державотворчі процеси в перші роки незалежності

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати державотворчий процес у перші роки незалежності; визначати зміни, які сталися у виконавчій, законодавчій і судовій владі; вказувати на наслідки цих процесів.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Коли було проголошено незалежність України? 2. Якими були основні положення Декларації про державний суверенітет України і Акта проголошення незалежності України?

Державотворчий процес — процес формування й становлення основних інститутів влади, їх конституційне оформлення, визначення національних інтересів.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Із 2000 р. було запроваджено нову систему відліку скликань. Так, Верховну Раду України XII скликання (1990—1994 рр.) почали вважати Верховною Радою I скликання. Також на будівлі Верховної Ради було замінено радянську символіку на національну.

1 ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС. Після розпаду СРСР та проголошення незалежності України перед українським народом постали такі завдання:

- ▶ розбудова власної суверенної держави;
- ▶ ліквідація тоталітарних політичних структур і розбудова правової демократичної держави;
- ▶ перетворення централізованої державної економіки на багатоукладну, ринкову, орієнтовану на соціальні потреби людей;
- ▶ національне відродження, оздоровлення міжнаціональних відносин;
- ▶ встановлення рівноправних зв'язків з іншими державами.

Ключовим завданням перших років державотворчого процесу стало формування трьох основних гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової, створення української армії та інших силових структур. Поряд із цим необхідно було створити управлінські структури на місцях, налагодити ефективну взаємодію місцевої та центральної влади.

Особливості державотворчого процесу в Україні:

- ▶ становлення й утвердження незалежної держави відбувалося одночасно із завершенням процесів формування української політичної нації та національної самосвідомості;
- ▶ тяжке соціально-економічне становище призвело до розчарування частини населення в ідеї суверенності, чим прагнули скористатися явні й приховані противники незалежності.

2 ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ. Єдиним законодавчим органом влади в Україні була визнана Верховна Рада УРСР, яка стала **Верховною Радою України**. Її склад у кількості 450 осіб було обрано в 1990 р. Депутатську більшість становили члени розпущеної в 1991 р. КПУ. Усе це негативно відбивалося на державотворчому процесі.

Після обрання Л. Кравчука Президентом України Верховну Раду України очолив **Іван Плюц**.

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЛИ НА ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС

Позитивні	Негативні
• Державотворчі традиції. • Мирний шлях здобуття незалежності. • Підтримка з боку населення. • Демократичний вибір. • Міжнародне визнання України. • Підтримка з боку США та інших держав	• Глибока й тривала економічна криза. • Відсутність відповідних управлінських кадрів, корупція у владі. • Тривала відсутність видимих позитивних зрушень, що сприяла поширенню апатії в суспільстві. • Деформованість і незавершеність формування української нації, несформованість національної ідеї. • Втручання Росії

Із перших днів незалежності Верховна Рада розгорнула активну законотворчу роботу. Було ухвалено майже 400 законів та понад 1,1 тис. різних постанов і рішень.

Однак велика кількість прийнятих парламентом законів не мала прямої дії, а вимагала додаткових роз'яснень, тлумачень, так званих підзаконних актів, опрацювання яких затримувалося на невизначений термін.

Також значна частина рішень Верховної Ради мала популістський характер і не могла бути реалізована через відсутність коштів.

Ефективній діяльності Верховної Ради України заважали гостре політичне протистояння, відсутність злагодженої роботи законодавчої і виконавчої влади.

3 ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ І ВИКОНАВЧА ВЛАДА. 1 грудня 1991 р. український народ уперше загальним прямим голосуванням обрав свого Президента. Відповідно до чинної на той час Конституції Президент України був главою держави, тобто вищою посадовою особою, і главою виконавчої влади. До кола його обов'язків, зокрема, входило: гарантування прав і свобод громадян, запровадження в життя Конституції і Законів України через органи державної виконавчої влади, представництво України на міжнародному рівні.

Запровадивши посаду Президента, Верховна Рада України не врегулювала питання взаємодії та розподілу повноважень між гілками влади. Це ускладнювало процеси державотворення, а збої у взаємодії різних гілок влади створювали постійні конфлікти.

Виконавчу владу в Україні представляв Кабінет Міністрів України, який очолював Прем'єр-міністр. Після відставки у квітні 1991 р. з посади Голови Ради Міністрів В. Масола Прем'єр-міністром України став **Вітольд Фокін**. Він очолював уряд протягом 17 місяців. Проте Кабінет Міністрів під його керівництвом виявився неспроможним розробити ефективну модель реформ. Економіка України все більше набувала кризових ознак. Це викликало невдоволення в суспільстві.

У середині 1992 р. в Україні відбувся масовий страйк шахтарів. Приводом стало чергове підвищення Кабінетом Міністрів цін на сільськогосподарську продукцію, м'ясо, молоко, масло.

Восени 1992 р. через загальне невдоволення населення та парламенту уряд В. Фокіна був змушений піти у відставку.

27 жовтня 1992 р. Верховна Рада України затвердила склад нового Кабінету Міністрів на чолі з народним депутатом **Леонідом Кучмою**, який до цього був директором Південного машинобудівного заводу (м. Дніпропетровськ). Верховна Рада України надала главі уряду право видавати декрети з неврегульованих законодавством економічних питань. Однак, незважаючи на всі намагання змінити ситуацію, і цей уряд нічого вдіяти не зміг.

Усе помітнішим стало втручання в розв'язання конкретних економічних проблем Президента України Л. Кравчука. У цей період він прагнув перебрати на себе всю повноту виконавчої

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Закону УРСР «Про Президента Української РСР» (5 липня 1991 р.)

Стаття 1. Відповідно до Конституції Української РСР Президент Української Радянської Соціалістичної Республіки є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади...

Стаття 2. Президентом Української РСР може бути громадянин Української РСР не молодший тридцяти п'яти років на день виборів. Одна й та ж особа не може бути Президентом Української РСР більше двох строків підряд...

Стаття 4. Президент Української РСР вступає на посаду з моменту прийняття присяги. При вступі на посаду Президент Української РСР приносить присягу.

Вступає на посаду Президент Української РСР (уже відповідно до Конституції) не пізніше як у тридцятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів, здійснює складання присяги на засіданні Верховної Ради України.

Приведення Президента до присяги здійснює Голова Конституційного Суду.

Стаття 6. Президент Української РСР здійснює свої повноваження, спираючись на Кабінет Міністрів Української РСР, може створювати необхідні управлінські і консультативні структури.

- ?** 1. Які повноваження мав перший Президент України?
2. Із якою метою було запроваджено цю посаду?

Тризуб і синьо-жовтий прапор на будівлі Верховної Ради України

влади, зокрема безпосереднє керівництво діями Кабінету Міністрів. Це викликало перший конфлікт між Президентом і Прем'єр-міністром. У вересні 1993 р. уряд Л. Кучми пішов у відставку. Усю повноту виконавчої влади за рішенням Верховної Ради взяв на себе Президент України Л. Кравчук, а виконувачем обов'язків Прем'єр-міністра було призначено народного депутата Ю. Звягільського.

4 **СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ ТА ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛ.** Однією з ключових складових державотворчого процесу є створення й розбудова збройних сил.

Уже **24 серпня 1991 р.** парламент прийняв постанову «**Про військові формування в Україні**», за якою всі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувалися Верховній Раді.

Також було створено Міністерство оборони України (першим міністром оборони став генерал-полковник К. Мороз) та затверджено в жовтні 1991 р. Концепцію оборони й розбудови Збройних Сил України. У її основу було покладено принцип розумної достатності щодо структури, кількості та озброєння війська.

Концепція проголошувала прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою і забезпечення виконання цих завдань шляхом створення власних Збройних Сил. Загальний кількісний склад армії визначався в межах 400—420 тис. осіб.

Референдум 1 грудня 1991 р. прискорив процес створення армії. Уже **6 грудня** було прийнято **Закон «Про Збройні Сили України»**. У військових частинах розпочалося добровільне прийняття присяги на вірність народу України.

19 жовтня 1993 р. Верховна Рада прийняла **Воєнну доктрину України**. Вона базувалася на тому, що Україна не вважає своїм потенційним противником жодну державу. Свою

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Воєнної доктрини України (1993 р.)

Стратегічним завданням України в галузі оборони є захист її державного суверенітету і політичної незалежності, збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів.

Проголошуючи свою воєнну доктрину, яка має оборонний характер, Україна виходить з того, що вона не є потенційним противником жодної конкретної держави.

1. Воєнно-політичні аспекти.

1.1. Воєнно-політичні цілі України та міжнародні пріоритети в галузі забезпечення національної безпеки.

Головною метою воєнної політики України є гарантування національної безпеки України від зовнішньої воєнної загрози, відвернення війни, підтримання міжнародного миру і безпеки.

Україна будує свої відносини з іншими державами на основі принципів рівноправності, взаємоповаги, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи та інших загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права...

Здійснюючи свій зовнішньополітичний і воєнно-політичний курс згідно з національними інтересами, Україна:

- не висуває територіальних претензій до інших держав і не визнає жодних територіальних претензій до себе;
- суворо дотримується принципу недоторканності існуючих державних кордонів;
- поважає державний суверенітет та політичну незалежність інших держав...

? Спираючись на документ, охарактеризуйте основні принципи Воєнної доктрини України.

Модель СКР-112 — першого корабля ВМС України — у музеї флоту в Балаклаві (Крим). 2009 р.

Флагман ВМС України — фрегат «Гетьман Сагайдачний»

військову безпеку Україна розглядала як стан військової захищеності національних інтересів на випадок потенційної або реальної військової загрози.

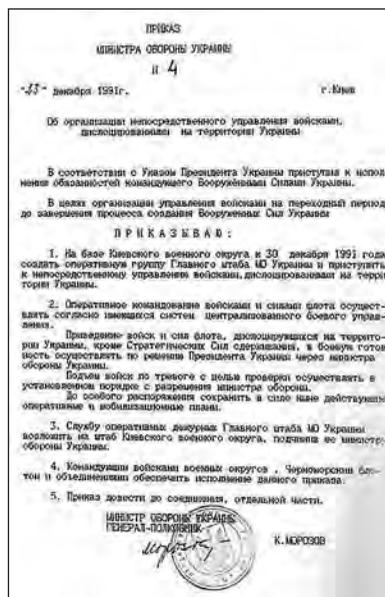
Становлення української армії відбувалося в складних умовах. Військові структури СНД, а саме об'єднане командування, прагнули зберегти контроль над українською армією. Відчувався дисбаланс у розміщенні військових підрозділів та їхньому оснащенні. Особливо ускладнювали ситуацію становище з ядерним потенціалом України й доля Чорноморського флоту, який став об'єктом суперечки між Україною та Росією.

Щоб забезпечити перехід від Збройних Сил СРСР до Збройних Сил України, було створено **Національну гвардію України**, яка проіснувала до 1999 р. У 2014 р. її було відновлено.

Найскладнішою проблемою стало створення **Військово-Морських Сил (ВМС) України** на базі радянського Чорноморського флоту.

Після розпаду СРСР та проголошення незалежності України радянський Чорноморський флот перейшов під контроль України. Проте, використавши сепаратистські рухи в Криму, частина офіцерів флоту, підтримана Російською Федерацією, вчинила бунт проти української влади.

Продовження відверто антиукраїнських акцій, підтримуваних найвищими законодавчими органами Росії і Верховною Радою Криму, загострило ситуацію. У відповідь на антиукраїнські виступи українські моряки Чорноморського флоту вирішили демонстративно перевести сторожовий корабель СКР-112 із Севастополя до Одеси. На кораблі, яким командував капітан-лейтенант С. Настенко, підняли український прапор. На його перехоплення було кинуте кораблі й літаки, команди яких дотримувалися проросійської позиції. На допомогу сторожовику прийшли кораблі прикордонної охорони України. Переслідувачі не наважилися на морський бій, і СКР-112 прибув до Одеси. Більшість команд кораблів Чорноморського флоту була згодна стати під український прапор. Ця подія прискорила розв'язання ситуації з розподілом флоту.

Наказ Міністра оборони України про створення Збройних Сил України. 23 грудня 1991 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

З вересня 1993 р. між Україною та Росією було укладені чотири угоди, які увійшли в історію під назвою Масандрівські угоди. Згідно із цими угодами було врегульовано питання вивезення та утилізації ядерної зброї з України. В обмін Україна отримувала ядерне паливо для електростанцій.

Щодо Чорноморського флоту було досягнуто угоду: «Доручити державним делегаціям Російської Федерації та України в місячний термін опрацювати всі питання, пов'язані з розробкою Угоди, відповідно до якої весь Чорноморський флот з усією його інфраструктурою в Криму використовується Росією й отримує російську символіку в тому розумінні, що російська сторона буде здійснювати відповідні розрахунки за ту половину Чорноморського флоту, у тому числі й інфраструктуру, що за попередніми домовленостями мала б відійти Україні».

Підписання угоди про поділ Чорноморського флоту. 28 травня 1997 р.

23 липня 1992 р. в Дагомисі (м. Сочі, Росія) відбулася зустріч делегацій України й Росії, що закінчилася підписанням угоди. Сторони підтвердили важливість переговорів щодо створення на Чорному морі Чорноморського флоту Військово-морського флоту (ВМФ) Російської Федерації і ВМС України. Згідно з досягнутими домовленостями протягом перехідного періоду передбачалося спільне користування наявною системою базування й матеріально-технічного забезпечення. До закінчення переговорів сторони домовилися не робити ніяких односторонніх кроків.

За результатом зустрічі **3 серпня 1992 р.** президентів України Л. Кравчука та Росії Б. Єльцина в Ялті було підписано Угоду між Україною та Російською Федерацією про принципи формування ВМС України і ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР. За цією угодою Чорноморський флот мав бути поділений навпіл. Однак, використавши період міждержавних переговорів, Росія поставила флот під свій повний контроль. Російські солдати також відмовлялися залишати Севастополь.

Після переговорів **9 червня 1995 р.** новий Президент України Л. Кучма та Б. Єльцин вирішили поділити флот таким чином: **18,3 %** кораблів мали перейти до України, а **81,7 %** — до Росії. Військово-морські бази в Ізмаїлі, Одесі, Очакові, Керчі, Донузлаві та Балаклаві та ще десять баз морської авіації перейшли під контроль ВМС України. За домовленістю між Україною та Росією Чорноморський флот на території України міг мати **338** кораблів. Кількість особового складу не могла перевищувати **25 тис.** осіб. До того ж до складу флоту могли входити **22** військові літаки. У російському використанні залишилися **16** командних пунктів (із **80**), **11** об'єктів зв'язку (із **39**), п'ять об'єктів забезпечення ракетно-артилерійською та мінно-торпедною зброєю.

Хоча у прийнятій **1996 р.** Конституції України заборонялося базування на території держави будь-яких іноземних військових формувань (стаття 17), у **1997 р.** було погоджено термін перебування флоту Російської Федерації в Севастополі до **2017 р.** **28 травня 1997 р.** було підписано Угоду між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту терміном дії на **20** років. Однак із часом стало зрозуміло, що базування іноземного військового флоту на території України є однією із головних загроз безпеці України. Чорноморський флот Російської Федерації перетворився на головний дестабілізуючий чинник ситуації в Севастополі й Криму та українсько-російських відносин загалом.

5 РОЗБУДОВА СУДОВОЇ СИСТЕМИ Й ПРАВОХОРОННИХ ОРГАНІВ. Важливе значення для розбудови демократичної держави, втілення в життя верховенства права мало проведення **судово-правової реформи**, покликаної забезпечити створення **сильної, незалежної судової влади**.

Парламент України мав намір побудувати принципово нову систему судової влади. У липні 1992 р. було обговорено напрям

судово-правової реформи, визначено компетенцію **Міністерства юстиції, прокуратури, адвокатури**.

Судову владу виводили за межі повноважень Президента. Обрання суддів Верховного Суду України, суддів обласних і Київського міського суду, призначення арбітрів Вищого арбітражного суду, арбітражних суддів областей і м. Києва здійснювала Верховна Рада України.

Однак формування судової влади відбувалося досить повільно. Упродовж 1992—1996 рр. парламент так і не ухвалив концепцію судово-правової реформи, не був сформований і **Конституційний Суд України**, хоча закон про його доцільність було прийнято ще в червні 1992 р.

Виникла потреба в перегляді та підготовці нових кодексів України: Цивільного, Трудового, Адміністративного та інших. Однак парламент через розбіжність у концептуальних підходах у цьому питанні та надмірну політизацію виявився неспроможним їх прийняти.

Важливим заходом у захисті інтересів незалежної держави стало створення 20 вересня 1991 р. правоохоронного органу — Служби національної безпеки України (згодом — **Служба безпеки України, СБУ**).

У своїй роботі СБУ керується конституційними нормами та Законом «**Про оперативно-розшукову діяльність**». Вона підпорядкована Президенту України й підконтрольна Верховній Раді. СБУ позапартійна, дотримується лише вимог законів України.

На початку 1990-х рр. було прийнято ряд законів, що поклали початок формуванню правоохоронних органів: прокуратури, міліції, Служби безпеки, нотаріату, адвокатури, митної служби, податкової служби тощо.

6 ВИЗНАЧЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА Й КОРДОНІВ УКРАЇНИ. Важливим елементом незалежної держави є формування інституту громадянства. **8 жовтня 1991 р.** Верховна Рада України прийняла **Закон «Про громадянство України»**, що визначав громадянство як невід’ємне право людини, якого ніхто не може бути позбавлений, як і права змінити громадянство. Громадянство було надано всім, хто проживав на території України, не був громадянином іншої держави і не заперечував проти нього. У країні проголошувалося єдине громадянство, тобто громадянин України не міг бути громадянином іншої держави. Протягом п’яти років усі, хто бажав отримати українське громадянство, мали поставити відповідний штамп у паспорті. Із 1997 р. почався обмін радянських паспортів на українські.

Поряд із цим декларувалися всі права національних меншин, що зазначено в **Декларації прав національностей України** від 1 листопада 1991 р.

Жодна держава не може існувати без чітко визначених кордонів. **7 листопада 1991 р.** Верховна Рада прийняла **Закон «Про державний кордон України»**, який проголошував недоторканність кордонів, визначав порядок їх охорони та правила переходу. Були створені **Прикордонні війська України**.

Будівля Конституційного Суду України в Києві

Прикордонні війська України

Обкладинка та перша сторінка внутрішнього паспорта громадянина України (бланк зразка 1993—2016 рр.)

Ягодинська митниця — найбільша за інфраструктурою в Україні (Волинська обл.)

Інсталяція у вигляді двох гігантських риб на кордоні України та Польщі, що символізує відсутність штучних бар'єрів між країнами.
Художник Ярослав Козяра. 2011 р.

Державні кордони України проходили відповідно до адміністративних меж УРСР у складі СРСР. Ділянки колишнього західного кордону СРСР із Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною (згодом Словацькою), Польщею стали кордоном України. 11 грудня 1991 р. для гарантування економічної безпеки держави Президент підписав Указ «Про утворення Державного митного комітету України».

Проте розв'язання проблеми кордонів розтягнулося на тривалий час. Із Росією це питання так і залишилося неврегульованим. З усіма іншими сусідами України суперечливі питання були розв'язані.

7 РОЗБУДОВА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ. Важливим елементом державного будівництва стало створення вертикалі виконавчої влади на місцях. **5 березня 1992 р.** Верховна Рада України прийняла Закон «Про представників Президента України».

Відповідно до нього в областях, районах та містах центрального підпорядкування — Києві та Севастополі — на базі виконкомів обласних рад формувалися нові органи влади — **місцеві адміністрації**. Їх очолювали представники Президента, яких він призначав особисто.

Це посилювало виконавчу владу, дозволило центру активніше контролювати процеси в регіонах. Водночас в окремих місцях виникли серйозні суперечності між призначеними представниками Президента й головами обласних рад. Це було пов'язано з невизначеністю їхнього статусу. У березні 1993 р. Верховна Рада України визнала, що вищою посадовою особою в регіоні є голова обласної або районної ради. Однак реально більше влади мав представник Президента. Урешті-решт під тиском місцевих рад та більшості Верховної Ради України інститут представників Президента в 1994 р. було ліквідовано. Натомість, відповідно до нового законодавства, функції виконавчої влади в областях, містах, районах переходили до виконкомів рад. Виконкомом та радами відповідних рівнів керували їхні голови, яких обирали всенародним прямим голосуванням.

Не в усіх випадках це дало позитивні результати. Крім того, головною проблемою місцевої влади стали мізерні місцеві бюджети, які повністю залежали від надходжень із державного бюджету.

8 АВТОНОМІСТСЬКІ ТА СЕПАРАТИСТСЬКІ РУХИ В УКРАЇНІ на початку 1990-х рр. КРИМСЬКА АВТНОМІЯ. На початку 1990-х рр. одразу в декількох регіонах України виникли рухи, які пропагували ідею створення автономних або навіть самостійних територіально-політичних одиниць. Як правило, вони мали маргінальний характер і підживлювалися зацікавленими зовнішніми силами.

Так, у Закарпатті угорська громада вимагала гарантій культурно-національних прав і навіть у 1992 р. надіслала до Верховної Ради України проект автономії Закарпаття. Утім,

після ухвалення законів про права національних меншин і підписання між Україною та Угорщиною Договору про основи добросусідства та співробітництва 1993 р. автономістські настрої в цьому регіоні згасли. Натомість на перший план у краї вийшла **«русинська проблема»**. У лютому 1990 р. було створено культурно-освітнє Товариство підкарпатських русинів. Воно виступало за культурне відродження русинів (в Україні русинів офіційно визнають субетносом українського народу, але заперечують, що це окрема нація). Товариство домоглося, щоб під час референдуму 1 грудня 1991 р. в Закарпатті було внесено додаткове запитання про надання краю статусу самоврядної території. «За» висловилося 78 % учасників голосування. Проте це волевиявлення населення області не підтримали в Києві. Законопроект про надання краю самоврядного статусу не знайшов підтримки у Верховній Раді України. У 1993 р. Товариство ініціювало створення Тимчасового уряду Підкарпатської Русі на чолі з професором І. Турянцею. Він виступав за визнання русинів окремою нацією і перетворення Закарпаття на самостійну нейтральну державу. «Уряд» користувався підтримкою русинських організацій США й Канади. Проте коли ця підтримка припинилася, згас і рух. «Уряд» саморозпустився у 2001 р.

У 1990 р. в Галичині була створена «Галицька Асамблея», яка до моменту розпаду СРСР пропагувала ідею федеративності України. У 1992 р. «Галицька Асамблея» припинила існування, а її лідер В. Чорновіл визнав за необхідне розбудову унітарної України.

У 1990 р. після проголошення Декларації про державний суверенітет України на Донбасі виник рух за самостійне входження області до складу СРСР. Також комуністи висунули ідею відновлення Донецько-Криворізької республіки, що була проголошена більшовиками в 1918 р. Із серпня 1991 р. в краї набули популярності гасла про економічну автономію регіону і надання особливого статусу російській мові. У березні 1994 р. навіть було проведено референдум щодо визнання російської мови державною і перетворення України на федерацію. «За» висловилося понад 80 % учасників референдуму. На цьому справа й закінчилася. Проте цими настроями вміло скористався Л. Кучма для приходу до влади, а згодом — регіональні олігархічні групи.

Ще одним центром сепаратистського руху проросійські сили намагалися зробити Одесу. Вони виступали за створення з областей півдня і сходу України «Новоросії». Жителі міста залишилися байдужими до цієї ідеї.

Найбільш небезпечні для територіальної цілісності України події розгорнулися в Криму в 1991—1994 рр. Тісно пов'язаний з економікою колишнього Союзу, півострів був «всесоюзною здравницею». Тут розміщувалися важливі військові об'єкти. Міцні позиції в політичному житті Криму зберігали комуністи. Російськомовне і російське населення на той час становило 67 %. Із кінця 1980-х рр. до Криму почали масово прибувати кримські татари, що загострило етнічні й соціальні проблеми.

Русини Закарпаття (м. Мукачеве)

Акція кримських татар у Києві. 1992 р.

Р. Чубаров та М. Джемілев на прес-конференції представників Меджлісу кримськотатарського народу. Київ. 24 березня 1992 р.

Проросійські протести в Криму. 1992 р.

На початку 1990-х рр. над півостровом установили контроль декілька кримінальних угруповань. До цього всього додалося втручання Росії і суперечка за розподіл Чорноморського флоту.

На початку 1992 р. в Криму спалахнула боротьба за владу між колишньою партійною номенклатурою на чолі з М. Багровим (голова Верховної Ради Криму) та блоком російських націоналістів, місцевої інтелігенції, військових пенсіонерів, бізнесменів, що були тісно пов'язані з Росією. Обидві групи вкрай загострили відносини з Києвом і лякали кримське населення «українським націоналізмом» і татарською загрозою. У свою чергу, татари створили кримськотатарський національний рух на чолі з Р. Чубаровим та представницький орган — **Меджліс кримськотатарського народу**, який очолив М. Джемілев.

Навесні 1992 р. між Верховними Радами Криму та України розпочалася «війна законів», кульмінацією якої стало ухвалення Верховною Радою Криму Конституції, у якій ішлося про право Республіки Крим на самостійну зовнішню політику, на власні правоохоронні органи та володіння всіма ресурсами на її території. При цьому республіка нібито залишалася у складі України, але відносини з нею мали регулювати спеціальні угоди. Остаточну нову Конституцію мав схвалити референдум.

У цей же час уряд Російської Федерації ухвалив постанову, у якій Акт передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР визнавався неконституційним, а Севастополь проголошувався російським містом.

У відповідь Верховна Рада України заявила про антиконституційність цих дій. У результаті переговорів удалося накласти мораторій на референдум і дещо підправити Конституцію Криму. Це не завадило Верховній Раді Криму затвердити прапор автономії, дизайн якого нагадував російський. У вересні 1993 р. було запроваджено посаду президента Криму. Ним став лідер блоку «Росія» **Юрій Мешков**. У квітні 1994 р. було проведено вибори і до парламенту Криму, де перемогу також здобули прихильники Росії. Під час виборів під виглядом опитування було проведено референдум і відновлено перший варіант Конституції. Ю. Мешков підпорядкував собі силові відомства Криму, створив президентську гвардію, намагався запровадити російський рубль як кримську валюту, призначив прем'єр-міністром росіянина Є. Сабурова, запровадив московський час.

У відповідь Київ надіслав на півострів підрозділи Національної гвардії; було створено паралельні, підпорядковані Києву силові відомства. Верховна Рада України вимагала узгодження законодавства півострова з українським. Саме в цей момент ситуація в Криму почала розвиватися на користь Києва. Через невиконання своїх обіцянок президент Ю. Мешков стрімко втрачав популярність. Спалахнув конфлікт між ним і парламентом, який Ю. Мешков намагався розпустити. Відбувся розкол у блоку «Росія». Також російське керівництво на чолі з Б. Єльциним чітко заявило, що не має територіальних претензій до України. Крім того, Ю. Мешков повністю ігнорував

інтереси кримськотатарського й українського населення півострова. За цих обставин поміркована частина кримських політиків пішла на переговори з Києвом. Вона підтримала Л. Кучму під час виборів Президента України. У вересні Верховна Рада Криму скасувала посаду президента, а виконавча влада в Криму була передана голові уряду А. Франчуку. Уже на початку 1995 р. Верховна Рада України ухвалила **Закон «Про Автономну Республіку Крим»**, а Ю. Мешков утік до Москви.

Улітку 1995 р. Києву вдалося ще більше підпорядкувати автономію, скориставшись кривавим конфліктом між кримськими татарами та кримінальними угрупованнями півострова. Завдяки рішучому втручання центральних силових відомств ситуацію вдалося стабілізувати.

Після прийняття в **1996 р. Конституції України** було остаточно закріплено територіальний характер автономії і придумано сепаратистський рух. Проте конфлікти щодо Криму між Україною і Росією, між владою Криму і кримськими татарами виникали не раз.

9 ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА. Після проголошення в 1991 р. незалежності України постала нагальна потреба у власних державних атрибутах і символіці. До прийняття нових державних символів в органах влади, установах та організаціях діяла символіка Української РСР.

Утвердження нової символіки відбувалося за умов гострої політичної боротьби. Події в країні, стрімке розширення її міжнародних відносин зумовили запровадження нових символів ще до відповідних рішень Верховної Ради України. Уже 4 вересня 1991 р. над її будівлею замайорів національний синьо-жовтий прапор.

28 січня 1992 р. Верховна Рада України затвердила **Державний Прапор** — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

19 лютого 1992 р. Верховна Рада України визнала тризуб малим **Державним Гербом України**. Ескіз великого Державного герба розроблено, однак досі не затверджено.

15 січня 1992 р. Верховна Рада України затвердила **Державним Гімном України** музику на вірш «Ще не вмерла України...», а 6 березня 2003 р. було прийнято Закон «Про Державний Гімн України». Згідно зі статтею 1 цього Закону, Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплета та приспіву твору П. Чубинського з незначними змінами.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У XIX ст. українці, які не мали власного гімну, співали «Многая літа», пісні й вірші «Дай, Боже, в добрий час», «Мир вам, браття, всім приносим», «Заповіт» Т. Шевченка, молитву «Боже, Великий Єдиний» та інші твори. У 1863 р. у львівському часописі «Мета» було надруковано вірш П. Чубинського «Ще не вмерла України...». Того ж року композитор М. Вербицький написав до нього музику. Пісня швидко поширилася на українських землях і за кордоном, а в 1917 р. була офіційно визнана гімном української держави.

Державний Прапор України

Малий Державний Герб України

ВИСНОВКИ

■ Після розпаду СРСР і проголошення незалежності України перед українським народом постали нові завдання й насамперед — розбудова власної суверенної держави. Перші кроки на цьому шляху засвідчили серйозність намірів українського народу відродити власну державу. Проте цей шлях виявився нелегким.

■ Упродовж 1990—1993 рр. в Україні було закладено лише основу для формування та діяльності державно-правових інститутів, реалізації прав і свобод громадян, гарантування оборони й безпеки держави, існування окремих інститутів громадянського суспільства.

■ Водночас Верховна Рада виявилася неспроможною завершити процес прийняття нової Конституції України, що не давало можливості провести комплексну реформу державної влади. Створені та реформовані структури не встигали вирішувати нагальні проблеми, відставали від життєвих потреб суспільства.

■ Об'єктивні та суб'єктивні причини зумовили різке зниження виробництва, падіння життєвого рівня населення, призвели до соціального протесту.

■ Державотворчий процес у перші роки незалежної України не давав бажаного результату. Однак незаперечним є те, що він поступово набував демократичних рис, створював підґрунтя для майбутніх реформ.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Що таке державотворчий процес? **2.** Яку дату можна вважати відправною в цьому процесі? **3.** Хто став першим Президентом України? Які головні повноваження мав Президент України в 1991—1996 рр.? **4.** Коли працювала перша Верховна Рада незалежної України? **5.** Яка дата вважається початком створення Збройних Сил України? **6.** Із якими державами межує Україна? **7.** Коли було запроваджено громадянство України? **8.** Який судовий орган не вдалося сформувати в перші роки незалежності, незважаючи на прийняття рішення про його створення? **9.** Сепаратистський рух у якому регіоні України був найбільш небезпечним у період її становлення? **10.** Які атрибути державності були запроваджені Верховною Радою після проголошення незалежності України?

 11. Як відбувався процес утворення українських владних структур? У чому полягали його особли-

вості? **12.** Які зміни на початку розбудови незалежної України відбулися в судовій владі та правоохоронних органах? **13.** Чим був зумовлений сплеск сепаратистських рухів в Україні на початку 1990-х рр.?

 14. Складіть розгорнутий план на тему «Державотворчий процес в Україні в першій половині 1990-х рр.». **15.** Сформулюйте основні здобутки й прорахунки державотворчого процесу першої половини 1990-х рр.

 16. Які ви можете назвати здобутки державотворчого процесу на першому етапі? Які були допущені прорахунки? **17.** У чому полягала проблема вибору форми державного устрою, що постала перед Україною після проголошення незалежності? Яка форма державного устрою, на вашу думку, є оптимальною для України?

§ 28. Україна в 1994—1999 рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати політичний розвиток України в 1994—1999 рр.; визначати, які зміни сталися в політичному житті з прийняттям Конституції; вказувати на особливості й наслідки дострокових виборів 1994 р.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Зі створення якої політичної партії почалося формування багатопартійної системи в Україні? **2.** Коли було скасовано статтю 6 Конституції СРСР про монополію КПРС на владу?

1 ПЕРЕГРУПУВАННЯ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ. На час проголошення незалежності України існувало понад 20 політичних партій. Після серпневих подій 1991 р. та заборони КПУ в політичному житті України почали переважати партії та рухи національно-демократичного спрямування.

На численних зборах вони продовжували засуджувати тоталітаризм і виступали за розбудову національної держави, їхні заяви відзначалися певною ейфорією щодо швидкого оновлення всіх сфер життя. Національно-демократичні сили мали на той час політичну ініціативу, однак не спромоглися перетворити її на стійку більшість у Верховній Раді України.

Праве крило політичних сил представляли партії **національного і націоналістичного напрямів**. До цих партій належали **Народний рух України (НРУ), Демократична партія України (ДПУ), Українська республіканська партія (УРП), Конгрес українських націоналістів (КУН), Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Українська національна асамблея (УНА).**

Проголошення незалежності дало можливість перенести в Україну діяльність **Організації українських націоналістів (ОУН)**, яка раніше функціонувала за кордоном.

Найвпливовішим серед партій правої орієнтації був НРУ. Він пройшов шлях від громадського об'єднання до політичної партії, яка сформувалася в 1992 р. НРУ оголосив себе опозицією (але в конституційній, парламентській формі) президентській владі.

На виборах до Верховної Ради 1994 р. представники правих партій отримали 47 депутатських мандатів.

Стрімке погіршення соціально-економічного становища стало підґрунтям для відновлення лівого руху. Його активізація пов'язана зі створенням **Соціалістичної партії України (СПУ)** на чолі з **Олександром Морозом**. До партії увійшла більшість членів КПУ, яка була заборонена. Ще через півроку оголосила про своє існування **Селянська партія України (СелПУ)**. Вона виступила за відродження селянства як основи зміцнення нової держави.

У жовтні 1993 р. після тривалих дебатів у парламенті та засобах масової інформації відродилася **Комуністична партія України (КПУ)**. У березні 1995 р. делегати проголосили КПУ правонаступником партії, що існувала у складі КПРС і була заборонена в серпні 1991 р.

До лівих партій належала і **Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ)**, зареєстрована у квітні 1996 р. Партія виникла в результаті суперечностей у керівництві СПУ. Група соціалістів на чолі з **Наталією Вітренко** вийшла з цієї партії та оголосила про створення нової. Виявилося, що лівий рух не втратив ще свого політичного впливу. На виборах до Верховної

Емблема Конгресу українських націоналістів

Емблема Народного руху України

НАЙБІЛЬШІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1990-х рр.

Назва	Голова	Політичне спрямування
Комуністична партія України (КПУ)	Симоненко П. М.	Ліва
Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о))	Медведчук В. В.	Центристська
Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	Драченко В. О.	Центристська
Народно-демократична партія (НДП)	Пустовойтенко В. П.	Центристська
Трудова партія України (ТПУ)	Сирота М. Д.	Центристська
Український Народний рух (УНР)	Костенко Ю. І.	Права
Соціалістична партія України (СПУ)	Мороз О. О.	Ліва
Партія зелених України	Кононов В. М.	Центристська
Народний рух України (НРУ)	Удовенко Г. Й.	Права
Партія «Реформи і порядок»	Пинзеник В. М.	Центристська
Конгрес українських націоналістів	Стецько Я. Й.	Права
Селянська партія України (СелПУ)	Довгань С. В.	Ліва
Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ)	Вітренко Н. М.	Ліва

Леонід Кучма

ЦІКАВІ ФАКТИ

Леонід Данилович Кучма народився 9 серпня 1938 р. на Чернігівщині. Вищу освіту здобув у Дніпропетровському університеті. Після його закінчення працював у Конструкторському бюро «Південне», де пройшов шлях від звичайного інженера до першого заступника генерального директора. Тривалий час був технічним керівником космодрому Байконур. Обирався секретарем партійного комітету заводу. У 1986—1991 рр. — генеральний директор Виробничого об'єднання «Південмаш». Кандидат технічних наук, професор. У 1990 р. був обраний депутатом Верховної Ради УРСР. Жовтень 1992 — вересень 1993 р. — Прем'єр-міністр України. Очолював Українську спілку промисловців і підприємців. У 1994—2004 рр. — Президент України.

Ради України 1994 р. партії лівого спрямування здобули 123 мандати.

Програмові положення і вимоги лівих партій були близькими або дуже схожими. Вони сповідували пріоритет державних форм господарювання, із застереженнями ставилися до приватної власності, засуджували соціальне розшарування суспільства, виступали за ліквідацію безробіття, розвиток системи Рад і надання їм виконавчих функцій влади. У зовнішньополітичних справах ліві партії виступали за зміцнення зв'язків із країнами СНД і насамперед із Росією.

Упродовж 1991—1993 рр. майже 28 політичних партій заявили про свою центристську позицію. Представники центристських партій більше, ніж інші, були пов'язані з президентськими владними структурами та урядом України. Партії центристського спрямування в 1992 р. заснували громадсько-політичне об'єднання «**Нова Україна**».

Партії, що проголосили себе центристськими, на тому етапі виявилися нечисленними й мали незначний вплив у суспільстві. У 1994 р. тільки шість партій центристського спрямування провели своїх представників до Верховної Ради.

Серед політичних сил центристського спрямування лідерство належало **Ліберальній партії України (ЛПУ)**, створеній у вересні 1991 р. До її складу входили переважно представники східних регіонів країни. Ліберальна фракція «**Соціально-ринковий вибір**» у Верховній Раді в 1994 р. налічувала 27 народних депутатів. Помітна роль у центристському русі належала **Партії праці України (ППУ)**. Деякі політологи вважали її представником директорату потужних промислових об'єднань країни.

До центристського напрямку прилягало соціал-демократичне крило, представлене **Соціал-демократичною партією України (СДПУ)** і **Соціал-демократичною партією України (об'єднаною) (СДПУ(о))**.

У програмових документах політичних партій, які вважали себе центристськими, суттєвих розбіжностей не існувало. Ці партії зосередили свою увагу на проблемах свободи, справедливості, солідарності, розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки, використанні досягнень науки і техніки, залученні України до процесів європейської інтеграції.

Партійно-політичні сили на етапі проголошення незалежності України виступили за розбудову незалежної держави, однак розходилися щодо пріоритетів своєї політики.

Президентський курс підтримували партії центристського спрямування. Ліві й праві сили, по суті, були в опозиції до президентської влади.

2 ДОСТРОКОВІ ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ТА ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ 1994 Р. Л. КУЧМА. Перехід до ринкових відносин спричинив погіршення соціально-економічної ситуації в країні, що, у свою чергу, загострило політичну ситуацію. Населення висловлювало невдоволення діяльністю Верховної Ради й Президента України. Зрештою було прийнято рішення провести дострокові вибори.

Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз підписують Конституційний договір. 1995 р.

Результати голосування за нову Конституцію. 28 червня 1996 р.

27 березня 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради України. Було обрано 338 народних депутатів, половина з яких належали до лівих політичних партій. Найбільше місць отримала КПУ — 96 (до них слід додати ще п'ять членів Компартії Криму), СПУ — 14, СелПУ — 18, НРУ — 20. Інші партії спромоглися провести у Верховну Раду від одного до дев'яти своїх представників. 18 травня 1994 р. Головою Верховної Ради було обрано О. Мороза. Новий парламент Прем'єр-міністром затвердив В. Масола.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили президентські вибори, що відбулися в **червні-липні 1994 р.** Перемогу здобув Л. Кучма. Його кандидатуру підтримали східні й південні області України та Автономної Республіки Крим.

Вибори 1994 р. стали свідченням того, що Україна стоїть на демократичному шляху розвитку. Україна стала першою серед країн СНД, де зміна влади відбулася мирним, демократичним шляхом.

З КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС. КОНСТИТУЦІЯ 1996 Р. Конституційний процес в Україні як процес підготовки нової Конституції України розпочався з прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.). У ній передбачалася розробка нової Конституції. Було утворено комісію з вироблення нового Основного Закону (Конституційна комісія) і відповідну робочу групу. Вона підготувала концепцію Конституції, яка була схвалена Верховною Радою.

Конституції України як Основному Закону держави властиві особливості правового статусу: вона має найвищу юридичну силу, є основою для прийняття інших нормативних актів держави. Їй притаманна підвищена стабільність.

Після проголошення незалежності певний час мала чинність Конституція УРСР 1978 р. в тій частині, яка не суперечила законам України, прийнятим після 24 серпня 1991 р.

Конституція — політичний нормативно-правовий акт держави, який закріплює основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, права та обов'язки громадян; засіб політичного управління суспільством, юридична база всього законодавства держави, основа наукових розробок у сфері права, найважливіше джерело права. Конституції України як Основному Закону держави властиві підвищена стабільність та особливості правового статусу: вона має найвищу юридичну силу, є основою для прийняття інших нормативних актів держави.

Депутати Верховної Ради після прийняття Конституції України. 1996 р.

Текст Конституції з підписами. 1996 р.

Мініатюрна Конституція України, презентована 22 серпня 2011 р., мала на меті привернути більше уваги громадян до законодавства

Після внесення змін і доповнень 17 вересня 1991 р. Верховна Рада перейменувала її на Конституцію України. Це було зумовлено обставинами перехідного періоду. Проголошення незалежності та референдум 1 грудня 1991 р. дещо активізували конституційний процес. У 1992 р. було підготовлено офіційний проект, який у липні того ж року було винесено на загальнонародне обговорення. Доопрацьований проект Конституції в травні 1992 р. було подано до Верховної Ради, а вдруге — у жовтні 1993 р. Із різних причин ці проекти так і не стали Основним Законом України. Так закінчився перший етап конституційного процесу в Україні.

Позачергові вибори народних депутатів та Президента України (1994 р.) дещо сповільнили конституційний процес. 10 листопада 1994 р. Конституційну комісію було реформовано, її очолили Л. Кучма та О. Мороз.

Проте життя вимагало невідкладного вирішення проблем державотворення. У результаті виникла ідея «Малої Конституції України», яка здобула своє втілення у проекті Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», але Верховна Рада України відхилила його. У зв'язку із цим виникло протистояння між Президентом України, виконавчою і законодавчою гілками влади.

Із метою розв'язання конфлікту 8 червня 1995 р. між Верховною Радою України та Президентом України було прийнято Конституційний договір «Про основні засади, організацію та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». Проте це лише відсунуло протистояння між гілками влади на рік.

11 березня 1996 р. Конституційна комісія схвалила проект Конституції і передала його на розгляд Верховної Ради. 24 квітня проект було взято за основу. 5 травня 1996 р. було створено Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання проекту Конституції, до якої увійшли представники всіх депутатських фракцій і груп. У червні 1996 р. комісія завершила свою роботу.

Розпочалося тривале обговорення у Верховній Раді України доопрацьованого проекту Конституції. Роботі заважали політичні суперечки. До 26 червня 1996 р. не було прийнято жодного розділу Конституції. Вважаючи неприпустимим затягування конституційного процесу, Президент України підписав Указ, яким призначав на вересень 1996 р. Всеукраїнський референдум із питань затвердження нової Конституції. 27 червня 1996 р. Верховна Рада відновила роботу, змінивши порядок розгляду Конституції. Було створено робочі групи з найбільш важливих питань — власності, символіки, організації влади тощо. Надвечір було відновлено пленарне засідання, яке тривало всю ніч. **28 червня 1996 р.** нову Конституцію України було прийнято.

Україна отримала Основний Закон, без якого державність є невизначеною. Конституція юридично закріпила політичний та економічний суверенітет Української держави, її територі-

альну цілісність, основні права і свободи громадян. Однак як продукт компромісу між різними політичними силами і гілками влади вона не стала основою стабільності політичного життя. Упродовж наступних років відбулися неодноразові спроби внести до Конституції зміни й доповнення.

4 ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 1998 р. Особливістю виборів до Верховної Ради України 1998 р. стало те, що одну половину депутатів обирали за пропорційною системою виборів, іншу — за мажоритарною. Запровадження змішаної системи виборів передбачало зміцнення партійної системи і більш чітку структурування парламенту.

До виборів **29 березня 1998 р.** Центральна виборча комісія (ЦВК) зареєструвала 30 списків кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій і в середньому по 20—25 кандидатів у депутати в одномандатних виборчих округах.

У голосуванні взяли участь понад 26,5 млн виборців із 37,5 млн (майже 70,8 %, що трохи менше, ніж на виборах 1994 р.).

За підсумками голосування в загальнодержавному багатомандатному окрузі бар'єр у 4 % подолали КПУ (24,65 % — 84 депутатські мандати), НРУ (9,4 % — 32), виборчий блок СПУ та СелПУ «За правду, за народ, за Україну!» (майже 8,6 % — 29), Партія зелених України (5,4 % — 19), Народно-демократична партія (НДП, 5 % — 17), Всеукраїнське об'єднання «Громада» (майже 4,7 % — 16), ПСПУ (4 % — 14), СДПУ(о) (4 % — 14) — загалом вісім партій і блоків.

У новому парламенті ліві партії отримали 174 місця, партії центру — 108, праві партії — 53. Жодна політична партія не отримала в парламенті явної переваги.

Половину народних депутатів було обрано в одномандатних округах. Перевагу мали безпартійні, комуністи, народні демократи й рухівці.

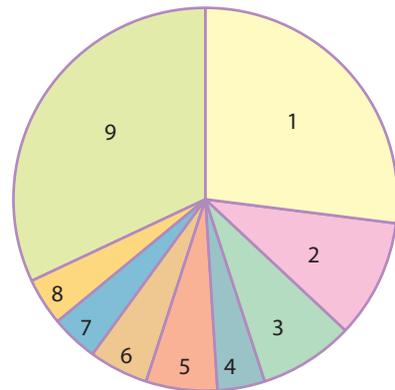
Ліві сили користувалися популярністю в Донецькій, Луганській, багатьох інших областях та Криму; праві та правочентристські — у західних областях України.

12 травня 1998 р. Верховна Рада III скликання розпочала свою роботу. Після тривалих дебатів із 18-ї спроби Головою Верховної Ради було обрано представника блоку СПУ і СелПУ **Олександра Ткаченка**. Як і попередня, новообрана Верховна Рада фактично стала в опозицію до Президента. Це не сприяло стабілізації політичного життя у країні на тлі світової фінансової кризи, що уразила й Україну.

Пам'ятна монета «20 років Конституції України»

СКЛАД ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВИБОРІВ 1998 р. (445 мандатів за партійною приналежністю)

1. КПУ (121)
2. НРУ (46)
3. Блок СПУ та СелПУ (34)
4. ПЗУ (19)
5. НДП (28)
6. ВО «Громада» (24)
7. ПСПУ (16)
8. СДПУ(о) (17)
9. Інші, разом із позапартійними (140)

ВИСНОВКИ

■ Дострокові вибори 1994 р. засвідчили перегрупування політичних сил у країні. Новим Президентом був обраний Л. Кучма.

■ У 1994—1999 рр. тривав державотворчий процес, головним змістом якого стало прийняття Конституції Украї-

ни. Також відбулося зміцнення партійної системи із запровадженням змішаної системи виборів до Верховної Ради України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Коли відбулися дострокові вибори Верховної Ради й Президента України? **2.** Хто став другим Президентом України? **3.** Коли було прийнято Конституцію України? **4.** За якою виборчою системою відбувалися вибори до Верховної Ради України в 1998 р.? **5.** Хто став Головою Верховної Ради України III скликання?

 6. Як змінилася політична ситуація в Україні на початку 1990-х рр.? **7.** Розкажіть про політичні цілі лівих, правих та центристських партій України. **8.** Якими були підсумки парламентських виборів 1998 р.?

 9. Охарактеризуйте процес перегрупування партійно-політичних сил після проголошення незалежності України. Які політичні течії з'явилися на політичній арені країни? **10.** Визначте етапи конституційного процесу і дайте їм характеристику.

 11. Якими були здобутки і прорахунки державо-творчих процесів, що відбувалися в 1994—1999 рр.?

§ 29—30. Політичні процеси в Україні в 1999—2005 рр. «Помаранчева революція»

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати політичний розвиток України в 1999—2005 рр.; визначати зміст подій, пов'язаних із президентськими виборами 2004 р.; вказувати на їхні наслідки.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Коли відбулися перші позачергові вибори Президента та Верховної Ради України? **2.** У якому році було прийнято Конституцію України?

1 **ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ 1999 р. ФОРМУВАННЯ БІЛЬШОСТІ У ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ.** **31 жовтня 1999 р.** відбулися вибори Президента України. У голосуванні взяли участь **70 %** виборців. Виборчий бюлетень містив **13** прізвищ кандидатів у Президенти.

Перший тур не виявив переможця. Перше місце впевнено посів чинний Президент **Л. Кучма**, друге — **П. Симоненко**, третє — **О. Мороз**, четверте — **Н. Вітренко**. Шість кандидатів набрали менше **1 %** голосів. Другий тур голосування був призначений на **14 листопада**.

У гострій боротьбі Президентом України вдруге було обрано **Л. Кучму**. За нього проголосувало **56 %** виборців, а за **П. Симоненка** — близько **38 %**.

Найбільший відсоток голосів лідер лівих сил набрав на Вінничині, Полтавщині, Чернігівщині, Луганщині, Херсонщині, Кіровоградщині, Черкащині, у Криму.

Уперше вибори не поділили Україну навпіл, адже **Л. Кучма** переміг не лише в центральних, а й у західних та східних областях України. Демократизм виборів визнали й іноземні спостерігачі, представники міжнародних організацій.

Після переобрання Президента відбулася зміна уряду. У грудні 1999 р. Прем'єр-міністром України було призначено тодішнього голову Національного банку України (НБУ) **Віктора Ющенка**. Він мав авторитет реформатора. На посаді Прем'єр-міністра **В. Ющенко** пробув до квітня 2001 р. За період його прем'єрства в економічному житті країни відбулися важливі зрушення. Після десяти років падіння починаючи з 2000 р. намітилося економічне зростання. За період своєї діяльності уряд **В. Ющенка** зазнавав значного тиску з боку різних політичних сил і фінансово-промислових груп. Показовою в цьому плані була доля міністра паливно-енергетичного комплексу **Юлії Тимошенко**, якій вдалося дещо стабілізувати становище в галузі й розв'язати значну частину проблем, що накопичилися. Проте її діяльність викликала постійну критику і нападки. Зрештою **Ю. Тимошенко** усунули

з посади і проти неї було порушено судову справу. Важливим починанням уряду стали реформи в системі освіти — перша спроба запровадити 12-річну систему освіти.

На прискорення державотворчого процесу і проведення реформ позитивно вплинуло формування у складі Верховної Ради України парламентської більшості в кількості 237 депутатів. Її сформували в січні 2000 р. депутати 11 парламентських груп і фракцій, а також деякі позафракційні депутати. Більшість надала підтримку уряду В. Ющенка.

Формування більшості призвело і до змін у керівництві Верховної Ради України: Головою Верховної Ради України став І. Плющ. 19 із 24 комітетів Верховної Ради очолили представники більшості. Парламентська більшість зосередила основну увагу на підвищенні ефективності законодавчої роботи. Було прийнято ряд законів, зокрема Кримінальний та Земельний кодекси. Останній закріпив право приватної власності на землю. Було внесено зміни в процес приватизації тощо.

2 ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ РЕФЕРЕНДУМ (квітень 2000 р.). Після президентських виборів ключовим питанням політичного життя стала реформа законодавчої гілки влади. Л. Кучма прагнув зміцнити президентську вертикаль і, відповідно, особисту владу. Із цією метою було організовано референдум начебто за «народною ініціативою».

На Всенародному референдумі, що відбувся **16 квітня 2000 р.**, понад 80 % виборців, що взяли участь у голосуванні, висловилися за двопалатний парламент; за скорочення числа депутатів із 450 до 300; за ліквідацію права депутатської не-

ЦІКАВІ ФАКТИ

Із літа 1999 р. навколо виборів точилася гостра боротьба. Кожен із кандидатів у Президенти України висловлював упевненість у перемозі й демонстрував готовність взяти на себе відповідальність за долю країни. Чотири кандидати — Є. Марчук, О. Мороз, В. Олійник та О. Ткаченко, зустрівшись у Каневі, закликали всіх кандидатів до справедливої, чесної боротьби. Вони мали намір висунути напередодні виборів єдиного кандидата, який би мав більше шансів на успіх. Однак «канівська четвірка» не змогла здійснити задумане, а до неї більше ніхто не приєднався. Напередодні виборів Голова Верховної Ради України О. Ткаченко зняв свою кандидатуру на користь лідера КПУ П. Симоненка.

ПРЕЗИДЕНТСТВО Л. КРАВЧУКА І Л. КУЧМИ

	Л. Кравчук (1991—1994 рр.)	Л. Кучма (1994—2004 рр.)
Здобутки	- Утвердження незалежності України. Мирний вихід зі складу СРСР. Налагодження відносин із країнами світу. - Консолідація суспільства. Започаткування економічних перетворень. - Створення нових державних структур влади	- Здійснення приватизації. - Формування приватного сектору економіки. - Запровадження і зміцнення власної фінансово-грошової системи. - Подолання економічної кризи 1990-х рр. - Прийняття Конституції 1996 р. - Урегулювання проблеми кордонів України. - Початок реформування системи освіти
Прорахунки	- Неспроможність подолати економічну кризу. - Гіперінфляція. - Стрімке падіння життєвого рівня населення. - Діяльність трастів, фінансових пірамід. - Політична криза 1994 р.	- Значне поширення корупції. - Формування й зміцнення тіньової економіки. - Створення фінансово-промислових кланів. - Накопичення зовнішньої заборгованості. - Зловживання під час приватизації. - Політична криза 2001 р. («касетний скандал»). - Несформованість державних інтересів. Невизначеність у відносинах між Заходом і Сходом. Провал інтеграційних починань щодо вступу до євроатлантичних структур. Нерівноправні відносини з Росією. - Низький рівень життя переважної частини населення. Невирішеність соціальних проблем

Акція «Україна без Кучми». Кінець 2000 р.

Плакат із вимогами знайти вбивць журналіста Г. Гонгадзе. 2001 р.

доторканності; за надання Президенту права достроково припиняти повноваження Верховної Ради України, якщо остання протягом одного місяця не сформує постійну парламентську більшість або в разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів проекту державного бюджету України.

Виконання рішень референдуму поставило на порядок денний питання про внесення суттєвих змін до Конституції і виборчого закону. Проте через різні причини це не було здійснено. Реалізація результатів референдуму в тих умовах була шляхом до зміцнення одноосібної влади Л. Кучми і насадження в країні авторитарного режиму.

3 ПОЛІТИЧНА КРИЗА (зима-весна 2001 р.).

Узимку-навесні 2001 р. Україна опинилася в стані політичної кризи, яка була пов'язана з убивством опозиційного журналіста Г. Гонгадзе. Під час слідства почали проявлятися негативні явища у верхніх ешелонах влади. До цього додалися записи майора СБУ М. Мельниченка, зроблені ним у кабінеті Президента, які начебто свідчили про причетність вищих посадових осіб до цього та інших резонансних злочинів (так званий «касетний скандал»). Опозиція вирішила скористатися нагодою, щоб змінити владу в країні. Були організовані масові демонстрації та акції протесту, які завершилися сутичками з міліцією (9 березня 2001 р.). Проте домогтися свого опозиція не змогла. Її сподівання здобути підтримку від чинного Прем'єр-міністра В. Ющенка не виправдалися. 26 квітня 2001 р. Верховна Рада України висловила недовіру уряду В. Ющенка, а 28 квітня 2001 р. його було звільнено з посади. Новим Прем'єр-міністром став **Анатолій Кінах**. Наприкінці весни наступ опозиції пішов на спад, владі вдалося подолати кризу. Проте її авторитет був суттєво підірваний як усередині країни, так і за кордоном. Політична криза значно вплинула на вибори 2002 р.

ВИСТУПИ ОПОЗИЦІЇ ПРОТИ ПОЛІТИКИ ПРЕЗИДЕНТА Л. КУЧМИ

Акція	«Україна без Кучми!»	Створення блоку опозиційних сил «Наша Україна»	«Повстань, Україно!»
Дата	Листопад 2000 — березень 2001 р.	2002 р.	2002—2003 рр.
Привід	Убивство опозиційного журналіста Г. Гонгадзе, оприлюднення записів телефонних розмов, зроблених у кабінеті Л. Кучми майором М. Мельниченком	Парламентські вибори	Створення пропрезидентської більшості в парламенті, нівелювання перемоги опозиції на парламентських виборах 2002 р.
Заходи	Мітинги, демонстрації, які призвели до сутичок із міліцією (березень 2001 р.)	Перемога блоку на парламентських виборах за партійними списками	Мітинги, демонстрації
Результат	Консолідація сил опозиції. Падіння авторитету Л. Кучми	Створення потужної опозиційної сили в парламенті	Консолідація сил опозиції. Набуття досвіду, вироблення стратегії політичної боротьби за владу

4 ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 2002 р. ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ. Важливою подією політичного життя країни 2000—2001 рр. стало перегрупування політичних сил, особливо напередодні парламентських виборів 2002 р. Упродовж осені-зими 2001 р. відбувалося формування передвиборчих блоків. Згідно з новим законом в Україні запроваджувалася змішана система виборів, за якою 50 % депутатів обирається за партійними списками, а 50 % — у мажоритарних виборчих округах.

За підсумками голосування в загальнодержавному багатомандатному окрузі із 30 виборчих блоків і партій 4% -й бар'єр подолали: блок партій «Наша Україна» на чолі з В. Ющенком — 23,55 %, КПУ — 20,01 %, блок «За єдину Україну!» (В. Литвин) — 11,79 %, Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) — 7,25 %, СПУ — 6,87 %, СДПУ(о) — 6,27 %.

На початку роботи Верховної Ради України нового скликання партії і блоки, що перемогли на виборах, утворили свої фракції. До фракції «За єдину Україну!» увійшло 177 депутатів (наведена кількість депутатів відповідає моменту утворення фракцій; надалі відбувалися зміни), до фракції «Наша Україна» — 118 депутатів, до фракції КПУ — 64, до СДПУ(о) — 31, до БЮТ — 23, до СПУ — 22, 12 депутатів побажали залишитися позафракційними. На початку роботи Верховної Ради України точилася боротьба за формування більшості та керівні посади в парламенті. 28 травня 2002 р. було обрано керівництво Верховної Ради: головою став В. Литвин («За єдину Україну!»), першим заступником — І. Васильєв («За єдину Україну!»), заступником — О. Зінченко (СДПУ(о)). Ключові комітети Верховної Ради України очолили представники «Нашої України». Фракція «За єдину Україну!» виявилася нежиттєздатною і вже в червні 2002 р. розпалася на шість фракцій: Партія регіонів — 52 депутати, «Трудова Україна» — 31, Партія промисловців і підприємців України — 20, «Народовладдя» — 17, Аграрна партія України — 17, «Демократичні ініціативи» — 15. Незважаючи на кількісне переважання опозиційних сил у парламенті, пропрезидентські сили зуміли сформувати більшість, яка, у свою чергу, утворила перший в Україні коаліційний уряд, який очолив **Віктор Янукович** (грудень 2002 р.).

2002—2004 рр. в Україні пройшли в гострій політичній боротьбі. Л. Кучма намагався реалізувати політичну реформу, що передбачала перерозподіл владних повноважень у трикутнику Президент — Прем'єр-міністр — Верховна Рада України. Навколо Президента формувалися потужні політичні сили, які намагалися утримати економічні й політичні позиції. У свою чергу, опозиційні сили, що спиралися на підтримку середнього класу, розгорнули боротьбу з існуючим режимом за демократизацію політичного життя.

5 ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ 2004 р. «ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ». Вибори Президента України 2004 р., як і передбачали політичні експерти, політологи, стали переломними в історії України. Ще задовго до офіційного початку перед-

Керівники фракцій КПУ (П. Симоненко), БЮТ (Ю. Тимошенко), «Наша Україна» (В. Ющенко) та СПУ (О. Мороз)

Зразки політичної реклами В. Юценка у 2002—2004 рр.

Агітаційні матеріали В. Януковича. 2004 р.

Політична реклама про «три сорти українців», спрямована на міжрегіональний розкол України

? Як ви оцінюєте таку політичну рекламу?

Заангажованість — вимушені дії представника неполітичної сфери діяти в руслі певної ідеології, доктрини, політичного курсу.

Екзит-пол — вибіркоче репрезентативне опитування виборців на виході з виборчих дільниць.

Мітинг біля будівлі Верховної Ради. 21 листопада 2004 р.

виборчої кампанії всі політичні сили країни, як урядові, так і опозиційні, почали готуватися до них.

Тривалий час залишалася незрозумілою позиція Президента України Л. Кучми. Конституційний Суд України визнав, що Л. Кучма, згідно з Конституцією України (1996 р.), перебуває при владі лише перший термін, хоча фактично минуло вже два терміни. Зрештою Л. Кучма відмовився від участі у виборах 2004 р. Кандидатом від влади став Прем'єр-міністр України В. Янукович. Для створення його позитивного іміджу було залучено всі засоби: від прямого використання адміністративного ресурсу до відкритого поширення неправдивої інформації. Використовуючи своє службове становище, В. Янукович ужив ряд популістських заходів. Зокрема, пенсіонерам було надано доплату до пенсій, підвищено заробітну плату.

Опозиційні сили згурпувалися навколо лідера «Нашої України» В. Ющенка.

Однією з особливостей передвиборчої кампанії стала велика кількість кандидатів у Президенти України — понад 20. Проте основна передвиборча боротьба точилася між двома кандидатами — В. Януковичем та В. Ющенком.

Президентські вибори відбулися **31 жовтня 2004 р.** Голоси виборців розподілилися таким чином: В. Ющенко — 39,26 % голосів, В. Янукович — 39,11 %, О. Мороз — 5,82 %, П. Симоненко — 4,97 %, Н. Вітренко — 1,53 %, А. Кінах — 0,93 %. Решта кандидатів набрали менше голосів.

Під час проведення виборів проявилася **заангажованість** ЦВК на чолі із С. Ківаловим, яка впродовж десяти днів не оприлюднювала остаточні результати голосування. Крім того, з'ясувалося, що робота комп'ютерної мережі ЦВК зазнавала зовнішнього втручання.

Такий розподіл голосів не виявив переможця, який мав набрати понад 50 %. Другий тур виборів було призначено на 21 листопада 2004 р. Політичними суперниками, як і в першому турі, були В. Ющенко та В. Янукович. Після першого туру про підтримку В. Ющенка заявили О. Мороз та А. Кінах. В. Януковича підтримала Н. Вітренко.

Новим у другому турі було те, що між двома кандидатами у Президенти України відбулися відкриті теледебати.

Голосування другого туру відбулося зі значними фальсифікаціями на користь кандидата від влади. Як результат, оприлюднені ЦВК дані про перемогу В. Януковича різко відрізнялися від даних **екзит-полів**, які засвідчували перемогу В. Ющенка. Обурені таким станом речей виборці відгукнулися на заклик опозиційного кандидата захистити свій вибір і вже ввечері **21 листопада** зібралися на мітинг на центральній площі Києва — Майдані Незалежності. Наступного дня мітинг переріс у масову мирну акцію протесту, яка тривала до **8 грудня 2004 р.** Прихильники В. Ющенка використовували помаранчевий колір для позначення своєї участі в акції (стрічки, шарфи тощо), тому вона отримала назву **«помаранчева революція»**.

Майдан Незалежності в Києві під час «помаранчевої революції». 21 листопада — 8 грудня 2004 р.

На вимогу частини депутатів відбулося позачергове засідання Верховної Ради України, щоб обговорити ситуацію і прийняти рішення. Проте проурядові фракції та комуністи відмовилися взяти в ньому участь. На цьому засіданні В. Ющенко як політичний акт прийняв присягу Президента України. Ця акція додала наснаги мітингувальникам, кількість яких щодня зростала. У різні дні під час акції громадського протесту на Майдані Незалежності перебувало від 500 тис. до 1,5 млн осіб.

Проте 24 листопада о 18.30 ЦВК оголосила переможцем у виборах В. Януковича.

Така неприхована зневага та несправедливість призвели до радикалізації дій протестувальників. Лідери опозиції заявили про створення Комітету національного порятунку і проведення Всеукраїнського політичного страйку. Почалася розбудова наметового містечка на Хрещатику й Майдані Незалежності. Київська міська влада та жителі міста надавали всіляку допомогу протестувальникам. Лідери опозиції закликали взяти в облогу будівлю Адміністрації Президента України, а згодом — і Кабінету Міністрів України.

Того ж дня до Києва почали з'їжджатися і прихильники В. Януковича (загалом близько 20 тис. осіб), які влаштували наметове містечко навпроти будівлі Кабінету Міністрів України.

У країні склалася вкрай напружена ситуація: загроза силових дій як із боку правоохоронних органів, так і з боку прихильників різних таборів, політична криза, загроза економічної кризи.

Тим часом Верховний Суд України наклав заборону на оприлюднення результатів виборів до моменту оголошення свого рішення. 27 листопада відбулося засідання Верховної Ради України, на якому було прийнято постанову про політичну кризу в Україні, визнано факт фальсифікації виборів та фактично анульовано рішення ЦВК. Парламент висловив недовіру ЦВК і назвав неприпустимим застосування сили проти учасників акції громадянської непокорі.

Прихильники В. Януковича, доправлені до Києва. 24 листопада 2004 р.

Мітинг прибічників В. Ющенка в Харкові. Кінець листопада 2004 р.

Братання «помаранчевих» і «біло-блакитних» під стінами ЦВК.
Кінець листопада 2004 р.

Колона свободи.
Пам'ятник «помаранчевій революції»
в м. Дрогобич

Віктор Ющенко

Прихильники В. Януковича взяли курс на розкол країни. «З'їзд депутатів усіх рівнів» у Северодонецьку закликав до проголошення Південно-Східної Автономної Республіки. Провідну роль у цьому процесі відігравали політичні лідери та керівники Донецької, Луганської, Харківської та інших областей. У західних і центральних областях країни місцеві Ради прийняли рішення про визнання Президентом України В. Ющенка.

Для вирішення складної ситуації до України з посередницькою місією прибули представники Польщі, Литви, Росії, ОБСЄ та ЄС. Зрештою за допомогою міжнародних посередників сторони конфлікту (Президент України Л. Кучма та кандидати у Президенти України В. Ющенко та В. Янукович) виробили формулу політичного врегулювання кризи. Проте все залежало від рішення Верховного Суду України, який 29 листопада взявся за розгляд скарги, поданої довіреними особами В. Ющенка про визнання незаконними дій ЦВК щодо оголошення переможця другого туру виборів і скасування відповідної постанови про його підсумки.

3 грудня 2004 р. Верховний Суд України визнав недійсними результати другого туру президентських виборів, оголошені ЦВК 24 листопада 2004 р., і призначив переголосування другого туру на 26 грудня 2004 р.

7 грудня Л. Кучма підписав Указ про відпустку В. Януковича на період передвиборчої кампанії і призначив М. Азарова виконувачем обов'язків Прем'єр-міністра України.

Щоб унеможливити масові фальсифікації під час переголосування, було розроблено зміни до **Закону «Про вибори Президента України»**. Ці пропозиції, згідно з домовленостями, були поставлені на голосування у Верховній Раді України в пакеті зі змінами й доповненнями до Конституції України (політична реформа).

Як і передбачали, із вересня 2005 р. відбувся перерозподіл владних повноважень між Верховною Радою України, Президентом України і Прем'єр-міністром. Також на голосування було подано в першому читанні проект про реформування системи місцевого самоврядування. 8 грудня 2004 р. за пакет проголосувала більшість депутатів. Одразу в сесійній залі ці документи були підписані Президентом України Л. Кучмою. На цьому засіданні Верховна Рада України затвердила й новий склад ЦВК, яку очолив Я. Давидович.

Після цього масові акції на Майдані Незалежності в Києві припинилися. До переголосування команда В. Януковича підійшла в новому складі та з новими гаслами. В. Янукович заявив про свою опозиційність до Л. Кучми, водночас залишаючись Прем'єр-міністром у відпустці.

Переголосування 26 грудня 2004 р. дало такі результати: за В. Ющенка проголосувало 51,99 % виборців, які взяли участь у голосуванні, за В. Януковича — 44,21 %. Інавгурація новообраного Президента України В. Ющенка відбулася 23 січня 2005 р. Прем'єр-міністром країни стала Ю. Тимошенко.

ВИСНОВКИ

■ Після 1994 р. основним змістом державотворчого процесу стало поступове становлення і розвиток демократичних інститутів. Цей процес проходив у досить запеклій політичній боротьбі. Неодноразово відбувалося перегрупування політичних сил. Зростали організованість і роль опозиції.

■ Кульмінацією боротьби стали події «помаранчевої революції». Проте її лідери не змогли скористатися підтримкою народу для прискорення демократичного розвитку України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Хто переміг на президентських виборах 1999 р.? **2.** Які питання були винесені на Всеукраїнський референдум за народною ініціативою 2000 р.? **3.** Які політичні сили утворили першу у Верховній Раді України пропрезидентську більшість? **4.** Коли було запроваджено пропорційну систему виборів до Верховної Ради України? **5.** Які події призвели до внесення змін до Конституції України? **6.** Хто став третім Президентом України?

 7. Якими були наслідки політичної кризи зими-весни 2001 р. і виборів до Верховної Ради 2002 р.? **8.** Із якою метою було проведено Всеукраїнський референдум у квітні 2000 р.? Якими були його на-

слідки? **9.** Як зміна виборчої системи позначилася на складі Верховної Ради України?

 10. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Період президентства Л. Кучми: здобутки і прорахунки». **11.** Назвіть причини політичної кризи зими-весни 2001 р. Як вона була подолана? Якими були її наслідки?

 12. Справа Г. Гонгадзе і «касетний скандал» були приводом чи причиною політичної кризи зими-весни 2001 р.? Обґрунтуйте свою думку. **13. Обговоріть у групах.** Чи була «помаранчева революція» революцією?

§ 31. Економічний розвиток України в 1992—2005 рр.

1 ПОЧАТОК ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ. Голосуючи за незалежність, виборці керувалися не лише політичними, а й економічними міркуваннями. До того ж економічна складова підживлювалася пропагандою національно-патріотичних сил: вони запевняли, що УРСР, яка за економічним потенціалом посідала друге місце в СРСР, самостійно зможе забезпечити гідний рівень життя населенню. Натомість життєві реалії виявилися набагато складнішими.

На початку 1990-х рр. економічну ситуацію можна охарактеризувати як економічну кризу, яка через різні обставини за перші роки незалежності призвела до стрімкого обвалу економіки, що тривав до 1999 р. Звичайно, кризи не можна було уникнути, але можливо було скоротити її в часі та зменшити негативні наслідки рішучими економічними перетвореннями. Саме цього бракувало українській владі.

У перші місяці після розпаду Радянського Союзу (8 грудня 1991 р.) в Україні здійснювалися кроки в напрямі до ринкових перетворень, які підштовхнула лібералізація цін, що почалася в Росії. В Україні уряд В. Фокіна з **початку 1992 р.** увів в обіг **купоно-карбованець** і став на шлях **«шокової терапії»**, проголосивши лібералізацію ринкової торгівлі й повну свободу ринкових цін за винятком цін на деякі товари.

У березні 1992 р. Верховна Рада України прийняла «Основи національної економічної політики України», які передбачали роздержавлення й приватизацію, структурну перебудову

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати стан та розвиток економіки України в 1992—2005 рр.; визначати позитивні й негативні чинники, які впливали на розвиток економіки; вказувати на наслідки економічних реформ.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Коли почалося економічне падіння в Україні? **2.** Які реформи були проведені в УРСР у роки «перебудови»?

«Шокова терапія» — система заходів для стабілізації економіки та становлення ринкових відносин, які передбачають лібералізацію цін, фінансово-кредитної сфери, зовнішньоекономічної та інших видів діяльності, використання монетаристських методів регулювання економіки, скорочення державних витрат на соціальні потреби.

СТАРТОВІ МОЖЛИВОСТІ ЕКОНОМІКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ на 1992 р.

Позитивні чинники	Негативні чинники
- Висококваліфікована та дешева робоча сила (працездатне населення становить більше половини населення України). - Високий рівень освіти. - Значний науковий потенціал (220 тис. науковців), розвиненість мережі наукових установ, розвиток фундаментальних і прикладних наукових досліджень. - Значні природні багатства. - Розвиненість транспортної мережі (залізниці, порти — найрозвиненіша мережа у світі, газо- і нафто-, аміакопроводи тощо). - Великий морський і річковий флот (четвертий у світі). - Промисловість, здатна випускати значний перелік продукції, аж до ракет і космічної техніки. - Значний потенціал у розвитку сільського господарства (висока природна родючість ґрунтів)	- Економіка України як складова загальносоюзного економічного комплексу. - Деформація структури економіки: переважання важкої промисловості та енергетики (70 %). - Відсутність у більшості галузей завершеного циклу виробництва товарів. - Випуск 40 % продукції підприємствами-монополістами. - Висока енергозатратність та енергозалежність. - Неконкурентоспроможність більшої частини промислової продукції на світовому ринку. 80 % підприємств працювали на потреби військово-промислового комплексу. - Несформованість банківської та фінансової систем в Україні. - Відсутність законодавчо-нормативної бази для функціонування економіки в умовах ринку. - Негативні наслідки невдалих економічних реформ періоду «перебудови». - Відсутність чіткої програми дій щодо реформування економіки. - Хронічна криза й затратність сільського господарства. - Відсутність управлінських кадрів і менеджменту, пристосованих до ринкової економіки. - Зневага до приватної власності населення, що звикло до державної опіки

і модернізацію промисловості. Разом із цим така економічна концепція передбачала відмову від ряду принципових положень, прийнятих під час утворення СНД: Україна залишається у складі СНД, але повністю виходить із рублевого простору; перехід до взаєморозрахунків із країнами Співдружності на основі світових цін; переорієнтація зовнішньої торгівлі на західні ринки тощо.

Ця програма стала пропуском для України до **Міжнародного валютного фонду (МВФ)**, куди вона була прийнята у **квітні 1992 р.** Відповідно до вимог цієї організації було підписано Меморандум про політику економічних реформ на **1992 р.**

Однак у реальному житті Україна отримала «шок» без «терапії». Лібералізація без проведення відповідних кроків для створення механізмів ринкової економіки, приватизації, як це було в країнах Центрально-Східної Європи, і збереження широкого державного контролю поглибили кризу, спричинили подальше падіння виробництва і за відсутності конкуренції закономірно зникли значне зростання цін, а отже, різке погіршення життєвого рівня більшості населення.

У листопаді 1992 р. Прем'єр-міністром було призначено Л. Кучму. Він заявив про необхідність переходу до справді ринкової економіки, а віце-Прем'єр-міністр В. Пинзеник зробив план перетворень. Зокрема, передбачалися такі заходи: обмеження пільгових кредитів, скорочення субсидій, контроль НБУ за витратами, розгортання широкої приватизації, жорстка економія енергоносіїв тощо.

Купон-карбованець

Крім зазначених заходів, Верховна Рада України прийняла низку законів: «Про зайнятість населення», «Про банки і банківську діяльність», «Про бюджетну систему України», «Про цінні папери і фондову біржу», «Про власність», «Про приватизацію майна державних підприємств» (декілька законів, було розроблено програму приватизації, яка передбачала вже в 1992 р. приватизацію 15 % підприємств важкої промисловості й 30 % торгівлі), «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю» (започаткували реформування колгоспно-радгоспної системи на основі розпаювання їхнього майна, також почалося створення фермерських господарств). Протягом 1992 р. паювання або акціонування провели близько 4 тис. колгоспів. На початку 1995 р. змінився статус 8,8 тис. колгоспів (94 % від загальної кількості). Із них паювання майна здійснили 8,3 тис. господарств. В Україні було практично завершено приватизацію майна колективних господарств шляхом його поділу на паї з наданням їхнім власникам — членам колективних господарств права на вилучення своїх паїв, а також на їх передачу в спадок і продаж. Однак право продажу паїв у цей час використовувалося ще досить рідко.

Ліквідація колгоспної системи призвела до становлення фермерських господарств. Так, на 1990 р. в 11 областях України не було жодного фермерського господарства. Із 82 фермерських господарств 44 були у Львівській області. А в 1995 р. вже налічувалося 34 778 господарств. Найбільші площі були надані фермерам Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської, Кіровоградської та Одеської областей. Середній розмір фермерського господарства становив 23 га. Із прийняттям у 2002 р. нового Земельного кодексу та конструктивних державних ініціатив у сільському господарстві розпочалася нова хвиля зростання кількості фермерських господарств та площ їх землекористування (із 38 400 господарств у 2000 р. до 42 400 — у 2005 р.). Розмір фермерських господарств збільшився до 50—100 га. Попри розвиток фермерського господарства, воно не стало головним виробником сільськогосподарської продукції, але призвело до змін відносин на селі. Основними виробниками сільськогосподарської продукції стали великі сільськогосподарські компанії.

Головною проблемою в розвитку фермерства була відсутність матеріальних і фінансових ресурсів, недостатня підтримка з боку держави, а також психологічне несприйняття більшістю селян, що вирости в умовах колгоспного ладу, індивідуальних господарств, невідповідність, а часто й нездатність багатьох із них вести самостійне господарство. Крім того, за умов жорсткої економічної кризи, погіршення життєвого рівня більшість сільських жителів убачали в колективному господарстві певний соціальний захист. Становленню нових форм господарювання на селі перешкоджала й відсутність необхідної інфраструктури для їх обслуговування. Одним з основних заходів аграрної реформи стала зміна існуючого механізму закупівель сільськогосподарської продукції за допомогою державно-контрактної та біржової систем.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Порівняно з попереднім роком національний дохід за 1992 р. становив 85 %, виробництво промислової продукції — 91 %, виробництво продукції сільського господарства — 89 %. Майже в усіх галузях важкої промисловості панувала криза. Найбільше падіння відбулося в транспортно-й сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості, що було зумовлено браком матеріалів і комплектуючих, які надходили з колишніх радянських республік. Стрімко знижувався видобуток вугілля, нафти та природного газу. Здійснена в 1992 р. лібералізація цін в умовах відсутності конкуренції того ж року призвела до їх зростання у 20 разів (рівень інфляції 2000 %).

Пам'ятник підприємцю 1990-х рр. із так званою «кравчучкою» (візком). Слов'янськ (Донецька обл.). 2006 р.

«Прихвати́зація» — умовна назва; придбання державної власності у процесі приватизації незаконним шляхом або за навмисно заниженою ціною.

Однак усі ці заходи на той час не рятували економічну ситуацію, уряди фактично здійснювали управління не економічними, а адміністративними методами. Директивно встановлювалося 80 % цін на товари; підприємства, що працювали на зовнішньому ринку, мали обов'язково здавати 50 % валютної виручки за фіксованим курсом, який був у 6 разів меншим, ніж ринковий. Приватизація майже не здійснювалася (було приватизовано лише декілька сотень підприємств). Державні підприємства у своїй більшості припинили роботу в умовах інфляції, неплатежів, розриву економічних зв'язків і відсутності налагодженої системи збуту.

За період 1990—1994 рр. ВВП скоротився на 44 %, обсяг промислової продукції — на 41 %, національний дохід — на 54 %. У 1994 р. спад промислового виробництва досяг свого максимуму — 27,7 %. Рівень інфляції був найвищим у світі — понад 10 155 %. За межею бідності опинилося 64 % населення.

Саме в цей час «первинного нагромадження» були закладені основи для накопичення значних капіталів в окремих осіб. Більшість із них формувалася за рахунок експлуатації державних коштів: кредитів (кредити українським підприємствам у 1992 р. склали 65 % ВВП, у 1993 р. — 47 %), субсидій і дотацій (у 1992 р. склали 8,1 % ВВП, у 1993 р. — 10,8 %); використання бартерних схем (оплата поставленої продукції іншою продукцією еквівалентної вартості); **«прихвати́зацією»** державних підприємств, використанням «фінансових пірамід» та фінансових спекуляцій; перепродажу енер-

ВВП УКРАЇНИ У ВІДСОТКАХ у 1990—2010 рр.

? Проаналізуйте наведений графік. Про що свідчать показники?

гоносіїв, закуплених під державні гарантії в Росії і Туркменистані до країн Європи або шляхом кримінальних дій. Більшість капіталу було вивезено за кордон. На 1994 р., за підрахунками закордонних експертів, було вивезено 25—50 млрд дол. (офіційно — 1 млрд). На 1994 р. «у тіні» перебувало 40 % ВВП країни.

2 ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ в 1994—1999 рр. Економіка, стан якої погіршувався, потребувала рішучих заходів, які б поєднували невідкладні антикризові дії з реалізацією нової соціально-економічної стратегії. Великі сподівання населення покладало на зміну влади. У 1994 р. Президентом став Л. Кучма. Із цього часу, по суті, розпочався другий етап економічних перетворень в Україні. Однак рішучих кроків із реалізації проголошеного курсу Президент так і не здійснив. Ситуація в економіці погіршувалася. Верховна Рада схвалила 144-трильйонну емісію, яка призвела до вибуху начебто придрушеної інфляції, удвічі збільшивши курс долара і більше ніж у два рази — ціни. Населення зіткнулося з явищем **гіперінфляції**. За межею бідності опинилися мільйони людей.

Через розрахунки за енергоносії в цей час ускладнилися відносини з Росією та Туркменистаном. Борг України цим країнам перевищив 1 млрд дол. Щоб виправити ситуацію з постачанням природного газу, були створені приватні фірми, які завдяки бартерним схемам вирішили питання щодо постачання енергоносіїв, але створили нові проблеми.

Крім того, українські товари стрімко втрачали російський ринок. Відповідно скорочувалися доходи країни, тому що збільшення поставок на інші ринки не компенсувало втрати. Українські товари загалом були неконкурентоспроможними. У цій ситуації Л. Кучма відкинув тезу про виняткову орієнтацію на Захід і заявив про необхідність розвитку стратегічного партнерства з Росією та країнами СНД.

Нова стратегія розвитку була викладена в Посланні Президента України Л. Кучми до Верховної Ради «Шляхом ра-

Гіперінфляція: ціни зростали щодня. 1990-ті рр.

Стандартні марки України через гіперінфляцію випускали без номіналу. Буква означала поштовий тариф. 1994 рр.

ІНФЛЯЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ (1992—1994 рр.)

Причини

- Вплив лібералізації ціноутворення в Росії. В умовах прозорості кордонів стрімке зростання цін у Росії призвело до швидкого «вимивання» дешевих товарів з України.
- Примусовий вихід України з рублевої зони (друга половина 1992 р.).
- Стрімке зростання цін на енергоносії (протягом 1992 р. у 300 разів). Це призвело до стрімкого падіння виробництва й подорожчання товарів.
- Страйковий рух 1992—1993 рр. (шахтарі, транспортники, учителі тощо), спричинений черговим підвищенням цін на сільськогосподарську продукцію, що змусив уряд збільшити розміри заробітної плати, яка не була економічно підкріплена.
- Виділення державою значних ресурсів для підтримки агропромислового комплексу (АПК) та інших галузей промисловості (так, у першому кварталі 1993 р. лише АПК отримав 3 трлн крб державної фінансової допомоги та 11 трлн крб пільгових кредитів).
- Прорахунки в проведенні економічних реформ, фактичне їх припинення в 1993 р.
- Недовіра населення до купоно-карбованців, фінансові спекуляції.
- Загострення політичної боротьби

Приватизаційний майновий сертифікат. 1995 р.

дикальних економічних реформ» у жовтні 1994 р. й отримала схвалення.

Основними напрямками та пріоритетними завданнями нової соціально-економічної стратегії були:

- ▶ фінансова стабілізація, що передбачає зниження податків, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи;
- ▶ регульована та контрольована з боку держави поетапна лібералізація цін;
- ▶ докорінна структурна перебудова виробництва з метою створення ринкової економіки, яка базуватиметься на приватному секторі;
- ▶ децентралізація управління економікою;
- ▶ лібералізація сфери зовнішньоекономічних зв'язків;
- ▶ соціальний захист, що включає докорінну реформу заробітної плати, соціальної допомоги та соціального страхування.

Засоби досягнення:

- ▶ децентралізація управління, широка приватизація;
- ▶ зовнішні та внутрішні запозичення;
- ▶ залучення іноземних інвестицій;
- ▶ земельна реформа;
- ▶ розвиток експортних галузей.

Друга хвиля лібералізації цін, що почалася в жовтні-листопаді 1994 р., спричинила новий вибух інфляції, яка до лютого 1995 р. збереглася на рівні 70 %. Підсумки соціально-економічного розвитку 1994 р. принесли нові розчарування. Для економіки України цей рік виявився найскладнішим. Незважаючи на певне зниження інфляції, її рівень становив понад 400 %. За всі роки незалежності падіння обсягів виробництва було найбільшим. У промисловості воно скоротилося на 28,2 %, у сільському господарстві — на 16,5 %. Реальна заробітна плата знизилася на 16,8 % і становила третину від рівня 1990 р. У результаті ВВП порівняно з 1990 р. скоротився на 44 %.

Певною стабілізацією грошово-кредитної сфери характеризується 1995 р. Рівень інфляції в Україні становив 181,7 % за рік. Це дало змогу зміцнити грошову одиницю країни, відродити довіру до неї, що створювало передумови для подальшого проведення грошової реформи.

Завдяки позитивним тенденціям у грошово-кредитній сфері суттєво зросли темпи **приватизації**. У 1995 р. в Україні було роздержавлено 16 265 об'єктів, із яких 4051 становили загальнодержавну власність. Це було вдвічі більше, ніж за попередній рік. Як результат за 3,5 року державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62 %. Уже в середині 1995 р. на недержавних підприємствах України виробляли понад 40 % промислової продукції. Активно продовжувалася приватизація і в 1996 р. Однак було допущено чимало грубих порушень чинного законодавства, зловживань службовим становищем тощо.

Громадяни України мали можливість реалізувати своє право на приватизацію частки державного майна за допомогою майнових приватизаційних сертифікатів, подавши заявку на придбання акцій підприємств, які приватизували через серти-

СТАНОВЛЕННЯ ГРОШОВОЇ ОДИНИЦІ В УКРАЇНІ

Дата	Подія
1990 р.	Запровадження додатково до грошових знаків спеціальних відрізнених купонів
1992 р.	Запровадження багаторазових купонокарбованців. Вихід із рублевої зони
1996 р.	Уведення гривні — власної грошової одиниці України

фікатні аукціони (було проведено близько 50). Сертифікатну приватизацію було закінчено на початку 1999 р. Проте реальну вигоду від неї отримала лише незначна частка громадян.

Почався етап грошової приватизації. Ураховуючи подальший кризовий стан української економіки і низьку платоспроможність населення, здійснення приватизації в інтересах певних кіл, а не всього народу України, грошова приватизація також не мала результатів для більшості населення.

У 1995 р. зупинити спад виробництва не вдалося, але відбулося різке його вповільнення (12,2 проти 22,9 % у 1994 р.). Також цього року було вперше подолано тенденцію до зниження життєвого рівня населення, зростання номінальної заробітної плати почало випереджати зростання цін на споживчі товари.

У 1996 р. в Україні почався новий етап реформ, метою якого було проголошено створення регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки.

Важливою подією стала грошова реформа. У вересні 1996 р. було введено в дію повноцінну національну грошову одиницю України — **гривню**. Обмін відбувався у співвідношенні 1 гривня за 100 000 купуно-карбованців. У такій пропорції було змінено й ціни. Реформа була неконфіскаційна, і, по суті, обмін здійснювався без обмежень.

Однак це був більше політичний акт, оскільки на той час лише Україна із числа колишніх республік СРСР ще не ввела свою національну валюту. Крім того, про те, що це була реформа, свідчила тільки заміна однієї валюти — купуно-карбованця (ерзац-валюти) на іншу — гривню. Насправді це була **деномінація**, тобто ліквідували зайві п'ять нулів на грошових знаках і цінах на товари.

Грошова реформа мала й позитивні результати: зросла довіра до нової валюти; упродовж тривалого часу, із вересня 1996 до кінця 1997 р., валютний курс гривні залишався майже незмінним.

Однак така стабілізація була досягнута за рахунок зростання заборгованості з виплати заробітних плат, пенсій, стипендій (борг на 1999 р. становив 5 млрд грн) та зовнішніх запозичень (якщо до 1993 р. Україна не мала зовнішнього боргу, то на 1999 р. його обсяг перевищив 10 млрд дол.). Спад в економіці тривав.

У вересні 1998 р. до України докотилася масштабна фінансова криза, що прийшла з Азії. Почалося стрімке падіння курсу гривні. На поглиблення фінансової кризи в Україні вплинули внутрішні чинники. Країна виявилася нездатною сплачувати як внутрішні, так і зовнішні борги. Проте завдяки вмілому керівництву НБУ обвального падіння курсу не сталося. Зниження курсу гривні відбувалося повільно. Зрештою курс вдалося стабілізувати на співвідношенні 1 дол. = 5 грн.

3 ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ у 2000—2005 рр. У 1999 р. вперше за останнє десятиліття чітко окреслилися ознаки економічної стабілізації, а з 2000 р. почалося зростання. У 2001—2005 рр. приріст офіційного ВВП був найвищим серед країн

Грошова одиниця України — гривня

ЦІКАВІ ФАКТИ

Назва «гривня» бере свій початок із часів Київської держави (Русь-України). У 1918 р. у гривнях випускали кредитні білети Державного банку Української Народної Республіки. Після прийняття в 1991 р. Акта проголошення незалежності України було вирішено власну грошову одиницю назвати гривнею, зберігши назву «копійка» для розмінних монет.

КРИЗА 1998 р. В УКРАЇНІ

Карикатура на податкову політику в Україні. Початок 2000-х рр.

СНД. У той же час у жодній зі сфер економічної діяльності країна не мала логічно завершеного системного законодавчого забезпечення. Постійні зміни чинного законодавства підривали ділову активність і зумовлювали нерівномірність економічних показників.

Позитивні зрушення були зумовлені виваженою бюджетною та монетарною політикою, розширенням внутрішнього попиту на ринку поряд зі сприятливою зовнішньою кон'юнктурою (високі ціни на метал і продукцію з нього). На цій основі почав підвищуватися життєвий рівень населення, особливо у столиці та великих містах.

Статистичні дані свідчать про утвердження у 2003 р. нової якості зростання, пов'язаної з розширенням внутрішнього ринку, початком інтенсивного оновлення основних виробничих фондів, відчутним зростанням інвестиційного попиту. У 2004 р. прибуток підприємств збільшився в 1,5 разу порівняно з 2003 р.

У 2000—2001 рр. завдяки заходам уряду В. Ющенка вдалося подолати заборгованість держави перед пенсіонерами, почалося повільне зростання розміру пенсій.

Для стимулювання малого бізнесу в 1998 р. указом Президента Л. Кучми було запроваджено спрощену систему оподаткування.

За 11 років її існування кількість платників єдиного податку збільшилася майже в 14 разів (із 95 тис. до 1,3 млн осіб), а надходження до бюджету від сплати єдиного податку зросли в 32 рази (зі 127 млн грн у 1999 р. до 4,107 млрд грн у 2009 р.). При цьому суб'єкти-«спрощенці» створили понад 1,2 млн робочих місць.

Позитивні зрушення створили привабливі умови для іноземних інвестицій у різні галузі економіки. Україна отримала високі рейтингові оцінки. На засіданні Міжнародної групи з протидії відмиванню грошей (ФАТФ) у лютому 2004 р. було прийнято рішення про виключення України зі списку країн та територій, що не співпрацюють у сфері боротьби з «відмиванням грошей».

Рішенням Пленарного засідання групи «Егмонт» (неформальне об'єднання підрозділів фінансової розвідки світу) у червні 2004 р. до цієї міжнародної організації було прийнято Державний департамент фінансового моніторингу України, що свідчило про довіру до нашої держави.

До 2004 р. було приватизовано більшість привабливих для бізнесу підприємств. У країні сформувалися потужні фінансово-промислові групи Р. Ахметова, І. Коломойського, В. Пінчука та інших.

У цей період зміцнилися позиції української економіки на світовому ринку, вона стала однією з найбільш відкритих на пострадянському просторі. Сформувалася стійка тенденція до збільшення українського експорту, що також характеризувало досить високий рівень конкурентоспроможності відповідних галузей виробництва. Протягом 2000—2004 рр. обсяги експорту зросли майже вдвічі. У 2004 р. експорт товарів та послуг

Акція протесту проти продажу землі. Початок 2000-х рр.

становив 72,3 % ВВП країни. Зберігалося додатне сальдо зовнішньої торгівлі. Валютні резерви зросли до 9,9 млрд дол. США. Зовнішній борг на початок 2004 р. склав 23,8 млн дол.

Було продовжено реформи у сфері сільського господарства. У 2002 р. було схвалено **Земельний кодекс**, який закріпив приватну власність на землю. Однак мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення діє й зараз. Незважаючи на це, різними шляхами вже приватизовано мільйони гектарів землі.

Особливістю розвитку сільського господарства в Україні в цей період було створення великих (декілька сотень тисяч гектарів землі) господарств, які виробляють продукцію на експорт. Це переважно зернові культури, соя, рапс, соняшник.

ВИСНОВКИ

■ Самостійне економічне життя України розпочалося за несприятливих умов. Економіка перебувала у важкому кризовому стані. Урядам довелося вирішувати одразу декілька завдань: виведення економіки з кризи, здійснення реформ, проведення структурної перебудови економіки, включення економіки України у світове господарство тощо. Перші роки реформ не дали відчутних результатів, тривало стрімке падіння економіки України. Обсяги падіння виробництва були більшими, ніж за роки Другої світової війни, а темпи інфляції — найвищими у світі.

■ У 1999 р. Україна вперше за роки незалежності завершила рік із додатними основними показниками соціально-економічного розвитку. Десятиліття економічного падіння завершилося. Тривалий процес напрацювань почав давати свої результати. У 2001 р. Україна показала найвищі темпи економічного зростання серед країн СНД.

■ Однак економічна ситуація залишалася складною. Існувала низка проблем, без вирішення яких було неможливо забезпечити повноцінне та ефективне функціонування економіки.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Коли Україна вийшла з рублевої зони? 2. Який уряд започаткував у країні «шокову терапію»? 3. За якого уряду розпочалися радикальні ринкові перетворення? 4. У який період в Україні спостерігалася гіперінфляція? 5. Коли в Україні було закріплено приватне право на землю? 6. Як називається національна грошова одиниця України? Коли вона була запроваджена?

 7. **Обговоріть у групах.** Чому після проголошення незалежності відбулося стрімке падіння економіки України? Якими були основні підсумки економічного розвитку України в 1991—1994 рр.? 8. Як відбувалося становлення грошово-фінансової системи незалежної України? 9. Чому, на ваш погляд, у перші роки незалеж-

ності економічні зміни значно відставали від політичних? 10. Коли почалися економічні реформи в Україні? Якою була їхня мета?

 11. Охарактеризуйте аграрну політику України на початку 1990-х рр. та розкрийте її наслідки. 12. Як була реалізована стратегія розвитку економіки, запропонована Л. Кучмою в 1994 р.? Чи було досягнуто мети реформ? Чи ефективними виявилися засоби досягнення? Відповідь подайте у вигляді таблиці.

 13. Чи можна вважати економічні реформи, проведені за роки незалежності, ефективними?

§ 32. Етносоціальні процеси та рівень життя населення

1 **ЗМІНИ У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ, СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ.** Глибока економічна криза 1990—1999 рр. спричинила серйозні зрушення у складі населення України й загострення соціальних проблем. У першу чергу слід відзначити стрімке падіння життєвого рівня людей.

Економічний спад суттєво обмежив можливості державного бюджету щодо виконання соціальних зобов'язань (виникали затримки з виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій тощо),

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати етносоціальні процеси, що відбувалися в роки незалежності України; визначити основні соціальні проблеми; вказувати на наслідки економічної кризи 1990-х рр. у соціальній сфері.

ПРИГАДАЙТЕ:

Які соціальні зміни намітилися в Україні в роки «перебудови»?

Особисті заощадження громадян, зроблені за часів СРСР, були знецінені

різко впали реальні доходи працівників. Розміри зарплат, пенсійних виплат суттєво відставали від темпів зростання цін на товари та продукти споживання. Якщо до 1992 р. середня пенсія за віком дещо перевищувала розмір мінімальної заробітної плати, то в грудні 1997 р. вона становила не більше 40—50 % від цього показника. Із покращенням економічної ситуації розмір пенсій було збільшено, але вони ледь покривали прожитковий мінімум пенсіонерів.

Особисті заощадження громадян, що були зроблені за часів СРСР, були знецінені й фактично втрачені. До того ж усі ці фінансові ресурси в останні місяці існування СРСР були переведені до Росії. У 1992 р. поточне споживання населення (продукти харчування, послуги, транспорт, житло) скоротилося до рівня кінця 1950-х рр.

Гострі проблеми назріли в галузі охорони здоров'я. На початок 1990-х рр. Україна була забезпечена медикаментами лише на 30—40 %, медичним обладнанням — на 30 %. Зріс рівень серцево-судинних, онкологічних та інших захворювань. Знову набули загрозливого масштабу хвороби, які, здавалося, були викорінені, зокрема туберкульоз. Відбулося стрімке поширення ВІЛ-СНІДу. Невпинно зростала категорія населення, яка потребувала соціального захисту з боку держави.

Падіння життєвого рівня громадян, фактичне припинення державного житлового будівництва загострили житлову проблему. Досить сказати, що 13 % населення жило в гуртожитках, майже 3 млн сімей потребували поліпшення житлових умов. Розвал житлово-комунального господарства призвів до зростання кількості аварійного житла та мереж.

Щоб хоч трохи зняти гостроту житлової проблеми, в Україні з 1998 р. було запроваджено програму довгострокового фінансування будівництва житла для молодих громадян. Населення отримало можливість брати кредити на будівництво житла. Проте економічна криза 2008—2009 рр. фактично зупинила житлове будівництво. А обсяг боргів населення за кредитами перевищив державний бюджет України в декілька разів.

Падіння життєвого рівня населення, соціальні негаразди безпосередньо вплинули на зниження природного приросту населення України. У 1990-ті рр. смертність почала перевищувати народжуваність.

Із 1990 р. до сьогодні кількість населення України скоротилася з 52 до 45 млн осіб.

Різне зниження народжуваності означало гостру кризу сім'ї як соціального інституту. Кількість розлучень стала більшою за кількість шлюбів. Помітне зменшення народжуваності підвищило показник старіння нації, що свідчило про збільшення питомої ваги людей старшого віку. У державі співвідношення працюючої молоді (віком до 30 років) і літніх людей становило 20 до 80 (для нормальної передачі професійного досвіду і водночас збереження необхідного динамізму інноваційних змін у виробничій діяльності співвідношення має бути 40 до 60).

Частка людей похилого віку в Україні постійно збільшується

В Україні частка людей пенсійного віку в цей період становила 23 % (у сільській місцевості — 29 %), а молоді — 22,9 % від загальної кількості населення країни. У той же час стрімко скоротилася середня тривалість життя. Для чоловіків вона становила навіть менше пенсійного віку.

На ситуацію у складі населення в цей період вплинули міграційні процеси. Україна стала відкритою в межах існуючого права для в'їзду, перебування і пересування через її територію іноземних громадян.

У перші роки незалежності в Україну почали повертатися колишні її жителі, які з різних причин опинилися за межами своєї батьківщини. Серед них — колишні військовослужбовці Збройних Сил СРСР, репресовані українці, що перебували на засланні, депортовані народи. У 1991—1996 рр. в Україну з колишніх республік Союзу прибуло 1,2 млн осіб. Надалі цей потік значно скоротився.

У цей же час з України почали більше виїжджати. Це були найбільш дієздатні й освічені люди. Усі вони є переважно трудовими мігрантами. Основна їх кількість зосереджена в Росії, Польщі, Італії, Іспанії, Чехії, Греції, Португалії тощо.

Помітна частина міграційних потоків прийшла в Україну з інших країн. Україна вперше постала перед проблемою масового в'їзду іноземних громадян, зокрема біженців. Першими почали подавати заяви на отримання статусу біженців представники афганської діаспори. Згодом основну масу біженців становили люди, які тікали з районів збройних конфліктів на території країн СНД. Найбільший приплив біженців був пов'язаний із воєнними діями у Придністров'ї (Молдова). У серпні 1992 р. Україна прийняла понад 60 тис. осіб, половину з яких становили діти. Протягом 1995—1996 рр. дозвіл на тимчасовий притулок в Україні отримали 1883 біженці, що прибули із зони російсько-чеченського конфлікту. Крім того, близько 2,5 тис. біженців з Абхазії звернулися до української влади з проханням вирішити питання про їхнє перебування в Україні.

Крім вихідців із близького зарубіжжя, до України прибували біженці з країн Африки, Південно-Східної Азії та Близького Сходу. Частина з них на законних підставах жила в Україні та через різні причини не бажала або не могла повернутися додому, але багато іноземців прибувало до України нелегально й залишалося в різних містах.

Зараз більшість мігрантів використовує територію України як транзитну для того щоб потрапити до країн Європейського Союзу (ЄС). Потік мігрантів став серйозною проблемою у відносинах України з ЄС.

Економічна криза призвела до зміни структури зайнятості населення. У 1990 р. основна частина населення України, на відміну від інших європейських країн, була зайнята у виробничій сфері — 53,8 % населення (у Великій Британії — 29,6 %, у Франції — 30,3 %). У сфері обслуговування в Україні було зайнято 26,4 % населення (у Великій Британії — 68,1 %, у Франції — 62,9 %).

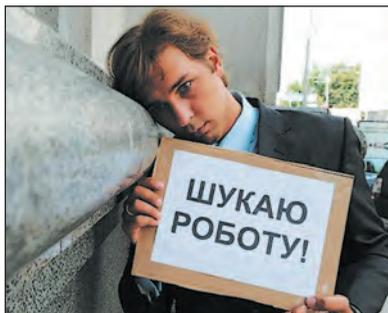
Українські заробітчани в Польщі.
1990-ті рр.

Українські заробітчани в Італії.
1990-ті рр.

Пункт тимчасового розміщення
біженців в Одесі

Безробіття стало повсякденним явищем у 1990 — на початку 2000-х рр. Зараз спостерігається нестача робочої сили в окремих регіонах і галузях промисловості

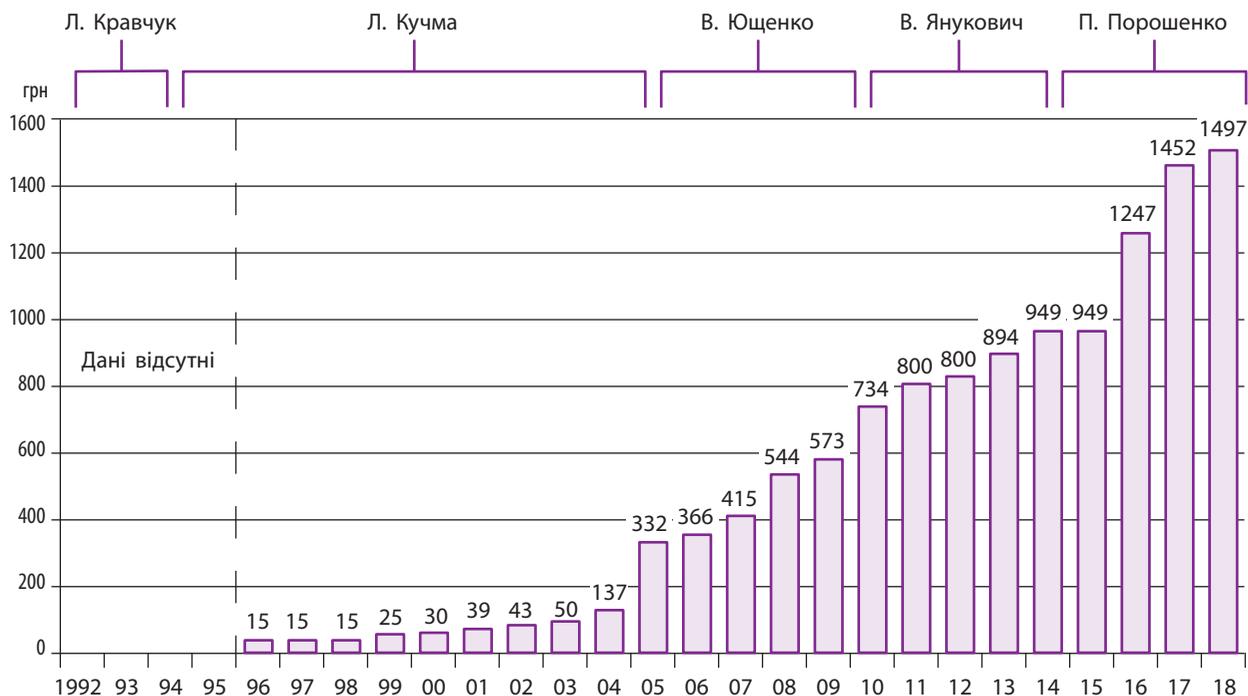
Упродовж 1992—2010 рр. в Україні кількість населення, зайнятого у сфері матеріального виробництва, значно скоротилася. Проте це скорочення відбулося не завдяки розширенню сфери послуг, а через спад виробництва.

2 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ. Перехід до ринкової економічної системи, докорінна зміна принципів соціальної політики призвели до значних змін у соціальній структурі українського суспільства.

Найпомітнішим у цей період стало значне майнове розширення. Якщо в 1990 р. середній дохід найзаможніших громадян України у 4 рази перевищував відповідний показник найбідніших, то в 1999 р. цей показник підвищився у 3 рази і продовжував стрімко зростати.

У цей період непомірно зросли масштаби бідності, яка охопила всі верстви населення незалежно від професій, освітніх та демографічних ознак. Якщо раніше бідними були переважно багатодітні родини та малоосвічені люди, люди з вадами здоров'я або такі, що з різних причин не працювали тощо, то зараз у розряд бідних потрапили ті верстви, які за своїми соціально-демографічними ознаками були найбільше захищені від такого ризику: молодь із високою професійно-освітньою підготовкою, люди 30—50 років, що мали високу кваліфікацію і роботу, пенсіонери, які отримували максимальну пенсію, діти.

РОЗМІР МІНІМАЛЬНОЇ ПЕНСІЇ

Роки

Повсякденним стало таке явище, як безробіття. Хоча офіційно зареєстрований показник безробіття був невисоким — лише декілька відсотків працездатного населення, насправді він був значно вищим. Досить поширеним стало приховане безробіття: люди офіційно були працівниками на якомусь підприємстві, але реальної заробітної плати не отримували через простой на виробництві.

Зростання бідності відбувалося за рахунок «розмивання» про шарку людей із середніми доходами. Покращення економічного становища сприяло становленню середнього класу.

Згідно з даними про розшарування населення за рівнем доходів, витрат і реальне споживання в означений період, переважна частина населення споживала набагато більше, ніж мала офіційних доходів. Це свідчило про поширення серед усіх верств населення такого явища, як незареєстрована зайнятість. Різниця полягала лише в тому, що одні групи вдавалися до такої діяльності тому, що це було єдиним джерелом реальних доходів (некримінального походження), яке давало можливість хоч якось прожити, а інші за рахунок порушення законодавства отримували високі та надвисокі прибутки.

Значні зрушення в соціальній системі призвели до формування досить помітного про шарку людей, яких називають маргіналами. До цієї групи належать особи, які через різні обставини втратили зв'язок з основними інституціями суспільства, зазнавши глибоких деструктивних змін свого соціального та психологічного стану.

Таким чином, можна виділити такі головні риси соціальних процесів:

- ▶ Поглиблення розриву між багатими і бідними.
- ▶ Зростання бідності.
- ▶ Поява безробітних та незареєстрованої зайнятості.

З **МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ.** За даними перепису населення 1989 р., в Україні проживало понад 51,54 млн осіб, серед них близько 37,4 млн українців, 11,3 млн росіян, 486 тис. євреїв, 440 тис. білорусів, 325 тис. молдаван, 219 тис. поляків, 163 тис. угорців, 135 тис. румунів, решта — представники інших народів.

Усього в Україні проживає близько 130 національностей, народностей та інших етнічних груп. Особливістю національного складу України ще з післявоєнних років було те, що частка українців у загальній кількості населення знизилася із 76,8 % у 1959 р. до 72,6 % у 1989 р., тоді як частка росіян за цей період зросла з 16,9 до 22 %. В Україні також збільшилася кількість молдаван, вірмен, ромів. Водночас зменшилася кількість деяких національностей, особливо євреїв (на 23,2 %).

У листопаді 1991 р. Верховна Рада прийняла Декларацію прав національностей України, у якій проголошено, що держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на території України, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

ЦІКАВІ ФАКТИ

РЕЗУЛЬТАТИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ

5—14 грудня 2001 р.

Загальна кількість населення становила 48,42 млн осіб (у 1989 р. — 51,54 млн). Населення міст на цей період налічувало 32,54 млн осіб (67 % від загальної кількості населення). Порівняно з 1989 р. кількість міського населення скоротилася на 2,3 %. Сільське населення становило 15,88 млн осіб (32 %), порівняно з 1989 р. воно зросло на 1,8 %. Перепис засвідчив значне зниження кількості окремих національних меншин: євреїв, німців, угорців, росіян. Натомість зросла кількість кримських татар, вірмен, грузинів тощо.

Співробітник банку.
Початок 1990-х рр.

Предмети традиційної культури українських румунів (молдаван). Одеський музей Степової України

III Форум національно-культурних товариств. Львів. 2018 р.

Держава гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення, забезпечує існування національно-адміністративних одиниць і бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур.

Важливе значення в консолідації українського народу має проголошене державою зобов'язання гарантувати всім громадянам можливість вільно сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у державному житті.

Українська держава на законодавчому рівні забороняє дискримінацію громадян за національною ознакою.

В Україні було створено сприятливі умови для розвитку й функціонування мов і культур інших народів нашої країни.

Помітну роль у гармонізації національних відносин в Україні відіграють національно-культурні товариства, яких у цей період існувало понад 300. Із їхньої ініціативи та за підтримки держави було створено національні культурні центри, театри, музеї, школи, факультативи з вивчення рідної мови та історії. В Україні розпочали роботу вісім редакцій і Головна спеціалізована редакція для випуску літератури мовами національних меншин.

В Україні було створено всі умови для повернення на землі своїх батьків депортованих у сталінські часи народів.

У січні 1992 р. уряд України розглянув питання, пов'язане з поверненням депортованих кримських татар до Криму та їхнім життєзабезпеченням. Повернення татар (близько 500 тис. осіб) змінило етнічну структуру півострова. На українську землю також повернулося багато болгар, вірмен, греків — загалом приблизно 12 тис. осіб.

З ініціативи України в жовтні 1992 р. глави держав СНД підписали угоду щодо відновлення прав депортованих осіб, національних меншин і народів. В Україні було створено респуб-

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Декларації прав національностей України (1 листопада 1991 р.)

Верховна Рада України, виходячи з Декларації про державний суверенітет України, з Акта проголошення незалежності України, керуючись Загальною декларацією прав людини та ратифікованими Україною міжнародними пактами про права та свободи особистості; прагнучи утвердження в незалежній, демократичній Україні священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп народу України;

беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями складають п'ятдесятдвомільйонний народ України, приймає цю Декларацію прав національностей України:

Стаття 1. Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що прожива-

ють на її території, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права.

Представники народів та національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, займають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях.

Дискримінація за національною ознакою забороняється і карається законом.

? 1. Прочитайте уривок із Декларації. Які права держава гарантує національним меншинам? 2. Чому, на вашу думку, після проголошення незалежності України виникла потреба прийняти Декларацію прав національностей України?

Фестиваль мистецтв національно-культурних товариств «Єдина родина — моя Україна». Кривий Ріг. 2015 р.

Міжнародна конференція «Мусульманська спадщина в Південній Україні: історія, культура, релігія». Київ. 2017 р.

ліканську комісію у справах депортованих народів, існував фонд для депортованих народів Криму.

Нашій державі вдалося створити умови для уникнення проблем на міжетнічному ґрунті.

4 ПОВЕРНЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР НА ІСТОРИЧНУ БАТЬКІВЩИНУ.

Повернення кримських татар до Криму стало можливим у роки «перебудови». Цей процес набрав сили в 1988—1989 рр. Основну частку переселенців становили нащадки кримських татар, депортованих у 1944 р. Головною мотивацією повернення на етнічну батьківщину була символічна цінність етнічної території як землі походження цілого народу. За чотири роки (1989—1992 рр.) половина всіх кримських татар, що проживали в СРСР (500 тис. осіб), повернулася додому. Інтереси кримськотатарського народу перед владою та в іноземних організаціях представляв створений в 1991 р. Меджліс кримськотатарського народу.

На історичній батьківщині на кримських татар чекало багато проблем. Зокрема, виникли земельні суперечки із жителями, які поселилися в Криму після 1944 р.

Після здобуття незалежності повернення кримських татар на історичну батьківщину стало справою України. Із 1992 р. процес облаштування кримських татар фінансувався за рахунок коштів із державного бюджету України. Перший Президент України Л. Кравчук наприкінці 1991 р. сформулював специфічне кредо української влади щодо відновлення національних прав кримськотатарського народу: «Ми маємо створити для кримськотатарського народу умови, й економічні також, для його переселення на історичну батьківщину. Це перше й найголовніше нині... Сьогодні потрібно вирішувати питання таким чином, щоб кримськотатарський народ, який перебуває в Криму і є сьогодні меншиною відносно населення Криму, зайняв з урахуванням історичного аналізу відповідне місце в державних владних структурах, які є сьогодні в Криму... Говорити про перетворення територіальної Кримської Автономної Республіки на національно-територіальну немає достатніх підстав».

У той самий час українське політичне керівництво на початку та в середині 1990-х рр. убачало в кримських татарах союзників у протидії кримському проросійському сепаратизму.

Мечеть Коккоз-Джамі в с. Соколинє

Кримськотатарське село Ходжа-Сала. 1990-ті рр.

Така позиція київської влади спричинила значну частину проблем у відносинах із кримськими татарами. Найгострішою була земельна проблема. Місцева кримська влада чинила всілякі перешкоди в отриманні земель кримськими татарами. Виникали численні силові конфлікти, самозахоплення земель. Проте кримськотатарській громаді завдяки організованості вдавалося виборювати свої законні права. А органи самоврядування — меджлисі і курултай — у 1999 р. отримали фактичне визнання. Виникли школи, мечеті, культурні та політичні товариства.

ВИСНОВКИ

■ Україна — багатонаціональна держава, на її території проживають представники майже 130 націй і народностей. Усім громадянам незалежно від національності гарантуються рівні права і свободи. Держава забезпечує вільний розвиток етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин. Створення цивілізованих міжнаціональних відносин є важливим досягненням української держави.

■ Складною етносоціальною проблемою для України стало повернення кримських татар на їхню історичну батьківщину. Ставлення до цього української влади тривалий час було неоднозначним. З одного боку, вона сприяла поверненню, але з іншого — заперечувала можливість створення національної автономії та не звертала уваги на зловживання кримської влади.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Назвіть найболючіші, на ваш погляд, соціальні проблеми в Україні 1990-х рр. **2.** За роки незалежності кількість населення України зросла чи зменшилася? **3.** Поясніть термін «приховане безробіття». **4.** Представники яких національностей живуть в Україні? **5.** Коли було проведено перший за роки незалежності перепис населення? **6.** Який регіон України зазнав найбільших етнічних змін?

 7. Як економічна криза вплинула на соціальне становище населення України? **8.** Які зміни відбулися в динаміці міграційних процесів за часів незалежності України? **9.** Які соціальні явища свідчать про соціальне розшарування українського суспільства? Назвіть причини соціального розшарування населення України. До яких соціально-політичних наслідків призводить соціальне розшарування? **10.** Яке значення мало прийняття Верховною Радою Декларації прав національностей для розвитку міжнаціональних відносин? Коли було при-

йнято цей документ? **11.** Охарактеризуйте національну структуру населення України. Які зміни в ній відбулися в період незалежності? **12.** Які кроки були здійснені державою для гармонізації міжнаціональних відносин? Дайте оцінку національній політиці України.

 13. Визначте, які соціальні прошарки існували в українському суспільстві в 1990-ті рр. Складіть схему соціальної структури українського суспільства. **14.** Охарактеризуйте демографічну ситуацію в Україні в період незалежності.

 15. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Що сприяло приборканню сепаратистських рухів в Україні в 1990-ті рр.? **16.** Чому, на ваш погляд, в Україні, на відміну від багатьох інших країн СНД, за часів незалежності не відбулося серйозних міжетнічних конфліктів? Що ви можете порадити для запобігання таким конфліктам у майбутньому?

§ 33. Зовнішня політика та міжнародні зв'язки України в 1992—2010 рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати зовнішньополітичну діяльність України в період становлення державності; визначати здобутки і прорахунки в зовнішній політиці; указувати на наслідки неодноразових змін зовнішньополітичного курсу.

1 **МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ. НАБУТТЯ БЕЗ'ЯДЕРНОГО СТАТУСУ.** Після проголошення незалежності Україна вперше стала рівноправним суб'єктом міжнародних відносин.

Однією з перших міждержавних угод незалежної України став підписаний у Києві 6 грудня 1991 р. **Договір про основи добросусідства і співробітництва між Україною та Угорською**

Республікою. Нині Україна підтримує активні дипломатичні відносини із 70 країнами світу, має своїх постійних представників у таких міжнародних організаціях, як ООН, ЮНЕСКО, МАГАТЕ. Україна є членом ОБСЄ (із 1992 р.; до 1995 р. — НБСЄ), Ради Європи (із 1995 р.), тісно співпрацює з міжнародними фінансовими організаціями — МВФ та Світовим банком (із 1992 р.).

Міжнародне визнання було пов'язане з набуттям Україною **без'ядерного статусу**, про який було проголошено в Декларації про державний суверенітет. У січні 1994 р. в Москві було підписано угоду між Україною, Росією та США, згідно з якою Україна зобов'язувалася протягом семи років вивезти до Росії для розкомплектування всі ядерні боезаряди. Наприкінці цього ж року в **Будапешті** під час роботи НБСЄ лідери України, Росії, США та Великої Британії підписали **Меморандум про гарантії безпеки України**. Як компенсацію за ліквідацію ядерної зброї нашій країні було виплачено 375 млн дол. Згодом угоди про гарантії були підписані із Францією та Китаєм.

Проте цей документ не став гарантією запобігання збройній агресії Росії через відсутність дієвого механізму його реалізації. Натомість слід зазначити, що інші учасники Меморандуму надали Україні підтримку в протистоянні з Росією.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Коли було проголошено незалежність України? 2. У якому році Україна стала членом ООН? 3. Які зовнішньополітичні акції здійснювала дипломатія УРСР?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Будапештський меморандум (Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї)

...Вітаючи приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як держави, що не володіє ядерною зброєю, урахувавши зобов'язання України про видалення всіх ядерних озброєнь із її території у встановлені терміни, відзначаючи зміни у світі в галузі безпеки, у тому числі закінчення «холодної війни», що створили умови для глибоких скорочень ядерних сил, [країни] підтверджують таке:

1. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їхнє зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України.
2. ...підтверджують їхнє зобов'язання утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.
3. ...підтверджують Україні їхнє зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Укра-

їною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином забезпечити собі переваги будь-якого роду.

4. ...підтверджують їхнє зобов'язання домагатися негайних дій Ради Безпеки ООН із надання допомоги Україні як державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, у разі якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї.
5. ...підтверджують щодо України їхнє зобов'язання не застосовувати ядерну зброю проти будь-якої держави-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, крім випадку нападу на них, їхні території або залежні території, їхні збройні сили або їхніх союзників із боку такої держави разом із державою, яка володіє ядерною зброєю, або пов'язаною з нею союзною угодою.
6. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки і Україна будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, унаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань...

? Яким був механізм реалізації цього документа? Чи можна назвати його дієвим?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Професор кафедри української історії Гарвардського університету в США Сергій Плохій про Будапештський меморандум (2016 р.)

Будапештський меморандум — це надзвичайно велика перемога України і, зокрема, української дипломатії, про яку в Україні мало хто знає, бо фактично США і західні країни відмовилися дати будь-які гарантії після вивозу зброї, оскільки вже Україна, у принципі, погоджувалась на це раніше. Тоді через зусилля українських дипломатів вдалося створити окремий текст — Будапештський меморандум, у який були зведені всі зобов'язання, які міжнародна спільнота давала відносно недоторканності кордонів і т. д. Це не були нові зобов'язання, через це вони називаються не гарантії, а assurances. Але такий документ був створений, і США та інші країни підписали його. І фактично сьогодні Україна має цей надзвичайно важливий документ, у якому знову ніяких нових гарантій не було дано, але були підтверджені ті старі. Це було зроблено якраз у зв'язку з входом України як неядерної держави в Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, так що це велика заслуга саме української дипломатії тоді, у 1990-х рр., у дуже складних умовах, коли на них був тиск і зі Сполучених Штатів Америки, і з Росії.

Якби Україна цього не зробила, то це був би failed state. Не було б ні визнання, ні економічної підтримки, ні якоїсь співпраці з рештою світу. Ми би не мали незалежної держави, якби не пішли на це тоді.

? 1. Яку оцінку Будапештському меморандуму дає історик С. Плохій? 2. Чим він аргументує свою позицію?

У 2010 р. Україна погодилася позбутися запасів плутонію (40 кг), необхідного для створення ядерної зброї.

2 ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПРІОРИТЕТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ.

У концепції зовнішньої політики (ухвалені 2 липня 1993 р. «Основні напрями зовнішньої політики України») зазначено, що Україна здійснює свою зовнішню політику на основі взаємної поваги до інших держав і народів, взаєморозуміння, партнерства, довіри, політичних та економічних інтересів, дотримання міжнародних правових актів, зафіксованих у міжнародних договорах та конвенціях, невтручання у внутрішні справи інших держав, визнання недоторканності й непорушності їхніх кордонів, поваги до честі й гідності народів, громадян країн світового співтовариства.

Як суб'єкт міжнародного права Україна підтримує відносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у роботі міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів.

Україна виступає рівноправним учасником міжнародного співробітництва, активно сприяє зміцненню загального миру й міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та роботі в європейських структурах. Україна визнає пріоритет усталених норм міжнародного права перед нормативами внутрішньодержавного права, виконує всі ці концептуальні положення, дотримується їх у питаннях зовнішніх відносин та міждержавних відносин і зв'язків.

У розділі 1, статті 18 Конституції України зазначено: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення мирного і взаємовигідного співробітництва із членами міжнародного співтовариства та загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права». У Конституції також записано, що **Верховна Рада** схвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави або про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України. До повноважень Верховної Ради також належить надання у встановлений законом строк згоди на обов'язкове підписання міжнародних договорів України. У статті 92 йдеться, що засади зовнішніх відносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи визначаються виключно законами України.

У міжнародних відносинах державу представляє **Президент**. Він здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України, приймає рішення про визнання іноземних держав, признає та звільняє голів дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, приймає вірчі й відкличні грамоти тощо.

Кабінет Міністрів України організує і забезпечує зовнішньоекономічну діяльність України, митну справу.

Зовнішню політику України здійснюють **Міністерство закордонних справ** та **Міністерство зовнішньої торгівлі**. У Верховній Раді, Кабінеті Міністрів, апараті Президента й органах місцевої влади є комітети, відомства, працівники, які виконують консультативно-радницькі функції з питань здійснення зовнішньої політики, налагодження зовнішньополітичних та економічних зв'язків.

Україна має активні політичні й економічні зв'язки з більшістю країн світу. Важливим напрямом зовнішньої політики України є відносини із сусідніми країнами, де головним є вирішення всіх територіальних суперечок, налагодження нормального двостороннього і багатостороннього співробітництва в усіх сферах.

Було задекларовано, що зв'язки України з Росією, Польщею, Ізраїлем, США, Німеччиною та іншими державами вбудовуються на принципах «стратегічного партнерства».

У перші роки незалежності проголошувалося, що зовнішня політика України базується на принципах:

- ▶ багатовекторності;
- ▶ прогнозованості й стабільності;
- ▶ збереження позаблокового статусу;
- ▶ зміцнення міжнародного миру і стабільності.

Ключовими в зовнішньополітичній стратегії України є відносини зі США. За роки незалежності США постійно надавали Україні економічну, політичну, фінансову і технічну допомогу. У відносинах зі США Україна прагне довгострокового, взаємовигідного і рівноправного співробітництва.

У перші роки незалежності **основними пріоритетами зовнішньої політики** визначалося:

- ▶ економізувати зовнішню політику, тобто зовнішньополітичні зв'язки мають підкріплюватися й економічним співробітництвом. Зовнішня політика має сприяти пошуку нових ринків для українських товарів;
- ▶ розвивати зв'язки зі стратегічними партнерами;
- ▶ продовжувати рух у бік європейської та євроатлантичної інтеграції;
- ▶ створювати позитивний імідж України;
- ▶ забезпечити диверсифікацію постачання енергоносіїв;
- ▶ реалізовувати своє геополітичне положення як міст між Сходом і Заходом.

З СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ З ООН. Після здобуття незалежності розпочався новий етап діяльності України в ООН та інших міжнародних організаціях. Україна почала виступати як самостійний суб'єкт міжнародних відносин. Про підвищення міжнародного авторитету України свідчило те, що міністр закордонних справ Г. Удовенко в 1997 р. був обраний Головою Генеральної Асамблеї ООН. Україна виступила ініціатором проведення Саміту тисячоліття.

Із 1 січня 2000 р. Україна вперше як незалежна держава почала виконувати функцію непостійного члена Ради Безпеки ООН.

Офіційні символи Президента України: Прапор (штанدارт), Гербова Печатка, Булава

ЦІКАВІ ФАКТИ

Вагому роль Україна відіграла у врегулюванні конфлікту на Балканах у 1990-х рр. Так, українські підрозділи під прапором ООН забезпечували припинення вогню в Хорватії, розмежування сторін у Боснії і Герцеговині, сприяли налагодженню мирного життя в Косові. Збройна допомога законному уряду Македонії дала змогу зупинити розгортання громадянської війни й примусила сторони сісти за стіл переговорів.

МИРОТВОРЧІ МІСІЇ УКРАЇНИ

Роки	Країна
1992—1995	Югославія
1993	Грузія
1994—2000	Таджикистан
1995—1999	Боснія і Герцеговина
1995—1999	Македонія
1996—1998	Хорватія
1996—1999	Ангола
1996—2002	Хорватія
1997	Гватемала
1998—2001	Косово
1999—2003	Косово
1999—2005	Грузія
2000 — дотепер	Демократична Республіка Конго
2000—2006	Ліван
2000—2001	Афганістан
2001—2005	Сьєрра-Леоне
2003	Кувейт
2003—2018	Ліберія
2004—2008	Ефіопія та Еритрея
2005—2011	Південний Судан
2005—2008	Ірак
2007—2014	Афганістан
2008—2009	Грузія
2011—2017	Кот-д'Івуар
2019 — дотепер	Малі

Українські військові підрозділи брали і беруть активну участь у понад 25 миротворчих операціях ООН (Хорватія, Боснія і Герцеговина, Ліван, Косово (колишня Югославія), Сьєрра-Леоне, Демократична Республіка Конго, Малі тощо). Також представники України перебувають у складі місій ООН в інших конфліктонебезпечних зонах планети.

Крім співробітництва з ООН, важливим напрямом української зовнішньої політики стала інтеграція до європейських та євроатлантичних структур. На цьому шляху важливим було співробітництво з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО), ЄС, Радою Європи, ОБСЄ тощо.

4 УКРАЇНА—НАТО. Проголошення Україною без'ядерного статусу сприяло налагодженню тісних відносин із НАТО. У 1994 р. Україна стала учасником програми НАТО «Партнерство заради миру». У 1996 р. було схвалено індивідуальну програму партнерства Україна—НАТО. На території України проходили спільні навчання військових підрозділів (Яворівський полігон, акваторія Чорного моря). У 1997 р. в Мадриді (Іспанія) між Україною та НАТО була підписана «Хартія про особливе партнерство». У ній проголошувалося, що НАТО є відкритою для вступу нових членів, що вона підтримує суверенітет і територіальну цілісність України, недоторканність її кордонів. Був визначений механізм консультацій між двома партнерами.

Указом Президента України Л. Кучми в 1998 р. було затверджено державну програму співробітництва з НАТО. Україна розглядала НАТО як найбільш ефективну структуру колективної безпеки в Європі, хоча не схвалила дії НАТО в Югославії. Для більш тісного співробітництва в Києві було відкрито офіс представництва НАТО. Навесні 2002 р. Україна заявила про своє бажання вступити до цієї організації. Розпочався активний переговорний процес у цьому напрямі.

9 липня 2002 р. в межах програми «Партнерство заради миру» Україна й НАТО підписали Меморандум про підтримку Україною операцій НАТО. У листопаді 2002 р. було схвалено План дій Україна—НАТО, на основі якого почали розробляти річні Цільові плани Україна—НАТО. У 2004 р. був прийнятий закон про вільний доступ сил НАТО на територію України. Однак напередодні президентських виборів 2004 р. Л. Кучма видав указ, у якому зазначалося, що вступ до НАТО не є метою країни — необхідне лише «суттєве поглиблення відносин із НАТО та ЄС як гарантими безпеки і стабільності в Європі».

Після «помаранчевої революції» новим керівництвом на чолі з В. Ющенком була зроблена нова спроба відновити курс на вступ до НАТО. Це було записано у Военній доктрині України. У квітні 2005 р. у Вільнюсі (Литва) під час наради голів Міністерств закордонних справ країн НАТО відбулося засідання комісії «Україна—НАТО», яка розпочала інтенсивний діалог, що мав стати першим кроком на шляху входження України до НАТО. Цьому кроку України сприяли всі члени НАТО, але за умови його підтримки українським суспільством і до-

сягнення внутрішньої стабільності в Україні. Активним противником вступу України до НАТО виступила Росія.

На початку 2008 р. виник скандал, приводом до якого стала заява Генерального секретаря НАТО про те, що організація отримала лист за підписом Президента України, Прем'єр-Міністра й Голови Верховної Ради України з проханням приєднати Україну до Плану дій із набуття членства в НАТО.

Ситуація, що виникла, паралізувала роботу парламенту України на два місяці. Опозиція блокувала трибуну із гаслами «НАТО — ні!». Після обрання Президентом України В. Януковича нове українське керівництво заявило про позаблоковий статус України й небажання вступати до НАТО.

У квітні 2010 р. В. Янукович підписав указ, за яким ліквідував комісію з питань підготовки України до вступу в НАТО та національний центр із питань євроатлантичної інтеграції.

Президент України Л. Кучма та Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана під час підписання «Хартії про особливе партнерство». Мадрид. 1997 р.

5 УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ. Україна, обравши курс на побудову демократичного суспільства, має врахувати світовий досвід у цій справі. Це зумовило потребу в співробітництві з Радою Європи, діяльність якої спрямована

УЧАСТЬ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Назва	Рік, із якого Україна бере участь у діяльності
Організація Об'єднаних Націй (ООН)	1945
Всесвітній поштовий союз	1947
Всесвітній союз електрозв'язку, Міжнародний консультативний комітет із питань радіо	1947
Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ)	1948—1949, поновлено з 1992
Всесвітня метеорологічна організація	1951
ЮНЕСКО	1954
МАГАТЕ	1957
Всесвітня організація інтелектуальної власності	1970
ЮНІДО	1985
Співдружність Незалежних Держав (СНД)	1991
Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ, із 1995 р. ОБСЄ)	1992
Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)	1992
Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку (тепер Світовий банк)	1992
Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО)	1992
Парламентська асамблея Організації Чорноморського економічного співробітництва	1993
Міжнародна морська організація (ІМО)	1994
Рада Європи	1995
ГУАМ	1996

Євроінтеграція — процес входження держави до європейських структур, уніфікація і гармонізація внутрішнього життя, законодавства, стандартів відповідно до норм, що існують у країнах ЄС.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У квітні 2005 р. відбувся візит Президента України В. Ющенка до США. Він виступив перед повним складом двох палат Конгресу з промовою, що тривала 40 хвилин. У ній В. Ющенко запевнив, що нова Україна поділяє євроатлантичні цінності, і переконував, що вступ України до ЄС і НАТО «зміцнить стабільність у всьому стратегічно важливому для США регіоні — від Варшави до Тбілісі й Баку». Крім президента Чехії Вацлава Гавела, жоден східноєвропейський політик не мав честі виступати перед двома палатами Конгресу.

В. Ющенко подякував Конгресу за підтримку столітньої боротьби України за незалежність і недавньої «помаранчевої революції». Високий рівень прийому гостя забезпечили впливові організації української діаспори. Тисячі людей із помаранчевою символікою зустрічали українського Президента біля входу в Джорджтаунський університет, де він прочитав лекцію, і в Бостоні біля Бібліотеки-музею ім. Кеннеді, де йому вручили спеціальну премію «За мужність». Масштабна українська акція була організована у Вашингтоні біля пам'ятника Тарасу Шевченку, що був відкритий у 1964 р. як символ майбутньої незалежності України. На зустріч із В. Ющенком до Вашингтона приїхали тисячі українців із різних штатів.

на захист прав людини, парламентської демократії і забезпечення принципу верховенства права. 14 липня 1992 р. Україна подала заяву на вступ до організації, а 9 листопада 1995 р. стала 37-м членом Ради Європи. Приєднавшись до неї, Україна взяла на себе зобов'язання з організації влади, розвитку правової сфери й самоуправління, захисту прав людини. Так, згідно з рекомендаціями Ради Європи в Україні було скасовано смертну кару. Незважаючи на опір деяких сил у державі, виконання рекомендацій Ради Європи відповідає національним інтересам України, наближає її до демократичного суспільства. Контроль із боку Ради Європи є важливим чинником, який стримує деякі недемократичні дії влади і сприяє становленню демократичного суспільства.

Проголошення Україною стратегічної мети інтеграції в європейські структури зумовило налагодження тісних відносин із ЄС. У 1994 р. була підписана, а в 1998 р. набула чинності **Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами**. У документі проголошувалися такі цілі співробітництва: розвиток політичного діалогу; сприяння розвитку торгівлі, інвестицій; створення умов для взаємовигідного співробітництва в усіх галузях; підтримання зусиль України щодо зміцнення демократії, розвитку її економічного потенціалу і завершення переходу до ринкової економіки. Загальна стратегія співробітництва ЄС щодо України була затверджена в грудні 1999 р. Документ закладав основи співробітництва з державою, що не є безпосереднім претендентом на вступ до ЄС у найближчий час.

У липні 2002 р. відбувся саміт Україна—ЄС, де основним було питання про надання Україні статусу держави з ринковою економікою та асоційованого члена ЄС. У ході роботи саміту зазначалося, що Україна ще не відповідає стандартам ЄС і не потрапляє до переліку країн, які мають увійти до ЄС у 2004 та 2007 рр. У 2003 р. Україна отримала статус «країни — сусіда ЄС». Того ж року Україна уклала угоди з Польщею і Словаччиною про спрощення візового режиму. Згодом такі угоди було укладено і з іншими країнами ЄС.

На шляху до європейської і євроатлантичної інтеграції України важливими є відносини зі США. Сполучені Штати надали нашій державі суттєву технічну й фінансову допомогу. Проте відносини між двома країнами розвивалися нерівномірно. Спочатку керівництво США цікавили питання ліквідації ядерної зброї та недопущення її поширення у світі. Проте воно також гостро реагувало на недемократичні дії української влади. Під час другого терміну президентства Л. Кучми відносини зі США погіршилися. Україна була звинувачена в постачанні сучасної зброї Іраку в обхід міжнародних санкцій.

Щоб домогтися підтримки США, українське керівництво на чолі з Л. Кучмою направило у 2003 р. до Кувейту, а згодом до Іраку війсьний контингент. Проте ця зовнішньополітична акція була неоднозначно сприйнята всередині країни. Перебування українських військових у регіоні призвело до втягування

їх у збройне протистояння між іракськими партизанами та окупаційними військами і відповідно до болючих втрат (загибло 18 осіб). У 2005 р. війсьничий контингент було виведено з Іраку.

Після президентських виборів 2004 р. нове українське керівництво на чолі з В. Ющенком відновило курс на євроінтеграцію. Країни Європи та США позитивно сприйняли «помаранчеву революцію».

На початку квітня 2005 р. В. Ющенко відвідав США із п'ятиденним візитом. Він вивів відносини між країнами на новий рівень.

17 лютого 2006 р. після дев'яти років напружених переговорів США надали Україні статус країни з ринковою економікою й відкрили Україні шлях до вступу до СОТ. Для України також було скасовано поправку Джексона—Вейніка — заборону на експорт товарів подвійного призначення (для військового та цивільного використання). На саміті НАТО США підтримували прагнення України та Грузії щодо вступу до цієї організації.

Під час проведення в Києві конкурсу «Євробачення-2005» українське керівництво виступило з ініціативою скасування українських віз для громадян країн ЄС та Швейцарії.

21 лютого 2005 р. Україна та ЄС підписали трирічний План дій щодо наближення України до стандартів європейських країн. Цей документ передбачав 270 невідкладних заходів, насамперед вступ до СОТ, демократизацію системи управління і забезпечення верховенства права, покращення інвестиційного клімату.

1 грудня 2005 р. ЄС заявив, що визнає Україну країною з ринковою економікою.

У квітні 2006 р. на сесії Європарламенту було прийнято резолюцію, у якій Єврокомісії пропонувалося почати переговори з Україною про асоційоване членство в ЄС.

Також між Україною та ЄС розпочалися переговори про скасування візового режиму. У листопаді 2010 р. було ухвалено План дій, який передбачав, що Україна запровадить біометричні паспорти, упорядкує охорону своїх східних кордонів тощо.

24 листопада 2010 р. Європарламент ухвалив резолюцію, яка передбачала, що Україна може подати заявку на членство в ЄС, як і будь-яка інша європейська країна, яка дотримується принципів свободи, демократії, поваги до прав людини, основоположних свобод і верховенства права.

Проте керівництво на чолі з Президентом України В. Януковичем відмовилося від курсу на євроінтеграцію.

6 РЕГІОНАЛЬНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО. Із перших років незалежності Україна також брала участь у регіональному співробітництві (організації, що об'єднують країни окремих регіонів континенту). Так, Україна тісно співпрацювала в межах СНД, Організації Чорноморського економічного співробітництва, Балто-Чорноморського співробітництва, ініціювала створення ГУУАМ (ГУАМ). Вона прагнула більш тісного рівноправного і взаємовигідного співробітництва із країнами-сусідами.

Проводи українських військових для участі в миротворчій операції в Іраку. 2003 р.

Президенти Дж. Буш та В. Ющенко. 2005 р.

Святкування Дня Європи в Україні. 2003 р.

Український прикордонник на острові Тузла. 2003 р.

Україна є асоційованим членом СНД. Вона не підписала Статут цієї організації, оскільки деякі його положення суперечать українському законодавству. У цей час Україна ставиться до СНД як до дорадчого органу і віддає перевагу двосторонньому співробітництву, проте це не заважає їй впливати на діяльність СНД. У 1996 р. у межах СНД утворилося об'єднання Грузії, України, Азербайджану і Молдови (ГУАМ), як офіційно було заявлено, для реалізації ідеї євразійського транспортного коридору. У 1997 р. до організації увійшов і Узбекистан (організація отримала назву ГУУАМ), але у 2002 р. він заявив, що виходить із неї.

Погіршення відносин із Заходом на початку 2000-х рр. хитнуло зовнішню політику України в бік Росії. У лютому 2003 р. керівники Росії, України, Білорусі, Казахстану уклали угоду про створення **Єдиного економічного простору (ЄЕП)**. Проте ця угода не була реалізована.

Росія почала наполягати на створенні наддержавних органів, проти чого виступила Україна. Також між Україною та Росією спалахнув прикордонний конфлікт через острів Тузла в Керченській протоці.

7 КОНФЛІКТ НАВКОЛО ОСТРОВА ТУЗЛА. 29 вересня 2003 р. за вказівкою Москви влада Краснодарського краю почала будівництво греблі від станиці Тамань Темрюцького району в напрямку українського острова Тузла. Працюючи у три зміни, будівельники споруджували по 157 м греблі на день, щоб з'єднати острів із російським берегом.

Україна посіла жорстку позицію щодо цього будівництва, розуміючи його справжню мету (офіційно Росія заявляла, що будівельні роботи тривають із метою укріплення берегової лінії). На острові було посилено охорону державного кордону України. Країни опинилися на межі збройного конфлікту.

23 жовтня 2003 р. Росія припинила будівництво за 102 м від українських територіальних вод і за 900 м від Тузли.

Із метою врегулювання конфлікту відбулася зустріч президентів України Л. Кучми і Росії **Володимира Путіна**. Цього ж року було укладено договір, що розмежовував територію Керченської протоки й визначав статус Азовського моря. Хоча Україна відстояла своє право на острів Тузла, Азовське море було визнано внутрішніми водами двох держав, і кордон визначили тільки по дну моря.

8 ВІДНОСИНИ ІЗ СУСІДНІМИ КРАЇНАМИ. Україна має спільний кордон із Росією, Білоруссю, Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Румунією та Молдовою. На формування двосторонніх відносин істотний вплив має той факт, що на території цих держав проживає чимало українців, а в Україні — росіян (11,3 млн осіб, за даними перепису 1989 р.), білорусів (440 тис. осіб), молдаван (325 тис. осіб), поляків (219 тис. осіб), угорців (163 тис. осіб), румунів (135 тис. осіб), словаків (8 тис. осіб).

Угорщина була однією з перших держав, із якою було врегульовано відносини за всіма статтями. Зростав обсяг україн-

Дні добросусідства на кордоні між селами Кречів (Україна) та Крилів (Польща). 2018 р.

сько-угорської торгівлі. Її основу склали традиційні товари: угорські ліки та спеціальне технологічне обладнання, українська продукція хімічної та металургійної галузей промисловості. Обидві країни не мали територіальних претензій одна до одної. Було налагоджено й військове співробітництво, особливо після вступу Угорщини до НАТО. Угорська меншина в Україні користувалася всіма правами.

Жодним негативним моментом не позначені відносини між Україною і Словаччиною. На найвищому рівні було укладено близько 50 угод, що відкрили можливості для взаємних інвестицій, створення спільних підприємств. Обидві країни були зацікавлені в розвитку транзитних перевезень, зокрема в постачанні російських енергоносіїв до Західної Європи.

Важливе значення для реалізації західного вектора зовнішньої політики України мали її відносини з Польщею. 2 грудня 1991 р. Республіка Польща першою визнала Україну як незалежну державу. 18 травня 1992 р. між країнами був підписаний Договір про добросусідство, дружні відносини й співробітництво. Перспективи економічної співпраці вбачалися в галузях фармацевтичної промисловості, сільського господарства та переробки сільськогосподарської продукції, енергетики та теплопостачання, модернізації транспорту, охорони довкілля. Із прикордонних територій України (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька обл.), Польщі, Угорщини та Словаччини був створений єврорегіон «Карпати». У його межах, а також у межах єврорегіону «Буг» Україна та Польща почали розвивати економічні, наукові, освітні й культурні зв'язки, спільно вирішувати питання екології.

Україна й Польща визнали себе стратегічними партнерами. Україна не мала заперечень щодо приєднання Польщі до НАТО, а Польща, у свою чергу, підтримала Україну в її намаганні інтегруватися в європейські структури. У 1997 р. було підписано спільну українсько-польську заяву «До порозуміння і єднання». Зустрічі керівників України та Польщі стали регулярними. Польщу почали називати «адвокатом України в Європі». У 2008 р. Польща, Литва та Україна домовилися про створення спільної військової бригади. Проте остаточно втілити в життя цей проект вдалося лише у 2014 р. Були знайдені шляхи порозуміння у важких для обох держав історичних питаннях.

У зв'язку зі вступом Угорщини й Польщі, а згодом і Словаччини до ЄС і НАТО були розроблені заходи, які мінімізували негативні наслідки для двосторонніх відносин.

Певний час зі значними труднощами розвивався переговорний процес між Україною та Румунією, яка також прагнула стати членом ЄС і НАТО. Окремі політичні сили в Румунії намагалися висунути до України територіальні претензії (Північна Буковина, Південна Бессарабія, острів Зміїний). Урешті-решт удалося досягти згоди, і **2 червня 1997 р.** в румунському місті Констанца між Україною та Румунією був підписаний Договір про відносини добросусідства і співробітництва, який вирішив питання щодо невизначеності двосторонніх відносин.

Відкриття школи з українською та словацькою мовами навчання. Ужгород. 2011 р.

Бійці литовсько-польсько-української бригади ім. Великого гетьмана Костянтина Острозького на навчаннях. 2000-ні рр.

Засідання Міжурядової українсько-молдовської комісії з питань торговельно-економічного співробітництва. 2017 р.

Президенти Росії Б. Єльцин і України Л. Кучма під час підписання договору про дружбу. 1997 р.

Виступ українського ансамблю бандуристів у Семіпалатинську (Казахстан)

У ньому, зокрема, було чітко зафіксовано зобов'язання щодо забезпечення прав осіб, які належать до української меншини в Румунії та румунської в Україні. Найбільш вагоме значення мало те, що були створені міжнародно-правові засади українсько-румунського співробітництва.

У 2009 р. в Міжнародному суді нарешті було розв'язано питання про поділ шельфу між двома державами в районі **острова Зміїний**.

У цей період задовільним був стан відносин між Україною та Молдовою. Їхньому розвитку сприяли зустрічі президентів, прем'єр-міністрів, міністрів закордонних справ країн. Невирішеними залишалися питання завершення делімітації державного кордону та врегулювання ситуації в Придністров'ї. Виявляючи свої добросусідські наміри, Україна передала Молдові частину своєї території для створення порту на Дунаї. У 2001 р. між Молдовою і Україною було підписано договір про кордони.

Відносини між Україною і Росією розвивалися нерівномірно. Після гострих конфліктів початку 1990-х рр. **31 травня 1997 р.** між Україною та Росією був підписаний широкомасштабний політичний українсько-російський договір про дружбу, співробітництво і партнерство. Документ юридично закріпив зобов'язання Росії поважати незалежність України і став правовою базою, на якій мали ґрунтуватися двосторонні відносини.

Після приходу до влади в Росії В. Путіна відносини між Україною та Росією почали стрімко погіршуватися. Російське керівництво розглядало Україну як зону свого виключного впливу і прагнуло відновити над нею повний контроль. Договір не став перепорою для збройної агресії Росії проти України, окупації Криму. У 2018 р. Україна відмовилася продовжувати чинність цього договору.

Добросусідські відносини в цей період Україна встановила з Білоруссю. Було досягнуто домовленості про державний кордон. Зовнішньоторговельний оборот між країнами хоч і становив значну суму, але ще не відповідав їхнім потенційним можливостям. Відносини між Україною і Білоруссю ускладнює той факт, що Білорусь є частиною Союзної держави з Росією.

Крім кордонів на суходолі, Україна має морський кордон із Болгарією, Туреччиною, Грузією. Співробітництво із цими державами активно розвивається. Встановлюється двостороннє співробітництво і в межах міжнародних регіональних об'єднань, Чорноморського регіону, ГУАМ тощо.

9 ГІБРИДНА ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ. Найскладніше розвивалися відносини України з Росією. Після обрання Президентом України В. Ющенка Росія розгорнула цілеспрямовану політику щодо забезпечення контролю над Україною, яка передбачала заходи в економічній, політичній, культурній, релігійній сферах, міжнародних відносинах.

В економічній сфері Росія намагалася взяти під свій контроль провідні підприємства й цілі галузі України. Особливо російську сторону цікавив контроль над газотранспортною системою України.

Гібридна війна — дії однієї держави проти іншої з метою зробити її внутрішньо вразливою для здійснення агресії.

У політичній сфері Росія сприяла приходу до влади про-російських сил, які фактично були її маріонетками. На міжнародній арені вона здійснювала кроки, метою яких було ізолювати Україну, заявити про свій контроль над нею та втягнути в різноманітні інтеграційні проекти.

Важливою складовою цих заходів була інформаційна політика (контроль над засобами масової інформації, нав'язування російської масової культури тощо) і діяльність Російської православної церкви з просування ідей «русского мира».

У руслі цих заходів слід розглядати **газові конфлікти 2005—2006 і 2008—2009 рр.** та торговельні війни.

Серйозне напруження в українсько-російських відносинах виникло у 2008 р. під час російської агресії проти Грузії. Україна намагалася в тих умовах надати Грузії посильну допомогу.

Ще один конфлікт із Росією у 2008 р. виник у Криму, коли українська сторона прагнула впорядкувати перебування російського Чорноморського флоту на півострові й узяти під свій контроль об'єкти навігації на узбережжі Чорного моря, які незаконно утримувала Росія. Проте внутрішні чвари серед українських політиків і прихід до влади В. Януковича не дали можливості зробити відповідні висновки і підготувати засоби протидії Росії в майбутньому.

За роки президентства В. Януковича Україна стала ще більш вразливою для російської агресії. Збройні Сили України були максимально ослаблені. Під російський контроль було взято СБУ, розвідку, міліцію. До цих структур було введено багато російських агентів.

Увесь цей комплекс заходів і наступні дії Росії стали складовими **гібридної війни**.

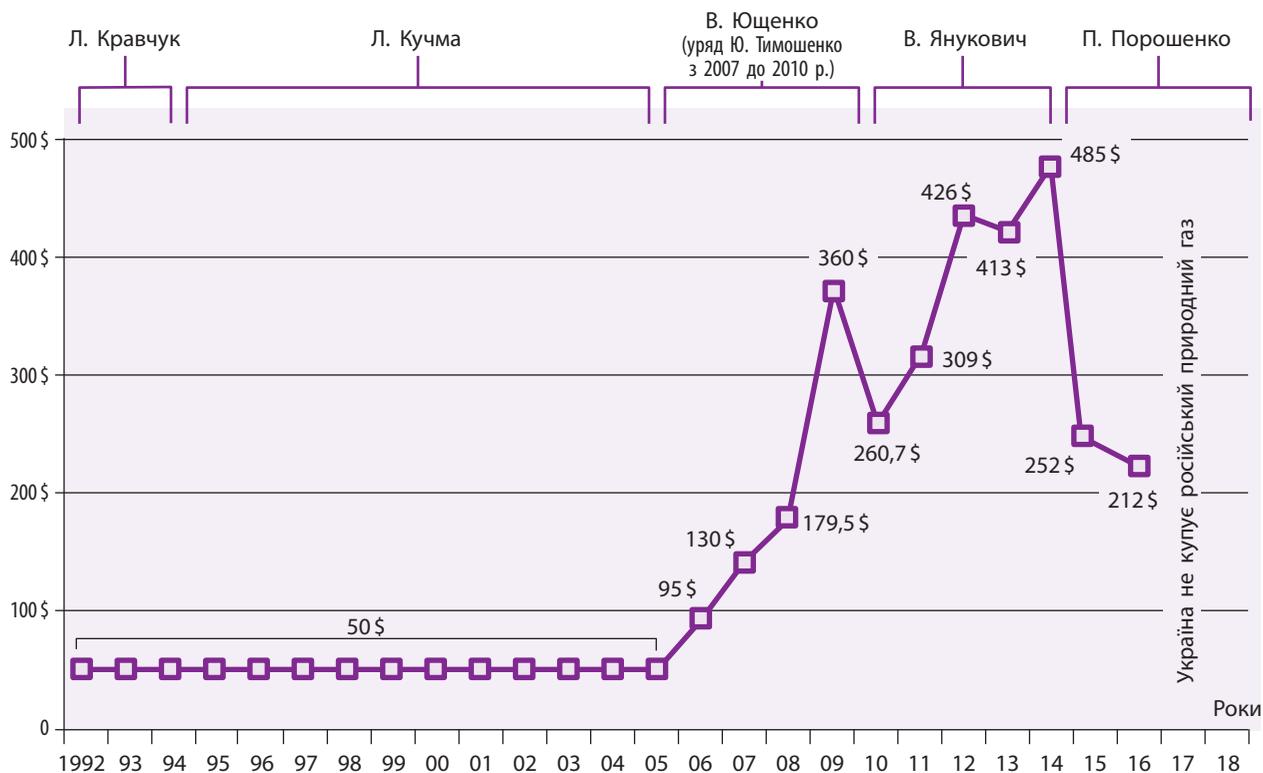

Карикатура на газовий конфлікт між Росією та Україною.
Художник С. Йолкін

ГАЗОВІ КОНФЛІКТИ МІЖ РОСІЄЮ ТА УКРАЇНОЮ

Мета Росії	Підірвати авторитет України як країни-транзитера
	- Заволодіти газотранспортною системою та газосховищами України. - Переконати Європу, що для досягнення стабільності в газовій сфері потрібні російські газопроводи й збереження лідерства Росії як постачальника енергоресурсів
Основний зміст	
2005—2006 рр.	2008—2009 рр.
У відповідь на відмову України сплачувати ринкову ціну за природний газ Росія припинила його постачання до України	1 січня 2009 р. — російський «Газпром» перекрив постачання природного газу в Україну в обсязі 90 млрд м³, а 7 січня 2009 р. повністю припинив постачання. - Головна вимога — сплата боргів за листопад-грудень 2008 р.
4 січня 2005 р. — договір між «Газпромом» та «Нафтогазом України» на п'ять років. - Посередником стала компанія «РосУкрЕнерго». - Ціна на природний газ на перше півріччя 2005 р. склала 95 дол. за 1 м³	- Робота газотранспортної системи України в реверсному (зворотному) режимі, щоб забезпечити природним газом населення сходу й півдня. - Підписання нового договору з Росією (19 січня 2009 р.) на 2009—2019 рр. - Ліквідація компанії-посередника «РосУкрЕнерго». - Середньорічна ціна природного газу для України становила 228,8 дол. за 1 м³, у першому кварталі — 300 дол. за 1 м³
Результат	- Удар по авторитету Росії як надійного постачальника природного газу. - Поява альтернативних проектів постачання природного газу до Європи

ЦІНИ НА РОСІЙСЬКИЙ ПРИРОДНИЙ ГАЗ ДЛЯ УКРАЇНИ,
дол. США за тисячу кубометрів

? Коли Росія почала використовувати природний газ як зброю проти України?

10 УКРАЇНА Й УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА. Сьогодні за межами української держави проживає близько 11 млн українців, із них **східна діаспора** (до неї належать українські громади в державах колишнього СРСР та державах Азії) налічує 8 млн осіб. Найбільша українська діаспора в Росії — 4,5 млн осіб. Тут вони є другою за кількістю етнічною групою. Значна частина українців проживає в Казахстані (900 тис. осіб) та Молдові (650 тис. осіб).

Характерною рисою східної діаспори стала поступова асиміляція. Тут відсутні українські школи та інші навчально-виховні заклади. Тільки завдяки зусиллям активних представників української діаспори вдалося зберегти українську самобутність.

Близько 2,5 млн українців проживають за межами колишнього СРСР. Умовно українців **західної діаспори** можна поділити на три групи:

1) ті, чії предки залишили батьківщину три-чотири покоління тому (найчастіше вони мають досить приблизне уявлення про свої національні витоки);

2) ті, чії зв'язки з батьківщиною перервалися одне або два покоління тому (вони знайомі з українською культурою і шанують її);

Український (лемківський) фестиваль у Польщі. 2008 р.

3) невелика, але найактивніша група — ті, кому вдалося зберегти своє національне обличчя. Вони становлять ядро українських громад.

Найорганізованіші та найактивніші громади західної діаспори існують у Канаді (понад 950 тис. осіб), США (понад 730 тис. осіб) та Польщі (понад 250 тис. осіб). Хоча українці складають лише 3 % населення Канади, вони досягли значних успіхів у соціально-економічній, політичній та культурній сферах. Визнанням цього факту є обрання українців на найвищі державні посади. Центрами українства в Канаді є Едмонтон (тут, зокрема, працює Канадський інститут українських студій), Вінніпег, Торонто, де діють кафедри українознавства, існує осередок Всесвітнього конгресу вільних українців.

У Бразилії (близько 360 тис. осіб) та Аргентині (250—300 тис. осіб) українці перебувають у більш складному економічному становищі, це переважно фермери. Одна з найкраще організованих громад — 35-тисячна громада Австралії.

У західних країнах діють українські суботні та недільні школи, культурно-освітні установи, хори, ансамблі, танцювальні колективи, політичні партії, громадські та молодіжні організації та об'єднання, організовано видавничу діяльність. Тут працюють спеціальні дослідні установи, факультети, де викладають українську мову та історію при вищих навчальних закладах (Мюнхенський університет у Німеччині, Гарвардський університет у США тощо).

Зв'язок української діаспори з історичною батьківщиною здійснюється через товариство «Україна», різні громадські й культурні організації. Помітну роль у зміцненні цих зв'язків відіграє часопис «Українська діаспора», який спільно видають Інститут соціології Національної академії наук України та редакція Енциклопедії української діаспори при Науковому товаристві ім. Т. Шевченка (США). Важливого значення для взаємодії різних частин українського етносу набули I Форум української діаспори (серпень 1990 р., Польща), I Форум представників східної діаспори (січень 1992 р., Київ) та Світовий форум (серпень 1992 р., Київ).

Значних випробувань зазнали українські громади в колишній Югославії. Під час громадянської війни багато українців залишили місця свого проживання. Товариство «Україна» організувало для них доставку гуманітарної допомоги.

Із метою координації зв'язків різних гілок українського етносу в **червні 1993 р.** було створено Міністерство України в справах національностей та міграції (із 2010 р. всі функції покладено на Міністерство культури України). У розробленій цим відомством спільно з товариством «Україна» програмі «Українська діаспора до 2000 року» (прийнята в січні 1996 р.) значне місце відводилося заходам, що мали сприяти участі української діаспори в суспільно-політичному житті України. Для зміцнення зв'язків між Україною та діаспорою у 2001 р. Президент видав Указ «Про Національну програму “Закордонне українство” на період до 2005 року», а у 2004 р. було ухвалено Закон «Про правовий статус закордонних українців».

Експозиція Українського музею у Філадельфії (США)

Спілка української молоді. Мандрівний табір «Разом і до кінця». Аргентина. 2014 р.

Фестиваль українців у Торонто (Канада). 2012 р.

ВИСНОВКИ

■ Після проголошення незалежності Україна впевнено заявила про себе на міжнародній арені. Головними принципами її зовнішньої політики стали демократизм, миролюбність, ядерне роззброєння, розширення економічного співробітництва.

■ У другій половині 1990 — на початку 2000-х рр. Україна намагалася реалізувати стратегію багатовекторності зовнішньої політики. Стратегічними партнерами України були проголошені США, Росія, Польща та інші держави. Значних успіхів Україна досягла у двосторонніх відносинах. Так, було укладено договір із Росією про дружбу, співробітництво і партнерство та про розподіл Чорноморського флоту (1997 р.); загалом було врегульовано

відносини із сусідніми державами: Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою. Добрі економічні та політичні зв'язки склалися між Україною і більшістю держав Європи, передусім із сусідньою Польщею, а також Німеччиною, Італією, Угорщиною.

■ У цей період відносини зі США мали нестабільний характер. Існували проблеми у відносинах із ЄС і НАТО, зумовлені невиконанням Україною взятих на себе зобов'язань.

■ Із початку 2000-х рр. Російська Федерація розв'язала гібридну війну проти України з метою повернути її у свою зону впливу або поглинути.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Коли Верховною Радою України були схвалені «Основні напрями зовнішньої політики України»? 2. У якому році Україна підписала домовленості, за якими вона відмовлялася від ядерної зброї? 3. Вступ до якої організації проголошували своєю метою всі Президенти України? 4. Коли Україна стала членом Ради Європи та СОТ? 5. У яких країнах українські підрозділи здійснювали миротворчі місії ООН? 6. Із якими державами Україна мала територіальні суперечки в 1991—2010 рр.?

 7. Чим було викликано швидке визнання незалежності України іншими державами? 8. На яких принципах і засадах базується зовнішня політика України? 9. Коли Україна реально набула без'ядерного статусу? 10. Яку позицію посідає Україна щодо СНД? 11. Як

розвивалося співробітництво України з провідними міжнародними організаціями в 1991—2010 рр.? 12. Укажіть прояви гібридної війни Росії проти України у 2000—2010 рр.

 13. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Багатовекторність політики України в 1991—2005 рр.: здобутки і поразки». 14. Визначте відмінності зовнішньої політики Президентів України. Відповідь подайте у вигляді таблиці. 15. Якою є роль української діаспори у відносинах України з іншими державами?

 16. Чим були зумовлені неодноразові зміни пріоритетів зовнішньополітичного курсу України? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 34. Суспільно-політичне та економічне життя України у 2005—2010 рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати політичний та соціально-економічний розвиток України; визначати причини й наслідки економічної кризи 2008—2009 рр.; указувати на результати протиборства в «помаранчевій» команді.

ПРИГАДАЙТЕ:

Коли відбулася «помаранчева революція»? Якими були її причини й результати?

1 РОЗКОЛ СЕРЕД «ПОМАРАНЧЕВИХ» ПОЛІТИЧНИХ СИЛ. Після призначення Прем'єр-міністром країни Ю. Тимошенко новий уряд узявся активно реалізовувати обіцянки, що були дані на Майдані (програма Президента В. Ющенка «Десять кроків назустріч людям»). Програма уряду була підтримана більшістю депутатів Верховної Ради України, за неї голосували й опозиційні депутати. Проте втілити в життя гасла й обіцянки виявилося непросто.

Уряд поставив перед собою кілька ключових завдань: 1) наповнити державний бюджет за рахунок ліквідації пільг в оподаткуванні, вільних економічних зон і всіляких тінювих схем отримання доходів; припинення контрабанди, маніпуляцій із поверненням податку на додану вартість (ПДВ); 2) підвищити доходи громадян за рахунок збільшення заробітної плати, розширення соціальних виплат тощо. Крім того, у країні мала бути здійснена **реприватизація** незаконно приватизованої

Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», створений у 2008—2010 рр. у Києві

Реставрований палац гетьмана К. Розумовського в заповіднику «Гетьманська столиця» в Батурині

? Як ви вважаєте, чому зведення таких важливих для пробудження і збереження національної пам'яті об'єктів не сприяло зростанню авторитету В. Ющенка?

власності. Також відбувалися значні кадрові зміни, що призвели до заміни понад 13 тис. посадовців різних рівнів. Відбулися арешти окремих осіб, яких звинувачували в корупції та інших злочинах. Резонансними стали самогубства міністра транспорту і зв'язку Г. Кірпи, экс-міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка. Планувалося започаткувати адміністративну реформу.

Однак реалізація такого курсу Президента та уряду викликала розбіжності в самій команді й опір тих сил, інтереси яких зачіпали перетворення. Починаючи з весни 2005 р. стрімко зросли ціни на м'ясо. Поштовхом стали програма уряду, спрямована на боротьбу з контрабандою («Контрабанді — стоп!»),

Реприватизація — процес, зворотний приватизації, що полягає в повторній приватизації після повернення в державну власність раніше приватизованого об'єкта.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Звіт Президента Віктора Ющенка про виконання передвиборчої програми «Десять кроків назустріч людям» (вільний переклад)

За всіма десятима пунктами, зокрема щодо розвитку українських Збройних Сил та боротьби з корупцією, В. Ющенко відзначив прогрес.

Першочергову увагу у звіті він звернув на виконання гуманітарних аспектів програми.

Зокрема, говорячи про обіцянку захистити цінність сім'ї, повагу до батьків і права дітей, В. Ющенко нагадав, що виплати при народженні дитини в Україні під час його правління збільшилися до 12 тис. грн за першу дитину, 25 тис. — за другу та 50 тис. — за третю. Крім того, кількість усиновлень в Україні збільшилася на 20 %.

В. Ющенко також назвав своїм досягненням те, що в Україні щорічно зростає фінансування освіти, а фінансування видатків на збереження пам'яток культури та архітектури, музеїв зросло в 4 рази. Візит Вселенського патріарха Варфоломія до Києва у 2008 р. глава дер-

жави назвав важливим чинником в об'єднанні українського православ'я. Згадав він і про вшанування пам'яті жертв Голодомору.

Говорячи про зовнішню політику, В. Ющенко підкреслив, що обсяги зовнішньої торгівлі у 2005—2008 рр. зросли у 2,2 разу — до 152,5 млрд дол. Це, на думку Президента, стало можливим завдяки вступу України до СОТ. Крім того, кількість відмов у видачі віз громадянам України з боку держав Євросоюзу скоротилася з 15 до 5 %.

Крім того, Президент відзначив свої соціальні досягнення, зокрема зростання вдвічі середньої заробітної плати та майже у 5 разів середньої пенсії.

? 1. На яких здобутках свого президентства наголошує В. Ющенко? 2. Чому у звіті було зосереджено увагу на гуманітарних питаннях?

Нафтотрейдер — особа або компанія, що займається оптовою торгівлею нафтою.

ЦІКАВІ ФАКТИ

24 жовтня 2005 р. пройшла найбільша та єдина акція з програми реприватизації — аукціон із перепродажу комбінату «Криворіжсталь», який виграла індійська компанія «Міттал Стіл». Аукціон тривав 50 хвилин, його перебіг транслювали в прямому телевізійному ефірі. Вартість комбінату «Криворіжсталь» перевершила всі очікування та у 6 разів перевищила ціну, сплачену попереднім власником. У результаті продажу комбінату «Криворіжсталь» державний бюджет отримав 24,2 млрд грн, що на 6,6 млрд грн (38 %) перевищило надходження від приватизації власності за всі попередні 14 років.

Аукціон із перепродажу «Криворіжсталі». 2005 р.

і зростання попиту в результаті збільшення доходів громадян. Потім подорожчали нафтопродукти (наслідок стрімкого зростання світових цін на нафту й змови російських **нафтотрейдерів**, які монополюють володіли українським ринком). Згодом збільшилися ціни на цукор («цукрові королі» прагнули отримати надприбутки). Наслідком цього стало стрімке наростання інфляції. Для подолання цих негараздів уряд пішов на адміністративне втручання, тим самим заперечуючи проголошені принципи вільного ринку. Іноземних інвесторів відштовхнуло від України питання реприватизації.

Загалом погіршилися економічні показники. Своє невдоволення політикою уряду почали висловлювати середні та дрібні підприємці, які найбільше підтримували «помаранчеву революцію». Неодноразово спалахували конфлікти в урядовій команді, 80 % якої не були однодумцями Ю. Тимошенко. Особливо загострилося протистояння між керівником РНБО України П. Порошенком та Ю. Тимошенко. Конфлікт вибухнув 5 вересня 2005 р., коли перший держсекретар В. Ющенко О. Зінченко звинуватив П. Порошенка, помічника Президента О. Третякова й лідера фракції «Наша Україна» М. Мартиненка в корупції. Через три дні Президент відправив у відставку Ю. Тимошенко, П. Порошенка та О. Третякова. Таким чином, у команді Президента відбувся розкол. Спроба примирити сили була невдалою, і на парламентські вибори колишні «помаранчеві» сили пішли різними командами.

2 ЗРОСТАННЯ ПОПУЛЯРНІСТІ ОПОЗИЦІЙНИХ СИЛ. ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 2006, 2007 рр.

Після перших місяців розгубленості у країні розпочалася консолідація «анти-помаранчевих» сил. Вони активно заявляли про себе, використовуючи помилки «помаранчевої» влади. Перший масовий виступ опозиції відбувся у травні 2005 р., коли на вулиці Києва вийшло 10 тис. осіб. Також опозиція використала арешти І. Різака (голова Закарпатської облдержадміністрації), Б. Колеснікова (голова Донецької облради) та Є. Кушнар'єва (голова Харківської облради). Проте найбільший «подарунок» опозиції зробив сам В. Ющенко, який в обмін на підтримку в парламенті кандидатури Ю. Єханурова на посаду Прем'єр-міністра фактично зняв усі звинувачення в причетності до фальсифікації виборів 2004 р.

Це призвело до того, що Партія регіонів, навколо якої об'єднувалися опозиційні сили, стрімко набирала популярність, залучаючи у свої ряди всіх невдоволених «помаранчевою» владою. Ситуація, що в цей час склалася в країні, позначилася на передвиборчій кампанії.

Ще одним провалом «помаранчевої» влади стали переговори з Росією щодо постачання природного газу. Ціна на нього зросла майже вдвічі, а схема поставок через посередницьку структуру «РосУкрЕнерго» була заплутаною та непрозорою.

У парламентських виборах 2006 р. взяли участь 45 партій і блоків. Проте 3% -й бар'єр подолали лише п'ять із них. Найбільше голосів набрала Партія регіонів (32,14 %), другу

позицію посів БЮТ (22,29 %), далі йшли «Наша Україна» (менше 14 %), СПУ (5,6 %), КПУ (3,6 %).

Вибори 2006 р. вперше відбулися за пропорційною системою. Проте головну роль у виборах відіграли не партійні програми, а авторитет лідерів. Парламентська кампанія фактично стала продовженням президентських виборів 2004 р., а перемогу Партії регіонів розглядали як реванш за попередню поразку. Проте набраної кількості голосів регіоналам було недостатньо для формування самостійної парламентської більшості. До того ж «помаранчеві» сили разом мали більше голосів. Така ситуація зумовила тривалий переговорний процес і жорстку боротьбу навколо формування парламентської більшості.

6 липня 2006 р. Головою Верховної Ради України було обрано О. Мороза. Це стало свідченням домовленості про створення Антикризисної коаліції між Партією регіонів, КПУ і СПУ. Так, у результаті переходу СПУ до стану «антипомаранчевих» сил «помаранчеві» зазнали поразки. До того ж набули чинності поправки до Конституції України, які значно звужували обсяг повноважень Президента України.

У таких умовах В. Ющенко зробив спробу врятувати становище шляхом підписання всіма політичними силами Універсалу національної єдності. Проте цей документ не набрав юридичної сили. Лідер фракції БЮТ Ю. Тимошенко не підписала документ і наполягала на розпуску парламенту та призначенні нових виборів.

В. Ющенко не наважився на розпуск парламенту й подав до Верховної Ради України кандидатуру В. Януковича на посаду Прем'єр-міністра. Передбачалося створення широкої коаліції між Партією регіонів та «Нашою Україною», проте спільної роботи не вийшло: міністри — члени «Нашої України» були по черзі звільнені. Почалася боротьба за повноваження Президента, які не були остаточно розмежовані в результаті змін до Конституції (2004 р.). Крім того, частина депутатів «Нашої України» та БЮТ перейшла до Антикризисної коаліції, яка оголосила себе **Коаліцією національної єдності**. Виникла загроза створення в парламенті конституційної більшості (300 депутатів) під керівництвом Партії регіонів. Це б нівелювало волевиявлення виборців, більшість яких голосувала за «помаранчеві» партії. Крім того, така більшість могла в будь-який момент змінити конституційні засади України.

У такій ситуації Президент України В. Ющенко **2 квітня 2007 р.** видав Указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України і призначення дострокових виборів на 27 травня 2007 р.».

Більшість депутатів Верховної Ради (Коаліція національної єдності) не визнала Указ Президента України, вважаючи його неконституційним. Їх підтримали Прем'єр-міністр В. Янукович та члени Кабінету Міністрів України, які також відмовилися визнавати цей Указ і закликали своїх прихильників до протесту. У країні розпочалася гостра політична криза, яка супроводжувалася протистоянням демонстрантів на вулицях Києва (прихильники коаліції зібралися на Майдані Незалежності,

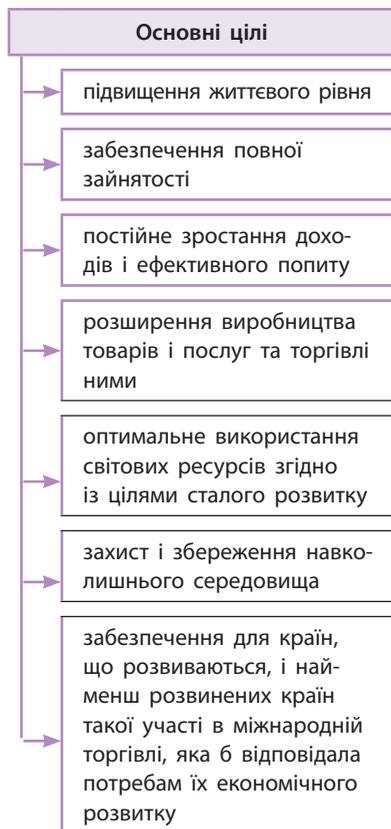

Передвиборча агітація різних партій та блоків на виборах 2007 р.

Світова організація торгівлі (СОТ) — провідна міжнародна економічна організація, створена в 1948 р., членами якої є 159 країн. На частку цих країн припадає понад 96 % обсягів світової торгівлі; її функціями є встановлення правил міжнародної системи торгівлі та вирішення спірних питань між країнами-членами, що підписані під близько 30 угодами організації.

Дефолт — неспроможність юридичної особи або держави повністю або частково виконати свої боргові зобов'язання.

ЦІЛІ
СВІТОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТОРГІВЛІ

а опозиція — на Європейській площі), боротьбою в Конституційному Суді України та Генеральній прокуратурі, новими указами Президента, постановами Верховної Ради України. Зрештою обидві сторони усвідомили, що посилення конфлікту не є перспективним, і 27 травня 2007 р. у результаті переговорів було досягнуто політичних домовленостей. Сторони конфлікту заявили про завершення політичної кризи. Домовленість передбачала складання повноважень 150 опозиційними депутатами, що мало стати законною підставою для розпуску Верховної Ради України й призначення позачергових виборів. Відповідно до Указу Президента України від 31 липня 2007 р. вибори було призначено на 30 вересня.

2 серпня 2007 р. в Україні почалася передвиборча кампанія, у якій узяли участь 20 партій і блоків. Таким чином, результати виборів до Верховної Ради України 26 березня 2006 р. й розстановка політичних сил після них створили передумови для позачергових виборів 2007 р.

На виборах 3% -й бар'єр подолали п'ять партій і блоків: Партія регіонів (34,37 %), БЮТ (30,71 %), блок «Наша Україна — Народна Самооборона» (14,15 %), КПУ (5,39 %), Блок Литвина (3,96 %). СПУ набрала 2,86 % і до парламенту не потрапила.

У новому складі Верховної Ради України БЮТ і блок «Наша Україна — Народна Самооборона» утворили парламентську більшість у складі 227 депутатів. Головою Верховної Ради України було обрано А. Яценюка, а Прем'єр-міністром України — Ю. Тимошенко.

Однак через постійні конфлікти між Ю. Тимошенко та Адміністрацією Президента В. Ющенка у вересні 2008 р. коаліція припинила своє існування. Відбулося її переформатування. До коаліції приєднався Блок Литвина. У грудні Головою Верховної Ради України було обрано В. Литвина. Нова коаліція теж виявилася нежиттєздатною. Між Президентом і Прем'єр-міністром тривав конфлікт, який поступово набував гостріших форм.

3 ВСТУП УКРАЇНИ ДО СОТ. ЕКОНОМІЧНА КРИЗА 2008—2009 рр.

На тлі політичних чвар відбулася важлива подія на шляху реформування української економіки: у 2008 р. Україна стала членом **Світової організації торгівлі (СОТ)**. Проте скористатися перевагами цього вона не встигла. Україну вразили наслідки світової економічної кризи 2008—2009 рр., що виявила слабкість банківської системи й нерозважливість кредитної політики в попередні декілька років. Країна була під загрозою **дефолту**. Низка провідних банків опинилася на межі банкрутства й була націоналізована. Інші отримали чималі фінансові вливання (111 млрд грн за вересень—грудень 2008 р.). Однак це не допомогло. Значну частину отриманих від НБУ на рефінансування коштів комерційні банки витратили на купівлю іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку. Іншу частину цих коштів було виведено з банків через кредити, у тому числі не забезпечені реальними заставами. Стабільність гривні вдалося утримати на рівні 1 дол. = 7—8 грн лише завдяки фінансовій допомозі МВФ. Натомість удвічі зросла зовнішня заборгованість України.

Фінансові негаразди й зменшення експорту призвели до скорочення обсягів виробництва в усіх основних секторах економіки, крім сільського господарства (завдяки рекордному врожаю 2008 р.). Загалом падіння виробництва у 2009 р. становило 27 %, а ВВП — 14,5 %. Це було найбільше зниження показників серед країн Європи.

Падіння української економіки у 2009 р. стало закономірним наслідком якості економічного зростання в докризовий період. Це було зумовлено переважно двома чинниками: зростанням цін на український експорт, що стало наслідком прискорення темпів розвитку світової економіки, а також високим внутрішнім попитом, який стимулювали м'яка монетарна політика та істотне збільшення банківського кредитування за рахунок іноземного капіталу. Враховуючи високий рівень вразливості української економіки, погіршення економічної ситуації у світі закономірно спричинило розгортання в нашій країні системної економічної кризи.

4 ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ 2010 р. Навіть фінансова й економічна криза не вгамувала політичні пристрасті й не сприяла об'єднанню політичних сил. Економічні негаразди і політичні чвари у владній команді призвели до стрімкого падіння її авторитету в суспільстві, особливо пропрезидентських політичних сил. На такому тлі у країні розпочалася передвиборча президентська кампанія. Вибори були призначені на **17 січня 2010 р.** Перший тур голосування не виявив переможця. Голоси виборців розподілилися таким чином: В. Янукович 35,32 %, Ю. Тимошенко 25,05 %, С. Тігіпко 13,06 %. Інші 15 кандидатів отримали менше 7 %. Чинний президент В. Ющенко набрав 5,45 %.

У другому турі з мінімальною перевагою перемогу здобув В. Янукович (48,95 проти 45,47 % у Ю. Тимошенко). Обрання нового Президента призвело до чергового переформатування в парламенті. Із порушенням чинної Конституції було створено нову пропрезидентську коаліцію кількістю 235 депутатів у складі фракцій Партії регіонів, КПУ, Блоку Литвина, позафракційних депутатів і депутатів, що погодилися увійти до коаліції на основі індивідуального членства. Коаліція сформувала уряд на чолі з М. Азаровим. Новий уряд і Президент змінили зовнішньополітичний курс і внутрішню політику країни. За рішенням Конституційного Суду України було скасовано конституційну реформу 2004 р. й відновлено дію Конституції 1996 р. Спроба запровадити в Україні парламентсько-президентську форму правління завершилася поразкою.

ВИСНОВКИ

■ «Помаранчева революція» створила передумови для реформування України. Проте вона не стала чинником демократичного розвитку.

■ Чвари і боротьба за владу серед лідерів «помаранчевих» сил на тлі економічної кризи 2008—2009 рр. призвели до реваншу «антипомаранчевих» сил.

■ У 2010 р. на президентських виборах переміг В. Янукович. Він змінив зовнішньополітичний курс і внутрішню політику країни.

Передвиборча агітація кандидатів у Президенти на виборах 2010 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Які реформи передбачала передвиборча програма Президента В. Ющенка «Десять кроків назустріч людям»? **2.** Коли відбувся розкол серед «помаранчевих» політичних сил? **3.** Які партії здобули перемогу на виборах 2006 р.? **4.** Чому відбулися дострокові вибори до Верховної Ради у 2007 р.? **5.** Коли до України докотилася світова економічна криза 2008—2009 рр.? **6.** Хто став четвертим Президентом України?

 7. Якими були особливості економічної кризи 2008—2009 рр.? **8.** Якими були підсумки виборів до Верховної Ради 2006, 2007 рр.?

 9. Складіть структурно-логічну схему перегрупування політичних сил в Україні у 2005—2010 рр. **10.** Складіть таблицю «Президентство В. Ющенка: здобутки та прорахунки».

 11. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Якою була головна причина політичної нестабільності України у 2005—2010 рр.?».

Практичне заняття. Державне будівництво в незалежній Україні: особливості, здобутки, проблеми

МЕТА: показати складність процесу державного будівництва; розкрити особливості, здобутки, проблеми цього процесу; дати йому оцінку.

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті наведено на с. 253.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Підготувати презентацію «Становлення незалежності України: державотворчий процес».
2. Підготувати факти та аргументи для дискусії.
3. Повторити матеріали параграфів розділу 5.

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Перегляньте і обговоріть декілька кращих презентацій.
2. Проведіть дискусію «Державне будівництво в незалежній Україні: особливості, здобутки, проблеми».
3. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Узагальнення знань за розділом 5. Становлення України як незалежної держави

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 5. Становлення України як незалежної держави

§ 35. Україна у 2010—2014 рр. Революція Гідності

1 ПОЧАТОК ПРЕЗИДЕНТСТВА В. ЯНУКОВИЧА. Після приходу до влади В. Янукович та уряд М. Азарова декларували проведення негайних реформ для подолання наслідків світової економічної кризи 2008—2009 рр. і періоду правління «помаранчевих» сил. Було проголошено проведення податкової, пенсійної, судової та інших реформ, скорочення бюрократичного апарату, просування в бік європейської інтеграції. Наявним втіленням активної діяльності нової команди мала бути успішна підготовка до проведення чемпіонату Європи з футболу «Євро-2012». У другій половині 2010 р. почали проявлятися ознаки погравлення української економіки. Проте деякі галузі, особливо будівельна, так і не вийшли з кризи. Загалом економіка України за 2010 р. показала зростання (близько 4 %).

Однак уже перші кроки нової влади стали підставою для накопичення протестних настроїв у суспільстві. Першим таким кроком стало підписання з Росією **Харківських угод** (2010 р.), які на 25 років продовжували базування Чорноморського флоту Росії в Криму. Україна натомість отримувала знижку на природний газ у розмірі 100 дол. за тисячу кубометрів.

Щоб продемонструвати суспільству, що нового Президента України В. Януковича сприймають на Заході, була організована його зустріч із президентом США Б. Обамою в обмін на здачу Україною запасів збагаченого урану, що використовувався в науково-дослідних цілях. Також В. Янукович після зустрічі з президентом Європейської комісії Ж. М. Баррозу заявив, що Україна розпочне реалізацію курсу на європейську інтеграцію. У межах цього курсу почалася підготовка Угоди про асоціацію з ЄС. У той самий час було ухвалено рішення про позаблоковий статус України. Такі кроки свідчили про повернення до багатовекторної зовнішньої політики часів президентства Л. Кучми.

У внутрішній політиці на тлі декларування необхідності проведення реформ відбувалося поступове обмеження демократичних свобод і придушення опозиції. Із новою силою розгорнулися процеси переділу власності та корупції у вищих колах влади. Фактично доходи країни були поділені між декількома фінансово-промисловими групами й вищими посадовцями.

30 вересня 2010 р. рішенням Конституційного Суду України Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. було визнано неконституційним «у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття». Таким чином, без рішення Верховної Ради В. Янукович повернув собі повноваження, які Президент України мав до «помаранчевої революції».

Щоб показати суспільству видимість реформ, було анонсовано скорочення бюрократичного апарату на 10 %, але насправді в наступні роки він лише зріс.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати період президентства В. Януковича; характеризувати процес наростання опору антидемократичним процесам в Україні; визначати передумови, причини, перебіг та результати Революції Гідності.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Коли В. Януковича було обрано Президентом України? 2. На які політичні сили спирався В. Янукович під час свого президентства?

Асоціація — добровільне об'єднання для досягнення спільної мети на засадах взаємовигідної співпраці за умови збереження самостійності, правової та майнової незалежності її членів.

Мітинги проти ратифікації Харківських угод. 2010 р.

ОКРЕМІ КРАЇНИ СВІТУ ЗА ВВП НА ОДНУ ОСОБУ
(грн, за курсом долара на квітень 2010 р.)

Країни	2000 р.	2005 р.	2008 р.	2010 р.
Україна	642,41	1842,53	3925,79	2795,49
Казахстан	1229,36	3785,56	8715,86	8107,56
Білорусь	1042,82	3098,15	6234,69	5513,01
Росія	1793,52	5325,82	11 690,2	10 740,34
Польща	4453,74	7964,7	13 858,41	12 575,45
Китай	945,6	1710,0	3403,52	3999,41

2 ПОДАТКОВИЙ МАЙДАН. УВ'ЯЗНЕННЯ ЛІДЕРІВ ОПОЗИЦІЇ. Першим спротивом новій політиці влади став **Податковий Майдан (22 листопада — 3 грудня 2010 р.)**. Поштовхом до нього стало прийняття Верховною Радою Податкового кодексу, який у народі прозвали КАТ (кодекс Азарова—Тігіпка).

22 листопада 2010 р. близько 20 тис. представників малого та середнього бізнесу зібралися в Києві на Майдані Незалежності з акцією протесту проти прийнятого Верховною Радою нового Податкового кодексу та з вимогою до В. Януковича ветоувати документ. Під Монументом Незалежності почалася установка наметового містечка, а саму акцію активісти оголосили безстроковою. Через п'ять днів на Майдан до протестувальників вийшли В. Янукович та М. Азаров і заявили, що ймовірність ветоування Податкового кодексу «досить висока», а влада і підприємці мають «одну мету».

30 листопада 2010 р. Президент частково ветоував кодекс, але мітингувальники відмовилися залишати Майдан, вимагаючи повного ветоування. У ніч на 3 грудня силовики та комунальники під приводом розчищення території для установки новорічної ялинки знесли наметове містечко. Розправа з Податковим Майданом засвідчила, що у влади виникла ілюзія безкарності своїх дій.

2011 рік став часом упровадження пенсійної реформи (серпень-вересень), яка значно погіршувала умови виходу на пенсію, особливо для жінок. Такими діями влада намагалася перекласти на суспільство прорахунки в пенсійній політиці та «залатати діри» в бюджеті Пенсійного фонду.

Із грудня 2010 р. тривали судові переслідування колишнього Прем'єр-міністра й найбільш авторитетного лідера опозиції Ю. Тимошенко. 5 серпня 2011 р. її було заарештовано, а 11 жовтня суд визнав її винною в перевищенні службових повноважень і завданні матеріальних збитків «Нафтогазу» в розмірі 189,5 млн дол. Її було засуджено до семи років ув'язнення й зобов'язано виплатити збитки. Згодом до цих звинувачень намагалися додати й інші (аж до організації замовного вбивства).

Арешт та ув'язнення Ю. Тимошенко викликали обурення як усередині країни, так і за кордоном. Опозиція згуртувалася

Податковий Майдан. Київ. 2010 р.

Протест українців Австралії. Напис на плакаті: «Луценку — волю!». 2012 р.

Квітковий логотип чемпіонату «Євро-2012» у Львові

Акція захисників української мови в Харкові. 2012 р.

в Комітет опору диктатурі. Провідні світові лідери вважали справу політично вмотивованою. Проте акції протесту в країні владі вдалося придушити.

27 лютого 2012 р. після тривалого утримання у слідчому ізоляторі було засуджено лідера опозиційної партії «Народна самооборона», колишнього Міністра внутрішніх справ **Юрія Луценка**. Йому було призначено покарання — чотири роки позбавлення волі з конфіскацією майна; позбавлення права обіймати посади, що пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків на термін до трьох років; позбавлення 1 рангу державного службовця.

Із **8 червня до 1 липня 2012 р.** в Україні та Польщі відбувся чемпіонат Європи з футболу «Євро-2012». Проведення заходу такого рівня сприяло патріотичному піднесенню в суспільстві й гордості за країну. У той самий час у деяких країнах Європи ширилися заклики бойкотувати змагання на знак протесту проти політичних переслідувань в Україні. Однак цей захід було проведено на високому рівні.

3 мовний майдан. вибори до Верховної Ради України 2012 р. Після завершення «Євро-2012» влада завдала нового удару по опозиції та українській державності. На початку липня Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засади державної мовної політики» (так званий «закон Ківалова—Колесніченка»), який фактично розширював сферу офіційного вживання російської мови. У відповідь зібрався **Мовний Майдан (3 липня — 8 серпня 2012 р.)**.

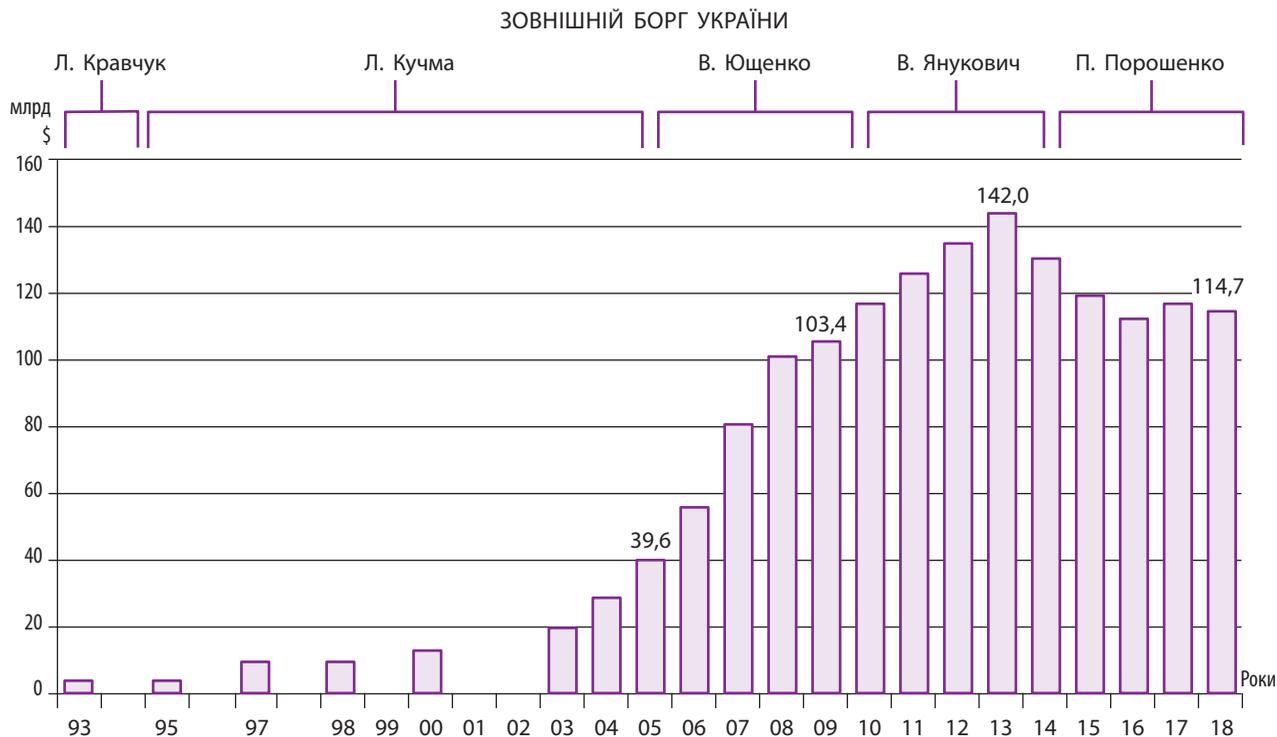
На Європейській площі під Українським домом зібрався мітинг на підтримку української мови. Деякі учасники акції оголосили голодування. Частина протестувальників залишилася на ніч. Наступного дня між мітингувальниками та співробітниками спецпідрозділу міліції «Беркут» (відповідальний за дотримання громадської безпеки та боротьбу з організованою злочинністю), стягнутими на місце подій, відбулися зіткнення із застосуванням сльозогінного газу.

Заголовок «Що таке русифікація і чому вона веде до вбогості?» в англomовному журналі «Ukrainian Week». Липень 2011 р.

Карикатура на становище російської та української мов в Україні. 2012 р.

8 липня, незважаючи на акції протесту, що проходили не тільки в Києві, а й в інших містах України, В. Янукович підписав скандальний закон, який передбачав можливість офіційної двомовності в регіонах, де частка представників національних меншин становить понад 10 %.

Опозиція не змогла реально протистояти владі, і за місяць акція зійшла нанівець. Проте ці дії влади активізували радикальні опозиційні сили напередодні виборів до Верховної Ради 2012 р.

Чергові вибори до Верховної Ради України відбулися **28 жовтня 2012 р.** Їх проводили за змішаною виборчою системою (половину депутатів обирали за пропорційною системою, за партійними списками, іншу половину — у мажоритарних округах).

Головними суперниками на виборах були Партія регіонів, до якої приєдналася партія «Сильна Україна» на чолі із С. Тігіпком, та об'єднана опозиція, яка ще 22 січня 2012 р., у день Соборності, підписала угоду про спільні дії.

Незважаючи на шалений інформаційний тиск та адміністративний ресурс, Партія регіонів за партійними списками набрала лише 30 % голосів, їхній союзник КПУ — 13,18 %.

Результати опозиції були такими: ВО «Батьківщина» набрала 25,54 %, «УДАР» — 13,96 %, «Свобода» — 10,44 %.

Вибори 2012 р., як і попередні, засвідчили підтримку Партії регіонів у східних і південних областях країни; опозиції — у західних і центральних.

Передвиборча агітація напередодні парламентських виборів 2012 р.

ЗАГАЛЬНИЙ РЕЗУЛЬТАТ ВИБОРІВ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 2012 р.

Партія	Кількість місць за багатомандатним округом	Кількість місць за одномандатними округами	Загальна кількість місць
Партія регіонів	72	115	187
ВО «Батьківщина»	62	40	102
«УДАР»	34	6	40
ВО «Свобода»	25	13	38
Комуністична партія України	32	—	32
Єдиний центр	—	3	3
Народна партія	—	2	2
Радикальна партія	—	1	1
Партія «Союз»	—	1	1
Самовисуванці	—	44	44
Усього	225	225	450

У новообраному парламенті різними способами поступово була утворена фракція Партії регіонів із 207 осіб (частково були «тушки» з опозиційних партій). У союзі з КПУ це давало фракції змогу ухвалювати потрібні рішення.

4 ЄВРОМАЙДАН. РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ. Тим часом диктаторські риси режиму В. Януковича посилювалися. Сформувався вузьке коло наближених, яке отримало назву «сім'я». На користь «сім'ї» відбувалося фактичне розграбування державного бюджету. Інтереси країни здавали на користь Росії, яка все наполегливіше виступала за відновлення свого впливу в межах колишнього СРСР. Розвиток країни фактично зупинився, корупція сягнула небачених масштабів. Стабільність досягалася накопиченням внутрішніх і зовнішніх боргів.

Така політика набувала все більшого опору в суспільстві. У березні 2013 р. опозиційні сили започаткували акцію протесту «Вставай, Україно!». Проте бажаного результату вона не дала. Лідери опозиції не користувалися значною підтримкою. Однак восени 2013 р. піднялася нова хвиля акцій протесту. Поштовхом до цих подій стала відмова влади від курсу на європейську інтеграцію.

21 листопада 2013 р. Кабінет Міністрів України призупинив процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, мотивуючи це «інтересами національної безпеки». У відповідь уже ввечері цього ж дня люди, переважно студенти, зібралися на Майдані Незалежності на підтримку європейської інтеграції. Такі самі акції розгорнулися в інших областях України. Згодом вони отримали узагальнюючу назву

«**Тушки**» — принизлива назва депутатів, які обиралися за списками одних партій, а в парламенті приєдналися до їх опонентів.

Акція «Вставай, Україно!» в Полтаві. Кінець 2013 р.

Євромайдан — масштабні акції протесту кінця 2013 — початку 2014 р. Поштовхом до протестів стала відмова уряду від європейського курсу, який асоціювався в українців із реформуванням країни й поліпшенням рівня життя. Спроба уряду силою розігнати Євромайдан спричинила Революцію Гідності, результатом якої стало усунення В. Януковича від влади.

Мітинг на підтримку європейської інтеграції. 2013 р.

Протести на Майдані Незалежності. 1 грудня 2013 р. У центрі недовстановлена новорічна ялинка («йолка»)

Євромайдан. Однак навіть під тиском суспільства В. Янукович на саміті Східного партнерства у Вільнюсі (Литва), що відбувся 29 листопада, відмовився підписати Угоду про асоціацію з ЄС. А вранці 30 листопада «Беркут» на Майдані Незалежності жорстко розігнав людей, які протестували проти такого рішення Президента. У результаті понад 50 осіб було поранено. Влада виправдовувала свої дії заявою, що протести не дозволяли встановити новорічну ялинку на час зимових свят. Згодом ця ялинка, прикрашена плакатами й гаслами, стала одним із символів Євромайдану. Жорстоке побиття протестувальників, на думку влади, мало стати «уроком на майбутнє». Однак реакція суспільства була зворотною.

1 грудня 2013 р. Київ зібрався на перше віче — загальні збори громадян (із того часу їх проводили щонеділі опівдні). Учасники були обурені жорстокістю міліції, застосованою до мирних і неозброєних демонстрантів, та вимагали відставки Кабінету Міністрів і розслідування подій 30 листопада 2013 р. За різними джерелами, у цей день у центрі Києва зібралося від 700 тис. до 1,5 млн осіб. Щоб дискредитувати народний виступ, була спровокована сутичка демонстрантів із міліцією біля будівлі Адміністрації Президента. Бійці «Беркуту» знову вчинили жорстоке побиття, але це лише додало рішучості учасникам протестів. У центрі міста з'явився новий Майдан. Протестувальники вимагали усунення існуючої влади, проведення реформ і відновлення курсу на євроінтеграцію.

Однак влада не прислухалася до вимог народу. Тоді 8 грудня на Майдані під час «маршу мільйона» було прийнято рішення блокувати урядовий квартал. У цей же день у Києві було повалено пам'ятник Леніну. Це поклало початок процесу, який розтягнувся на рік і отримав назву «ленінопад» (до кінця року в Україні було зруйновано понад 500 пам'ятників).

У ніч на 11 грудня 2013 р. кілька тисяч бійців «Беркуту» та внутрішніх військ зробили спробу звільнити («зачистити») вулицю Хрещатик та Майдан Незалежності від протестувальників. Одночасно співробітники ДАІ (Державної автоінспекції) заблокували дороги до центру міста. Незважаючи на це, до 5 години ранку понад 15 тис. жителів Києва, яких розбудили церковні дзвони, прийшли захищати Майдан. (Першими почали бити дзвони Михайлівського Золотоверхого собору, сповіщаючи в такий спосіб про надзвичайні події.) Зрештою сили були змушені відступити.

13 грудня відбувся «круглий стіл» В. Януковича і трьох лідерів опозиції — А. Яценюка, В. Кличка, О. Тягнибока, але жодного питання не було вирішено.

Для протидії Майдану влада організувала **Антимайдан**, який розташувався на площі біля будівлі Верховної Ради та в Маріїнському парку. На Антимайдан масово ввозили прихильників Партії регіонів зі східних і південних областей країни. Такі самі Антимайдани були організовані в деяких містах України.

«Марш мільйона». 8 грудня 2013 р.

Світлове шоу під час концерту гурту «Океан Ельзи». 14 грудня 2013 р.

Незважаючи на морози й провокації з боку силовиків та чиновників, люди на Майдані продовжували вимагати змін. Ситуація знову загострилася після прийняття 16 січня 2014 р. «диктаторських законів» (десять законів), які значно обмежували права людей на протест. Вони передбачали блокування веб-сайтів, покарання за встановлення наметів та звукового обладнання для мітингів, заборону носіння шоломів під час мітингів, вимогу перереєстрації організацій, які отримували фінансування з-за кордону, тощо.

19 січня 2014 р. приблизно о 15-й годині, після щотижневого віча, кілька сотень людей намагалися прорватися до будівлі Верховної Ради через блокпости підрозділів міліції на вулиці Грушевського біля стадіону «Динамо» ім. В. Лобановського. «Беркут» відповів світло-шумовими гранатами, слезогінним газом, гумовими кулями та водометами (використання водометів за мінусової температури заборонено міжнародними конвенціями). Найбільш радикально налаштовані протестувальники застосували палиці, каміння, «коктейлі Молотова», палили автомобільні шини.

Щоб дискредитувати протестувальників, влада найняла «тітушок» для погромів у Києві. У ніч із 20 на 21 січня по всьому місту сталися підпали автомобілів і напади на учасників демонстрацій. Проте жителі Києва почали створювати загони самооборони і не дали погромникам влаштувати провокації. Тим часом правоохоронні органи застосували проти протестувальників вогнепальну зброю. **22 січня 2014 р.** загинуло троє осіб: вірменин Сергій Нігоян та білорус Михайло Жизневський були вбиті з вогнепальної зброї на вулиці Грушевського, українця Юрія Вербицького знайшли мертвим у лісі біля Борисполя, куди його вивезли невідомі. Також цього дня в результаті сутичок було поранено понад 90 осіб. Переважали травми від ураження гумовими кулями, осколкові поранення обличчя та хімічні опіки. Проте жодна зі сторін не бажала поступатися. На Майдані було створено самооборону, яка активно озброювалася шоломами, щитами й палицями.

«Тітушки» — термін, що виник у травні 2013 р. спочатку для позначення молодих людей, яких негласно використовували в політичних цілях як найманців для організації провокацій, бійок, інших акцій із застосуванням фізичної сили. Термін «тітушки» походить від прізвища спортсмена з Білої Церкви Вадима Тітушка, який 18 травня 2013 р. в Києві брав участь у бійках проти опозиції і напав на журналістів. Напад було знято фотокореспондентами, що й стало основним доказом його вини в суді. Хоча В. Тітушка й було засуджено, це не зупинило в подальшому використання «тітушок» у боротьбі проти опозиції.

Вогняний заслін від «Беркуту». 22 січня 2014 р.

Протестувальники на барикаді на вулиці Грушевського. 24 січня 2014 р.

В інших областях прихильники Майдану почали брати владу у свої руки. Протягом 22—27 січня було захоплено десять державних установ (усі західні обласні державні адміністрації, крім Закарпатської, та Чернігівська й Полтавська). На півдні захоплення не відбулися. Черкаську обласну державну адміністрацію міліція відбила й почала «зачистку» серед населення. Було схоплено й ув'язнено близько 56 осіб. Розгін Євромайдану силовими засобами за участю міліції та «тітушок» відбувся і в інших містах.

Події січня стали свідченням того, що влада не прагне мирного розв'язання ситуації.

Завершальним і найбільш трагічним етапом революції стали події 18—20 лютого 2014 р. в Києві, під час яких загинуло близько сотні протестувальників і кілька сотень було поранено або травмовано.

Уранці 18 лютого протестувальники розпочали ходу до Верховної Ради України, де депутати мали розглянути зміни до Конституції України щодо обмеження повноважень Президента. Натомість за вказівкою Голови Верховної Ради В. Рибачака канцелярія Верховної Ради України відмовлялася реєструвати цей документ, що викликало обурення людей і призвело до зіткнень із силовиками в Маріїнському парку та на вулицях Шовковичній та Інститутській. Силовики перейшли в наступ, який переріс у жорстоке побиття неозброєних людей. Їх відтіснили до Майдану Незалежності, понад 20 осіб загинуло. Однак протистояння не припинилося. У ніч із 18 на 19 лютого й протягом дня на Майдані Незалежності тривали бої. Силовики застосували бронетранспортери й водомети. Згорів Будинок застосували. Проте зламати опір людей не вдалося. Переговори лідерів опозиції з В. Януковичем були безрезультатними.

Уранці 20 лютого протестувальники перейшли в контрнаступ і, незважаючи на значні втрати (47 осіб було вбито, більшість розстріляли снайпери), змогли зайняти Український дім, Жовтневий палац та відтіснити силовиків до урядового кварталу. Наступ озброєних палицями і щитами протестуваль-

Євромайдан у Харкові. 14 грудня 2013 р.

Сергій Нігоян. Січень 2014 р.

ників проти силовиків із вогнепальною зброєю остаточно переломив хід подій на користь Євромайдану.

У цей час було скликано позачергове засідання парламенту. О 22-й годині Верховна Рада ухвалила постанову «Про застосування насильства, що призвело до загибелі людей». У ній дії силовиків були визнані незаконними, заборонялося застосування сили проти протестувальників у подальшому. За цю постанову проголосували 236 депутатів, у тому числі 35 депутатів від фракції Партії регіонів та 35 позафракційних. Жодного голосу не дала лише фракція КПУ.

21 лютого лідери опозиції підписали з В. Януковичем угоду щодо врегулювання кризи в Україні. Протягом 48 годин із моменту її підписання передбачалося: відновити дію Конституції України в редакції 2004 р. та сформувати новий коаліційний уряд; до вересня 2014 р. провести конституційну реформу; до грудня 2014 р. провести позачергові президентські вибори; прийняти нове виборче законодавство та обрати новий склад ЦВК; провести розслідування випадків насильства під наглядом Ради Європи. Також влада та опозиція відмовилися від силових дій. Угоду було засвідчено підписами глав держав Польщі, Німеччини, представниками Міністерства зовнішніх справ Франції. Представник Росії відмовився поставити свій підпис.

Того ж дня Верховна Рада 386 голосами прийняла постанову про відновлення легітимного конституційного ладу (у редакції 2004 р.). Це означало, що буде сформовано новий уряд, а В. Янукович втратив можливість диктувати склад уряду.

21 лютого ввечері відбувся багатолюдний мітинг. Уже після виступу лідерів опозиції на трибуну піднявся один із сотників Самооборони Майдану Володимир Парасюк, який заявив, що Майдан не терпить В. Януковича ще рік, до виборів у грудні 2014 р. Було проголошено ультиматум: якщо В. Янукович до ранку не піде у відставку, то Самооборона Майдану буде змушена розпочати штурм будівлі Адміністрації Президента.

У ніч із 21 на 22 лютого В. Янукович виїхав до Харкова, де 22 лютого мав відбутися з'їзд депутатів усіх рівнів південно-східних областей України, АР Крим і м. Севастополя. Проте не знайшовши підтримки в Харкові, В. Янукович утік до Росії. Україну залишили й інші представники його режиму.

22 лютого Верховна Рада України підтримала (328 голосів) постанову про усунення В. Януковича з посади Президента України, аргументуючи таке рішення його самоусуненням від виконання своїх обов'язків, та призначила позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 р.

Головою Верховної Ради України став **Олександр Турчинов**. Наступного дня на нього також було покладено виконання обов'язків Президента.

27 лютого 2014 р. Верховна Рада України призначила лідера партії «Батьківщина» А. Яценюка на посаду Прем'єр-міністра України. Був утворений новий уряд, підтриманий Майданом.

Будинок профспілок у Києві під час пожежі. 19 лютого 2014 р.

Сутички в центрі Києва. 19 лютого 2014 р.

Демонтаж пам'ятника В. Леніну в Бердичеві (Житомирська обл.). 22 лютого 2014 р.

Квіти, викладені Інститутською вулицею, на вшанування загиблих Героїв Євромайдану. 24 лютого 2014 р.

Алея Героїв Небесної Сотні. Київ

Події листопада 2013 — лютого 2014 р. отримали назву **Революція Гідності**, а 107 героїв, що загинули в боротьбі проти диктатури, назвали **Небесною Сотнею**. Усім їм було по-смертно присвоєно звання **Героя України**.

Загальна кількість загиблих у подіях Революції Гідності — 128 осіб (у тому числі 16 працівників Міністерства внутрішніх справ). Загальна кількість постраждалих — близько 3000 людей, серед них 136 журналістів під час виконання професійних обов'язків.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Із якого виду спорту в Україні відбувся чемпіонат «Євро-2012»? **2.** За що виступав Податковий Майдан? **3.** Що спровокувало зібрання Мовного Майдану? **4.** Хто з лідерів опозиції був ув'язнений? **5.** Яка подія стала приводом до здійснення Революції Гідності? **6.** Хто у 2014 р. очолив уряд, підтриманий Майданом?

7. Чому Податковий і Мовний Майдани не мали результатів? **8. Обговоріть у групах.** Про що свідчили результати виборів до Верховної Ради України у 2012 р.? **9.** Як розгорталися події на Майдані в листопаді 2013 — лютому 2014 р.?

10. Створіть презентацію на тему «Революція Гідності». **11.** Складіть хронологію основних подій Євромайдану та Революції Гідності. **12.** Визначте основні тенденції та суперечності соціально-економічного розвитку України у 2005—2008, 2008—2014 та після 2014 рр.

13. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Чому влада застосувала проти мирних протестувальників зброю?».

§ 36. Україна в системі міжнародних відносин. Збройна агресія Росії

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати зовнішньополітичний курс України у 2014—2019 рр.; визначати передумови, ознаки та наслідки агресії Росії проти України; розповідати про перебіг бойових дій на Донбасі.

1 ОКУПАЦІЯ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ КРИМУ. Після подій на Майдані стрімко розгорнулася відкрита збройна агресія Росії. Першим об'єктом став Крим. Операція із захоплення півострова розпочалася **20 лютого 2014 р.**

Росія створила в Криму потужну агентурну мережу, яка в будь-який час була готова розпочати сепаратистський рух на півострові. Зокрема, 4 лютого 2014 р. Президія Верховної Ради

Криму прийняла рішення про розгляд парламентом питання щодо зміни Конституції Криму. Також було заявлено про готовність звернутися до Росії із проханням про забезпечення гарантій прав жителів півострова.

Після усунення від влади Президента України В. Януковича сепаратистські настрої в Криму спалахнули з новою силою. 23 лютого в Севастополі відбувся 20-тисячний мітинг, на якому було прийнято рішення не перераховувати в Київ податки, а міським головою проголошено громадянина Росії **Олексія Чалого**.

26 лютого перед будівлею кримського парламенту відбулася акція сепаратистів, але вона була нівельована проукраїнським мітингом. У ніч на 27 лютого парламент та уряд Криму були захоплені спецпідрозділом російських військ, над будівлею парламенту підняли прапор Російської Федерації. Уранці депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим зібралися в сесійній залі, де «ухвалили» рішення про призначення так званого «референдуму» щодо статусу півострова.

Того ж дня російськими військовослужбовцями було захоплено установи засобів масової інформації, зв'язку, аеропорт у Сімферополі, аеродром Бельбек у Севастополі, поромну переправу в Керчі. Невдовзі Чорноморський флот Російської Федерації заблокував військово-морські бази, де перебували кораблі Військово-Морських Сил України, а російські спецпідрозділи разом із незаконними збройними формуваннями, які називали себе «Самооборона Криму», блокували українські військові частини.

1 березня самопроголошений голова Ради Міністрів Криму **Сергій Аксьонов**, спираючись на це нелегітимне рішення, звернувся до Президента Росії В. Путіна із проханням надати допомогу в «забезпеченні миру і спокою» на території Криму. Того ж дня Президент Російської Федерації відправив до Ради Федерації пропозицію щодо введення російських військ у Крим. Обидві палати Державної Думи проголосували за введення російських військ на територію України й, зокрема, у Крим.

Починаючи з 1 березня понад 10 тис. російських військових розпочали масштабні силові акції, спрямовані на блокування українських військових баз на території Криму, захоплення адміністративних приміщень, контроль транспортних магістралей та інших стратегічно важливих об'єктів. Одразу захопити об'єкти не вдалося, незважаючи на зраду командувача флоту України Д. Березовського. Після майже місячної облоги й силових дій військові об'єкти України в Криму були захоплені. Дві третини особового складу частин перейшли на бік Росії.

У той же час були непоодинокими приклади героїзму українських військових. Так, на аеродромі Бельбек українські військові на чолі з полковником **Юлієм Мамчуром** без зброї розблокували частину. Морські піхотинці у Феодосії та моряки корабля «Черкаси» вчинили силовий спротив нападникам. Частина курсантів військово-морського училища в Севастополі

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Що таке гібридна війна? 2. Якими були причини й наслідки конфлікту навколо острова Тузла?

Мітинг у Севастополі.
23 лютого 2014 р.

Мітинг кримських татар під стінами парламенту.
26 лютого 2014 р.

Українські військові на чолі з полковником Ю. Мамчуром.
2014 р.

Військові без знаків розрізнення в аеропорту Сімферополя. 28 лютого 2014 р.

Акція в Сімферополі, присвячена 200-річчю від дня народження Т. Шевченка. 9 березня 2014 р.

відмовилася скласти присягу на вірність Росії, а екіпажі морської авіації України змогли перегнати свої літаки з Криму до Миколаєва тощо. Завдяки стійкості українських військових вдалося повернути частину техніки і майна армії та флоту України.

11 березня 2014 р. Верховна Рада Криму та Севастопольська міська рада прийняли Декларацію про незалежність. Згідно з нею в разі рішення народів Криму в результаті референдуму увійти до складу Російської Федерації Крим буде оголошений суверенною республікою і саме в такому статусі звернеться до уряду Росії з пропозицією про прийняття на основі відповідного міждержавного договору до складу Російської Федерації як нового суб'єкта.

16 березня 2014 р. за рішенням кримського парламенту був проведений референдум щодо статусу Криму, який суперечив законодавству України. Незважаючи на указ виконавця обов'язків Президента України О. Турчинова про призупинення рішень кримського парламенту, а також усупереч рішенням Конституційного Суду України, який визнав оголошення референдуму таким, що не відповідає Конституції України, незважаючи на несправжню позицію Ради Безпеки ООН, референдум було проведено.

В умовах бойкотування референдуму кримськотатарським народом, присутності великої кількості озброєних російських військовослужбовців, а також масових фальсифікацій референдум у Криму нібито зібрав понад 1,2 млн заповнених бюлетенів (це відповідає 83,10 % загальної кількості виборців), із яких 96,77 % зробили вибір «за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації».

Насправді, як свідчать окремі російські парламентарі та лідери кримських татар, за незалежність Криму проголосувало приблизно 32—34 % виборців, що взяли участь у референдумі.

18 березня 2014 р. в Москві Президент Росії В. Путін, Прем'єр-міністр самопроголошеної Республіки Крим С. Аксьонов, голова новоствореної Державної Ради самопроголошеної Республіки Крим В. Константинов, представник сепаратистського керівництва м. Севастополя, громадянин Російської Федерації О. Чалий підписали так званий Договір про прийняття Криму до складу Росії.

США та країни ЄС відмовилися визнавати результати референдуму, засудили дії Росії і запровадили санкції щодо російського бізнесу й високопосадовців, заморозивши їхні закордонні активи та наклавши візові обмеження.

27 березня Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про територіальну цілісність України. За підтримку документа проголосували 100 держав, проти — 11, утрималися — 58.

2 липня 2014 р. Парламентська Асамблея ОБСЄ визнала дії Росії «військовою агресією, неспровокованою і заснованою на абсолютно безпідставних припущеннях і приводах». Вона заявила про тверду підтримку суверенітету, політичної незалежності, єдності й територіальної цілісності України.

2 ПОЧАТОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ. АНТИ-ТЕРОРИСТИЧНА ОПЕРАЦІЯ (АТО). Події в Криму стали прикладом для поширення сепаратистських рухів на інші регіони України.

Перші масштабні проросійські виступи на сході та півдні України відбулися **1 березня 2014 р.** (Донецьк, Луганськ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Миколаїв, Херсон та Одеса). У цей день мітингувальники намагалися підняти над будівлями обласних державних адміністрацій російські прапори, виголошуючи «Росія!», «Путін — наш президент!» тощо. У цих акціях масово брали участь «туристи» з Росії. Мітинги мали підтримку з боку Партії регіонів, КПУ.

Ці акції зустріли спротив проукраїнськи налаштованих громадян. Відбувалися сутички. Міліція в більшості випадків була бездіяльною. Ці події тривали до кінця березня. Українська сторона робила все можливе, щоб уникнути прямого приводу для введення на Донбас регулярних військ Росії, які в повній бойовій готовності були зосереджені на кордоні з Україною.

Найбільшого загострення ситуація набула у квітні. Відбулися спроби проголосити «народні республіки»: 7 квітня — Донецьку та Харківську, 28 квітня — Луганську. Сепаратистський рух у Харкові та інших містах було придушено українськими правоохоронцями та активістами.

На Донбасі на боці сепаратистів, які почали формувати незаконні збройні формування, з'явилися збройні загони російських найманців. До керівництва так званих «ДНР» і «ЛНР» увійшли громадяни Росії. Почала розкручуватися ідея створення «Новоросії» з південних і східних областей України.

Одним із найважливіших форпостів сепаратистів став Слов'янськ, де 12 квітня відбулося збройне захоплення районного відділу міліції, і над ним підняли прапор Російської Федерації. Дії сепаратистів схвалила міський голова, член Партії регіонів Н. Штепа. Участь в операції брав загін російського спецпідрозділу із Криму та Росії на чолі з відставним полковником російських спецслужб І. Гіркіним (Стрелковим), до якого приєдналися місцеві жителі.

Того ж дня було захоплено відділ міліції та виконком у Краматорську, а над будівлею виконкому піднято прапор самопроголошеної ДНР. Те саме сталося і в Артемівську. Подібні збройні акції почали ширитися регіоном.

До кінця квітня сепаратисти зайняли Донецьк, Луганськ, Горлівку, Краматорськ, Слов'янськ, Лисичанськ, Маріуполь; під їхнім контролем опинилася половина території та населення Луганської та Донецької областей. Із 18 квітня російські прапори на захоплених адміністративних будівлях сепаратисти почали замінювати прапорами самопроголошених ДНР і ЛНР, які асоціювалися із символікою Росії.

Для легалізації своєї влади в ДНР і ЛНР **11 травня 2014 р.** були проведені псевдореферендуми, на яких нібито була підтримана незалежність «республік». Ініціатори референдумів оголосили заздалегідь визначені результати: явка виборців

Акція протесту проти збройної агресії Росії щодо України. Варшава (Польща). 2 березня 2014 р.

Мітинг у Луганську біля пам'ятника Т. Шевченку. 1 березня 2014 р.

Захоплення будівлі Донецької облдержадміністрації. 7 квітня 2014 р.

Озброєні сепаратисти біля міської ради м. Слов'янськ. 14 квітня 2014 р.

Боець добровольчого батальйону «Донбас» у с. Широкине. Квітень 2015 р.

у Донецькій області склала 74,87 %, «за» ДНР проголосували 89,07 %, «проти» — 10,19 %, 0,74 % бюлетенів зіпсовані; у Луганській області явка становила 75 %, незалежність ЛНР підтримали 96 % виборців, «проти» проголосувало 3,8 %, недійсними визнано 0,2 % бюлетенів.

13 квітня 2014 р. уряд України оголосив про початок **антитерористичної операції (АТО)** на Донбасі, а Генеральна прокуратура 17 травня визнала ДНР і ЛНР **терористичними організаціями**. Незважаючи на гучні заяви, українська влада не форсувала початок бойових дій. Повномасштабні бойові дії почалися тільки наприкінці червня.

Головною проблемою для України стала нестача боєздатних частин. Для її вирішення почали терміново формувати батальйони добровольців у складі Міністерства внутрішніх справ і Збройних Сил України. Загалом було створено близько 30 батальйонів (1-й батальйон Національної гвардії, «Айдар», «Азов», «Донбас», «Дніпро-1», «Київська Русь», «Київ-1», обласні територіальні батальйони тощо). Політичні партії та організації теж створювали добровольчі батальйони («ДУК “Правий сектор”», «ОУН», «Карпатська Січ», «Свята Марія» та інші).

Однак у цьому процесі слід було впорядкувати патріотичний порив, що охопив українське суспільство, і не допустити негативного явища «отаманщини», яке було характерним для Української революції 1917—1921 рр. З осені 2014 р. всі добровольчі батальйони були розпущені або увійшли до частин Міністерства внутрішніх справ чи Збройних Сил України.

Тим часом загальна кількість створених Росією незаконних збройних формувань на сході України перевищила 15 тис. осіб із російськими танками, артилерією і реактивними системами залпового вогню («Град»). Було створено до 50 таборів бойовиків як на території Росії, так і на окупованих територіях України. Основні осередки бойовиків розміщувалися в містах Донецьк, Луганськ, Слов'янськ, Горлівка, Макіївка, Сніжне тощо.

3 ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ 2014 р. МИРНИЙ ПЛАН П. ПОРОШЕНКА. Після усунення від влади В. Януковича єдиним вищим легітимним органом влади залишилася Верховна Рада України.

Під впливом подій Революції Гідності відбулося переформування її більшості. Частина депутатів колишньої більшості втекла за кордон, боячись переслідувань. Решта взяла на себе відповідальність за долю країни. 22 лютого Головою Верховної Ради України став О. Турчинов, він же із 23 лютого виконував обов'язки Президента України. За короткий час парламент ухвалив важливі рішення, які відновили вертикаль влади, і запровадив заходи щодо захисту країни.

Було скасовано «диктаторські закони», ухвалено заходи щодо відновлення боєздатності армії, відновлено Національну гвардію, створено добровольчі батальйони спецпризначення, прийнято пакет законодавчих актів із реформування правоохоронних органів, антикорупційний пакет, пакет заходів із **люстрації**, законодавство в межах асоціації України та ЄС тощо.

Люстрація — законодавча заборона діячам високого рангу, які скомпрометували себе співпрацею зі злочинним режимом, упродовж певного часу або довічно працювати на державній службі.

Передвиборча агітація кандидатів у Президенти України. 2014 р.

28 лютого в країні був створений новий уряд на чолі з А. Яценюком, завданням якого було уникнути економічного краху в умовах повністю розграбованої державної скарбниці та агресії Росії.

Одним із важливих завдань нової влади стало проведення в Україні президентських виборів, які відбулися в один тур **25 травня 2014 р.** Уперше за історію незалежності голосування проходило не по всій території країни: не мали змоги проголосувати жителі окупованого Росією Криму та багатьох районів Донбасу, захоплених терористичними силами.

У бюлетені були зазначені прізвища 21 кандидата, четверо з яких зняли свої кандидатури. Перемогу на виборах здобув П. Порошенко (54,7 % голосів). 7 червня 2014 р. він склав присягу на вірність Україні.

П. Порошенко запропонував план щодо відновлення миру, який передбачав такі заходи:

- ▶ гарантії безпеки для всіх учасників переговорів;
- ▶ звільнення від кримінальної відповідальності тих, хто склав зброю і не здійснив тяжких злочинів;
- ▶ звільнення заручників;
- ▶ створення 10-кілометрової буферної зони на українсько-російському кордоні; виведення незаконних збройних формувань;
- ▶ гарантований коридор для виходу російських і українських найманців;
- ▶ роззброєння;
- ▶ створення в структурі Міністерства внутрішніх справ підрозділу для ведення спільного патрулювання;
- ▶ звільнення незаконно утримуваних адміністративних будівель у Донецькій та Луганській областях;
- ▶ відновлення діяльності місцевих органів влади;
- ▶ поновлення центрального теле- і радіомовлення в Донецькій та Луганській областях;
- ▶ децентралізація влади (шляхом обрання виконкомів), захист російської мови, проект змін до Конституції;
- ▶ узгодження кандидатур губернаторів до виборів із представниками Донбасу (за умови погодження єдиної кандидатури, за умови розбіжностей — рішення приймає Президент);
- ▶ дострокові місцеві й парламентські вибори;

Мітинг під стінами Верховної Ради України з вимогою люстрації. Серпень 2014 р.

Обстріл українських позицій із реактивної системи залпового вогню «Град» із боку російського кордону. Липень 2014 р.

- ▶ програма створення робочих місць у регіоні;
- ▶ відновлення об'єктів промисловості та соціальної інфраструктури.

Цю ініціативу підтримали ООН, ЄС, ОБСЄ, лідери провідних держав світу, світова громадськість. Також протягом 20—30 червня діяло одностороннє припинення вогню з боку українських військових. Проте проросійські терористи ігнорували мирні ініціативи та не припиняли напади. Зрештою бойові дії відновилися.

4 БОЙОВІ ДІЇ ВЛІТКУ 2014 р. МІНСЬКІ ДОМОВЛЕНОСТІ. Після припинення перемир'я українські війська спробували відновити контроль над кордоном, тобто відрізати ДНР і ЛНР від Росії. Протягом одного тижня наступом у північно-східному напрямку на «ДНРівській ділянці» був пробитий «коридор» до смт Ізваріне вздовж кордону протяжністю близько 100 км і шириною від 10 до 20 км. Провести подібну операцію на Луганщині не вдалося.

14 червня 2014 р. на підльоті до Луганського аеропорту російськими найманцями було збито військово-транспортний літак Іл-76. Загинуло 49 десантників і членів екіпажу. Ця катастрофа зірвала плани накопичення сил для операції на кордоні.

На цьому наступ військ України зупинився, а досягнутий раніше результат фактично втратив значення, оскільки в руках протилежної сторони залишилася ділянка кордону з Росією у 120 км, через яку надходило підкріплення у вигляді російських добровольців, зброї та боєприпасів, а згодом і регулярних військових підрозділів.

Більше того, затиснуті у вузькому «коридорі» українські військові опинилися під систематичним артилерійським обстрілом гармат і реактивних систем «Град» із боку російського кордону. Першим зазнав обстрілу базовий табір українських військ під Зеленопіллям (у ніч із 10 на 11 липня 2014 р.). Загинуло 37 солдатів і офіцерів. Близько сотні осіб було поранено. Згоріла велика кількість техніки. Це було перше безпосереднє масоване застосування регулярних військ Російської Федерації проти Збройних Сил України. На такий удар командування Збройних Сил України не очікувало, а відповісти вогнем по позиціях на території Росії не наважувалося. Це могло спровокувати відкрите російське вторгнення. Як результат, із великими втратами українські військові частини довелося відвести від кордону.

Децю успішніше розвивався наступ на центральному напрямку. Повільно просуваючись із заходу на схід, частини Збройних Сил України до середини липня відновили контроль над містами Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Дзержинськ, Дебальцеве.

На півдні був зайнятий стратегічно важливий Маріуполь. На початок липня все узбережжя Азовського моря та 100-кілометрова ділянка суходільного кордону на північ від нього були під контролем української армії.

Український прапор знову над Слов'янськом. 5 липня 2014 р.

17 липня 2014 р. над територією Донецької області в районі міста Сніжне російським зенітно-ракетним комплексом «Бук-М» під управлінням російського екіпажу було збито пасажирський літак Боїнг-777 компанії «Малайзійські авіалінії» рейсу МН17. Унаслідок цього загинули всі пасажирські та екіпаж літака (загалом 298 осіб).

Ці події на той момент порушили плани Росії щодо нагнітання ситуації в Україні й відтермінували пряме російське вторгнення. США й країни Заходу запровадили нові санкції проти Росії.

Новий етап наступу української армії розпочався в серпні. Потужним танковим ударом вдалося пробити 40-кілометровий «коридор» від Дебальцевого до Тореза. Одночасно зустрічним ударом від кордону на північний захід війська Збройних Сил України відтіснили противника до лінії Іловайськ—Шахтарськ. Станом на ранок 24 серпня донецьке угруповання противника було відрізано від луганського, тобто від ліній постачання з території Росії. На півночі українські війська зайняли Лисичанськ, Первомайськ, Лутугіне, Станицю Луганську й майже повністю оточили місто Луганськ. Контрольована сепаратистами територія зменшилася до однієї п'ятої від території Луганської та Донецької областей. Однак українські війська були виснажені, значними були втрати в техніці (переважно через технічні проблеми). Деякі підрозділи фактично втратили боєздатність і були направлені на переформування. Добровольчі батальйони не були спроможні компенсувати нестачу сил.

Уранці 24 серпня, у День незалежності України, основне ударне угруповання російських регулярних військ перетнуло кордон у районі Амвросіївки й за потужної артилерійської підтримки почало наступ у західному напрямку — на Кутейникове—Старобешеве. Нечисленні українські підрозділи в цьому районі не очікували на такий удар у спину й почали неорганізований відступ.

25—26 серпня противник просунувся на 35—40 км від кордону і в районі міст Іловайськ та Кутейникове оточив українські частини (у «котлі» опинилися підрозділи п'яти добровольчих батальйонів й окремі частини регулярних військ). Спроби 27 серпня деблокувати оточених виявилися безуспішними. 29 серпня колона українських військ, яка за домовленостями з російською стороною виходила з оточення, була піддана на марші масованому обстрілу. Загибло понад 400 українських солдатів. Вирватися з-під вогню вдалося лише окремим розрізненим підрозділам та поодиноким бійцям.

Загалом втрати українських військ за п'ять днів боїв у районі Амвросіївки та Іловайська становили майже половину від сукупних втрат за весь час боїв.

Одночасно із цим російські війська і сепаратисти почали наступ уздовж узбережжя Азовського моря на Маріуполь, але героїчними зусиллями добровольчого батальйону «Азов» та інших підрозділів Збройних Сил України були зупинені в його східних передмістях.

Місце катастрофи літака Боїнг-777 у районі м. Шахтарськ (Донецька обл.)

Батальйон «Донбас» у боях під Іловайськом. Серпень 2014 р.

Понівечений прапор бійців 93-ї механізованої бригади, знайдений у машині, яку було обстріляно 29 серпня 2014 р. під Іловайськом

На Луганщині українські війська також були атаковані підрозділами противника. Перший їхній натиск було зупинено зі значними втратами, але надалі українські війська були змушені зняти облогу Луганська, повністю здати зруйнований аеропорт міста і відступити на північ, за р. Сіверський Донець, зосередивши свої сили біля стратегічно важливого селища Щастя. Загалом за десять днів контрольована проросійськими силами територія збільшилася вдвічі.

Хоча українська армія була змушена відступити, вона не була розгромлена. Втрати агресора у п'ять разів перевищували українські. У цій ситуації **5 вересня 2014 р.** в Мінську було підписано угоду про припинення вогню, а **19 вересня** — про розмежування сторін і відведення важкого озброєння з лінії зіткнення. Проте сепаратисти й російські війська не дотримувалися підписаних домовленостей (Росія продовжувала заперечувати присутність своїх військ в Україні).

Під виглядом «гуманітарних конвоїв» відбувалося постачання терористам зброї, боеприпасів і обмундирування. Регулярно здійснювалися обстріли й атаки українських військ (від 30 до 100 разів на добу). Час від часу здійснювалися спроби прорвати оборону Маріуполя, вибити українські війська з Донецького аеропорту, селища Щастя та важливого транспортного вузла Дебальцеве, але всі вони виявилися марними. Оборона **Донецького аеропорту**, що тривала 242 дні, стала символом незламності українського духу.

9 грудня 2014 р. українська сторона знову пішла на односторонній крок, щоб примусити Росію і її ставлеників виконувати Мінські угоди. Був оголошений «режим тиші». Українська армія намагалася не відповідати на провокації проросійських бойовиків.

Крім прямої збройної агресії, Росія чинила й економічний тиск на Україну. Була розв'язана **торговельна війна**. 16 липня 2014 р. було припинено постачання природного газу в Україну. Проте завдяки допомозі країн ЄС та США Україні вдалося організувати постачання природного газу з Європи. Згодом Україна взагалі відмовилася від постачання російського природного газу.

У захоплених регіонах здійснювався демонтаж і вивезення до Росії промислових об'єктів та сировини.

У **2017 р.** Росія здійснила найбільшу хакерську атаку на об'єкти промисловості та державні інституції України, запустивши **вірус Petya.A**.

Одночасне ведення війни і запровадження санкцій, стрімке падіння світових цін на нафту завдали потужного удару по Росії. Проте незважаючи на економічні втрати і падіння життєвого рівня населення агресія Росії проти України триває.

5 ДОСТРОКОВІ ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 2014 р.

25 серпня 2014 р. Президент України П. Порошенко публічно оголосив про рішення достроково припинити повноваження Верховної Ради України VII скликання. Цей крок був здійснений відповідно до статті 90 Конституції України, за

«Гуманітарний конвой» Росії. 2014 р.

Екран комп'ютера після ураження вірусом Petya.A

якою «Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо: 1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції...». Парламентська коаліція розпалася 24 липня 2014 р., коли фракції «УДАР» та «Свобода» оголосили про свій вихід із неї. Протягом місяця нову коаліцію не було сформовано.

Рішення Президента України стало логічною та очікуваною відповіддю на один із ключових запитів українського суспільства про перезавантаження влади: згідно із соціологічними опитуваннями, 80 % громадян України підтримували необхідність проведення позачергових виборів парламенту. Цим було також реалізовано одну із головних вимог Революції Гідності, оскільки вибори до парламенту є найкращим способом люстрації.

9 жовтня П. Порошенко підписав Закон «Про очищення влади». Фінальна версія закону обмежила право високопосадовців режиму В. Януковича обіймати посади в органах влади на п'ять і десять років (залежно від категорії).

14 жовтня П. Порошенко підписав указ про створення Національної ради з питань антикорупційної політики як консультативно-дорадчого органу при Президенті. Згідно з указом Національна рада готуватиме Президенту пропозиції щодо визначення та вдосконалення антикорупційної стратегії, здійснюватиме системний аналіз стану запобігання і протидії корупції, ефективності реалізації антикорупційної стратегії та заходів. Того ж дня Національна рада прийняла Закон «Про прокуратуру», який заборонив їй втручатися в цивільне життя, чинити вплив на громадян та бізнес.

Голова Верховної Ради України В. Гройсман, Президент України П. Порошенко та Прем'єр-міністр України А. Яценюк. 2015 р.

СКЛАД ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ВИБОРІВ 26 жовтня 2014 р.

Назва	Депутати, обрані в одномандатних округах	Депутати, обрані за партійними списками	Загальна кількість депутатів
Партія «Блок Петра Порошенка»	69	63	132
Самовисуванці	96	0	96
Партія «Народний фронт»	18	64	82
Об'єднання «Самопоміч»	1	32	33
Партія «Опозиційний блок»	2	27	29
Радикальна партія Олега Ляшка	0	22	22
ВО «Батьківщина»	2	17	19
ВО «Свобода»	6	6	
Партія «Сильна Україна»	1	1	
Партія «Воля»	1	1	
ВАО «Заступ»	1	1	
Партія «Правий сектор»	1	1	
Усього	198	235	413

МІЖНАРОДНІ УГОДИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

- ? 1. Який вплив зазначені угоди мають для економічного розвитку України?
 2. Яка угода справила найбільший позитивний вплив на зростання економіки держави?

Уряд А. Яценюка.
27 листопада 2014 р.

Дострокові вибори до Верховної Ради України відбулися **26 жовтня 2014 р.** Їх проводили за змішаною системою. Половину депутатів обирали за партійними списками, іншу половину — у мажоритарних округах. Як і під час президентських виборів, не мала змоги проголосувати більшість жителів окупованого Росією Криму та окремих районів Донбасу.

У новообраному парламенті утворилася більшість у складі 302 депутатів. На першому засіданні Головою Верховної Ради було обрано В. Гройсмана, а Прем'єр-міністром — А. Яценюка. Згодом був сформований і новий уряд, до якого увійшли іноземні спеціалісти (Н. Ярецько, О. Квіташвілі, Е. Згуладзе, А. Абронавичус та інші). Перед урядом стояло декілька важливих завдань: зупинити падіння економіки й зuboжіння населення, забезпечити фінансування армії, проведення реформ, які б сприяли реалізації євроінтеграційних прагнень.

Уряд А. Яценюка пропрацював півтора року. Йому вдалося зупинити падіння економіки, наповнити скарбницю, забезпечити фінансування армії, знайти спільну мову з міжнародними кредиторами, які реструктуризували борг України, підписати Угоду про асоціацію з ЄС, розпочати реформи в Міністерстві внутрішніх справ України та Збройних Силах України, які переводяться на стандарти НАТО, започаткувати процес децентралізації системи управління державою (збільшено фінансову базу місцевих органів влади) тощо. Позитивно для України було розв'язане питання про **безвізовий режим із ЄС.**

Проте найбільш складним випробуванням для влади стала боротьба з корупцією, механізми якої запроваджувалися зі значними труднощами. Загальмувалися судова реформа й реформа прокуратури. Активізувалася організована злочинність. Усе це на тлі зниження життєвого рівня призвело до падіння довіри населення до уряду.

Безвізовий режим — статус, що дозволяє громадянам однієї країни вільно перетинати міждержавні кордони інших країн без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу (візи).

Перші серйозні розбіжності в коаліції проявилися під час голосування за закон про децентралізацію. У грудні 2015 р. виникла політична криза, яка тривала майже три місяці. Зрештою відбулася зміна уряду й керівництва Верховної Ради України. Прем'єр-міністром України став В. Гройсман, Головою Верховної Ради України — А. Парубій.

6 АКТИВІЗАЦІЯ БОЙОВИХ ДІЙ. МІНСЬКІ ДОМОВЛЕНОСТІ 2015 р.

На початку січня 2015 р. конфлікт знову загострився. Скориставшись тим, що українські підрозділи дотримувалися «режиму тиші», проросійські бойовики впритул наблизилися до українських військ, зайнявши вигідні позиції для атак у районі Бахмутської траси, Донецького аеропорту, Дебальцевого. Під час перемир'я сепаратистам вдалося примусити українські підрозділи відступити з блокпосту № 32 на Бахмутській трасі, зайняти окремі села в нейтральній смузі. Загалом вони захопили нову територію площею понад 500 км². Зрештою в середині січня перемир'я було остаточно зірвано, і проросійські терористи розгорнули широкомасштабний зимовий наступ, метою якого, згідно із заявами лідерів сепаратистів, було захоплення всієї території Донецької і Луганської областей та бажання примусити Україну погодитися на вимоги Росії: федералізацію України, відновлення Україною фінансування соціальної сфери на території ДНР і ЛНР, відмову України від євроінтеграції.

Спочатку основні бої точилися в районі Донецького аеропорту. Терористи зуміли зруйнувати башту аероруху і захопити старий і половину нового терміналу. Спроба провести контратаку, щоб закріпитися на нових позиціях на околиці Донецьку, виявилася невдалою. Після того як терористи підірвали перекриття нового терміналу аеропорту, 22 січня українські військові були змушені залишити свої позиції. Проте вони зберегли вогневий контроль над аеропортом і закріпилися на західній його околиці та вздовж злітної смуги (селища Піски, Водяне, Опитне). У боях за аеропорт проросійські сили втратили близько 800 бійців і сотні одиниць техніки. Українські втрати склали понад 250 осіб. Мужніх захисників Донецького аеропорту назвали «кіборгами».

У той же час проросійські сили завдали потужного танкового удару в напрямку Лисичанська на Бахмутській трасі. Однак цей наступ був зупинений із великими втратами для них.

Наприкінці січня та в лютому основні бої розгорнулися навколо Дебальцевого. Тут сепаратисти кинули в бій усі свої боездатні частини з метою оточити українські війська, що захищали важливий транспортний вузол. Шалені танкові атаки українські підрозділи відбили, завдавши протилежній стороні відчутних втрат.

Під час зимового наступу проросійські бойовики здійснили нові злочини проти цивільного населення. 24 січня було завдано ракетного удару по житлових кварталах Маріуполя, а 10 лютого — Краматорська, жертвами яких стали сотні мирних громадян. Обстріл Маріуполя став приводом для звернен-

Голосування у Верховній Раді за призначення на посаду Прем'єр-міністра України В. Гройсмана. 14 квітня 2016 р.

«Кіборги» — біологічний організм, що містить механічні або електронні компоненти. Так назвали захисників Донецького аеропорту сепаратисти. Ця назва поширилася і закріпилася за українськими бійцями Збройних Сил України і добровольчих формувань, які були учасниками оборони Донецького аеропорту.

Руїни терміналу Донецького аеропорту. 2015 р.

Захисники Донецького аеропорту. 2015 р.

Російський танк Т-72Б, захоплений під Дебальцевим. 2015 р.

«Нормандська четвірка» — дипломатична група високопоставлених представників чотирьох країн: Німеччини, Росії, України й Франції щодо врегулювання ситуації на сході України з питань виконання Мінських домовленостей.

«Нормандська четвірка» в Мінську. 11 лютого 2015 р.

ня Верховної Ради України до міжнародної спільноти про визнання Російської Федерації **державою-агресором**.

Щоб відкинути російські війська й незаконні збройні формування від Маріуполя, 10 лютого українські війська несподівано перейшли в наступ і звільнили чотири населені пункти, просунувшись у східному напрямку на 10—20 км і забезпечивши нову лінію оборони міста. Основні бої розгорнулися поблизу с. Широкине.

Мужність і стійкість українських солдатів дала змогу Президенту України посісти тверду позицію під час переговорів «Нормандської четвірки» (лідерів України, Росії, Німеччини та Франції) у Мінську 11—12 лютого 2015 р. Переговори дали змогу укласти нову угоду, яка передбачала припинення вогню з 15 лютого й низку заходів, які конкретизували процес реалізації угод, що були укладені у вересні 2014 р. Країни Заходу запровадили чергові санкції проти Росії.

Незважаючи на нові домовленості, сепаратисти, яким допомагали регулярні російські підрозділи, посилили натиск на Дебальцевську дузі. Їм удалося прорватися до траси, якою здійснювалося забезпечення українських з'єднань на виступі. Виникла реальна загроза оточення українських військ кількістю понад 2 тис. бійців. Зрештою українське командування прийняло рішення залишити Дебальцеве, транспортна інфраструктура якого була зруйнована. 20 лютого 2015 р. українські війська відступили з міста. У цих боях сепаратисти й російські війська втратили близько 3,5 тис. солдатів і понад сотню одиниць бойової техніки. Українські втрати склали близько 200 осіб загиблими. Становище на фронтах тимчасово стабілізувалося. Проте не вщухали позиційні бої біля міста Щастя, сіл Піски й Широкине та в інших місцях.

Нове загострення ситуації на фронті відбулося влітку 2015 р. Інтенсивність обстрілів іноді становила майже 100 разів на добу. Найнебезпечнішим був наступ сепаратистів і російських військ 3 червня на с. Мар'їнка. Проте він був зупинений українськими військами. Із того моменту терористи більше не наважувалися на широкомасштабні наступальні дії. Щоб унеможливити в подальшому їх наступ по всій довжині фронту (350 км), було створено три лінії оборони з фортифікаційними спорудами. Стрімко нарощувався потенціал Збройних

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі звернення Верховної Ради України до ООН, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором (27 січня 2015 р.)

...Від початку агресії наприкінці лютого 2014 р. Російська Федерація систематично порушує загальновизнані норми міжнародного права, права людини, у тому числі право на життя мирних громадян України, які стали заручниками терористів на окупованій території Донбасу. Цинізм кремлівської агресії, яка включає активну підтримку терористів на державному рівні, перетворює вбивство безневинних мирних громадян на звичне повсякденне явище. Очевидною є причетність Росії до таких терактів, як збиття цивільного пасажирського літака рейсу МН17, трагедій у Волновасі, Донецьку та Маріуполі.

Попри злагожені дипломатичні зусилля в Женевському, Нормандському та інших форматах, Росія не виконує своїх зобов'язань щодо дотримання загальновизнаних норм міжнародного права та вже досягнутих домовленостей. Так, Крим залишається окупованим, а вимоги демократичної спільноти щодо припинення агресії, постачання зброї, техніки та живої сили терористам ігноруються Кремлем. Добрі наміри залишати двері відкритими для діалогу з керівництвом Російської Федерації лише провокують нові криваві терористичні акти в Україні.

У зв'язку з цим, беручи до уваги Статут ООН та Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 3314 «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 р., Верховна Рада України визнає Російську Федерацію державою-агресором та закликає міжнародних партнерів України:

- не допустити безкарності винних за злочини проти людяності, вчинені від початку російської агресії проти України;
- визнати Російську Федерацію державою-агресором, що всебічно підтримує тероризм та блокує діяльність Ради Безпеки ООН, чим ставить під загрозу між-

народний мир і безпеку, а так звані «ДНР» і «ЛНР» визнати терористичними організаціями;

- посилити тиск на Російську Федерацію, у тому числі шляхом запровадження нових секторальних обмежувальних заходів (санкцій), щоб зупинити російську агресію та примусити російське керівництво виконати в повному обсязі всі пункти Мінських домовленостей, припинити незаконну окупацію Криму, звільнити всіх заручників та незаконно утримуваних на території Російської Федерації громадян України, включаючи члена постійної делегації Верховної Ради України в Парламентській Асамблеї Ради Європи Надію Савченко;

- обмежити повноваження російської делегації в Парламентській Асамблеї Ради Європи доти, доки Російська Федерація не припинить ігнорувати вимоги міжнародної демократичної спільноти;

- надавати Україні необхідну військову допомогу з метою посилення її оборонних можливостей, гуманітарну допомогу для постраждалого мирного населення та внутрішньо переміщених осіб і сприяти відновленню критично важливої інфраструктури на Донбасі.

Закликаємо міжнародне співтовариство визнати факт агресії проти України, окупації її території і посилити вимоги щодо повернення до міжнародно визнаних кордонів України, запобігши створенню небезпечного прецеденту у вигляді грубого порушення світового порядку та системи безпеки, що склалися після Другої світової війни.

- ?** 1. Що спонукало Верховну Раду України до ухвалення цього документа? 2. Про які факти російської агресії ідеться в документі? 3. До чого закликає Верховна Рада України?

Сил як за рахунок власного виробництва, так і завдяки міжнародній допомозі. Зрештою США погодилися надати Україні «летальну» (смертоносна) зброю. Через паритет сил і погіршення міжнародного і внутрішнього становища Росії бойові дії набули позиційного характеру.

Крім відповідних дій українських бійців, стримуючим чинником була спеціальна моніторингова місія ОБСЄ, що діяла на лінії розмежування.

Проведення в Донецькій та Луганській областях АТО виявило проблему бездіяльності місцевих органів влади. Це негативно позначилося на безпеці та життєдіяльності населення, особливо у звільнених населених пунктах. Після відповідної пропозиції

Представники спеціальної моніторингової місії ОБСЄ на Донбасі. 2015 р.

Звільнені за умовами обміну українці. 28 грудня 2017 р.

Окупована територія — територія, яка юридично належить певній державі, має міжнародне визнання, але анексована військами держави-агресора або представниками сепаратистських рухів, терористичних організацій.

Волонтерський рух — добровільна благодійна суспільнокорисна діяльність із реалізації певних проектів, яка здійснюється окремими людьми або організаціями. Виник стихійно з початком агресії Росії проти України в Криму і на Донбасі. Поступово набув організаційних форм і став потужним чинником стримування агресії, реформування українського війська та державних інституцій, формування громадянського суспільства.

Акція на підтримку України. Нью-Йорк (США). Березень 2014 р.

РНБО Президент П. Порошенко підписав Закон України «Про військово-цивільні адміністрації», який був прийнятий Верховною Радою України 3 лютого 2015 р. Створені з військових військово-цивільні адміністрації взяли на себе вирішення всіх проблем місцевого населення. **17 березня 2015 р.** Верховна Рада України визнала окремі райони Донецької і Луганської областей **тимчасово окупованими територіями України.**

30 квітня 2018 р. Президент України П. Порошенко оголосив про офіційне завершення АТО на сході України та початок **Операції Об'єднаних сил (ООС).**

Під час бойових дій не припинялися переговори контактної групи в Мінську. Єдиним значним успіхом цих переговорів стало звільнення більшості полонених і заручників, переважно завдяки тиску світової громадськості. Проте частину полонених сепаратисти утримують і досі.

Агресія Росії забрала життя багатьох людей, призвела до втрат в економічній та фінансовій сферах; 7 % території України окуповано (Кримський півострів та окремі райони Донецької і Луганської областей). Кількість жертв перевищує 4 тис. осіб («Книга пам'яті полеглих за Україну»). 1,5 млн людей були змушені залишити свої домівки. Понад 3 млн українців проживають на окупованих територіях.

Було втрачено 15 % ВВП та 25 % промислового потенціалу країни (у тому числі 80 % родовищ природного газу та 10 % портової інфраструктури). Інфляція у 2014 р. склала 25 %, а у 2015 р. зросла до 43,3 %. Прямі іноземні інвестиції впали до рівня історичного мінімуму. Дефіцит бюджету зріс до 14 %. На початку 2015 р. золотовалютні резерви зменшилися майже втричі — до 5,6 млрд дол. Гривня знецінилася, стрімко сягнувши п'ятикратного падіння вартості. Ситуацію вдалося стабілізувати за два роки. У 2018 р. ВВП зріс на 3,5 %.

7 УКРАЇНЬСЬКА ДІАСПОРА. Євромайдан, Революція Гідності та агресія Росії стали поштовхом до хвилі активності у світі. Українські громади в понад 70 країнах світу долучилися до творення нової України, її захисту від збройної агресії. Як в Україні, так і за її межами активізував свою діяльність **волонтерський рух.** Виникла низка організацій, які допомагали українській армії, переселенцям і біженцям.

Активну позицію в допомозі Україні посіли й організації української діаспори. Саме вони здійснювали потужний вплив на уряди країн світу, щоб ті долучалися до антиросійської коаліції, спонукали до запровадження санкцій проти Росії, допомагали Україні в лікуванні важкопоранених бійців, налагодженні гуманітарної допомоги біженцям і переселенцям тощо.

Значну роль українська діаспора відіграє в боротьбі проти російської дезінформації у світовій пресі. Неоціненною є роль діаспори в організації першої медичної допомоги на фронті. Так, лише за перший рік агресії Росії Світовий конгрес українців передав на фронт 13 тис. аптечок, укомплектованих

сучасними препаратами, організував курси з підготовки використання сучасних засобів медичної допомоги, у яких узяли участь 18 тис. бійців.

Таким чином, світове українство робить вагомий внесок у зупинення російської агресії. Діаспора не обмежується допомогою лише у військовій та гуманітарній сферах. Світові організації українців сприяють становленню в Україні громадянського суспільства, проведенні економічних, освітніх реформ, реформ з охорони здоров'я, судової системи тощо. Діаспора залишається могутнім лобістом українських інтересів у багатьох країнах світу.

8 УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО РЕФОРМ. ДЕКОМУНІЗАЦІЯ. ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ 2019 р.

Війна загострила всі проблеми українського суспільства, але натомість стала стимулом до прискорення реформ, які відкладали або взагалі не проводили за роки незалежності. Ключовою проблемою стала боротьба з корупцією у вищій владі. Із цією метою за підтримки США та ЄС були створені різноманітні антикорупційні органи: Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, отриманими від корупційних та інших злочинів (Агентство з розшуку та менеджменту активів), Комітет Верховної Ради з питань запобігання і протидії корупції, Вищий антикорупційний суд.

Також були започатковані реформи пенсійної системи й соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я тощо.

У цей період відбувся важливий для України історичний процес — **декомунізація**. 15 травня 2015 р. Президент П. Порошенко підписав закони, за якими комуністичний режим було порівняно з націонал-соціалістичним, заборонено радянську символіку та відкрито архіви радянських спецслужб. А через три місяці Міністерство юстиції заборонило Комуністичній партії брати участь у всіх виборах та позбавило її статусу політичної партії.

У процесі декомунізації Україна позбавляється назв і символів радянської епохи. Станом на 2019 р. перейменовано 32 міста, 955 сіл і селищ, 52 тис. вулиць, демонтовано 2,5 тис. пам'ятників В. Леніну й комуністичним вождям.

Усі зазначені зміни й реформи спрямовані на те, щоб Україна стала повноправним членом НАТО і ЄС. Цей курс був закріплений на законодавчому рівні. **7 лютого 2019 р.** набув чинності Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)».

31 березня 2019 р. відбулися вибори Президента України. Своє бажання обійняти президентську посаду виявили 44 кандидати (це найбільша кількість, яка була зареєстрована в історії України). У першому турі визначилися два кандидати, які продовжили боротьбу: **Володимир Зеленський (30,24 %)**

Декомунізація — система заходів, теоретична і практична діяльність, спрямовані на звільнення від впливу та наслідків комуністичної ідеології в усіх сферах суспільного життя.

Демонтаж барельєфів радянських часів із фасаду Українського дому. Київ. 2016 р.

і П. Порошенко (15,95 %). Новиною другого туру стали дебати претендентів на посаду на стадіоні «Олімпійський» у Києві у присутності прихильників. 21 квітня відбувся другий тур виборів Президента України. За його результатами переможцем став В. Зеленський, що набрав 73,22 % голосів, у той час як П. Порошенко отримав 24,45 %.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка подія стала приводом до російської агресії проти України? **2.** У яких регіонах України були ініційовані проросійські виступи? **3.** Коли Росія здійснила окупацію Криму? **4.** Що стало приводом для здійснення АТО в окремих районах Донецької та Луганської областей? **5.** Коли було звільнено Слов'янськ? **6.** Що примусило Україну у вересні 2014 р. укласти Мінські домовленості? **7.** Скільки днів тривала оборона Донецького аеропорту? **8.** Хто був Президентом України у 2014—2019 рр.? **9.** Яка ділянка фронту стала епіцентром бойових дій взимку 2015 р.? **10.** Що таке декомунізація? Якими є її результати?

11. Чим була зумовлена різка зміна зовнішньої політики України у 2014 р.? **12.** Як розвивалися

події, що призвели до окупації Криму Російською Федерацією? **13.** Охарактеризуйте перебіг бойових дій на Донбасі.

14. Які реформи були проведені або започатковані в період президентства П. Порошенка? **15.** Визначте передумови, ознаки та наслідки агресії Росії проти України. **16.** Підготуйте презентацію на тему «Добровольчий і волонтерський рухи в роки російської агресії». **17.** Складіть хронологію основних подій АТО та ООС.

18. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Мінські домовленості: за і проти». **19.** Визначте особливості президентських виборів 2019 р. Дайте власну оцінку їх результатам.

§ 37. Культурне та релігійне життя

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати стан української культури; визначати основні здобутки і перспективи українського спорту; вказувати на особливості релігійного життя, міжконфесійні відносини.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Коли Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про мови в Українській РСР»? **2.** Який вплив мали процеси «перебудови» в СРСР на відродження української культури й поживлення суспільно-культурного життя?

Почесний знак лауреата Шевченківської премії України

1 ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ.

Проголошення незалежності України дало новий імпульс процесу розвитку національної культури. Відбулося утвердження орієнтації на загальноєвропейські цінності світової культури. У літературно-мистецькому житті утвердився **плюралізм**, що змінив притаманне тоталітарній системі однотипне заідеологізоване художнє відображення дійсності. Поступово почали переосмислювати основи соціалістичного реалізму.

Уже в лютому 1992 р. Міністерство культури України підготувало програму розвитку національної культури, яка практично поривала зв'язки з тоталітарним минулим і спрямовувала розвиток культури на шлях сповідування вищих гуманістичних цінностей. Парламент України невдовзі схвалив цю програму. Президент Л. Кравчук своїм указом передбачив заходи соціального захисту діячів культури й мистецтва в умовах переходу до ринкових відносин.

У перші роки незалежності було створено **Комітет Національної премії ім. Т. Шевченка**. До його складу увійшли відомі діячі української культури. Серед перших лауреатів Шевченківської премії незалежної України були в'язень сталінських концтаборів Б. Антоненко-Давидович (посмертно), дисиденти І. Калинець, Т. Мельничук, художники М. Максименко, Г. Синиця, Українська капела бандуристів Північної Америки

ім. Тараса Шевченка з Детройта (США) та Хор ім. О. Кошиця з Канади.

Почали повертатися твори, зібрання книг, архіви та інші культурні й духовні цінності, які з різних причин були вивезені з України за кордон. Щоб прискорити повернення незаконно переміщених культурних цінностей, було створено **спеціальну урядову комісію**. У лютому 1992 р. Україна підписала відповідну угоду з країнами СНД. До України повернулися особисті архіви Олександра Олеся та Олега Ольжича. Громадськість України отримала можливість ознайомитися з великим архівом незмінного протягом багатьох років голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка академіка А. Жуковського. Українська культурна скарбниця поповнилася і творчою спадщиною художниці Л. Морозової, яка була серед тих, хто, ризикуючи життям, захищав Михайлівський Золотоверхий собор від руйнування. Значну зацікавленість науковців викликають передані в Україну копії документів Державного архіву Швеції, що висвітлюють зв'язки України й Швеції у XVIII ст. Зі США до України повернулися архівні матеріали уряду УНР в екзилі. Було започатковано роботу з повернення в Україну спадщини професора І. Огієнка, праці якого налічують майже 2 тис. томів із різних галузей знань, та інших політичних діячів і науковців.

У Спільці письменників України була створена спеціальна комісія, що активно долучилася у відродження імен діячів культури, які стали жертвами сталінізму.

На книжкових полицях з'явилися твори письменників «розстріляного відродження»: М. Зерова, Миколи Хвильового, Є. Плужника, Г. Косинки та інших. Вийшли друком твори українських дисидентів В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Рубана, М. Руденка.

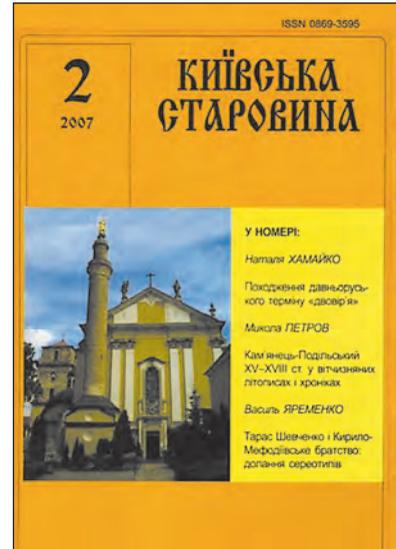
Українські читачі долучилися до раніше недоступних творів митців української еміграції — І. Багряного, В. Барки, О. Теліги, С. Гординського, Л. Мосендза та багатьох інших.

В Україні не тільки зберігаються раніше створені осередки культурного життя, але й виникають нові.

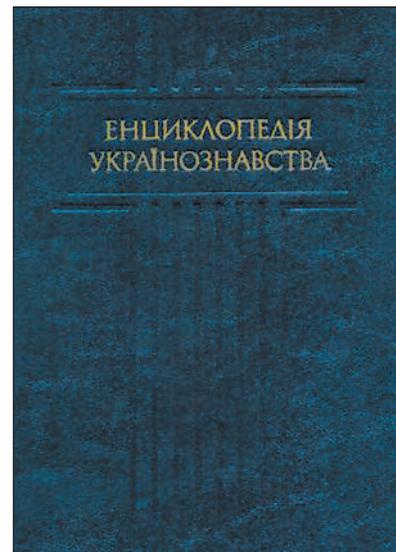
Національне відродження стимулювало розширення мережі музеїв. В областях було відкрито 29 нових державних музеїв. Започатковано нові історико-культурні заповідники в Батурині (Чернігівська обл.), Глухові (Сумська обл.), Дубні (Рівненська обл.), Збаражі (Тернопільська обл.), Корсунь-Шевченківському (Черкаська обл.) тощо.

Відновлено випуск журналів «Київська старовина», «Літературно-науковий вісник». Із 1992 р. в Україні почалося видання щомісячного часопису незалежної думки «Сучасність».

З'явилися нові періодичні видання суспільно-політичного, науково-популярного і наукового спрямування. Широку видавничу діяльність розгорнуло Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Київське видавництво «Глобус» розпочало перевидання в Україні «Енциклопедії українознавства», підготовленої представниками української діаспори.

Обкладинка журналу «Київська старовина». 2007 р.

Обкладинка першого тому повторного видання «Енциклопедії українознавства». Київ. 1993 р.

Фестиваль «Країна мрій». 2015 р.

Учасниці фестивалю «Берегиня». 2018 р.

Гончар на Сорочинському ярмарку. Великі Сорочинці (Полтавська обл.). 2008 р.

Шарівський палацово-парковий ансамбль, реставрований за участю фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини. Харківська обл.

Власні періодичні видання мали товариства, громадські об'єднання й політичні партії. Майже в кожному обласному центрі України з'явилися нові видавництва, у тому числі й ті, що працювали на комерційних засадах.

Значної популярності набули Всеукраїнський фестиваль сучасної пісні й популярної музики «Червона рута», «Країна мрій», «Таврійські ігри» (1992—2008 рр.) тощо. Увійшли в практику народні свята-конкурси «Лесині джерела», «Сорочинський ярмарок», міжнародні фестивалі українського фольклору «Берегиня», авторської пісні «Золоті ворота» тощо.

Ставши незалежною, Україна почала відновлювати та захищати свою історико-культурну спадщину. Указом Президента в 1996 р. було створено **Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олесь Гончара**. Було покладено початок роботам із підготовки зводу пам'яток історії та культури України.

Держава взяла під свою охорону понад 160 тис. пам'яток, що мають тисячолітню історію. 49 визначних ансамблів і комплексів історико-архітектурної спадщини оголосили державними заповідниками.

Найвизначніші пам'ятки нашої держави було внесено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Це ансамблі Софійського собору та Києво-Печерської лаври в Києві, ансамбль історичного центру Львова. Було відновлено Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври та інші зруйновані храми. Проводилася відповідна робота з відновлення історико-культурної спадщини в багатьох регіонах країни.

Через економічну кризу вповільнився культурний розвиток.

Із 1993 р. тенденція щодо скорочення видання книжок та періодичної преси українською мовою стала загрозливою.

Комерціалізація культури в умовах відсутності потужного приватного сектору та стійких традицій меценатства поставила на межу виживання значну кількість творчих колективів,

талановитих особистостей, призвела до майже абсолютного домінування грошей над естетичними цінностями й орієнтирами.

Риси розвитку культури

Позитивні:

- ▶ подолання самоізоляваності культури;
- ▶ відновлення історичної пам'яті народу;
- ▶ розкріпачення суспільної свідомості;
- ▶ відновлення і поширення релігійної культури;
- ▶ звільнення від догматів і стереотипів радянських часів;
- ▶ поява нових жанрів, типів, напрямів мистецтва і загалом культури;

▶ «повернення» емігрантської культури на батьківщину, зв'язок із діаспорою.

Негативні:

- ▶ залежність культурного розвитку від примх ринку, комерціалізація культури;
- ▶ згортання до мінімуму державного фінансування культури;
- ▶ звуження поля діяльності установ культури;
- ▶ поширення і засилля масової культури;
- ▶ агресивність деяких релігійних сект;
- ▶ поляризація.

Основні чинники, які впливають на розвиток української культури

Чинники внутрішнього розвитку:

- ▶ економічна модель розвитку, стан економіки;
- ▶ зміни в соціальній структурі населення;
- ▶ зміни в державній структурі;
- ▶ політичний режим.

Історичні чинники:

- ▶ менталітет населення;
- ▶ особливості розвитку культури в радянський період;
- ▶ система духовних цінностей, на яких виховувалося сучасне покоління.

Зовнішні чинники:

- ▶ вплив загальносвітових культурних процесів;
- ▶ вестернізація масової культури (набуття системи цінностей західної цивілізації);
- ▶ вплив російської культури та пропаганди.

2 НАУКА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ. Провідним науковим центром є **Національна академія наук України**. На сьогодні в ній нагромадилися серйозні проблеми. Орієнтація на прикладні розробки супроводжувалася зниженням престижу фундаментальних досліджень, понад 90 % нових технологічних розробок не впроваджувалися у виробництво.

Значним недоліком був і залишається поділ науки на академічну, галузеву та науку у вищих навчальних закладах. Труднощі в матеріально-технічному й кадровому забезпеченні виникали через низький рівень фінансування. Окремі науководослідні інститути втратили 50—60 % свого кадрового потенціалу (на початок 1990-х рр. в Україні налічувалося 220 тис. вчених).

Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. Сучасний вигляд

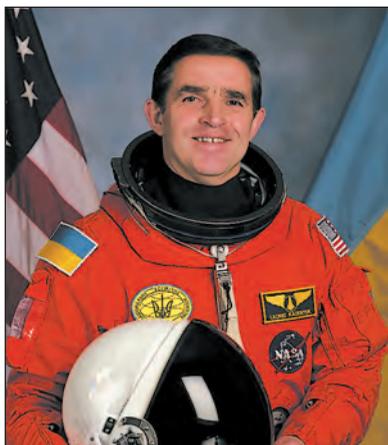
Успенський собор Києво-Печерської лаври. Сучасний вигляд

Будівля Президії Національної академії наук України в Києві. Сучасний вигляд

Члени Донецького відділення Наукового товариства ім. Т. Шевченка на конгресі Міжнародної асоціації українців. 2005 р.

Леонід Каденюк. 1997 р.

Запуск українського ракетоносія «Зеніт» із плавучого космодрому. 20 квітня 2009 р.

Досить помітним стало зниження професіоналізму частини наукових співробітників через відсутність здорового суперництва, творчих дискусій, чесного й відкритого обміну думками; односторонню орієнтацію української науки на російську та ізоляваність від європейської і світової науки. Низька технічна оснащеність наукових лабораторій, різке зниження життєвого рівня і соціальна незахищеність призвели до масового виїзду багатьох вчених за кордон. Понад 20 % науковців перейшли працювати до комерційних структур.

Такий стан науки не дає надії на швидкий вихід України з кризи, хоча чимало вчених самовіддано працюють у цьому напрямі й досягли вагомих результатів. Збереглися і продовжують плідно розвиватися ті галузі науки, у яких Україна має пріоритет: математика, кібернетика, електрозварювання, аеродинаміка тощо. Робота Національної академії наук України набуває нового формату, змінюються пріоритети. Зростає увага до фундаментальних досліджень, іде перегрупування наукових сил.

Створено **Міністерство освіти і науки України**, діє Українська наукова асоціація, засновані Академія наук вищої школи, Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук, Академія мистецтв, Академія правових наук тощо. У 1989 р. відновило свою діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Тісною стає співпраця з українською діаспорою.

Зроблено помітні кроки в справі **гуманізації та гуманітаризації освіти**. Значна увага приділяється вивченню української історії, релігії, народознавства.

Кілька нових науково-дослідних інститутів створено в системі Національної академії наук України. У грудні 1991 р. було створено **Інститут національних відносин та політології**. Археологічна комісія Інституту історії Національної академії наук України була перетворена на **Інститут української археографії ім. М. Грушевського** (із філіями у Львові та Дніпрі).

Відкрито **Інститут української мови, Інститут сходознавства ім. А. Кримського, Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Інститут соціологічних досліджень, Інститут народознавства**. Як навчальний і науковий заклад у 1992 р. при Київському університеті було створено **Інститут українознавства**. У 2006 р. був створений **Інститут національної пам'яті**.

У світовому співтоваристві Україна належить до держав, що здійснюють дослідження космічного простору. В Україні діє **Національне космічне агентство**. Україна має потужну базу з виробництва ракетоносіїв, супутників та різноманітного космічного обладнання й агрегатів.

У 1997 р. з території США було запущено космічний корабель типу «Шатл», на борту якого був перший космонавт незалежної України **Леонід Каденюк**.

Із весни 1999 р. активно реалізується міжнародна програма «Морський старт», що передбачає використання модернізованої української ракети «Зеніт» із плавучого космодрому.

Практичне значення мають розробки українських вчених та конструкторів для створення і діяльності міжнародної космічної станції «Альфа» — найграндіознішого проекту в історії космонавтики.

За роки незалежності було здійснено понад 70 пусків українських ракетноносіїв і понад 150 супутників.

У космічній галузі українські вчені тісно співпрацюють зі своїми колегами з Росії, США, Франції, Італії, Бразилії тощо.

3 РОЗВИТОК ОСВІТИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. У складних умовах перебувала і перебуває освіта, хоча процеси оновлення охопили і цю важливу галузь. Основним нормативним документом у галузі освіти є Закон України «Про освіту». Із 1991 р. освіта була визнана пріоритетною сферою, основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства й держави; було передбачено докорінні зміни в її роботі.

Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами. Закон встановлює основні принципи освіти, її структуру, права та обов'язки учнів, студентів, викладачів, батьків, порядок організації управління та самоуправління в галузі освіти тощо. Повна загальна середня освіта в Україні є обов'язковою, але низька оплата праці вчителів, слабе матеріальне забезпечення шкіл призвели до загального падіння освітнього рівня в країні.

На початковому етапі незалежності в Україні було відкрито або поновлено школи з українською мовою навчання, організовано українські класи у школах із російською мовою навчання. Освітня система поступово ставала більш гнучкою і різноманітною. З'явилася велика кількість ліцеїв, коледжів та гімназій. Ці заклади значно урізноманітнили навчальний процес, сприяли поглибленому розвитку здібностей учнів та студентів. Значно більше уваги почали приділяти вивченню української історії, народознавства, помітні зрушення відбулися у викладанні інших суспільних наук.

Законом України від 13 квітня 1999 р. було визначено перехід із вересня 2000 р. на 12-річний термін навчання. Із початку 2000/2001 навчального року в школах України було запроваджено 12-бальну систему оцінювання знань учнів.

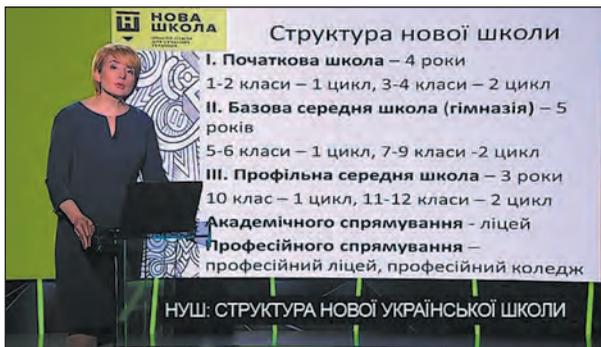
Запуск українського ракетноносія «Дніпро». 2000-ні рр.

Будівля Міністерства освіти і науки України в Києві. Сучасний вигляд

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Позитивні	Негативні
• Поступове утвердження у сфері освіти української мови. • Демократизація навчального процесу. • Зв'язок освіти з національною історією, культурою і традиціями. • Поява різних видів і форм власності навчальних закладів. • Орієнтація реформування освіти на європейські зразки з урахуванням національної специфіки	• Обмеженість державного фінансування освітніх закладів. • Недостатня матеріально-технічна база. • Падіння соціального престижу педагогічної діяльності і як наслідок — загострення кадрової проблеми. • Помилки в реформуванні освіти

Міністр освіти Л. Гриневич презентує проект НУШ. 2016 р.

Виставка інноваційного обладнання для НУШ. 2017 р.

Здійснювалися подальші кроки з реформування середньої освіти. Важливим заходом стала комп'ютеризація шкіл. На II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти (8 жовтня 2001 р.) було прийнято Національну доктрину розвитку освіти. У 2003 р. були затверджені нові стандарти, розроблені нові програми, концептуальні підходи у вивченні предметів. Проте у 2010 р. відбулося повернення до 11-річної системи навчання із запровадженням обов'язкової дошкільної освіти. Було взято курс на переосмислення стандартів і концепції середньої освіти в напрямі наближення до російських. У 2016 р. були розроблені заходи з реформування освіти, які отримали назву «**Нова українська школа**» (НУШ).

ЗНО з української мови і літератури. 2016 р.

Ще одним важливим елементом змін в освіті стало впровадження з 2007 р. обов'язкового **зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО)** для абітурієнтів. Система ЗНО стала вагомим чинником боротьби з корупцією під час вступу до вищих навчальних закладів.

Понад 75 % шкіл України здійснюють навчання українською мовою. Натомість національні меншини мають усі можливості в місцях свого компактного проживання здійснювати навчання рідною мовою. В Україні функціонують державні школи з російською, румунською, угорською, кримськотатарською, польською мовами навчання, а також на івриті.

У 1990-ті рр. було зроблено перші суттєві кроки щодо реформування професійно-технічної і вищої освіти. Із метою більш тісного зв'язку Міністерства професійно-технічної освіти та вищої освіти були об'єднані. Поступово почали скорочуватися обсяги підготовки спеціалістів через заочну та вечірню форми навчання, відбувся перехід на ступеневу підготовку: кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд із державними почали створювати навчальні заклади різних форм власності.

За роки незалежності також відбулася реорганізація у вищій освіті. Вищі навчальні заклади стали більш самостійними у своїй діяльності. Було проведено роботу з ліцензування (надання дозволу на освітню діяльність) та акредитації (визначення професійного рівня діяльності) університетів, інститутів, академій. Поряд із державним замовленням було введено

Логотип Болонського процесу

контрактну форму навчання. Виникли приватні вищі навчальні заклади. Україна долучилася до **Болонського процесу** — створення єдиного навчального простору в Європі.

4 ОСНОВНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ.

У розвитку національної культури в 1990-ті рр. відбулися суттєві зрушення. Після проголошення незалежності були ліквідовані всі перешкоди на шляху розвитку національної культури: скасовано будь-які цензурні заборони, звільнено від ідеологічних штампів, відкрито вільний доступ до здобутків усієї культурної спадщини людства.

Водночас культура виявилася найбільш вразливою в умовах становлення ринкових відносин. Позбавлені державного фінансування заклади культури опинилися на межі закриття і зникнення. Незважаючи на складність нових умов існування, українська культура продовжує розвиватися.

У розвитку **літератури** відбулася докорінна переоцінка суспільних ідеалів. Набула бурхливого розвитку художня публіцистика, що пояснюється високим рівнем політизації суспільства. Багато письменників заглибилися в політику. Деякі з них поєднували творчість із політичною або громадською діяльністю: І. Дзюба, І. Драч, Р. Іванчук, Д. Павличко, Є. Сверстюк, В. Яворівський та інші.

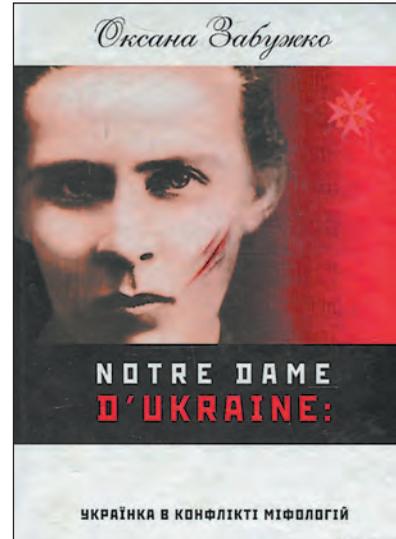
Історична проза збагатилася новими романами П. Загребельного, Р. Іванченко, Ю. Мушкетика. У літературу увійшло нове покоління, представлене насамперед іменами І. Андрусяка, Ю. Андруховича, О. Забужко, В. Медвідя, В. Цибулька та інших.

У перші роки незалежності повернулися із забуття твори В. Винниченка, М. Зерова, Г. Косинки, М. Куліша, В. Стуса, Миколи Хвильового тощо. Читачі отримали можливість ознайомитися з творчістю літераторів діаспори: І. Багряного, Ю. Барабаша, В. Барки, Олега Ольжича, Ю. Липи, У. Самчука, О. Теліги та інших.

Відбувся справжній розквіт **театрального мистецтва**. Творча самостійність сприяла збагаченню тематики вистав і, відповідно, зростанню популярності театрів. Новаторами театрального мистецтва можна назвати таких режисерів, як Р. Віктюк, С. Данченко, С. Мойсєєв, В. Петров, Б. Шарварко та інших.

Набуло розвитку й українське **образотворче мистецтво**. За роки незалежності було організовано декілька сотень виставок провідних українських майстрів. Для художніх галерей держава придбала тисячі творів, надає митцям спеціальні стипендії.

Музичне і хореографічне мистецтво України, яке має високий авторитет у світі, продовжує активно розвиватися. Провідні українські колективи (Національний заслужений академічний ансамбль танцю України ім. Павла Вірського, Національний заслужений академічний український народний хор України ім. Григорія Верьовки та інші) і солісти вдосконалюють свою майстерність. Пісенну творчість пропагують на

Обкладинка книги О. Забужко «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій». 2007 р.

Презентація книги Ю. Андруховича «Тут похований Фантомас». Київ. 2015 р.

«Бабай» — перший український повнометражний анімаційний фільм. 2014 р.

Вистава «Лев і левиця». Режисер-постановник С. Мойсеєв

Фільм «Лебедине озеро. Зона». Режисер Ю. Ілленко, сценарій С. Параджанова

фестивалях «Червона рута», «Таврійські ігри», «Пісенний вернісаж», «Берегиня», «Країна Мрій» тощо.

Незважаючи на засилля закордонної кінопродукції, **український кінематограф** продовжує розвиватися. У 1990 р. вперше в історії українське кіно отримало нагороди Каннського кінофестивалю (кінофільм Ю. Ілленка «Лебедине озеро. Зона»). Продовжують свою діяльність дві студії художніх фільмів (у Києві та Одесі), студія хронікально-документальних фільмів, Національна кінематика України і Студія анімаційних фільмів. Запровадження у 2017 р. Верховною Радою України мовних квот на радіо, телебаченні, державна підтримка кіновиробництва надали потужний стимул розвитку української музики та кіно.

Спорт став своєрідною візитною картою України. Із моменту проголошення суверенітету Україна проявляла турботу про створення власної системи спортивних інституцій, які мали представляти український спорт на міжнародній арені. У 1990 р. було утворено Національний олімпійський комітет України, який у 1992 р. визнав Міжнародний олімпійський комітет. Україна брала активну участь в Олімпіадах:

► Літні ігри: 1992 р. — у складі спільної збірної СНД у Барселоні (Іспанія), 1996 р. — в Атланті (США), 2000 р. — у Сіднеї (Австралія), 2004 р. — в Афінах (Греція), 2008 р. — у Пекіні (Китай), 2012 р. — у Лондоні (Велика Британія), 2016 р. — у Ріо-Жанейро (Бразилія);

► Зимові ігри: 1994 р. — у Ліллегаммері (Норвегія), 1998 р. — у Нагано (Японія), 2002 р. — у Солт-Лейк-Сіті (США), 2006 р. — у Турині (Італія), 2010 р. — у Ванкувері (Канада), 2014 р. — у Сочі (Росія), 2018 р. — у Пхьончхані (Південна Корея).

За період 1992—2018 рр. українські спортсмени більше трьох тисяч разів сходили на п'єдестал пошани на чемпіонатах світу та Європи з олімпійських видів спорту.

Найбільшого успіху українські спортсмени досягли в таких видах спорту: фігурне катання (Оксана Баюл), біатлон (Олена Зубрилова та інші), спортивна й художня гімнастика (Олена

Переможниця «Євробачення-2004»
Руслана

Переможниця «Євробачення-2016»
Джамала

Брати Володимир і Віталій Клички здобули всі престижні пояси за перемоги в суперважкій вазі

Оксана Баюл здобула перше олімпійське золото України. Ліллегаммер. 26 лютого 1994 р.

МЕДАЛІ НА ЛІТНІХ ОЛІМПІЙСЬКИХ ІГРАХ

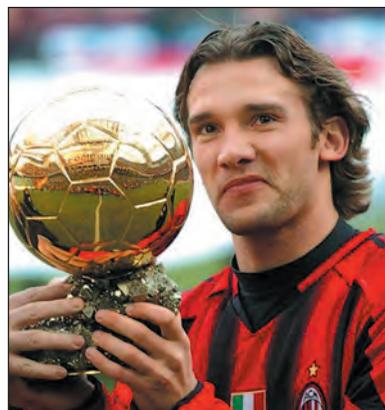
Ігри	Золото	Срібло	Бронза	Загалом	Місце
1996 р., Атланта	9	2	12	23	9
2000 р., Сідней	3	10	10	23	21
2004 р., Афіни	8	5	9	22	13
2008 р., Пекін	7	4	11	22	11
2012 р., Лондон	6	4	10	20	14
2016 р., Ріо-де-Жанейро	2	5	4	11	31
Усього	35	30	56	121	

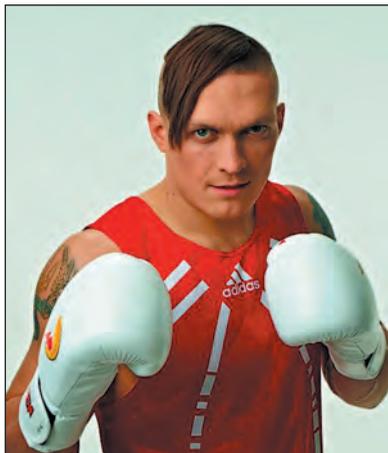
Яна Клочкова, п'ятикратна олімпійська чемпіонка

МЕДАЛІ НА ЗИМОВИХ ОЛІМПІЙСЬКИХ ІГРАХ

Ігри	Золото	Срібло	Бронза	Загалом	Місце
1994 р., Ліллегаммер	1	0	1	2	13
1998 р., Нагано	0	1	0	1	18
2002 р., Солт-Лейк-Сіті	0	0	0	0	—
2006 р., Турин	0	0	2	2	25
2010 р., Ванкувер	0	0	0	0	—
2014 р., Сочі	1	1	0	2	20
2018 р., Пхьончхан	1	0	0	1	21
Усього	3	2	3	8	

Андрій Шевченко, володар «Золотого м'яча» 2004 р.

Олександр Усик

Вітриченко, Лілія Подкопаєва та інші), боротьба, бокс (брати Володимир і Валерій Сидоренки), велоспорт, біг, плавання (Денис Силантьєв, Яна Клочкова та інші), футбол (Андрій Шевченко) тощо.

Вагомі успіхи також були досягнуті в ігрових видах спорту: футболі, гандболі, баскетболі тощо.

Із початку 2000 р. українські спортсмени беруть участь і в професійному спорті (Оксана Баюл, брати Володимир і Віталій Клички, Олександр Усик та інші).

5 РЕЛІГІЙНЕ Й ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ. Після проголошення незалежності церковне життя в Україні поживалося: відбулося помітне зростання кількості релігійних громад, почали будуватися храми (лише в 1991—1994 рр. було побудовано та здійснювалося будівництво близько 2 тис. храмів), відроджувалися монастирі, духовні навчальні заклади, недільні школи.

Відносини з релігійними громадами, особами, які належать до різних конфесій, у країні регулюють Конституція України (стаття 35 про право на свободу світогляду і віросповідання) і Закон України «Про свободу совісті та релігійних організацій» від 23 квітня 1991 р., який підтверджує, що ніхто не може встановити обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-який примус щодо визначення громадянином свого ставлення до релігії, участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігій. У Законі закріплено рівноправність громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви.

Одразу після проголошення незалежності виникла криза в православ'ї України, яке функціонувало на платформі **Російської православної церкви (РПЦ)**. Собор православної церкви в Києві проголосив автокефальність (незалежність), визнав себе **Українською православною церквою (УПЦ)**. Собор звернувся до Московського патріархату з проханням канонізувати церкву в такому статусі. Проте Московський архієрейський собор категорично відхилив прохання українського Собору, а митрополит **Філарет** (світське ім'я Михайло Денисенко), який на той час уже мав титул Блаженніший екзарх патріарший, за таку постановку питання був підданий нападкам. Таким чином, Московський патріархат виступив категорично проти існування окремої незалежної УПЦ.

РПЦ організувала проведення наради частини українських єпископів у Харкові, яку оголосили Собором. Відповідно до настанов Московського патріархату в Харкові предстоятелем Православної церкви в Україні було призначено єпископа Ростовського й Новочеркаського, керуючого справами Московської патріархії **Володимира** (світське ім'я Віктор Сабодан), який на Харківському соборі навіть не був присутній. Слідом за тим Україною прокотилася хвиля захоплення храмів та монастирів прибічниками Володимира, що нерідко супроводжувалося насильницькими діями. Унаслідок такого протистояння до **Російської православної церкви Московського патріархату (РПЦ МП)**

Закладення наріжного каменя на місці відновлення Стрітенської церкви. 2005 р.

відійшли понад 5 тис. церковних громад, низка монастирів, зокрема Києво-Печерської та Почаївської лавр.

Філарет не визнав цього рішення й утворив **Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП)**. У червні 1992 р. відбувся об'єднавчий собор УПЦ КП та **Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)**, яка діяла паралельно. Патріархом УПЦ КП (так вона фактично почала називатися після об'єднання) обрали Мстислава (світське ім'я Степан Скрипник), а його заступником — Філарета. Проте єдина УПЦ КП тоді не склалася: того не побажав Мстислав, який невдовзі пішов із життя. Після його смерті розкол поглибився і, по суті, був закріплений собором УАПЦ, на якому її патріархом було обрано **Димитрія** (світське ім'я Володимир Ярема).

У свою чергу, на соборі УПЦ КП у жовтні 1993 р. патріархом цієї церкви обрали колишнього політичного в'язня, українського правозахисника **Володимира** (світське ім'я Василь Романюк), а його заступником став Філарет. У липні 1995 р. патріарх Володимир (Романюк) помер. Похорон патріарха в Києві переріс у справжню трагедію. Через відмову влади дозволити поховати патріарха на території Софійського собору виникло масове заворушення із застосуванням сили з боку бійців «Беркуту» та внутрішніх військ МВС. Тіло покійного патріарха поховали на тротуарі біля входу в головну браму собору.

Через деякий час патріархом УПЦ КП на соборі вищих ієрархів церкви цієї конфесії в Києві обрали Філарета. У 1997 р. РПЦ наклала на Філарета анафему (відлучення від церкви), звинувативши в розколі.

Покійний патріарх конфесії Володимир, а потім Філарет порушували питання про об'єднання всіх гілок православ'я в одну. Їхні пропозиції знаходили розуміння в уряді, оскільки були спрямовані на консолідацію українського суспільства, передусім віруючого населення. Перша спроба домовитися про об'єднання й автокефалію УПЦ була зроблена під час візиту Вселенського (Константинопольського) патріарха **Варфоломія** до Києва. Проте Московський патріарх Кирил зумів переконати Варфоломія не надавати автокефалії УПЦ. І це питання було відкладено на десять років до настання сприятливих умов для відновлення справедливості.

Тим часом у 2000 р. на Архієрейському Соборі РПЦ було уточнено статус УПЦ МП і скасовано дію окремих положень

Масові заворушення під час похорону патріарха УПЦ КП Володимира (Романюка). 18 липня 1995 р.

КІЛЬКІСТЬ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ В 1997—2018 рр.

Назва церкви	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2004 р.	2014 р.	2018 р.
Українська православна церква (Київський патріархат)	1529	1901	2187	3352	4651	4807
Українська автокефальна православна церква	1167	1063	1026	1154	1185	1048
Українська греко-католицька церква	3098	3151	3212	3328	3765	3323
Римо-католицька церква в Україні	716	732	751	854	926	900
Українська православна церква (Московський патріархат)	6882	7386	7996	10 310	12 714	12 064

Мітинг віруючих у Києві на честь створення єдиної Української помісної церкви. 15 грудня 2018 р.

Томос про автокефалію Православної Церкви України. 7 січня 2019 р.

Томос — церковний документ. Раніше томоси були указами, які видавали з різних причин, але в останні кілька століть томосом називають декларації визнання незалежності церкви того чи іншого регіону. Саме на підставі томосу нова церква формує власний статут — церковну конституцію.

Митрополит Православної церкви України Єпіфаній

статуту Російської православної церкви стосовно УПЦ МП. Однак статусу автономії Українська церква так і не отримала.

У 2007—2008 рр. керівництво УПЦ МП здійснило ряд кроків, спрямованих на закріплення та розширення самостійності від РПЦ, на розбудову відмінної від російської системи адміністративного управління церкви, на оновлення системи духовної освіти, подолання проросійських та політичних тенденцій усередині церкви. Однак ці дії викликали спротив промосковських сил. А митрополита Володимира (Сабодана), який користувався авторитетом у церкві, почали поступово усувати від влади. Фактично була прискорена його смерть шляхом організації неправильного лікування. У 2014 р. митрополитом УПЦ МП було обрано єпископа Онуфрія (світське ім'я Орест Березовський), який слідував указівкам із Москви.

Таким чином, в Україні існувало кілька православних течій (конфесій): УПЦ КП, УПЦ МП, УАПЦ, Православна старобрядницька церква, Українська православна апостольська церква, Українська реформаторська православна церква. Дві останні мають незначну кількість парафій. Крім того, низка церковних громад, зокрема у східних областях країни, була підпорядкована безпосередньо Московському патріархату, тобто перебувала поза впливом патріархів, що функціонують в Україні.

У 2018 р. склалася реальна можливість об'єднатися всім православним конфесіям у єдину помісну Українську православну церкву. Вселенський патріарх Варфоломій і Собор визнали незаконними приєднання Київської митрополії до Москви в 1686 р., накладання анафем на гетьмана Івана Мазепу, патріархів УПЦ КП Філарета та УАПЦ Мстислава. Також було ухвалено рішення про надання **Томосу** Українській православній церкві.

15 грудня 2018 р. відбувся об'єднавчий Собор, на якому було ухвалено рішення про створення єдиної **Православної церкви України**, митрополитом якої було обрано **Єпіфанія** (світське ім'я Сергій Думенко). **6 січня 2019 р.** він отримав Томос від Константинопольського патріарха Варфоломія.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Рішення Священного Синоду Вселенського (Константинопольського) патріархату

Під головуванням його Всесвятості Вселенського Патріарха Священний Синод, зібраний на чергове засідання з 9 по 11 жовтня 2018 р., вивчив і обговорив пункти свого порядку денного. Синод у присутності архієпископа Даниїла Памфільського і єпископа Іларіона Едмонтонського, Патріарших екзархів в Україні, обговорив, зокрема, церковні справи України і після детальної дискусії постановив: підтвердити раніше прийняте рішення про те, що Вселенський патріархат береться до надання автокефалії Українській церкві. Відновити ставропігію Вселенського патріарха в Києві, одну з його численних ставропігій в Україні, які існували там завжди.

Задовольнити клопотання по апеляції Філарета (Денисенка), Макарія (Малетича) та їхніх послідовників, оголошених розкольникими не з догматичних причин, відповідно до канонічної прерогативи Константинопольських патріархів і в зв'язку з отриманням петиції від ієрархів і духовенства всіх автокефальних церков. Таким чином, вищезгадані особи канонічно відновлені

у їх статусі ієрархів і священнослужителів, їх послідовники повернуті в лоно церкви.

Скасувати юридичні зобов'язання Синодального листа 1686 р., який був виданий в обставинах того часу і надавав право Московському патріарху призначати митрополита Київського, обраного асамблеєю священнослужителів його єпархії, який зобов'язаний славити Вселенського патріарха як першого в ієрархії під час кожної служби, проголошуючи і підтверджуючи свою канонічну залежність від Константинопольської матері-церкви. Звернутися до всіх сторін із закликом уникати захоплення церков, монастирів та інших об'єктів, а також будь-якого іншого акту насильства і відплати, в ім'я миру і християнської любові.

Головний секретаріат Священного Синоду, 11 жовтня 2018 р.

? 1. Які рішення ухвалив Священний Синод? 2. Які наслідки мали ці рішення?

Ці важливі історичні рішення загострили відносини з РПЦ, яка заявила про розрив відносин із Вселенським патріархом.

Розкол і негаразди у православних церквах призвели до швидкого скорочення прихильників православ'я. Зараз православними вважають себе лише половина населення України. Значна частина українців віддає перевагу протестантським церквам, які проводять активну місіонерську діяльність.

Близькими до православ'я є давньосхідні церкви. У Ніжині (Чернігівська обл.) діє церква ассирійських християн — послідовників несторіанства, течії, заснованої у Візантії в 428 р. н. е. патріархом Несторієм. Також представлена Вірменська апостольська церква (16 парафій у великих містах, де є значна вірменська громада).

Найбільшою неправославною християнською організацією в Україні є **Українська греко-католицька церква (УГКЦ)**, що має найбільше прихильників у Західній Україні. Із початку ХХІ ст. УГКЦ активно поширювала свій вплив на всю територію України й перенесла резиденцію митрополита зі Львова до Києва. Чимало послідовників має **Римо-католицька церква в Україні (РКЦУ)**.

Найбільші й найвпливовіші серед протестантських церков — Німецька євангелічно-лютеранська церква України, Українська лютеранська церква, Закарпатська реформаторська церква, що об'єднує прихильників кальвінізму.

Євангельські християни (Собор незалежних євангельських церков України) представлені двома найбільшими місіями — «Нове життя» і «Світло на Сході». Вони здійснюють переважно місіонерську і благодійну діяльність.

Вселенський патріарх Варфоломій

Папа Римський Іоанн Павло II в Україні. 2001 р.

Патріарший собор Воскресіння Христового в Києві — головний собор Української греко-католицької церкви

Близькими до них є баптисти. В Україні вони представлені низкою спілок баптистських церков: Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів, Братство незалежних церков та місій євангельських християн-баптистів, а також Рада церков, до яких належать незареєстровані баптисти. Має популярність п'ятдесятництво — новий напрям у протестантизмі, що виник у ХХ ст.

Нехристиянські конфесії представлені прихильниками юдаїзму та ісламу. Найбільші мусульманські громади існують у Криму, до них належать переважно кримські татари.

Важливою подією релігійного й церковного життя України став візит у **червні 2001 р.** глави держави Ватикан, глави католицької церкви Папи Римського Іоанна Павла II. Україна стала 123-ю країною, яку він відвідав. Відбулися зустрічі Папи й Президента України з представниками політичних, культурних, наукових та ділових кіл, зустрічі Папи з представниками Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій, громадськістю. Іоанн Павло II відслужив літургії за римським та візантійським обрядами в Києві та Львові.

Візит глави Ватикану, незламного поборника прав і гідності людини, безкомпромісного противника тоталітаризму, нетерпимості й дискримінації, став закликом до порозуміння та процесів єднання.

Іоанн Павло II переконував, що треба спільно розвивати діалог культур і цивілізацій. Україна, за словами Папи, має виразне європейське покликання, підкріплене християнськими коренями культури, і тому треба сподіватися, що ці корені допоможуть зміцнити національну єдність і далі розвивати незалежну Україну.

Головними противниками візиту Папи Римського в Україну були РПЦ і, відповідно, УПЦ МП. Також УПЦ МП активно втручалася в політичне життя країни під час виборів Президента України 2004 р. на боці кандидата в Президенти В. Януковича. Вона влаштовувала хресні ходи, поширювала

Святослав Шевчук — глава Української греко-католицької церкви

політичну літературу, священники церкви брали участь в агітації серед мирян. Активну роль священники УПЦ МП відіграли в організації агресії Росії проти України у 2014 р.

ВИСНОВКИ

- Здобуття незалежності мало значний вплив на розвиток культури, який набув характеру національного відродження. Проте низка негативних явищ стримує розвиток.
- Приєднання до світового культурного простору спонукає до активних пошуків ефективної моделі освіти, розвитку науки. Значний науковий потенціал України дає змогу відігравати значну роль у розвитку світової науки.

Проте недофінансування і неувага до науки щороку зменшують ці можливості.

- За роки незалежності відродилося і активно розвивається церковно-релігійне життя, яке стало важливим елементом духовного і національного відродження України. У 2019 р. Українська православна церква здобула автокефалію.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Коли в Україні було вперше зроблено спробу запровадити 12-річну систему освіти? **2.** Які видатні пам'ятки нашої держави внесено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО? **3.** Хто став першим космонавтом незалежної України? **4.** Яка подія дала поштовх відродженню релігійного життя в Україні? **5.** Які релігійні конфесії існують у сучасній Україні? **6.** Участь у яких Олімпійських іграх була для українських спортсменів найуспішнішою?

 7. Які зміни відбулися в культурному житті України за роки незалежності? **8.** Чим зумовлені різкі зміни в розвитку освіти України за роки незалежності? Визначте основні напрями реформування системи освіти в Україні. **9.** Яким чином в Україні забезпечуються мовні та культурні права національних меншин? **10.** Які основні проблеми постають перед сучасною українською наукою? **11.** Які чинники найбільше впливають на розвиток культури на сучасному етапі? **12.** Що дало можливість Українській православній церкві отримати Томос?

 13. Охарактеризуйте умови розвитку культури за часів незалежності України. **14.** Охарактеризуйте

розвиток української науки за роки незалежності. **15.** Складіть перелік основних галузей науки, у яких українські вчені мають найвагоміші здобутки, і наведіть приклади. **16.** Назвіть здобутки України в космічній галузі. **17.** Складіть таблицю «Культура України на сучасному етапі».

Література	
Музика і театр	
Образотворче мистецтво	
Кінематограф	
Фестивалі, конкурси	

18. Обговоріть у групах. Визначте причини міжконфесійних конфліктів у незалежній Україні. **19.** Дайте характеристику змінам у релігійному житті України, що відбулися в умовах незалежності.

 20. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Яким має бути баланс між загальнонародським і національним у розвитку української культури?».

Практичне заняття. Зовнішні та внутрішні загрози суверенітету України в період гібридних війн

МЕТА: розкрити складові гібридної війни Росії проти України; розкрити особливості міжнародного становища України; визначити основні внутрішні загрози в умовах гібридної війни.

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті наведено на с. 253.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Підготувати презентацію на тему «Гібридна війна Росії проти України».
2. Підготувати факти та аргументи для панельної дискусії щодо внутрішніх і зовнішніх загроз під час гібридної війни.
3. Повторити матеріали параграфів розділу 6.

ХІД ЗАНЯТТЯ

---

1. Перегляньте та обговоріть декілька кращих презентацій.
2. Проведіть дискусію на тему «Внутрішні та зовнішні загрози для України під час гібридної війни з Росією».
Питання для дискусії
  - 1) Під час гібридної війни які загрози небезпечніші — внутрішнє протистояння чи зовнішнє збройне вторгнення?
  - 2) Якими є першочергові завдання влади в умовах гібридної війни?
  - 3) Наскільки дієвою зброєю в гібридній війні є пропаганда? Які межі її дії? Чи можуть бути ЗМІ більш дієвими, ніж зброя?
  - 4) Наскільки дієвою є міжнародна підтримка України в протистоянні з Росією? Що впливає на зміну обсягів цієї підтримки?
3. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Узагальнення знань за розділом 6. Творення нової України

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 6. Творення нової України

Основні дати та події

1945 — початок 1950-х рр. — період відбудови

16 серпня 1945 р. — договір між СРСР та Польщею про радянсько-польський кордон

Осінь 1945 — весна 1946 р. — «велика блокада»

Березень 1946 р. — рішення Львівського (неканонічного) собору УГКЦ про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив із Римом і підпорядкування греко-католиків РПЦ

1946 р. — запуск першого в УРСР і СРСР атомного реактора

1946 р. — схвалення плану четвертої п'ятирічки — «п'ятирічки відбудови»

1946—1947 рр. — масовий штучний голод в Україні

1946—1953 рр. — «ждановщина»

Лютий 1947 р. — підписання делегацією УРСР мирних договорів із союзниками Німеччини (Італія, Румунія, Угорщина, Фінляндія)

Березень—липень 1947 р. — операція «Вісла»

1947 р. — грошова реформа, скасування карткової системи

21 жовтня 1947 р. — операція «Захід»

1947—1948 рр. — репресії проти біологів (генетиків), кібернетиків та інших вчених

1948—1949 рр. — УРСР є непостійним членом Ради Безпеки ООН

1948—1950 рр. — виготовлення під керівництвом С. Лебедева першої в Європі цифрової обчислювальної машини

Серпень 1949 р. — приєднання Мукачівської єпархії УГКЦ до РПЦ

1949 р. — зміна державних символів УРСР

5 березня 1950 р. — загибель Р. Шухевича

1950 р. — завершення колективізації на західно-українських землях

1951 р. — обмін прикордонними ділянками між Польщею і УРСР, остаточне визначення західного кордону УРСР

5 березня 1953 р. — смерть Й. Сталіна, початок десталінізації

1953—1954 рр. — зміна партійно-державного керівництва в УРСР

Лютий 1954 р. — передача Кримської області до складу УРСР

1954 р. — початок освоєння цілинних земель

1955 р. — стаття О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність»

Лютий 1956 р. — XX з'їзд КПРС; доповідь М. Хрущова «Про "культ особи" та його наслідки»

30 червня 1956 р. — постанова ЦК КПРС «Про подолання "культу особи" та його наслідків»

1956 р. — створення Міністерства культури УРСР

24 грудня 1957 р. — звільнення О. Кириченка з посади першого секретаря ЦК КПУ; обрання на цю посаду М. Підгорного

1957 р. — запровадження системи раднаргоспів; початок масового житлового будівництва

1958 р. — запровадження обов'язкового 8-річного навчання

1958 р. — ліквідація МТС

1958—1961 рр. — Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)

Квітень 1959 р. — ухвалення Закону УРСР «Про зміцнення зв'язку школи із життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР», за яким вивчення української мови здійснювалося за бажанням батьків учнів

1959 р. — адміністративне запровадження в сільському господарстві вирощування кукурудзи без урахування природно-кліматичних та інших умов

1960 р. — утворення клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві

1960 р. — створення республіканських раднаргоспів в УРСР

Друга половина 1960-х рр. — економічна реформа («косигінська реформа»)

Жовтень 1961 р. — ухвалення XXII з'їздом КПРС нової Програми партії, у якій зазначалося, що «сучасне покоління радянських людей житиме при комунізмі»

1961 р. — грошова реформа і СРСР

Липень 1963 р. — звільнення пленумом ЦК КПУ від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного; призначення на цю посаду П. Шелеста

1963 р. — республіканська конференція з питань культури української мови

14 жовтня 1964 р. — усунення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС; обрання на цю посаду Л. Брежнєва

20 листопада 1964 р. — пленум ЦК КПРС скасував реформи М. Хрущова щодо перебудови партії і об'єднав промислові й сільськогосподарські комітети в єдині органи

1964 р. — запровадження пенсій для колгоспників

1964—1967 рр. — діяльність дисидентської організації Український національний фронт (УНФ)

1964—1982 рр. — період «застою»

Квітень 1965 р. — демонстрація у Львові під час судового процесу над братами Б. і М. Горинями

Серпень-вересень 1965 р. — перша велика хвиля арештів інтелігенції (дисидентів), працівників культури України (брати Б. і М. Горині, П. Заливаха, С. Караванський, В. Мороз, М. Осадчий, А. Шевчук та інші)

4 вересня 1965 р. — маніфестація проти арештів української інтелігенції в кінотеатрі «Україна» в Києві

Вересень—грудень 1965 р. — праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

1966—1970 рр. — восьма «золота» п'ятирічка

Квітень 1968 р. — протест 139 діячів України проти арештів і утисків української культури. Лист творчої молоді Дніпропетровська проти зросійщення

Червень 1969 р. — Відкритий лист українських політ'язнів (М. Горинь, І. Кандиба, Л. Лук'яненко) до Комісії з охорони прав людини в ООН про жорстокість щодо політ'язнів

Січень 1970 р. — судовий процес над ініціаторами листа молоді Дніпропетровська (І. Сокульський, М. Кульчицький, В. Савченко)

1970 р. — початок нелегального виходу опозиційного журналу «Український вісник» (редактор В. Чорновіл)

Січень—травень 1972 р. — друга велика хвиля арештів інтелігенції України (В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, О. Романюк, Н. Світлична, Ю. Шухевич та інші)

25 травня 1972 р. — звільнення П. Шелеста від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ; обрання на цю посаду В. Щербицького

9 жовтня 1976 р. — заснування Української Гельсінської групи (УГГ) на чолі з М. Руденком

1978 р. — запровадження обов'язкової загальної середньої освіти

19—20 квітня 1978 р. — ухвалення останньої Конституції УРСР

1982 р. — прийняття Продовольчої програми СРСР 1982—1990 рр.; створення агропромислових комплексів (АПК)

1985—1991 рр. — період «перебудови» в СРСР

26 квітня 1986 р. — Чорнобильська катастрофа

Січень 1987 р. — пленум ЦК КПРС «Про перебудову і кадрову політику»

Червень 1987 р. — пленум ЦК КПРС «Про докорінну перебудову управління економікою»

18 червня — 1 липня 1988 р. — XIX Всесоюзна конференція КПРС

1988 р. — святкування 1000-ліття прийняття християнства на Русі

1989 р. — всесоюзний перепис населення

Березень 1989 р. — вибори народних депутатів СРСР на альтернативній основі

Травень-червень 1989 р. — I З'їзд народних депутатів СРСР

Липень 1989 р. — загальноукраїнський страйк шахтарів

8—10 вересня 1989 р. — Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову

Жовтень 1989 р. — прийняття Верховною Радою УРСР Закону «Про мови в Українській РСР»

1989—1991 рр. — формування багатопартійної системи в Україні

Березень 1990 р. — вибори до Верховної Ради УРСР на альтернативній основі

16 липня 1990 р. — прийняття Декларації про державний суверенітет України

23 липня 1990 р. — обрання Головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчука

3 серпня 1990 р. — Закон УРСР «Про економічну самостійність»

2—17 жовтня 1990 р. — «революція на граніті»

Лютий 1991 р. — ухвалення постанови Верховної Ради УРСР про відновлення автономії Криму

17 березня 1991 р. — Всесоюзний референдум про подальшу долю СРСР

19—21 серпня 1991 р. — спроба державного перевороту в СРСР

24 серпня 1991 р. — ухвалення Акта проголошення незалежності України

1 листопада 1991 р. — прийняття Декларації прав національностей України

1 грудня 1991 р. — підтвердження Акта проголошення незалежності України на Всеукраїнському референдумі. Вибори Президента України. Перемога Л. Кравчука

6 грудня 1991 р. — прийняття Закону «Про Збройні Сили України»

1991 р. — прийняття Закону України «Про свободу совісті та релігійних організацій»

1992 р. — запровадження багаторазових купонокарбованців; вихід із рублевої зони; створення Української православної церкви Київського патріархату

Липень 1993 р. — схвалення Верховною Радою України «Основних напрямів зовнішньої політики України»

19 жовтня 1993 р. — прийняття Воєнної доктрини України

1993—1994 рр. — період гіперінфляції

Січень 1994 р. — підписання Україною угоди про ліквідацію ядерної зброї

27 березня 1994 р. — позачергові вибори до Верховної Ради України

Червень-липень 1994 р. — позачергові вибори Президента України; перемога Л. Кучми

8 червня 1995 р. — прийняття Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України

9 листопада 1995 р. — набуття членства України в Раді Європи

1995 р. — похорон патріарха Володимира

28 червня 1996 р. — прийняття Конституції України

1996 р. — запровадження в Україні власної грошової одиниці — гривні

31 травня 1997 р. — Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (у грудні 2018 р. не був продовжений)

29 березня 1998 р. — вибори народних депутатів України за змішаною виборчою системою

1999 р. — вибори Президента України; перемога Л. Кучми

16 квітня 2000 р. — Всеукраїнський референдум за народною ініціативою

Зима-весна 2001 р. — політична криза, «касетний скандал»

5—14 грудня 2001 р. — Всеукраїнський перепис населення

2001 р. — запровадження 12-річної освіти в загальноосвітніх закладах і 12-бальної системи оцінювання

31 березня 2002 р. — вибори народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих рад

Травень 2002 р. — заява України про бажання вступити до НАТО

2002 р. — прийняття Верховною Радою України Закону «Про вищу освіту»

2003 р. — конфлікт України та Росії навколо острова Тузла

Жовтень—грудень 2004 р. — вибори Президента України; перемога В. Ющенка

Листопад-грудень 2004 р. — «помаранчева революція»

2005 р. — визнання за Україною статусу країни з ринковою економікою

2005—2006, 2008—2009 рр. — «газові війни» Росії проти України

Березень 2006 р. — вибори до Верховної Ради України

28 листопада 2006 р. — прийняття Верховною Радою Закону «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні»

2007 р. — дострокові вибори до Верховної Ради України

2008 р. — вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ)

2008—2009 рр. — економічна криза

2010 р. — вибори Президента України; перемога В. Януковича

22 листопада — 3 грудня 2010 р. — Податковий Майдан

3 липня — 8 серпня 2012 р. — Мовний Майдан

28 жовтня 2012 р. — вибори до Верховної Ради України

Листопад 2013 — лютий 2014 р. — Революція Гідності

20 лютого 2014 р. — початок прямої збройної агресії Росії проти України

Березень 2014 р. — окупація Криму Росією

Квітень 2014 р. — початок проведення антитерористичної операції (АТО) на сході України

25 травня 2014 р. — позачергові вибори Президента України; перемога П. Порошенка

Вересень 2014 р. — укладення перших Мінських домовленостей

2014 р. — укладення Угоди про асоціацію України з ЄС

Січень 2015 р. — укладення других Мінських домовленостей

14 жовтня 2015 р. — підписання указу про створення Національної ради з питань антикорупційної політики

30 квітня 2018 р. — завершення АТО, початок Операції Об'єднаних сил (ООС)

25 листопада 2018 р. — атака російського флоту проти українських кораблів, полонення українських моряків

15 грудня 2018 р. — об'єднавчий Собор, створення єдиної Православної церкви України

6 січня 2019 р. — надання Томосу православної церкви в Україні

7 лютого 2019 р. — Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)»

31 березня 2019 р. — вибори Президента України; перемога В. Зеленського

21 липня 2019 р. — дострокові вибори до Верховної Ради України

Основні поняття й терміни

Абстракціонізм — напрям у мистецтві, прибічники якого відмовилися від наближеного до дійсності зображення форм у живописі та скульптурі.

Амністія — повне або часткове звільнення від покарання та його правових наслідків, пом'якшення покарання, а також зняття судимості з осіб, що відбули покарання.

Асоціація — добровільне об'єднання для досягнення спільної мети на засадах взаємовигідної співпраці за умови збереження самостійності, правової та майнової незалежності її членів.

Атеїзм — заперечення віри в існування Бога.

Безвізовий режим — статус, що дозволяє громадянам однієї країни вільно перетинати міждержавні кордони інших країн без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу (візи).

«Буржуазний націоналізм» — традиційний термін комуністичного режиму, який використовували щодо національно свідомих представників радянських республік та інших держав.

«Велика блокада» — каральна акція радянської влади в Західній Україні, що відбувалася з 1945 до весни 1946 р., під час якої радянські війська блокували райони дій УПА.

Відбудова — відновлення зруйнованого господарства.

«Відлига» — неофіційна публіцистична назва періоду в історії СРСР після смерті Й. Сталіна. Поняття «відлига» походить від однойменної повісті радянського письменника І. Еренбурга. Із цим періодом пов'язане перш за все засудження «культу особи» Й. Сталіна.

«Відплив умів» — процес масової міграції, під час якої з країни або регіону від'їжджають фахівці, вчені й кваліфіковані робітники через політичні, економічні, релігійні або інші причини.

Військово-промисловий комплекс — сукупність підприємств та організацій держави, що виготовляють озброєння й військову техніку для потреб власних збройних сил, а також на експорт.

Воєнний злочин — поняття в міжнародному праві, яке об'єднує групу серйозних порушень правил ведення бойових дій та норм і принципів міжнародного гуманітарного права, що вчиняють умисно або через грубу необережність.

Волонтерський рух — добровільна благодійна суспільнокорисна діяльність із реалізації певних про-

ектів, яка здійснюється окремими людьми або організаціями. Виник стихійно з початком агресії Росії проти України в Криму і на Донбасі. Поступово набув організаційних форм і став потужним чинником стримування агресії, реформування українського війська та державних інституцій, формування громадянського суспільства.

Всесвітня рада миру — вищий постійний орган світового руху прибічників миру, створений у 1950 р.

Гібридна війна — дії однієї держави проти іншої з метою зробити її внутрішньо вразливою для здійснення агресії.

«Гласність» — суто радянський термін, який увійшов в іноземні мови без перекладу. Політика партійно-радянського керівництва у сфері інформації в умовах відсутності свободи преси, яка передбачала подання населенню ідеологічно спрямованої дозованої інформації про злочини в історії СРСР і невинних жертв цих злочинів. Також «гласність» мала створити уявлення про начебто відкритість функціонування партійно-державних органів влади, відновити довіру до них населення. «Гласність» знайшла свій вияв у бурхливому розквіті публіцистики, поверненні забутих імен, висвітленні «білих плям» історії тощо. Усе це суттєво вплинуло на свідомість народу, стало поштовхом до боротьби за демократію і незалежність.

Глобальні проблеми людства — комплекс проблем і ситуацій, що зачіпають життєві інтереси всіх народів світу, характеризуються динамізмом і потребують для свого розв'язання колективних зусиль світової громадськості (екологічні проблеми, гонка озброєнь, хвороби тощо). Від їх вирішення залежать подальший прогрес людства та збереження цивілізації.

Голод 1946—1947 рр. — масовий штучний голод, організований керівництвом Комуністичної партії та урядом СРСР; масова загибель людей від голоду на території УРСР, спричинена зумисними діями сталінської влади.

ГУТАБ (рос. ГУЛАГ) — Головне управління виправно-трудова таборів, трудових поселень і місць утримання, що існувало в СРСР у 1934—1956 рр.

Декомунізація — система заходів, теоретична і практична діяльність, спрямовані на звільнення від впливу та наслідків комуністичної ідеології в усіх сферах суспільного життя.

Депопуляція — вимирання населення певного регіону або країни, що відображається в переважанні показників смертності над показниками народжуваності.

Депортація — примусове виселення з місця постійного проживання особи, групи осіб або народу, визнаних владою соціально небезпечними.

«**Держава добробуту**» — модель державного розвитку в індустріально розвинених країнах, яка передбачає досягнення високого рівня життя. Для неї характерні передусім масове споживання і соціальний захист. Її становлення в країнах Заходу припадає на кінець 1940-х — 1950-ті рр., а розквіт — на 1960-ті — початок 1970-х рр.

Державотворчий процес — процес формування й становлення основних інститутів влади, їх конституційне оформлення, визначення національних інтересів.

Десталінізація — процес ліквідації найбільш одіозних проявів сталінського режиму, що відбувся в СРСР після смерті Й. Сталіна (у період хрущовської «відлиги»). Здійснювалася непослідовно і мала обмежений характер.

Дефіцит (товарний) — перевищення сукупного попиту над сукупною пропозицією.

Дефолт — неспроможність юридичної особи або держави повністю або частково виконати свої боргові зобов'язання.

Децентралізація — система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління; скасування або послаблення централізації.

Дисиденти (від латин. — незгодні) — термін, який спочатку західні, а потім радянські засоби масової інформації із середини 1970-х рр. застосовували до осіб, які відверто заперечували офіційні доктрини в тих або інших сферах суспільного життя СРСР.

Дисидентський рух в УРСР — складова частина руху опору тоталітарній системі в СРСР, що стихійно виник у період хрущовської «відлиги».

Діаспора — об'єднання людей однієї національності, які проживають за межами країни свого походження, за межами своєї історичної батьківщини. Під східною українською діаспорою розуміють поселення українців у республіках колишнього Радянського Союзу, під західною — поселення українців у Європі, Америці, Австралії.

Доктрина — філософська, політична або правова теорія, релігійна концепція, вчення, система уявлень, керівний теоретичний або політичний принцип.

Екзит-пол — вибіркоче репрезентативне опитування виборців на виході з виборчих дільниць.

Екстенсивний шлях розвитку — спосіб збільшення обсягів виробництва завдяки кількісному приросту всіх елементів продуктивних сил за незмінного рівня технічної основи виробництва.

Етнічна чистка — політика, спрямована на насильницьке вигнання з певної території осіб іншої етнічної групи. Може відбуватися в різних формах: масове переселення етнічних груп, примус до еміграції і депортація. Генеральна Асамблея ООН визнала етнічну чистку однією із форм геноциду.

Євроінтеграція — процес входження держави до європейських структур, уніфікація і гармонізація внутрішнього життя, законодавства, стандартів відповідно до норм, що існують у країнах ЄС.

Євромайдан — масштабні акції протесту кінця 2013 — початку 2014 р. Поштовхом до протестів стала відмова уряду від європейського курсу, який асоціювався в українців із реформуванням країни й поліпшенням рівня життя. Спроба уряду силою розігнати Євромайдан спричинила Революцію Гідності, результатом якої стало усунення В. Януковича від влади.

«**Ждановщина**» — радянська культурна доктрина, розроблена секретарем ЦК ВКП(б) Андрієм Ждановим у 1946 р.

Заангажованість — вимушені дії представника неполітичної сфери діяти в руслі певної ідеології, доктрини, політичного курсу.

«**Застій**» — назва одного з останніх періодів існування радянської економічної і політичної системи. Офіційна назва цього періоду в радянській пропаганді — «розвинений соціалізм».

Злочини проти людства — найбільш ненависні злочини, що мають серйозний руйнівний вплив на людську гідність, принижують та спричиняють деградацію людської особистості (за визначенням у пояснювальній записці до Римського статуту Міжнародного кримінального суду). До них належать убивства, масове знищення людей, тортури, політичне, расове або релігійне переслідування тощо.

Зросійщення (росіянізація, русифікація) — сукупність дій та заходів царського, а пізніше радянського уряду в національних регіонах і неросійських республіках СРСР, спрямованих на звуження сфери використання й витіснення національних мов,

культури, історії з одночасним висуванням на провідні позиції російської мови, культури та історії.

Історична пам'ять — сукупність історичних повідомлень, міфів, суб'єктивних вражень про події минулого, які передає народ від покоління до покоління.

Історичний період — етап політичного, соціально-економічного й культурного розвитку людства, що характеризується певними подіями, явищами, процесами тощо.

Історія Новітнього часу — сучасний період всесвітньої історії, що охоплює події ХХ — початку ХХІ ст.

«Кіборги» — біологічний організм, що містить механічні або електронні компоненти. Так назвали захисників Донецького аеропорту сепаратисти. Ця назва поширилася і закріпилася за українськими бійцями Збройних Сил України і добровольчих формувань, які були учасниками оборони Донецького аеропорту (2014—2015 рр.).

Командно-адміністративна економіка — система управління економікою країни, у якій вирішальна роль належить командно-адміністративним методам, а влада зосереджується в руках вищого бюрократичного апарату.

Космополітизм — у радянському розумінні: ідеологія, яка проповідує байдуже ставлення до свого народу, своєї батьківщини, відмову від національних традицій і культур, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет; у сучасному розумінні: ідеологія, яка надає першість загальнолюдським цінностям над національними.

Конституція — політичний нормативно-правовий акт держави, який закріплює основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, права та обов'язки громадян; засіб політичного управління суспільством, юридична база всього законодавства держави, основа наукових розробок у сфері права, найважливіше джерело права. Конституції України як Основному Закону держави властиві підвищена стабільність та особливості правового статусу: вона має найвищу юридичну силу, є основою для прийняття інших нормативних актів держави.

«Культ особи» — безмірне звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, яка посідає найвище становище в політичній або релігій-

ній ієрархії, надмірне перебільшення заслуг, функцій та ролі лідера.

«Лисенківщина» — політична кампанія з переслідування вчених-генетиків, заперечення генетики як науки і тимчасова заборона генетичних досліджень у СРСР. Надовго загальмувала розвиток цього напрямку досліджень.

Лібералізація — у широкому розумінні: пом'якшення державного контролю над різними сферами суспільного життя: політикою, економікою, пресою тощо.

Люстрація — законодавча заборона діям високого рангу, які скомпрометували себе співпрацею зі злочинним режимом, упродовж певного часу або довічно працювати на державній службі.

Меморандум — буквально означає: «те, про що слід пам'ятати». Дипломатичний документ із детальним викладом фактичного або юридичного боку того чи іншого важливого питання.

Модернізація — оновлення, узгодження чогось відповідно до сучасних вимог із метою досягнення нового якісного стану.

Науково-технічна революція (НТР) — якісний стрибок у розвитку продуктивних сил, перебудова технічних основ матеріального виробництва шляхом перетворення науки на провідний чинник виробництва, у результаті якого відбувається трансформація індустріального суспільства в постіндустріальне.

Нафтотрейдер — особа або компанія, що займається оптовою торгівлею нафтою.

Неформали — загальна назва представників різних субкультурних молодіжних рухів у СРСР 1960—1980-х рр., а також на сучасному пострадянському просторі. Назва «неформали» виникла на протигагу «формальним» об'єднанням, які були дозволені владою.

«Нормандська четвірка» — дипломатична група високопоставлених представників чотирьох країн: Німеччини, Росії, України й Франції щодо врегулювання ситуації на сході України з питань виконання Мінських домовленостей.

Обмін населенням — взаємне добровільне переселення на територію іншої держави представників певних груп населення відповідно до міждержавних домовленостей.

Окупована територія — територія, яка юридично належить певній державі, має міжнародне визнання,

але анексована військами держави-агресора або представниками сепаратистських рухів, терористичних організацій.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) — міжнародна організація, створена для підтримання миру й безпеки у світі та розвитку співробітництва між державами.

Операція «Вісла» — військово-адміністративна операція, що по суті була етнічною чисткою, здійснена в 1947 р. за домовленістю партійно-державного керівництва Польщі, СРСР та Чехословаччини. Полягла в депортації українців із їхніх етнічних територій у складі Польщі на території в західній частині польської держави, що до 1945 р. належали Німеччині, із метою обмежити підтримку українського підпілля місцевим населенням.

Операція «Захід» — примусове переселення населення Західної України (за винятком Закарпаття), здійснене 21 жовтня (у деяких місцях тривала до 26 жовтня) 1947 р. радянською владою з метою послаблення українського визвольного руху в краї.

Партійна (партійно-державна) номенклатура — привілейована правляча верства, еліта, «політичний клас», відносно закрита соціальна група в країнах соціалістичного суспільства. У науковий обіг цей термін запровадив югославський політичний діяч, письменник і дисидент М. Джилас.

«Перебудова» — загальна назва сукупності політичних та економічних реформ, що проводили в СРСР у 1985—1991 рр. Складові цієї політики у внутрішньополітичній сфері — «гласність» та «широка демократія», в економіці — запровадження елементів ринкових відносин, у зовнішній політиці — нормалізація відносин із країнами Заходу.

Політична нація — суверенна спільнота громадян певної держави незалежно від етнічного походження.

Постіндустріальне суспільство — суспільство, в економіці якого переважає інноваційний напрям розвитку (постійне технічне вдосконалення) із високоефективною промисловістю, індустрією знань, конкуренцією в усіх видах економічної та іншої діяльності, а також більш високою часткою населення, зайнятого у сфері послуг, ніж у промисловому виробництві.

Права і свободи людини — соціальні можливості людини, обумовлені економічними й культурними чинниками життя суспільства, законодавчо закріплені державою.

Правозахисний рух в УРСР у 1960—1980-х рр. — складова дисидентських рухів в Україні; його діяльність передусім була спрямована на захист прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР, — свободи слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій тощо.

«Прихватування» — умовна назва; придбання державної власності у процесі приватизації незаконним шляхом або за навмисно заниженою ціною.

Раднаргопси (ради народного господарства) — державні органи територіального планування й управління промисловістю УРСР та СРСР, що існували в 1918—1931 і 1957—1964 рр.

Реабілітація — заходи з відновлення доброго імені й прав осіб, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності, як за життя, так і після їхньої смерті.

Репатріант — особа, яка через економічні, соціальні або особисті причини добровільно переселяється до країни свого громадянства або походження з метою постійного проживання.

Репатріація — повернення на батьківщину з поновленням у громадянських правах військовополонених і цивільних осіб, які під час війни опинилися за її межами. Термін має особливий політичний зміст, коли його застосовують щодо повернення політемігрантів до країни походження.

Реприватизація — процес, зворотний приватизації, що полягає в повторній приватизації після повернення в державну власність раніше приватизованого об'єкта.

«Розвинений соціалізм» — ідеологема, запроваджена в життя з метою приховати провал програмової мети КПРС — «побудови матеріально-технічної бази комунізму». Термін використовували для не визначеного в часі періоду переходу до комунізму.

«Самвидав» — невідконтрольний державі засіб поширення позацензурної літератури в Україні в 1960—1980-х рр.; створення та поширення відмінних від настанов офіційної ідеології оригінальних публіцистичних, а також прозових та поетичних творів, у яких зображувалися деформації радянського суспільства. Українська інтелігенція вважала його своєрідною формою реалізації гарантованої Конституціями СРСР та УРСР свободи слова та «інтелектуального» опору комуністичному режиму.

Світова організація торгівлі (СОТ) — провідна міжнародна економічна організація, створена в 1948 р., членами якої є 159 країн світу. На частку цих країн припадає понад 96 % обсягів світової торгівлі; її функціями є встановлення правил міжнародної системи торгівлі та вирішення спірних питань між країнами-членами, що підписані під близько 30 угодами організації.

Системна криза — криза базових цінностей, на яких побудована певна модель розвитку.

Соціалізація — процес засвоєння людиною системи цінностей, норм і зразків поведінки, обов'язкових у певному суспільстві, а також навичок, які дають їй змогу увійти у світ суспільних відносин, що здійснюються під впливом середовища, інших осіб і виховних установ.

Спецпоселення — місце примусового утримання окремих категорій населення та представників народів, які радянська влада вважала політично небезпечними або ворожими. В основі режиму спецпоселення було насильницьке переселення з місць проживання до спеціально визначених місцевостей із подальшою забороною їх залишати під загрозою покарання й обмеження в громадянських правах.

«Тітушки» — термін, що виник у травні 2013 р. спочатку для позначення молодих людей, яких негласно використовували в політичних цілях як найманців для організації провокацій, бійок, інших акцій із застосуванням фізичної сили. Термін «тітушки» походить від прізвища спортсмена з Білої Церкви Вадима Тітушка, який 18 травня 2013 р. в Києві брав участь у бійках проти опозиції і напав на журналістів. Напад було знято фотокореспондентами, що й стало основним доказом його вини в суді. Хоча В. Тітушка й було засуджено, це не зупинило в подальшому використання «тітушок» у боротьбі проти опозиції.

Томос — церковний документ. Раніше томоси були указами, які видавали з різних причин, але в остан-

ні кілька століть томосом називають декларації визнання незалежності церкви того чи іншого регіону. Саме на підставі томосу нова церква формує власний статут — церковну конституцію.

«Тушки» — принизлива назва депутатів, які обиралися за списками одних партій, а в парламенті приєдналися до їх опонентів.

Український екзархат РПЦ — церковна адміністративна одиниця Московського патріархату на території України.

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ) — об'єднання діячів українського правозахисного руху, створене в Україні 9 листопада 1976 р.

Формалізм — напрям у літературі та мистецтві, який визнає пріоритетність зовнішньої форми над змістом творчості.

«Цеховик» — підпільний підприємець у СРСР, який організував виробництво дефіцитних у країні товарів широкого споживання. Сировину для виробництва брали з неврахованих ресурсів державних підприємств, готову продукцію реалізовували через ринки або державну систему торгівлі за підробними документами. Діяльність «цеховиків» переслідували державні каральні органи — Відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності (рос. ОБХСС).

«Шістдесятники» — опозиційний владі рух творчої молоді, що сповідувала нові, відмінні від офіційної комуністичної ідеології думки й прагнула оновлення радянського режиму шляхом реформ.

«Шокова терапія» — система заходів для стабілізації економіки та становлення ринкових відносин, які передбачають лібералізацію цін, фінансово-кредитної сфери, зовнішньоекономічної та інших видів діяльності, використання монетаристських методів регулювання економіки, скорочення державних витрат на соціальні потреби.

Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковою літературою

Як працювати з параграфом підручника

1. Повністю прочитайте параграф, щоб скласти загальне уявлення про його зміст.
2. Опрацюйте історичні документи до параграфа. З'ясуйте значення слів і термінів, які вам незрозумілі. Зверніть особливу увагу на виділені дані, імена, поняття, висновки тощо.
3. Складіть розгорнутий план до параграфа — він полегшить підготовку до уроку.
4. Спробуйте пов'язати матеріал параграфа з інформацією, яку ви отримали на уроці.
5. Якщо в тексті є посилання на зміст вивчених раніше параграфів, перегляньте їх.
6. Якщо після опрацювання параграфа у вас виникають питання або ви не згодні з наведеним тлумаченням деяких понять, оцінкою подій тощо, зверніться до додаткової літератури.
7. Для того щоб зрозуміти, чи добре ви засвоїли матеріал параграфа, спробуйте викласти його зміст, не користуючись підручником. Можна переказувати параграф, спершу спираючись на складений план, а потім без нього.
8. Підготуйте відповіді на запитання до параграфа та виконайте завдання.

Як скласти план

1. Уважно прочитайте текст, до якого вам треба скласти план.
2. Виберіть із нього лише той матеріал, який відповідає темі плану.
3. Поділіть текст на логічно завершені частини, знайдіть у кожній із них головну думку, чітко сформулюйте та запишіть її.
4. Дайте назви частинам тексту.
5. Перш ніж записати план у зошит, перевірте, чи всі основні ідеї тексту знайшли в ньому відображення.

Як скласти тези

Тези — коротко сформульовані основні положення статті, есе, повідомлення, доповіді.

1. Прочитайте текст, до якого вам необхідно скласти тези.
2. Поділіть текст на логічно завершені частини та дайте їм назву, тобто складіть план.
3. Знайдіть у тексті основні положення, які коротко розкривають пункти плану, та запишіть їх.

Як працювати з історичним документом

1. З'ясуйте походження документа.
  - 1) Хто його автор (авторка)?
  - 2) За яких історичних обставин з'явився документ?
  - 3) Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником (сучасницею), оцінка події дослідником (дослідницею), законодавчий акт тощо)?
2. З'ясуйте, які завдання до документа вам слід виконати і що для цього потрібно (якщо документ має поглибити ваші знання про якийсь історичне явище, подію чи особу, пригадайте, що вам уже відомо про це).
3. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.
4. Виконайте завдання до документа. Якщо ви не можете цього зробити, уважно й повільно прочитайте текст ще раз, звертаючи увагу на зміст окремих речень.

Як скласти повідомлення

1. Прочитайте в підручнику матеріал, за яким вам треба підготувати повідомлення.
2. Доберіть літературу, яка вам знадобиться під час роботи, та опрацюйте її.
3. Складіть план своєї розповіді.
4. За планом запишіть зміст повідомлення або складіть його тези.
5. Продумайте, який ілюстративний матеріал доцільно використати.
6. Під час виступу з повідомленням намагайтеся говорити правильно, чітко й виразно.

Як написати есе

1. Опрацюйте теоретичний матеріал за темою.
2. З'ясуйте для себе особливості заявленої теми есе.
3. Продумайте, у чому може полягати актуальність теми.
4. Виділіть ключову тезу й визначте свою позицію щодо неї.
5. Складіть план у вигляді тез, сформулюйте думки та ідеї, що виникли у вас із приводу теми.
6. Напишіть есе в чорновому варіанті, дотримуючись оптимальної структури.
7. Проаналізуйте зміст написаного.
8. Перевірте стиль і грамотність, композиційну побудову есе, логічність і послідовність викладеного.
9. Внесіть необхідні зміни й напишіть остаточний варіант.

Правила проведення дискусії

Дискусія — обговорення будь-якого суперечливого питання, проблеми, у процесі якого стикаються різні точки зору.

1. Необхідно критикувати ідеї, а не людей, що їх висловлюють.
2. Мета дискусії полягає не в тому, щоб визначити переможця, а в тому, щоб дійти згоди.
3. Усі учасники дискусії мають бути залучені до обговорення питань.
4. Кожен учасник дискусії має рівні права й можливість висловити свою думку.
5. Виступи відбуваються організовано за дозволом ведучого.
6. Будь-яка точка зору підлягає обговоренню.
7. Упродовж дискусії її учасники під впливом фактів та аргументів можуть змінювати свою позицію.
8. Під час дискусії необхідно підбивати проміжні й остаточні підсумки.

Як підготувати навчальний проект

Навчальний проект — самостійне ґрунтовне вивчення певної проблеми з наступною презентацією результатів своєї роботи. Різновиди навчальних проектів: практико-орієнтовані, дослідницькі, інформаційні, творчі, рольово-ігрові.

Етапи роботи над проектом:

1. Підготовка до роботи над проектом.
2. Вибір теми проектною роботи.
3. Визначення мети й завдань.
4. Пошук інформації різними способами.
5. Виконання завдань проекту.
6. Підготовка до захисту проекту.
7. Презентація (захист) проекту.
8. Аналіз результатів проектною роботи.

Як скласти історичний портрет

1. Напишіть, як відбувалося становлення особистості історичного діяча (діячки).
  - 1) Укажіть ім'я та прізвище історичного діяча (діячки). Де й коли він (вона) народився(-лася)?
  - 2) Де і в яких умовах він (вона) жив(-ла), зростав(-ла), виховувався(-лася)?
  - 3) Як формувалися його (її) погляди?
2. Визначте особисті якості й риси характеру історичного діяча (діячки).
  - 1) Як особисті якості й риси характеру діяча (діячки) впливали на його (її) діяльність?
  - 2) Які з його (її) особистих якостей вам подобаються, а які — ні?
3. Охарактеризуйте діяльність історичного діяча (діячки).
  - 1) Якими були основні заняття, справи його (її) життя?
  - 2) Які успіхи й невдачі його (її) супроводжували?
  - 3) Які верстви населення підтримували його (її) діяльність, а які — ні? Чому?
  - 4) Хто був його (її) оппонентами, а хто — противниками? Чому?
  - 5) Якими були наслідки його (її) діяльності: для сучасників; для нащадків?
4. Висловіть ваше особисте ставлення до історичного діяча (діячки).
  - 1) Які почуття викликає у вас його (її) діяльність?
  - 2) Як ви ставитеся до засобів і методів його (її) діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Як порівнювати різноманітні оцінки історичних явищ

1. Визначте сутність кожної оцінки історичної події або явища.
2. Спробуйте з'ясувати, на що спирався автор, даючи свою оцінку, і визначте об'єктивність його висновків.
3. Проаналізуйте наведені аргументи та логіку наведених доказів.
4. Зробіть свій вибір на користь однієї з наведених оцінок і поясніть, чому ви посіли саме таку позицію.

Як аналізувати зміст плаката (карикатури)

1. Що зображено на плакаті (карикатурі)?
2. Де, коли і ким створено плакат (карикатуру)?
3. Якими художніми засобами користувався автор для впливу на глядача?
4. Яку політичну позицію відображає зміст плаката (карикатури)?
5. До чого спонукає глядача зміст зображеного?
6. Із якою історичною подією або процесом пов'язаний зміст плаката (карикатури)?
7. Яку інформацію про зображену історичну подію або процес можна отримати за плакатом (карикатурою)?
8. Як ви вважаєте, чи вдалося автору плаката (карикатури) досягти поставленої мети?

Як проводити інтерв'ювання

Основним методом збору матеріалів з усної історії є інтерв'ю. Дослідник, який його проводить, називається **кореспондентом**, а особа, у якої беруть інтерв'ю, — **респондентом**.

1. Проведіть попередню роботу з респондентом, заздалегідь ознайомте його із запитаннями, щоб він зміг пережити первинну емоційну оцінку, продумати свою відповідь.
2. Створіть емоційний фон розповіді, змалюйте можливу аудиторію читачів, для яких створюється текст так, щоб респондент був натхненний важливістю поставленого перед ним завдання й намагався максимально відповідати вимогам кореспондента.
3. Складіть опитувальник так, щоб запитання побічно перекривали одне одного й тим самим дозволяли перевірити ступінь щирості та об'єктивності розповіді респондента.
4. Для опитування використовуйте аудіотехніку, однак це не має бути нав'язливим. Найкраще підійде невеликий диктофон, щоб респондент не відчував себе скутим перед мікрофоном або камерою.
5. Під час бесіди ставте не навідні, а уточнюючі запитання. Уникайте нав'язування респонденту певних оцінок, але стежте, щоб кожен факт, що ним згадується, був зрозумілим.
6. У ході розшифровки інтерв'ю позначте паузи, особливості реакції респондента, буквально відтворюйте всі його слова й вирази, не піддаючи текст навіть граматичному редагуванню.
7. Під час розшифровки вкажіть дату запису; дату розшифровки; прізвище того, хто робив запис і розшифровку; прізвище, ім'я, по батькові респондента, дату його народження й домашню адресу.
8. До аудіофайла додайте текстовий файл інтерв'ю.

(Складено за матеріалами: europsyhistory.woldpress.com)

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті

1. З'ясуйте назву теми та мету практичного заняття.
2. Повторіть матеріал, який необхідно пригадати для роботи на практичному занятті.
3. Відповідно до вказівок учителя виконайте завдання для підготовки до практичного заняття.
4. До заняття опрацюйте наведені в підручнику джерела (рубрика «Документи розповідають») і дайте відповіді на запитання до них (якщо вчителем не було визначено іншого завдання).
5. На практичному занятті працюйте відповідно до пропозицій, наданих у підручнику (хід заняття), якщо відсутні інші вказівки вчителя.

Зміст

Передмова	3
§ 1. Вступ	4
Розділ 1. Україна в перші післявоєнні роки	
§ 2. Адміністративно-територіальні зміни й зовнішньополітична діяльність УРСР.....	10
§ 3—4. Внутрішньополітична та економічна ситуація в УРСР	16
§ 5. Посилення радянської та репресії в західних областях УРСР	23
§ 6. Культура в перші післявоєнні роки	30
Практичне заняття 1. Людський вимір війни: демографічні зміни в УРСР	38
Практичне заняття 2. «Війна пішла, а горе залишилось...»: повсякденне життя післявоєнних років.....	39
Практичне заняття 3. Вирвані з коренем. Депортації українців і українок у 1944—1951 рр.: причини, етапи, наслідки (на підставі дослідження документальних джерел)	40
Узагальнення знань за розділом 1. Україна в перші післявоєнні роки.....	40
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 1. Україна в перші післявоєнні роки	40
Розділ 2. Україна в умовах десталінізації	
§ 7. УРСР на початку десталінізації	41
§ 8—9. Суспільно-політичне життя в Україні.....	45
§ 10. Розвиток економіки.....	49
§ 11. Національно-визвольний рух. «Шістдесятництво».....	55
§ 12—13. Культура та духовне життя в УРСР	60
Практичне заняття. Входження Кримської області до складу УРСР: міфи та реальність (дослідження документів).....	69
Узагальнення знань за розділом 2. Україна в умовах десталінізації.....	69
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 2. Україна в умовах десталінізації	69
Розділ 3. Україна в період загострення кризи радянської системи	
§ 14. Наростання кризових явищ у суспільно-політичному житті республіки	70
§ 15. Економічна ситуація в УРСР	74
§ 16—17. Зміни у складі населення, соціальної структури та соціальній сфері.....	80
§ 18—19. Дисидентський рух	86
§ 20. Розвиток культури й духовного життя	96
Практичне заняття 1. Конституції УРСР: «сталінська» і «розвиненого соціалізму» (порівняння Основних Законів 1937 та 1978 рр.)	107
Практичне заняття 2. Український «самвидав»: теми, ідеї, автори.....	107
Практичне заняття 3. Повсякденне життя в місті та селі: переваги і проблеми (на прикладі України 1970—1980-х рр.).....	108

Узагальнення знань за розділом 3. Україна в період загострення кризи радянської системи.....	108
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 3. Україна в період загострення кризи радянської системи.....	108
Розділ 4. Відновлення незалежності України	
§ 21. Початок «перебудови» в СРСР і УРСР.....	109
§ 22—23. Поглиблення кризових явищ в економіці. Шахтарський страйк 1989 р. Політичні реформи.....	116
§ 24—25. Зростання громадської активності українського суспільства. Проголошення Декларації про державний суверенітет України.....	122
§ 26. Проголошення Україною незалежності.....	133
Практичне заняття. «За живе...»: непоправні наслідки Чорнобильської трагедії.....	141
Узагальнення знань за розділом 4. Відновлення незалежності України.....	141
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 4. Відновлення незалежності України.....	141
Розділ 5. Становлення України як незалежної держави	
§ 27. Державотворчі процеси в перші роки незалежності.....	142
§ 28. Україна в 1994—1999 рр.....	152
§ 29—30. Політичні процеси в Україні в 1999—2005 рр. «Помаранчева революція».....	158
§ 31. Економічний розвиток України в 1992—2005 рр.	165
§ 32. Етносоціальні процеси та рівень життя населення.....	173
§ 33. Зовнішня політика та міжнародні зв'язки України в 1992—2010 рр.	180
§ 34. Суспільно-політичне та економічне життя України у 2005—2010 рр.....	194
Практичне заняття. Державне будівництво в незалежній Україні: особливості, здобутки, проблеми.....	200
Узагальнення знань за розділом 5. Становлення України як незалежної держави.....	200
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 5. Становлення України як незалежної держави.....	200
Розділ 6. Творення нової України	
§ 35. Україна у 2010—2014 рр. Революція Гідності.....	201
§ 36. Україна в системі міжнародних відносин. Збройна агресія Росії.....	210
§ 37. Культурне та релігійне життя.....	225
Практичне заняття. Зовнішні та внутрішні загрози суверенітету України в період гібридних війн.....	240
Узагальнення знань за розділом 6. Творення нової України.....	241
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 6. Творення нової України.....	241
Основні дати та події	242
Основні поняття й терміни	245
Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковою літературою.....	250

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)»
підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.
Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфена*.
Комп'ютерна верстка *І. А. Кожанової*.
Коректор *Н. В. Красна*.

Окремі зображення, що використані в оформленні підручника,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 12.07.2019. Формат 84×108/16.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 26,88. Обл.-вид. арк. 30,8. Тираж 13464 прим. Зам. № 2506-2019.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5215 від 22.09.2016.
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Підручник надруковано на папері українського виробництва

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.
Тел. +38(057)712-20-00. E-mail: sale@triada.kharkov.ua